

૪૭૫

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાશ્રીવ
ગાયકવાડ સેનાખાસબેલ સમશેર
ખાહાદુર એમના ઉદાર
આશ્રયથી.

✕ પ્રાચીનકાવ્યમાળા.

ગ્રંથ ૧૨.

પ્રેમાનંદકૃત

અષ્ટાવક્રાખ્યાન. ✕

સંશોધન કરી ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર
હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા
અને
નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી.
વડોદરા.

સંવત ૧૯૪૬-૪૭ સન ૧૯૯૦-૯૧.

કીમત ૧-૪-૦

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે).

અમદાવાદ “આર્યોદય”

તથા

વડોદરા “વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય” માં છાપ્યું

Under the liberal patronage of
His Highness Maharaja
SAYAJI RAO GAEKWAR
Sena_Khaskhel Samsher Bahadur
Baroda.

X PRACHIN KAVYA MALA

or

Old Gujarati Poetical Series,

Vol. XII.

POET PREMANAND'S

ASHTAVAKRAKHYAN

Published with annotations X

By

Hargovind Dwarkadas Kántáválá

and

Nathashankar Pujashankar Shastri.

A. D. 1890-91.

Price Re 1-4-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઈશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિ પદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુધરા (પૃથિવી) નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નફળાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ (ખનિજ ધન રત્નાદિ) ને બહિર કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભાગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔપધાન્ય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ગ્રંથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્યથા જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ, તે અક્ષય કૃત્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન, શક્તિમાન અને પરમ પવિત્ર મહારાજા-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેલ સમશેર બાહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યા છે.

શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા. ૮ મે સન ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામાં આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યઆશ્રયથી થાય તેો સાર.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગૂજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઈરેક્ટર ઑફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ તથા વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઈ ચૂકેલો હતો, અને તેસારૂં ધણુ સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સંગ્રહ આખત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દટાઈ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રગ્નતા ઉપયોગસાર આજ લાવી તે દ્વારા સદ્વિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, ભાલણ, દયારામ, હરિમદ્, ભોજોભક્ત, ધીરોભક્ત, ગિરિધર, આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઈ તથા દ્વીવાળીબાઈ નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે, અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા મંથરભક્તની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાયશ થઈ છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦૭ આર હમ્મરની રકમ મંજૂર કરી કામતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ ઉદાર અનુગ્રાહી ગુર્જરપ્રગ્ન અને સર્વ ગુર્જર વાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમજી જોનારે લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે એક ઇંગ્રેજ કવિ લખે છે કે:—

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

કવિતા સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઇશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના ભવિષ્યદ્વાદી કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહ અને શક્તિમાં ઇશ્વર પેઠે થઇએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કે:—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,
The Poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત ઉપર આપણને સત્યતા અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વદેશમાંના કેટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્તંભ પૂર્વેના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા. અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખભોગમાં વૃદ્ધિ થઇ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિના દ્રવતા અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઇ સહૃદયજનોના અન્તઃકરણમાં પ્રવેશી ત્યાં વશી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે. બાળકથી વૃદ્ધ-રંકથી શ્રીમાન્ સુધી સર્વને દુઃખમાં વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે. એવા એક સુખપ્રદ સા-

ધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રજ્ઞના કૃત્યાણુસાર શ્રીમંત મહારાજધિરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રજ્ઞરંજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાંનું એક સુચિન્હ છે.

વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામાં આવી છે.

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવબાહાદુર અબ્બાલાલ સાકરલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

ખાનબાહાદુર જમસેદજી અરદેસર દલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

રાવસાહેબ પીતાંબરભાઈ જોશભાઈ.

રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની ખનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજશંકર તથા કવિ છાટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકો સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે. કમિટિમાંથી કોઈનું ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમાં ન છતાં માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે.

વડોદરારાજ્યનિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના બીજા પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ધણો જથ્થો રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ તથા શાસ્ત્રી નાથાશંકરની પ્રશંસનીય શોધથી એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથ્થો એકઠો કરવા પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જરૂરી રાખવો એમ ધારણા છે. આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોગ્યના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉચ્ચ સફળ થવા ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતાથી વાંચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસગતા, રૂચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ ઉચ્ચ પ્રકારનાં થઇ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જર વાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને, કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજ્ય-કર્તાઓ તરફથી તથા બીજા ધણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે, તે માટે તેમનો અન્તઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા.
સંવત ૧૯૪૬ના વૈશાખ
સુદી ૧, તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૪૦ રવિવાર.

મણિભાઈ જશભાઈ.

ગ્રંથવિવેચન.

શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદનું જન્મ ચરિત્ર આ પુસ્તકમાળાના “ દ્રૌપદી-હરણ ” નામે પેહેલા પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપેલું છે માટે આ ગ્રંથમાં તે ફરીને દાખલ કર્યું નથી પણ તેના રચેલા આ અપ્રતિમ કાવ્યના સંબંધમાં શ્રોતાને કાંઈ દિગ્દર્શન કરાવતું ઉચિત લાગવાથી તે વિષે એ બોલ લખ્યા છે.

આ પુસ્તક માળાનાં જૂદા જૂદા કવિઓનાં મળીને અત્યાર સુધીમાં અગિયાર પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે તેમાં મહાકવિ પ્રેમાનંદનું આ બીજું પુસ્તક છે. એ કવિની કવિતાશક્તિ અને સાહિત્યશાસ્ત્ર વિષેની નિપુણતા આપણને દ્રૌપદીહરણમાં માત્રમ પડેલી છે અને ગૂજરાતી ભાષામાં છંદોમય પ્રાચીનકાવ્યનું પણ આપણને આ કવિએજ પેહેલવેલું દર્શન કરાવ્યું છે તે વિષે દ્રૌપદીહરણના મંથવિવેચનમાં યથાથોગ્ય લખવામાં આવ્યું છે એટલે તે સંબંધમાં હવે વધારે બોલવા જેવું રહ્યું નથી, તથાપિ આ ગ્રંથમાં મહાકવિ આપણને વળી બીજાજ પ્રકારનો ચમત્કાર દૃષ્ટિગોચર કરે છે. એકજ કવિ જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં જૂદા જૂદા રસ જમાવવામાં સંપૂર્ણ કૃતેહમંદ નીવડે એ વાત આશ્ચર્યજનક છે એમ વિદ્વાનો કહે છે અને તે આપણી ખુદ્ધિ કમૂલ પણ કરે છે. જો કોઈ કવિ તેવો હોય તો તેને સાહિત્યશાસ્ત્રના પાકા આભ્યાસવાળાઓ અલૌકિક શક્તિવાળો અને પ્રાસાદિત કવિ કહે છે. વ્યાસ મહાત્મા, જેને પુરાણીઓ નારાયણને અવતાર માને છે, તેમની એવી શક્તિ સૌના જાણવામાં છે અને ગૂજરાતી ભાષામાં મહાકવિ પ્રેમાનંદે તેવી શક્તિ બતાવીને આપણને ચકિત કર્યાછે. આ કવિનું આખાહરણ જુઓ અને શૃંગારની પરિસીમા તેમાં જણાય છે કે નહિ? નળાખ્યાન વાંચો અને વાંચરનારના નેત્રમાંથી જળની ધારા વેહે છે

કે નહિ ? નાગદમણ સાંભળે અને વત્સલ રસના દરિયામાં શ્રોતા ડૂબેછે કે નહિ ? દ્રૌપદીહરણમાં વીરરસ ગાથ રહ્યો છે કે નહિ ? નરસિંહ મેહેતાના પુત્રનો વિવાહ વાંચો અને શુદ્ધ હાસ્યરસ પૂરેપૂરો બળ્યો છે કે નહિ ? આ બધા પ્રશ્નનો ઉત્તર એકજ થશે કે હા, આ કવિએ સઘળા રસનાં કાવ્યોમાં રસ જમાવામાં કસર કરી નથી. પ્રેમાનંદના ચરિત્રમાં એક દંત કથા લખીછે, જેમાં પ્રેમાનંદને કોઇ યોગી પાસેથી કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવ્યું છે. આ વાત માનવી ન માનવી એતો વાંચનારની નિર્ણય-શક્તિ ઉપર આધાર રાખેછે પરંતુ એવી વાત કેમ જન્મ પામી હશે તે વિષેનો સંશય આ કવિનાં કાવ્યો જ્ઞેવાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આવી અસાધારણ શક્તિવાળા કવિને લોકો બીજું શું કહે ? શુદ્ધ પાસે શીખેલા સાધારણ માણસને આ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય એ વાત તેના કાવ્યસમુદ્રમાં ડૂબેલા શ્રોતાઓ શી રીતે અંગીકાર કરે ? અસ્તુ. આ મહાકવિએ આ અષ્ટાવકતુ' શાંતરસપ્રધાન કાવ્ય લખ્યું છે. શાંતરસનાં કાવ્ય નાટકો પૈકી સંસ્કૃત ભાષામાં બે ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ છે. એક કૃષ્ણભિશ્વનું રમેલું પ્રભોધચંદ્રોદય નાટક અને બીજું માધવાચાર્યનું રમેલું શંકરદિગ્વિજય કાવ્ય. પેહેલામાં માનસિક વિકારોને રૂપ આપી મોહ મહારાજનો પરાજય અને પ્રભોધનો જય વર્ણવ્યો છે તથા બીજામાં સુલલિત વૃત્તોની શખ્તાલંકાર-દિક્થી યુક્ત કવિતામાં શંકરાચાર્યે ધર્મ સંબંધી વાદ કરી પ્રતિવાદીઓને હરાવ્યા તેનું વર્ણન છે. ગૂજરાતીમાં તેવા ગ્રંથો કાવ્ય રૂપે, અને તે પણ માત્રામેળ તથા વર્ણુમેળ છંદોમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને લખાયેલા આપણા જ્ઞેવામાં અઘાપિ આવ્યા નથી. જે શાંત અને શૃંગાર-રસની કોઇ સામાન્ય કવિની કરેલી કવિતા જોડે જોડે મૂકીને એકજ રસજ્ઞની દૃષ્ટિતળે મૂકી હોય તો કેવી તુલના કરશે વાર ? કદાચ તે એમ કહેશે કે હું એક તરફ લીલોતરીથી ભરેલો આશા આપનારો સુંદર બાગ નિહાળું છું અને બીજી તરફ ઝાડ બીડ વગરનું નિરાશ કરનારું સૂકું રણ જોઉં છું. શૃંગાર અને શાંત બન્ને રસ છતાં કવિની કલ્પમ પણ ત્યાં આમ ગોથું ખાઈ જાય છે અને શ્રોતાઓ શાંતરસનું વર્ણન સાંભળતાં રસમાં નહિ પણ નિદ્રામાં મગ્ન થઈને ડોલે છે. આ રસનું વર્ણન પ્રેમાનંદે કેવું કરેલું છે—શાંત રસને અનુભવ, વિભાવ, વગેરેથી પોષીને તેનું કેવું વસંતઋતુના આંખા

જેવું સુંદર વૃક્ષ બનાવ્યું છે તે તમે હમણા જોશો. અને મને સંપૂર્ણ વિ-
શ્વાસ છે કે તેની ગ્રંથ ગૂંથવાની અને રસ ભરવાની અપૂર્વ કુશળતા જોઈને
તમે ધન્યવાદ આપશો.

કવિ અને કાવ્યના સંબંધમાં સામાન્યતઃ એટલું કહી અનુભવી થઈને પ્રસ્તુત
ગ્રંથનું વિવેચન શરૂ કરીએ છીએ. આ ગ્રંથ ત્રણ રૂપે વાંચનારની દૃષ્ટિએ પડશે.
એકતો આખ્યાન રૂપે, બીજું કાવ્ય રૂપે અને ત્રીજું અભિવિદ્યાના ગ્રંથ રૂપે.
પ્રથમ આપણે તેને આખ્યાન રૂપે જોઈએ છીએ. મહાભારતના વનપર્વમાં
અષ્ટાવકતું ટુંકું આખ્યાન છે તે મૂળ ઉપરથી વૃક્ષ કવિએ વિસ્તાર્યું
હોય એમ જણાય છે. ઉદાત્તક ઋષિએ પોતાની પુત્રી સુખતા પોતાના
કહોડ નામે વિદ્યાર્થીને પરણાવી હતી. તેનો પુત્ર અષ્ટાવક. કહોડ ધન
સેવા માટે જનકવિદેહીને ઘેર ગયો હતો. વરણનો પુત્ર બંદી પોતાના
પિતાએ આરંભેલા યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો જોઈએ તે સેવા માટે જનકને ઘેર
આવી રહેલો હતો, અને પૃથ્વી પરના બ્રાહ્મણોએ પાતાળમાં વરણને ઘેર
જવાતું ના પાડવાથી બંદીએ એવી યુક્તિ રચી હતી કે જે બ્રાહ્મણ
જનકને ઘેર આવે તેની સાથે વાદ કરીને તેને હરાવવો અને હારે એટલે
જળમાં નાખવો કે જેથી વરણના અનુચરો તેને વરણના યજ્ઞમાં લઈ જાય.
એવી રીતે ઘણાક બ્રાહ્મણોને બંદીએ પોતાના પિતાના યજ્ઞમાં મોકલ્યા
હતા જેઓ ત્યાંથી પાછા આવી શકતા નહોતા. કહોડ જનકને ઘેર ગયો
એટલે બંદીએ તેની પણ એ દશા કરી. કહોડના ગયા પછી જન્મશે
અષ્ટાવક જ્યારે મોટો થયો ત્યારે તેને ખબર પડી કે મારા બાપને કેઈ
બંદી નામે જનકના ગિરિ વાદમાં હરાવી પાણીમાં ડૂબાડ્યો છે ત્યારે
તે પોતાની ઉમરના પોતાના મામાને સાથે લઈને જનકને ઘેર ગયો અને
બંદીને વાદમાં હરાવ્યો. વાદમાં હારેલા બંદીને અગ્નિમાં નાખવો એવી
અષ્ટાવકની સરત હતી પણ તેવામાં વરણનો યજ્ઞ પૂરો થવાથી બીજા સાથે
કહોડ નીકળી આવ્યો. તેને લેઈને સન્માન પામેલો અષ્ટાવક ઘેર
ગયો. અષ્ટાવક ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેણે પિતાની સાથે વાદ કર્યો
હતો તેથી ક્રોધી થઈને પિતાએ તેને શાપ દીધો હતો કે તું આઠ જગોએ-
થી વાંકો થઈ જાશે, તેથી તે આઠ જગોએથી વાંકો હતો, અને તેનું નામ અષ્ટાવ-
ક પણ તે ઉપરથી પડેલું છે. પિતાને લેઈને આવ્યા પછી સમગ્રા નદીમાં સ્નાન

કરવાથી તેનાં અંગ સીધાં થયાં હતાં. અષ્ટાવકે રચેલો અષ્ટાવકેગીતા નામે
 બ્રહ્મજ્ઞાનનો ગ્રંથ ઘણો ઉત્તમ છે. આટલી મૂળ કથાને પ્રેમાનંદે આ આ-
 ખ્યાનમાં વિસ્તારી છે. પ્રથમ અષ્ટાવકના નામના અર્થને સૂચવનાર મંગળા-
 ચરણ કરીને પછી ભારતમાં કહ્યા પ્રમાણે તીર્થયાત્રા કરતા યુધિષ્ઠિરને
 અષ્ટાવકનાં આશ્રમમાં લોભશ ઋષિ લાવ્યા છે તેકલું છે અને પછી યુધિ-
 ષ્ઠિરના પૂછવાથી લોભશે તેને અષ્ટાવકનું આખ્યાન કહ્યું છે. બીજા કડવામાં
 ઉપર કહ્યો તેવો કથાનો સાર આપ્યો છે. ત્રીજા કડવામાં કથાનો આરંભ
 કરી ઉદાલક મુનિના આશ્રમમાં તેના વિદ્યાર્થીઓ તેના પાસે કેવું બ્રહ્મજ્ઞાન
 શીખતા તે વર્ણવ્યું છે. ચોથા કડવામાં ઉદાલકના શાંત આશ્રમનું રાગદ્વેષ
 રહિત તથા સૃષ્ટિ સૌંદર્ય યુક્ત વર્ણન છે. તથા તે પછી કાળનું
 બળ વર્ણવે તે કાળ ઉદાલકને બાધ કરી શકતો નથી એમ કહીને ઋષિની
 મહત્તા વર્ણવી છે. પાંચમા કડવામાં ઉદાલકને એક સુખતા (વિદ્યાવિનોદિની)
 નામે પુત્રી થયાનું વર્ણન છે. એ પુત્રીને યોગ્ય વર શોધવાની ચિંતામાં મુનિ
 પડે છે એવામાં સુખતાએ જણાવ્યું કે મારા એક શ્લોકનો જો અર્થ કરે તે
 મારો સ્વામી થાય. આ વાત ઋષિએ માન્ય કરીને વિદ્યાર્થીઓને પત્ર આપી-
 ને મોકલ્યા. અહીં કવિએ પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસાનું તત્વ દાખલ કરી
 શ્લોક બતાવ્યો છે અને તે મનન કરવા જોવાજ છે. ઉત્તર લેવાને સર્વત્ર
 ફરતા વિદ્યાર્થીઓની પણ ગમ્મત ઠીક કરી છે. તેમનાં નામ પણ મોદકા-
 નંદ, ભોમાનંદ, વગેરે આપેલાં છે. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર કેવા દ્વેષી
 તથા ગુરુનિંદક હોય છે તેમનું ચિત્ર આપ્યું છે. ઉદાલકના વિદ્યાર્થીઓ-
 માંહેનો એક મુખ્ય કહોડ વિદ્યાર્થી સુખતાનો સ્વામી થવાનો છે એ બાબત-
 નું બીજા અહીંથીજ કવિ વાવી મૂકે છે. પત્ર લેધને ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ
 કહોડના ઉપર અસૂચા બુદ્ધિથી સુખતા સાથેના તેના છાના વ્યવહારની શંકા
 લાવે છે પણ તેમાંનો એક શાંતીશાનંદ તેમને ધિક્કારીને એવી ગુરુકુળની
 નિંદા નહિ કરવાને શીખામણુ દેછે. છઠ્ઠા કડવામાં બ્રહ્મજ્ઞાની છતાં સ્ત્રીની
 ઉપાધિવાળા ઉદાલકના ઘર સંસારની કંઠકે સ્થિતિ વર્ણવે શિષ્યો કાર્ય
 સાધ્યા વગર પાછા આવ્યા તે વર્ણન છે. યોગ્ય સ્વામી ન મળવાથી સુખતા
 વનચર્યા ધારણ કરીને તપ કરવા માંડે છે. એ જોધને તેની માતા દુઃખી
 થાય છે પણ બ્રહ્મજ્ઞાની ઉદાલક તો એમ કહે છે કે વાર, દીકરી સંસારની
 ઉપાધિ તજીને તપ કરે છે તેથી એનું કલ્યાણ થશે । રે એમ કહીને કહોડને

પાઠ શીખવે છે. કહોડ કર્મવાદી હતો એ તેના પાઠ ઉપરથી કવિએ ખતાવી આપ્યું છે. વળી સુખતાની મા મુનિ પાસે આવીને દીકરીનાં દુઃખ રડે છે અને પાઠમાં વિશેષ કરે છે, તે મુનિને દ્રાવતું નથી. મુનિ પોતાના હજાર શિષ્યોની સભા એકઠી કરીને સુખતાનો પ્રશ્ન તેમાં મૂકે છે, પણ તેનો ખરો ઉત્તર દોષ આપતું નથી. અંતે કહોડ ખરો ઉત્તર આપે છે. સારે ખીજ શિષ્યો તેની ગમે તેવી નિંદા કરે છે. એવી રીતે કવિએ જન-સ્વભાવનું ઉત્તમ વર્ણન આપ્યું છે. ગુરૂ કહોડને પોતાની પુત્રી પરણવાને સમજાવે છે અને કહોડ ના કહે છે. છેવટે ગુરૂવચન માન્ય રાખી સુખતા સાથે લગ્ન કરે છે. આ ભાગ પણ ચિત્તાકર્ષક છે. સાતમા કડવામાં કહોડ અને સુખતાવનવિહારદારા કામનું બળ તથા વિષયની નિઃસારતા વર્ણનિ અષ્ટાવકની ઉત્પત્તિનું ખીજ રોપ્યું છે. આઠમા કડવામાં અષ્ટાવકની ગર્ભસ્થિતિ વર્ણવી છે. અષ્ટાવકનું ભાવિ બ્રહ્મજ્ઞાન ખતાવવા માટે કવિએ અહીં વર્ણ્યું છે કે સુખતાને અદ્વૈત વાદ કરવાનો ભાવ થાય છે અને તેથી સ્વામી સાથે વાદ કરે છે. કર્મવાદી કહોડ તેનો પરાજય કરે છે, ત્યારે ગર્ભમાં રહેલો અષ્ટાવક માતાનો પક્ષ ધરીને પિતાને વાદમાં હરાવે છે. હારેલો પિતા ક્રોધી થઇને તેને શાપ દે છે કે તું આઠ જગોએથી વાંકો થઇ જા. નવમા કડવામાં સ્ત્રીએ પ્રેરેલો કહોડ જનકને ઘેર ધન લેવા જાય છે. અને વિદ્યાના અભિમાનથી બંદી સાથે વાદમાં જોડાય છે. બંદી તેને જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રોના પ્રશ્ન કરે છે. છેવટે કહોડ હારે છે. તેને બંદી પાણીમાં ડૂબાડે છે. અહીં જનકની મૃગયા આગળ વર્ણવવાની છે તથા “પેંગડે પગ અને બ્રહ્મ ઉપદેશ” એ કહેવત અષ્ટાવક પાસે સત્ય કરાવવી છે માટે અંગીરાના શિષ્યો તેને રીંછનો ઉપદ્રવ શમાવવાને બોલાવવા આવે છે, એ ખીજભૂત પ્રસંગ મૂક્યો છે. ઉદાલકના શિષ્યો કહોડની ખબર કાઢવા આવે છે તેમને જનક ધન આપી વિદાય કરે છે. કવિએ આ સ્થળમાં ધન લોભની નિંદા કરી છે. દશમા કડવામાં સુખતાનું વિધવાપણું વર્ણવેલું મનુષ્ય સ્વભાવનું ચિત્ર આપ્યું છે. અષ્ટાવક જન્મે છે તે તથા તેના બ્રહ્મજ્ઞાનીપણાનાં લક્ષણ બાળએષ્ટથી જણાય છે તે વર્ણન છે. અગિયારમા કડવામાં અષ્ટાવકનું ઉપવિત, તેના મામા શ્વેતકેતુની સાથે તેનો અણબનાવ, ઉદાલકનું સેહેજ પક્ષપાતીપણું, અને અષ્ટાવકને પિતાના મરણની હકીકત માલમ પડવી,

વગેરે વર્ણન છે. આ કડવામાં શ્વેતકેતુ તથા અષ્ટાવકનાં અસાધારણ લક્ષણ કવિએ તેમના આચરણ દ્વારા ઠીક બતાવી આપ્યાં છે. ખારમા કડવામાં બંદીને જીતવા માટે જવાનો વિચાર અષ્ટાવક કરે છે અને ધન મળવાની લાલચ બતાવી પોતાના લોભી મામાને સાથે રાખે છે. રાતે જતાં જનક રાત્રી મૃગયા કરવા નીકળ્યો હતો તે વનમાં આવી પોહોચ્યા. અષ્ટાવકે પ્રથમ શ્વેતકેતુને કાળી કામળી ઓઢવાનું કહ્યું હતું પણ પછી શિકારી લોકોએ તેમને કહ્યું કે તમને રીંછ જાણીને શિકારી કૂતરા ફાડી ખાશે માટે કામળીઓ કાઢી નાખો. અષ્ટાવક તે માને છે પણ હઠીલો શ્વેતકેતુ તે માનતો નથી. છેવટે કૂતરા તેમને રીંછ જાણી ફાડી ખાવા ધસે છે અને શ્વેતકેતુ ગભરાઇ જાય છે; પણ અષ્ટાવક પોતાના શાપ બળથી તેમને અટકાવે છે. પછી તેગતી રાત્ર સાથે મુલાકાત થાય છે. સાંકડી નાળમાં ઘોડે ચઢવા તૈયાર થયેલા રાત્રને જોઈને અષ્ટાવક તેને રસ્તો આપવાનું કહે છે પણ રાત્ર તેમને કહે છે કે હું પેંગડામાં પગ મૂકું એટલામાં મને બ્રહ્મજ્ઞાન કરે તો રસ્તો આપું. અષ્ટાવક તેમ કરવાથી રાત્ર તેને પગે લાગે છે. એવામાં રાત્રનું પાછળ રહેલું સૈન્ય આવી પોહોચવાથી રાત્ર ચાલતો થાય છે. આ કડવામાં રાત્રનું મૃગયાનું વર્ણન એવું સરસ કરેલું છે કે જેથી પ્રેમાનંદની એ મહિતી વિષે આશ્ચર્ય થાય છે. તેરમા કડવામાં અષ્ટાવકનો નગર પ્રવેશ વર્ણ્યો છે. તેને લોકો વારે છે પણ તે માનતો નથી અને જનકની રાજસભામાં જાય છે. પેસતાં તેને દ્વારપાળ રોકે છે ત્યારે તેને વાદમાં હરાવીને સભામાં જાય છે તથા ત્યાં પ્રથમ જનક સાથે અને પછી બંદી સાથે વાદ કરે છે. બંદી હારે તો તેને અગ્નિમાં નાખવાને અષ્ટાવક રાત્રને કહે છે. ચાંદમા અથવા છેલ્લા કડવામાં વરુણનો યજ્ઞ પૂરો થવાથી કહોડ વગેરે બ્રાહ્મણો પાતાળમાંથી નીકળી આવે છે અને તેઓ અષ્ટાવકના મહત્કર્મની પ્રશંસા કરે છે. રાત્રદિકની પ્રાર્થના ઉપરથી બંદીને અષ્ટાવક જીવતો છોડી દે છે અને પોતે પિતાને લેખને ઘેર જાય છે વગેરે ઉપસંહારનું વર્ણન છે.

એ રીતે આ આખ્યાન પૂરું થાય છે. આખ્યાન રૂપે એ અંત સામાન્ય લોકોને પણ આનંદ આપે તેવો તથા સમજવાને સુગમ છે. એમાં જે જે પાત્ર કવિએ વર્ણ્યાં છે તે એવાં તો યથાસાંગ વર્ણ્યાં છે કે કે. હં સારો ચિતા-

૩૧ પોતાની કારીગરીની પરાક્રાણથી તેવા ભાવની વ્યંજના કરી શકે. કવિએ આ અંત્યના નાયક અષ્ટાવકૃતે ધીરોદાત્ત નાયકની પેઠે વર્ણુને તેને પૂરો અલ્લ-વેતા બનાવી પ્રકાશિત કર્યો છે, પણ સામાન્ય સંસારનું ચિત્ર આપવાને ઉદ્દાલકને ઉપાધિથી કંટાળેલા પણ કોઈ કોઈ વાર તે ઉપાધિને તામે થઇ જતા અલ્લવેતા વર્ણ્યો છે. ઉપનિષદમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેના પુત્ર શ્વેતકેતુને ધનલોભી, મગરૂર, હઠીલો, બીહોકણ અને મૂર્ખ વર્ણ્યો છે. કહોડને વિદ્યાભિ-માની, મગરૂર, ક્રોધી અને કર્મનિષ્ઠ છતાં વિષયોને તામે થનાર વર્ણ્યો છે. સુખતાને અલ્લગ્નાની વિદ્વાનની પુત્રી જેવીજ વર્ણ્યો છે; તે વિદુષી છે, પતિ-વ્રતા છે, પતિ ઉપર પ્રેમ રાખનારી છે, તથાપિ બાળકના પ્રેમમાં લોભાધને પતિને વીસરી જનારી પણ છે. હમણાની સાધારણ સ્ત્રી કરતાં કાંઇ એ-નામાં કે એની માતામાં કવિએ વિશેષ દેખાડ્યું નથી, પણ જનમંડળમાં સારી ગણાતી સ્ત્રીઓની પ્રતિમા માંહી બાહારથી કેવી હોય છે તે બતાવ-વામાં કવિ સંપૂર્ણ કૃતોદ્ધ પામ્યા છે. હમણાના વિદ્યાર્થીઓનું ચિત્ર આપવાને મોહકાનંદ, ભૈમાનંદ, શાંતીશાનંદ, વગેરે ઉદ્દાલકના વિદ્યાર્થીઓનો પ્રસંગ વર્ણ્યો છે અને તે પ્રત્યેક રસમને વિનોદ સાથે ચમત્કાર આપે એવો છે. જનસ્વભાવ અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય વર્ણવવામાં તો આ કવિની કુશળતા તેના બીજા અંત્યોમાં પણ વાંચનાર રસજ્ઞોએ જોએતીજ છે એટલે અહીં તે વિશે વિશેષ બોલતા નથી. અંદી સાથે અષ્ટાવકૃ અલ્લગ્નાનો વાદ કરે છે. ત્યાં શ્રીતાને પુનઃ તાજ કરવાને કવિ અપૂર્વ ચતુરાઇથી વાદસભાને અંતર્ધાન કરી નૃત્ય અને ગાન ઝડપથી શરૂ કરી દે છે અને એકજ ક્ષણમાં જાણે શ્રીતાઓ અલ્લવિદ્યાના શુષ્ક વાદને ભૂલી જાય છે, અને લીલોતરીથી ભરે-લા નૃત્યગાનના આગમાં ફરવા લાગે છે. વિષય બદલવાની આ કવિની છટા સર્વત્ર આવીને આવીજ હેરત આપે છે, એ સહુ કોઈ જાણેજ છે. વિશેષ ખુબી એ છે કે એ જગોએ બે સુંદર પદ મૂક્યાં છે જેમાંનું એક નૃત્યને લગતું તથા બીજું ગાનને લગતું હોય એમ જણાય છે, અને શ્રીતા-ને સ્તબ્ધ કરી નાખે એવાં છતાં તેના વિષય શાંતરસનું પોષણ કરના-રોજ છે !

આ અંત્યનું આખ્યાન રૂપે અમે વિવેચન કર્યું તે વાંચીને કાષ્ઠ એમ ધારશે કે એમાં અલ્લવિદ્યા તો માત્ર નામનીજ હશે, તો તેમ નથી.

આ કાવ્યને અમે અહાવિદ્યાનો પ્રક્રિયા ગ્રંથ તો કહેતા નથી પણ અહા-
વિદ્યાનાં અધરાં અને ઉપયોગી પ્રકરણોને એમાં એવી ચતુરાઈથી ગૂંથ્યાં
છે કે વાંચનારનું મગજ શ્રમિત થઈ ન જાય. એમાં અહાવિદ્યા સંબંધી
શું છે તે હવે આપણે જોઈએ છીએ. ત્રીજા કડવામાં પ્રથમ ગ્રંથનો
આરંભ થાય છે ત્યાંથીજ અહાજ્ઞાનના વિષયોની અનુક્રમણિકા શરૂ થાય છે.
ઉદાત્તક પાસે શિષ્યો શું ભણતા હતા તે દ્વારાએ અનુક્રમણિકા કવિએ કહી
દીધી છે. જીવ અને અહાની એકતા, સત્ય પ્રધાન માયા પ્રકૃતિ, તમઃપ્રધાન
અવિદ્યા પ્રકૃતિ, પરોક્ષ જ્ઞાન, અપરોક્ષ જ્ઞાન, ગ્રંથાભ્યાસ, સત્યાસત્ય-
સ્વરૂપ, આત્માની અનંત રૂપતા, આત્માની એક રૂપતા, જીવ શિવનો
અભેદ, દ્વૈત એ જીવકૃત છે સ્વઃતસિદ્ધ છે, મહાવાક્યોનું વિવરણ, તત્ત્વજ્ઞાનનું
ફળ, સ્પૃગ મહાભૂત, સૂક્ષ્મ મહાભૂત, અંતઃકરણની ઉત્પત્તિ, કર્મેન્દ્રિયનું વર્ણન,
સૂક્ષ્મ શરીરનું વર્ણન, લિંગ દેહ તે શું? તૈજસ, હિરણ્યગર્ભ, વ્યદિ, સમદિ
પંચીકરણ, પંચકોશ, સમાધિનું સ્વરૂપ, સમાધિના અવાંતર ભેદ, સમાધિ-
નું પ્રયોજન, મહાકાશ, મેઘાકાશ, જળાકાશ, ધટાકાશ, શમાદિ ષટ્ સંપત્તિ,
અધિકારી, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન, અંતરંગ સાધન, બહિરંગસાધન, અ-
ધ્યાસ, રજ્જુ સર્પનું દૃષ્ટાંત, કરસ્થિત કંકણનું દૃષ્ટાંત, જીવન્મુક્તિ, વિદેહમુ-
ક્તિ, વગેરે ઘણાક વિષયો જે અહાવિદ્યાજાણનારને ઉપયોગી છે તે ગણાવ્યા છે.
ચોથા કડવામાં રાગદ્વેષ તજવાનો ઉપદેશ આશ્રમ વર્ણનદ્વારા કર્યો છે. અને
તે “ અહ્યાના ભુવને હરિ મૃગ વસે, ભેળા ભલી ભાલમાં ” એમ આરંભ
શ્લોકથીજ કહેવા માંડ્યો છે. અહાજ્ઞાનીએ સમદૃષ્ટિ થવું જોઈએ તથા
શીતોષ્ણાદિ પર્યાયો સહન કરી કાળના ઝપાટા વેઠવા જોઈએ એ જણાવ-
વાને કાળનું બળ પણ એજ કડવામાં વર્ણન છે. સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકન
કરનારને જણાશે કે એમાં નિત્યાનિત્ય વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ષટ્ સં-
પત્તિ અને મુમુક્ષુતા, એ અધિકારીનાં ચાર અંગ વર્ણાઈ ગયાં છે. અહાવિ-
દ્યાના અધિકારી થયા પછી શિષ્યે વેદોક્ત કર્મ કરવાવડે ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન
કરીને અહાવિદ્યાનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એ વાત પાંચમા
કડવામાં સુજાતાના પ્રશ્નદ્વારા તથા મનોનિગ્રહના ઉપદેશદ્વારા બતાવી છે.
મન વિષે વર્ણવતાં એજ કડવામાં કવિ કહે છે કે,—

સવૈયા એકત્રીસા.

રે મેન તમારું તારે તમને, જો વશ કાંઈ કરો ભૂદેવ,
લગામ સ્વાધિનતાની ધરિને, મન તુરી પાસ કરાવો સેવ;
અમો જાણું છું, અન્ય ન જાણે, ત્યાગો એવો સહુ અહુમેવ,
મન ઇંદ્રાસન ઉપર ચઢાવે, પાડે પાછું એ તતખેવ. ૨૨
મહર્ષિ મેન બનાવી દેતું, અંત્યજ કેરું ધરતું ૩૫,
કઠિયારાનું કામ કરાવે, બનાવી દેતું ભારે ભૂપ;
ઉપમા એને અપાય કેવી, ૩૫ ગુણમાં જેહુ અનૂપ,
ધોર ઊંઘ માંહે ધોરાવે, બ્રહ્મ સાથ કરતું તદ્રૂપ. ઇત્યાદિ. ૨૩

વેદાંતજ્ઞાનીઓ જગતને જે મનઃકલ્પિત કહે છે એજ તત્ત્વને અ-
નુસરીને આ જાણું કવિએ કરેલું છે.

છટ્ટા કડવામાં સુખતાની મૃગચર્યા નિમિત્તે તપ નામે સાધન વર્ણવ્યું
છે અને કહોડના પાદ શીખવાના નિમિત્તે કર્મ નામે સાધન વર્ણવ્યું છે.
વળી સુખતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર હજાર શિષ્યોમાંથી એકજ શિષ્ય આપે છે.
એ દ્વારા કવિ સૂચવે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન તો બધાય શીખે છે પણ ખરો
આત્માનુભવ તો વિરલાનેજ થાય છે. એજ કડવામાં ઉદાલક કહોડને
પોતાની પુત્રી, જે કહોડની ગુરુપુત્રી થાય, તેને પરણવાનો ઉપદેશ કરે છે.
એ ઉપદેશદ્વારા કવિએ બતાવ્યું છે કે શુષ્ક બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ સ્વાર્થ વખતે વિધિ-
નિષેધને કેવા ખોટા માની લે છે અને કેવો અનાચાર કરે છે ! ના સાતમા કડ-
વામાં કામાદિ દોષના અનર્થ તથા પંચ વિષયના પાશનું બંધન વર્ણવ્યું છે.
આઠમા કડવામાં કહોડ અને સુખતાના વાદ દ્વારા બતાવ્યું છે કે મીમાં-
સાદિ મતવાદીઓ ખરું તત્ત્વ જાણ્યા છતાં પણ પોતાના મતને કેવા
હઠામહથી વળગી રહે છે તથા જૂઠા જૂઠા શાસ્ત્રકારો પોતાને મતેજ
મુક્તિ મળે છે એમ કેવું આડકતરી રીતે સિદ્ધ કરે છે ! શંકરદિગ્વિજયમાં

શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રનો વાદ છે તેના નમુના ઉપર આ વાદની કવિએ રચના કરી જણાવે છે, પરંતુ શ્રોતાને અનુકૂળ કરવામાટે તેણે તેમાં ઘટતી સંભાળ રાખી છે. મંડનમિશ્ર હારતાં આકીનો વાદ જેમ તેની સ્ત્રી ભારતીએ પૂરો કર્યો હતો, તેમ અહીં મુખતા હારતાં આકીનો વાદ તેના ગર્ભભં રહેલા અષ્ટાવક્રે પૂરો કર્યો છે. વિદ્વાન છતાં પણ જે સમદષ્ટિવાળા નથી હોતા તે ક્રોધના સ્વાધીનમાં પડી કેવો અનર્થ કરે છે તથા પરિણામે ક્રોધ લોભાદિને વશ થઇને કેવા આત્મહિત બગાડે છે તે પણ આ કડવામાં કહોડે અષ્ટાવક્રને દીધેલા શાપથી તથા પરિણામે બંદીના હાથથી તેના ડૂબવાથી કવિએ બતાવી આપ્યું છે. નવમા કડવામાં લોભદોષનું વર્ણન છે. વળી બંદી તથા કહોડના વાદ દ્વારા જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને વિદ્યાનાં ચૌદ પ્રસ્થાન એ સર્વનો અધ્યાત્મ-વિદ્યામાં અંતર્ભાવ થાય છે એમ સૂચવ્યું છે. એજ કડવામાં યોગશાસ્ત્રોક્ત ધારણાના પ્રકાર, પાંચ કોશનું વિસ્તારથી નિરૂપણ, અભેદવાદની તકરાર તથા અનુમાનથી તેની સિદ્ધતા, વગેરે વર્ણ્યાં છે, જેથી વાંચનારનો ગમ્મનની સાથે આ સૂક્ષ્મ વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ થાય છે.

દશમા કડવામાં મનુષ્યના મનની અસ્થિરતા અને શોક નામે મનો-વિકારના અનર્થ બતાવ્યા છે. રાગદ્વેષ જ્ઞાની મનુષ્યને કેવા ભૂલાવે છે તે પણ આ કડવામાંજ છે. અગિયારમા કડવામાં અષ્ટાવક્રના ઉપવીત સંસ્કારના કથન દ્વારા વિધેય નિત્યકર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, તથા ઉદ્દાલકનો શ્વેતકેતુ પ્રતિ પદ્મપાત વર્ણને બ્રહ્મજ્ઞાની પણ રાગદોષમાં કેવા સ્ખલિત થાય છે તે પણ વર્ણ્યું છે. કવિએ અષ્ટાવક્રના વૈર નામે દોષને પિતૃઋણના કપડામાં વીંટાળ્યો છે તથાપિ રસજી પુરૂષોને તે સગળ્ય એવો છે. બારમા કડવામાં શ્વેતકેતુનો ભય, મૃગયામાં થતી હિંસા, વગેરે વર્ણવે તે બે દોષનું નિરૂપણ કર્યું છે. કરસ્થિત કંકણની પેઠે બ્રહ્મજ્ઞાન સદા પ્રાપ્ત છે પણ ભ્રાંતિથી મનુષ્ય પોતાને અજ્ઞાની માને છે તે, પેંગડે પગ અને બ્રહ્મ ઉપદેશ દ્વારા જણાવ્યું છે. અહીં જનકને અષ્ટાવક્રે વ્યતિરેક રૂપે આત્માદર્શન કરાવ્યું છે. તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. તેરમા કડવામાં બંદી અને અષ્ટાવક્રના વાદ દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. બ્રહ્મ આધાર છે અને બુદ્ધિ આદિક બીજાં તત્ત્વો આધેય છે, તથા બ્રહ્મજ્ઞાન થવાને માટે દેશકાળાદિકની અપેક્ષા નથી

વગેરે વર્ણુને કડવું પૂરું કર્યું છે. છેવટે બંદીની ભરણભયથી મુક્તિ, કહોડની જળમાંથી મુક્તિ, શ્રોતાઓની આત્મજ્ઞાનથી મુક્તિ અને અષ્ટાવકની વાદથી મુક્તિ વર્ણુને ચૈદમ્મા કડવામાં આનંદદર્શન દ્વારા ઉપસંહાર કર્યો છે. શ્લેષવિધાના અગાધ તત્વનું આ અંથમાં જે નિરૂપણ કર્યું છે તેનું ઉપર પ્રમાણે દિગ્દર્શન કરાવ્યા પછી કાવ્ય રૂપે આ અંથમાં શુ છે તે આપણે જ્ઞેષ્ઠએ જ્યદેવ કહે છે કે,—

નિર્દોષાલક્ષણવતીસરીતિર્ગુભૂષણા ॥

સાલંકારરસાનેકવૃત્તિર્વાકુકાવ્યનામભાક્ ॥

અર્થ—આમ્યતા, કટુતા, વગેરે દોષ વગરની, અક્ષરસંહતિ વગેરે લક્ષણવાળી, ગૌડી આદિ રીતિઓ સહિત, પ્રસાદાદિક ગુણોથી અલંકૃત, ઉપમાદિ અલંકારવાળી, અને શૃંગારાદિ રસવાળી વાણીને કાવ્ય કહેવું.

સાહિત્યદર્પણકાર કહે છે કે,—

વાક્યંરસાત્મકંકાવ્યંદોષાસ્તસ્યાપકર્પકાઃ ॥

ઉત્કર્ષહેતવઃપ્રોક્તાગુણાલંકારરીતયઃ ॥૧॥

અર્થ—જે રસાત્મક વાક્ય હોય તેને કાવ્ય કહેવું. આમ્યતાદિ દોષ રસને કમી કરનારા છે માટે તેને તજવા અને ગુણ, અલંકાર અને રીતિઓ રસને વધારનાર છે માટે તેનો સંગ્રહ કરવો. શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદનું આ કાવ્ય તેવું રસાત્મક વાક્યોથી ભરપૂર છે કે નહિ એ તો રસજ્ઞ વાંચનારને તત્કાળ જણાઈ આવે એવું છે તથાપિ સામાન્ય વાંચનારને અર્થે તેનું કાંઈક વિશેષ વિવેચન કરીએ છીએ. રસના અંયોમાં કહ્યું છે કે ઉત્તમ પ્રકૃતિવાળા નાયકમાં શાંત રસ વર્ણવી શકાય છે. સ્થાયિ-ભાવ શમ છે; અનિલ્યવના જ્ઞાનથી તમામ વસ્તુમાં નિઃસારપણું જોવું અથવા પરમાત્મારવરૂપ એ આલંબન વિભાવ છે; પુણ્યાશ્રમ, હરિક્ષેત્ર, તીર્થ, રમણિક વન, મહાપુરૂષનો સમાગમ, એ વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે; રોમાંચઆદિ અનુભાવ છે; નિર્વેદ, હર્ષ, રમરાગ, મતિ, ભૂતદયા, આદિક વ્યભિચારી ભાવ છે. અષ્ટાવક અંથમાં અષ્ટાવક એ ઉત્તમ પ્રકૃતિનો

નાયક છે. ઉદાલક, કહોડ અને અષ્ટાવક સરખાં અક્ષત્રિજ પાત્રોની શમ વૃત્તિ એ સ્થાયિભાવ છે. ચોથા કડવામાં કાળબળના નિરૂપણથી વ્યંજિત કરેલી સંસારની નિઃસારતા, પાંચમા કડવામાં મનનું બળ બતાવીને સૂચવેલી સંસારની કલ્પનામયતા, કહોડ અને સુખતાના તથા અષ્ટાવક અને બંદીના વાદ વગેરેથી સૂચિત થયેલું પરમાત્મરૂપ, એ સર્વ આલંબન વિભાવ છે. ઉદાલકના આશ્રમનું વર્ણન વનવર્ણન, જનકની યગ્નસભા, વિદ્યાર્થીઓનો અક્ષવિદ્યાનો પાઠ, જનક અને ઉદાલક સરખાં આત્મદર્શિનો સમાગમ, એ સઘળાં વર્ણનિ શાંત રસનું કવિએ ઉદ્દીપન કર્યું છે. એવીજ રીતે રોમાંચાદિ અનુભાવ અને નિવેદાદિ વ્યભિચારી ભાવ પણ તે તે પાત્રોમાં ઠામ ઠામ વર્ણાયા છે. એ સઘળાથી આ ગ્રંથમાં શાંત રસ પ્રધાનપણે વર્ણાયો છે એ તેા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. પણ તેની સાથે કવિએ જે ઠેકાણે ઠેકાણે ભાવ વ્યંજના કરી છે અને જનસ્વભાવનાં તાદૃશ્ય ચિત્રો ચિત્રાં છે એ શ્રોતાને વધારે વિસ્મય આપનારાં છે. કામ ક્રોધ, લોભ, અસૂયા, ક્રેષ, વૈર, શમ, દંભ, ધૃતિ, માત્સર્ય, અભિમાન, વગેરે ભાવોળણે મૂર્તિમાન થયા હોય એમ કહોડ, શ્વેતકેતુ, વિદ્યાર્થીઓ, અષ્ટાવક, ઉદાલક, જનક, બંદી, વગેરે પાત્રોનાં વર્ણન બતાવી આપે છે, એ કવિનું ઓછું કૌશલ્ય નથી. કવિએ ક્યાં ક્યાં કેવી કેવી રીતે ભાવનિર્દેશન કર્યું છે, તે બતાવતાં બહુ લંબાણ થાય માટે વાંચનારને ગ્રંથમાંથીજ તે માત્રમ પડશે એમ ધારી સંતોષ પામીએ છીએ.

કાવ્યની કવિતાની જો પરીક્ષા કરીએ તો તેમાં નથી ક્લિષ્ટતા કે નથી છંદોભંગ. અર્થનું સ્ફુરણ થવાને વાંચનારને વિચાર કરવો પડતો નથી. અક્ષરસંહતિ, અનુપ્રાસ, શોભા, પ્રસાદ, વગેરે લક્ષણ અને ગુણ તેમાં ઠામ ઠામ દેખાય છે. તેની પ્રત્યેક કવિતા રસ કે ભાવની વ્યંજના યુક્ત છે અને શબ્દના તથા અર્થના અલંકારો તો સામાન્ય વાંચનારને પણ સમજાય તેવા છે. એ સર્વની સાથે કવિએ પોતાના કાવ્યને શોભાવવા તે પ્રત્યેક કડવાને મગ્ગોએ એક એક છટાદાર અક્ષરમેળ છંદ મૂક્યો છે અને તેમાં આખા કડવાનું તાત્પર્ય સમાવેલું છે, તથા આખું કડવું કોઈ એક સુંદર માત્રામેળ છંદમાં રચેલું છે. આવો ક્રમ આખા કાવ્યમાં સાચવ્યો છે. આ કાવ્યની કવિતાના છંદો અમે ખીજા પ્રાચીન

અને અધુનિક કવિઓની કવિતાના છંદો અહીં લખીને સરખાવત તો તેથી વાંચનારને પ્રેમાનંદની ઉત્તમ કવિતારચના જોઈને વિશેષ આશ્ચર્ય થાત પણ કેટલાંક કારણથી તેમ કયું નથી. વળી કાવ્યપ્રકાશાદિ ગ્રંથોમાં કાવ્યનાં જે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે સઘળાં આ પ્રેમાનંદના કાવ્યમાં છે તે પણ લક્ષણ અને ઉદાહરણ પૃથક્ પૃથક્ આપીને જણાવવાની અમારી ઇચ્છા હતી પણ અંથ વિસ્તાર ભયથી તે રહેવા દીધું છે.

ઓખાહરણાદિ ગ્રંથો વાંચીને એમ કોણ કહેશે કે આ કવિ પ્રજ્ઞા-વિદ્યામાં પણ ઉત્તમ જ્ઞાની છે! આ ગ્રંથ વાંચતાં કવિનું કાવ્યજ્ઞાન, ભાષાજ્ઞાન, અધ્યાત્મવિદ્યા અને તેને લગતાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ઉત્તમ પ્રકારનું હશે, એમ માનવાને સંશય રહેતો નથી. ગ્રંથને અંતે કવિ લખેછે કે નંદુરપ્પારમાં તેને રાજગુરુપદ પ્રાપ્ત થયું હતું, તે ઉપરથી પણ તેનું અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન સમજી શકાય છે. તેની પાસે સેંકડો શિષ્યો હતા તે પણ એક એજ-બાબતનો પુરાવો છે. ઉદરનિર્વાહ અર્થે નંદુરપ્પાર સેવ્યું, એમ કવિએ ઘણું ઠેકાણું લખેલું હતું પરંતુ ત્યાં તે શું કરતા તે જણાવેલું ન હોવાથી ઘણાને તેમના ઉદ્યમ વિષે શંકા રહેતી. રાજગુરુ પદ તેમને ત્યાં મળ્યું હતું, તે જાણવાથી આ શંકા દૂર થાય છે. પણ આ બાબત તેના ચરિત્રને લાગતી હોવાથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરતા નથી. દૂકામાં આ ગ્રંથનું યથાર્થ વિવેચન કરવાને એક જૂદોજ ગ્રંથ લખવો જોઈએ એવું હોવાથી પ્રત્યેક વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવી અમે વિરામ પામીએ છીએ.

॥ श्रीजगदीश्वरायनमः ॥

પ્રેમાનંદકૃત.

અષ્ટાવકાખ્યાન.

કલ્પુ ૧ લું.

શ્લોક.

વક્રતુંડા તમો શુંડદંડા તમો, ગર્કશ્રીવા તમો શિવનંદા તમો,
ચક્રપેટા અમો ઠેક જાવા અમો, ચક્રસ્વામી અમો નામિ નામું અમો;
શક્રઅર્કા નમો વક્રહસ્તા નમો, વક્રકટયા નમો ભટચભટ્ટા નમો,
તક્રશ્વેતા સમો વેતપાદા સમો, વક્રઅષ્ટા સમો સૃષ્ટદા દે સમો. ૧

૧ શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદ અષ્ટાવક નામે મોટા બ્રહ્મજ્ઞાનીનું આખ્યાન
લખતાં આરંભમાં ગણપતિ નમસ્કારાત્મક પૂર્વક અથવસ્તુનિર્દર્શન મંગળાચરણ
કરે છે: શ્લોક-વૈકુંઠધામા. વક્રતુંડા ઇન્-વક્રતુંડ વગેરે ગણપતિનાં વિશેષણ છે.
વક્રતુંડ-વાંકા મુખવાળો. શુંડદંડા-શુંડરૂપી દંડવાળો. ગર્કશ્રીવા-હાથીના
માથાના ભારથી જેનું ડોકું નમી ગયું છે એવા. શિવનંદા-શિવનો પુત્ર.
ચક્રપેટા-ચક્ર જેવું (ગોળાકાર) જેનું પેટ છે એવો. ચક્રસ્વામી-ગણરૂપી ચક્ર-
(મંડળ)ના સ્વામી. નામી-નામવાળા-પ્રખ્યાત. શક્રઅર્કા-ઈંદ્ર જેવા પરાક્રમી
અને સૂર્ય જેવા તેજસ્વી. વક્રહસ્તા-વાંકા હાથવાળા. વક્રકટયા-વાંકી કટિ (કેડ)
વાળા. ભટચભટ્ટા-ભટચ (સંગ્રામ)માં ભટ્ટ-વીરરૂપ. તક્રશ્વેતા-છાશ જેવો.

ઢાળ.

- સમો શુંલ દે ગણનાયક તું, સેવા સાધું સાચી;
 અષ્ટાવકા ! નમન કરું હું, મતિ હરો મમ કાચી. ૨
- અષ્ટવક્ર આખ્યાને સેવા, અષ્ટવક્રની કરીએ;
 વૃદ્ધશ્રવસે વૃત્ર હર્યો જિમ, તિમ વિધને હરીએ. ૩
- ચરણકમળ મકરંદ સુવાસિત, મન ખટપદ થઇ લેશે;
 વિઘનહારી મંગળકારી, અભયદાનને દેશે. ૪
- મંગળકારી બીજે માની, દૈતભાવને શ્રેશે;
 શુંલકર અશુભકારી થાશે, હાથ ઘસી તું રેશે. ૫

જિજ્ઞો. વેતપાદા-નેતરના જેવા સ્થિતિસ્થાપક પગવાળો. વક્રઅષ્ટા-અષ્ટાવક્ર (આઠ ઠેકાણેથી વાંકા મુનિ) જેવો. સષ્ટદા-સષ્ટિને (સુખાદિ) આપનાર. દે સમો-સમય આપ-અંધ કરવાને સારો વખત આપ. આ શ્લોકમાં ગણપતિને તુંડ (મુખ), ગ્રીવા, પેટ, કટિ, એ હાથ અને એ પગ, એ આઠ ઠેકાણે વાંકા વર્ણને છેલ્લા ચરણમાં તેને અષ્ટાવક્ર જે આઠ ઠેકાણેથી વાંકા હતા તેનો સાથે સરખાવ્યો છે. એ અષ્ટાવક્ર આ અંધનું વસ્તુ છે માટે મંગળાચરણમાં વસ્તુનિર્દેશન કર્યું છે. બીજા ચરણમાં ' અમો ' પદની પુનરુક્તિ જણાય છે પદાંતાનુપ્રાસ. પોડશદળ કમળાકાર ચિત્રકાવ્ય. ઉપમાઅલંકાર.

૨ અષ્ટાવક્રા-આઠ જગોએથી વાંકા એવા ગણપતિ ! ઢાળ-અઘાવીશ માત્રાનો ચોપાયાછંદ. ૩ વૃદ્ધશ્રવસે-ઘંઘ્રે. વૃત્ર-એ નામનો અસુર. હર્યો-હણ્યો.

૪ ચરણકમળ ઈં—રૂપકાલંકાર. મકરંદ-પુષ્પરસ. ખટપદ-ભમરો. અર્થાત્ ગણપતિના ચરણમાં ચિત રહેશે.

૫ મંગળકારી ઈં—હે મન ! જે તું બીજા કોઈ દેવને મંગળકારી માનીને દૈતભાવનું ગ્રહણ કરીશ તો તે દેવ શુભકર છતાં અશુભકારી થશે દૈતભાવનું ગ્રહણ કરવાથી સંસારબંધનરૂપ પીડા મટતી નથી માટે અદૈત એજ શ્રેયસ્કર છે એ ધ્વનિ છે.

માટે મન મસ્તાના દઢ થઈ, અદ્વૈત સેવ તું સાચું;
 જીવ શિવકેરો ભેદ જાણાશે, અહ્માનંદે રાચું. ૬
 આકૃણ્ણિયે અકૃણાતું જોઈ, વિપ્રે મનને વાર્યું;
 અષ્ટાવક હવે ઉચ્ચારું, શ્રવાણ કરો જો સારું. ૭
 ખંડવને લોમશે સુણાવ્યું, વનપરવકેરો માંચે;
 યથા મર્તિ પ્રાકૃતમાં કરિયે, ડરિયે ડર છે જ્યાંચે. ૮
 અહ્મજ્ઞાની શા પૂર્ણ નહિ જો, સર્વત્ર વદિયે અમમાં;
 મૂઢમર્તિ માને નહિ મારી, દયાઈ જાય ન દમમાં. ૯
 વ્યાસ વસિષ્ઠ પરાસર પોતે, અહ્મજ્ઞાની ભણે છે;

૬ જીવ ઈ—જીવ અને શિવ (અહ્મ) એ એમાં ભેદ શો છે તે જણાશે. અર્થાત્ વાસ્તવિક ભેદ કાંઈ નથી એમ સમજાશે. ૭ આકૃણ્ણિયે—એની મેલે. વિપ્રે—પ્રેમાનંદે.

૮ લોમશ—એ નામના મહર્ષિ. પ્રાકૃતમાં કરિયે (મહાભારતમાં કહેલા અષ્ટાવકના આખ્યાનને). ડરિયે ઈ—અહ્મજ્ઞાની ન છતાં હું અહ્મજ્ઞાની છું એમ કહેવામાં ડરિયે છીએ. એ વાત પછીના છંદમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

૯ અહ્મજ્ઞાની ઈ—અમે અહ્મજ્ઞાની સરખા પૂર્ણ નથી જે સર્વત્ર—અર્થાત્ સર્વ કાંઈ અમારામાં છે એમ વદિયે. (શુદ્ધ અહ્મજ્ઞાની જેઓ વિષયલાલસાવાળા હોઈને ‘અમે અહ્મ છીએ’ એમ બોલે છે તેમના પ્રતિ આ આક્ષેપ છે). કોઈ કહેશે કે ત્યારે તમે ‘અહ્મ’ અહ્મારિમ’ એમ કેમ બોલતા નથી ? તે વિપ્રે કહે છે: મૂઢમર્તિ ઈ—મારી મૂઢ બુદ્ધિ એ વાતને માનતી નથી તેમ તેમના દમમાં દયાઈ પણ જતી નથી—તે પોતાને અહ્મરૂપ કહે છે, તેટલાથી તેમના તેજમાં અંજન જતી નથી. “ કુશલાશ્વવાર્તાગિંઘ્રાત્તિહીનાસુરાગિણઃ ” “ અહ્મવાર્તામાં કુશળ પણ અહ્માકારવૃત્તિ વિનાના અને અત્યંત રાગવાળા ” પુરૂષોને ખરા અહ્મજ્ઞાની કહેવા નહિ. એવા પુરૂષોની પેઠે ડોળ કરવો એ ડર છે અને ત્યાં હું ડરું છું, એવો પાછલા છંદની સાથે સંબંધ છે.

અદ્વૈત પદારથ કિંચિત જાણી, અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ ગણે છે. ૧૦

તેવી મતિ અગાધ ન મારી, મુમુક્ષુપદ મન રે'છે;

અપૂર્ણ અપૂર્વ વાણી કથે શું, તદ્દપિ કાંઈક કો'છે. ૧૧

યુધિષ્ઠિરે લોભશને પૂછ્યું, આ આશ્રમ છે કો'નું;

જાજવલ્યમાન મહા ઝંઘી રહ્યું છે, દીપ્તમાન શું સોનું. ૧૨

ઘણાં ભુવન ભમતાં મુનિ જોયાં, આવું ક્યાંય ન દીકું;

તેનું કારણ વદિયે મુનિવર, મન લાગે અતિ મીકું. ૧૩

શાંત વૃત્તિ થઈ, પ્રવૃત્તિ ગઈ મુનિ, એકાએકે શોણે;

આલ્હાદિત મન અપાર થયું છે, (શું) અમૃત સીંચ્યું નેણે. ૧૪

આધિ વ્યાધિ ભવની ભાગી, ભૂમિમાં પગ મૂકે;

અર્જુન કવાણ અને અમિ કવાણ છું, મસ્તાનું મન ચૂકે. ૧૫

સુખે જાવ સહુ યાત્રા કરવા, અમો વસું આ સ્થાને;

અજાતશત્રુની વૃત્તિ જોઈ, મુનિવર વદતા માને. ૧૬

અષ્ટાવક્રતાણું આશ્રમ આ, મહામનોહર મોહું;

૧૦ શુષ્ક પ્રજ્ઞાતાની બીજું શું કહે છે તે વર્ણ છે: વ્યાસ
૪૦--વ્યાસ વગેરે તેઓ પોતેજ છે એમ કહે'છે. અદ્વૈત પદાર્થ--એક
પ્રજ્ઞરૂપ પદાર્થ. કિંચિત્-અર્થાત્ હલકો--વિસાત વગરનો. અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ
-હું પ્રજ્ઞ છું.

૧૧ અગાધ ઊંડી (પકોક્તિ). અર્થાત્ ઉઝાંછળી. મુમુક્ષુપદ-મોક્ષ
પામવાની ઇચ્છા રાખનારનું પદ. અપૂર્ણ-પ્રેમાનંદનું વિશેષણ. ૧૪ શાંત
વૃત્તિ-(મારી-યુધિષ્ઠિરની).

૧૫ ભૂમિમાં-આ આશ્રમની ભૂમિમાં. અર્જુન ૪૦-અર્જુન કોણ
અને અમે કોણ એ વાત મસ્તાનું મન ચૂકી જાય છે-અર્થાત્ ભ્રાતૃસ્નેહને
વીસરી જાય છે.

૧૬ અજાતશત્રુ-યુધિષ્ઠિર. વૃત્તિ-મનોવૃત્તિ. માને-માનમાં-ગંભીરતાથી.
અથવા અષ્ટાવક્રને માન આપીને.

સંસારાબ્ધિ તરવા જાણો, અભંગ આ છે કોટું. ૧૭
અષ્ટાવકમુનિ કવાણ કહાવ્યા, ઇતિહાસ કહો ભૂદેવ;
હસ્ત જોડી યુધિષ્ઠિર પૂજે, ગ્રહો અમારી રોવ. ૧૮
શ્રોતાજન સાંભળજે ભાવે, લોમશક્ષિ શું બાળે;
અદ્વૈતકમળમકરંદ મોટો, (મમ) દુર્બુદ્ધિ શું આળે. ૧૯

વસણુ.

દુર્બુદ્ધિ શું આળે મારી, કુંઠિત થાય કપાટ રે;
પ્રહ્લજ્ઞાની શો પ્રાણ નહિ, માનું વસમી વાટ રે. ૨૦

કડવું ર જી.

શ્લોક.

સરલ સુરસ તત્વો, ભવ્ય ભૂમિ ભાણાયે,
પરમ પયસ સત્વો, પુષ્ટિકારી ગણાયે;
નવનીત મહિ મધ્યે, સત્વ રૂપે જણાયે,
શરમસુખદ તેવો, સાર ચિત્તે આણાયે. ૧

૧૭ અભંગ-આખું. કોટું-કોટિયું-નાવડું. ૧૯ અદ્વૈત ધૃ-અદ્વૈત ર-
પી કમળનો મકરંદ (રસ). મોટો-ઉત્તમ.

૨૦ કુંઠિત-અસમર્થ. અદ્વૈત કમળના મકરંદનો સાંચી રાખવાને મારું
હૃદયરૂપી કપાટ-કમાડ અસમર્થ થાય છે. અર્થાત્ તેમાંથી તે જતો રહે છે.
પ્રહ્લજ્ઞાની ઈ-હું અષ્ટાવકાદિક પ્રહ્લજ્ઞાની જેવો પ્રાણ નથી, તેથી હું
અદ્વૈતની વાટ (માર્ગ) વસમી માનું છું. અથવા પૂર્વોક્ત પ્રહ્લજ્ઞાની (વક્રોક્ત)
-શુષ્ક વેદાંતી જેવો પ્રાણ નથી.

૧ શ્લોક-માલિની વૃત્ત. સરળ ધૃ-સરળ અને સુરસ તત્વોમાં ભૂમિ
એ ભવ્ય તત્વ કહેવાય છે અથવા જે તત્વો સરલ (સીધાં) અને સુરસ છે તે ભૂમિ-
માં ભવ્ય (તેજસ્વી) બણાય છે. ક્યાં તત્વો તેવાં છે ? તે કહે છે: પરમ ધૃ-
પયસ (દૂધનાં) પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) સત્વો જેમ પુષ્ટિકારી ગણાય છે, અને મહી (દહીં)
મધ્ય :હેલું નવનીત (માખણ) સત્વરૂપે જણાય છે, તેમજ (સારા ગ્રંથોનો)

રાગ ગોડી.

સાર સુગ્રંથોત્તરો મનાય, સર્વ શિરોમણિ ભૂમિ ભાણાય;
 તેવા તત્વથી વિમ્બ અજાણ, કાઢે કોવિદ જાણ સુજાણ. ૨
 યથામતિ અનુગામી હોઈ, પથ પાડ્યે જવા કરું સૌંદર્ય;
 માર્ગે જતાં પડું અફળાઈ, ઊડી ચાલું પાછો ધાઈ. ૩
 ઈમ કરતાં જો લાઘે પંથ, સાર શોધું વક્ત્રંગે ગ્રંથ;
 લોભશ કે' સુણુ ધર્મનરેશ, મહેશ શેષથી જેહ વિશેષ. ૪
 ઉદરસ્થિત ભણિયો વિદ્યાય, બાધ કર્યો નહિ ત્યાં અવિદ્યાય;
 રામ કૃષ્ણ દ્વેપાયનવ્યાસ, તેવો અષ્ટાવક પ્રકાશ. ૫
 નિર્બંધ ગર્ભપાશ દેવેશ, તેવા અષ્ટાવક મહેશ;
 વિશેષત્વ તત્વ એક વડું, ગર્ભાશયમાં આવી અડગું. ૬
 જે નહિ વિષ્ણુ સદાશિવ પ્રભુ, તે વશિષ્ઠો વક્ત્રંગે ધર્મ;

સાર જે શરમ સુખદ (શર્મ-નિવૃત્તિ સુખને આપનાર) છે, તે ચિત્તમાં ચલુાય છે-મનમાં ચોટે છે. દૃષ્ટાંતાલંકાર .

૨ રાગ ગોડી-ચોપાઈ. ભૂમિ-ભૂમિમાં. વિપ્ર-હું પ્રેમાનંદ. કાઢે-(સાર-તત્વ કાઢે). કોવિદ-વિદ્વાન. ૩ અનુગામી-પાછળ જનાર. પૂર્વાચાર્યોએ તત્વ કાઢવાનો જે માર્ગ પાડ્યો છે તેમાં હું તેમની પાછળ પાછળ ચાલું છું-તેમની પેઠે આચરું છું. પથ-માર્ગ.

૪ વક્ત્રંગે ગ્રંથ-વાંકા અંગવાળા (અષ્ટાવક)ના ગ્રંથમાંથી-અષ્ટાવક ગીતામાંથી. મહેશ શેષથી-શંકર અને શેષથી. જેહ-જે અષ્ટાવક.

૫ ઉદરસ્થિત ઇન્-જે અષ્ટાવક માતાના ગર્ભમાં રહીને વિદ્યા ભણ્યો હતા (પોતાના પિતા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા તે સાંભળીને) પણ ત્યાં તેને અવિદ્યા (રજસ્તમોગુણમય માયા)એ બાધ કર્યો નહિ-અટકાવ્યો નહિ. દ્વેપાયનવ્યાસ-પરાશરપુત્ર વ્યાસ.

૬ નિર્બંધ ઈન્-જેવા દેવેશ (વિષ્ણુ ભગવાન) જન્મ ધરતા છતાં પણ ગર્ભના પાશથી બંધન રહિત છે તેવા મહેશ (મોટા ઈશ્વર) અષ્ટાવક પણ ગર્ભમાં છતાં ગર્ભના અચાનરૂપ પાશના બંધન વિનાના હતા.

- ગર્ભાશયમાં હરિ અબુદ્ધ, અષ્ટાવકને ઝાઝી શુદ્ધ. ૭
- કર્યો કહોડ પિતા ઉપદેશ, ગર્ભાશયથી વદિયો શેષ;
- મહાસ્ર સુખે શુ' વેદાચાર, બાળક તિમ બોલ્યો અવિધાર. ૮
- રાત દિવસ શુ' ગોખો વેદ, હુ'થી ભણો પિતાજી ભેદ;
- પંચ નવ ચતુર્દશ પચીસ, જીવ શિવની જાણો દ્વિશ. ૯
- મહાવાક્યનો મહિમા જોહ, જાણ્યે થાયે નિર્મળ દેહ;
- તત્ત્વમસિ અદ્વિત ને ચાર, કરો જનક ! તેનો વિચાર. ૧૦
- વેદ કહેણાં કીધાં કર્મ, નિવૃત્ત થઈ જાણો પરબ્રહ્મ;
- એવો શબ્દ થયો ગંભીર, કહોડ જોતા નિજ શરીર. ૧૧
- કર્મથકી થઈ દેવ પ્રસન્ન, શુ' વદતા તું મારો જન;
- આકાશવાણી શકે થઈ હોય, અરપર મુનિ જોતા સોય. ૧૨
- પૂછે શિષ્યને આ શુ' આજ, બોલનાર એ કો મા'રાજ;
- હસ્ત જોડી સ્તવતા મુનિદેવ, નમઃ શિવ બ્રહ્મ થઈ નહિ સેવ. ૧૩
- વિદ્યાવિનોદિની નારી નામ, મંદહાસ્ય કરી બોલી આમ;
- એવે ગર્ભે કર્યો ઉચાર, ઉદરવાસોનો એ પોકાર. ૧૪

૭ વકાંગે—અષ્ટાવકમાં. અબુદ્ધ—(જાણતા છતાં) જાણનાપણના પ્રાકટ્ય વિનાના.

૮ કર્યો ઇ—અષ્ટાવકે ગર્ભમાં છતાં પોતાના પિતા કહોડને ઉપદેશ કર્યો. શેષ—શેષ નાગના જેવો.

૯ શુ' બોલ્યો તે કહે છે: રાત ઇ—સ્પષ્ટ છે. પંચ ઇ—પાંચ મહા-જૂત, નવ દાર, ચતુર્દશ લોક અને પચીસ તત્ત્વ.

૧૦ મહાવાક્ય—ચારે વેદમાં બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારાં ચાર વચન છે તેને મહાવાક્ય કહે છે. તત્ત્વમસિ ઇ—તત્ત્વમ્મસિ—તે (બ્રહ્મ) તેજ તું (જીવ) છે. ચારે મહાવાક્ય આગળ કહેવાશે.

૧૩ પૂછે ઇ—ગર્ભમાંથી અષ્ટાવકને બોલતા જોઈને કહોડ મુનિ, શિષ્યોને પૂછે છે. ૧૪ વિદ્યાવિનોદિની—કહોડની સ્ત્રી. એનું બીજું નામ સુખતા' હતું.

કર્મજડ કર્મ કરે નિરધાર, માટે દાખ્યા શુદ્ધ વિચાર;
 અદ્યો મુનિને મન માંકોપ, કર્મકાંડીને એ આરોપ. ૧૫
 ચાંડાળતાણી માતી ખરી વાણ, પરમ તત્વના શંકર જાણ;
 કર્મકાંડીએ શાખ્યા બાળ, સાંભળજે તું ધર્મ ભૂપાળ. ૧૬
 ઉદરસ્થિત કર્યો ઉપદેશ, અષ્ટાવક થા નવ મિનમેષ;
 શાપી પુત્ર થયા મુનિ શાંત, ગુપચુપ ગર્ભ રહ્યો મહાદાંત. ૧૭
 સ્ત્રીએ પ્રમોઘ્યા ધનને કાજ, જનકઘેર ગયા ઋષિરાજ;
 અદ્વૈત પદારથ જાણે શૂન્ય, ઉદે પામ્યું છે કર્મનું પુણ્ય. ૧૮
 ઘાલ્યા જળમાં બંદી નામ, કુખ્યા લલ્લો નહિ આત્મારામ;
 પ્રસૂતવાંચ્છના રહી ધન વિણ, કર્મકાંડી મુણજે પ્રવીણ. ૧૯

૧૫ ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ શું બોલ્યો તે કહેછે: કર્મ જડ ઇ—જેઓ કર્મ જડ(યજ્ઞાદિ કર્મ એજ મુક્તિનું સ્થાન છે એવા વિચારમાં જડ થઈ ગયેલા) હોય છે તેઓ નિરધાર (નકો) કર્મ કરે છે અથવા કર્મનો નિરધાર કરે છે, માટે મેં આ અદ્વૈતરૂપ શુદ્ધ વિચાર દાખ્યા છે. કર્મકાંડી—યજ્ઞાદિક કર્મકાંડને આચરનાર. આરોપ—‘કર્મજડ’ એવો અપવાદ.

૧૬ ચાંડાળ ઇ—પ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્યને શિવ ચાંડાળરૂપે મળ્યા હતા. તથા અદ્વૈતમાર્ગે પસારવાનો તેમને બોધ કર્યો હતો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ચાંડાળના મુખથી પ્રાપ્ત થયેલા અદ્વૈતમતનો શંકરે તો અંગીકાર કર્યો હતો. પણ આ મુનિ તો ગર્ભસ્થિત પોતાના બાળકના ઉપદેશથી પણ કોપ પામ્યા, એ તાત્પર્ય છે. કેટલાક કર્મકાંડીઓ ઈદ્રિયજીત ન છતાં કૌર્વાદિકના પાત્ર હોય છે એ ધ્વનિ.

૧૭ અષ્ટાવક—આઠ જગોએથી વાંકો. દાંત—ઈદ્રિયદમન શીલ. ૧૮ ઋષિરાજ—કહેડ મુનિ. ઉદે પામ્યું—(વક્રોક્તિ) અર્થાત્ ભૂકું ફળ પામ્યા.

૧૯ બંદી—વરણનો પુત્ર. વરણે પાતાળમાં યજ કરવા માંડ્યો હતો તેમાં બ્રાહ્મણો બેઠતા હતા, તે લેવાને પોતાના પુત્ર બંદીને મોકલ્યો; પણ બ્યારે બ્રાહ્મણો ખુશીથી પાતાળમાં ન ગયા ત્યારે બંદીએ જનકપુરમાં જઈને તેમને વાદમાં પરાજિત કરી જળમાં ડૂબાડ્યા—પાતાળમાં મોકલ્યા. પ્રસૂતવાંચ્છના—પ્રસૂત થયેલી કહેડની સ્ત્રીની ધન સંબંધી ઇચ્છા.

અષ્ટાંગ વક્ર અષ્ટાવકીય, જન્મ્યા નારી થઈ વિણ પ્રિય;
 પિતા મહાઉદાલકઋષિ, ખોલ્યા કુહિતા શું તે મુખિ. ૨૦
 તુજ પતિ બૂડ્યાકેરી વાત, સુતશુ નવ કરતી વિખ્યાત;
 (દુઃખ) અગ્નિ લપાવી તાણની માંય, મુનીશ ચાલ્યા આશ્રમ જ્યાંય. ૨૧
 શ્વેતકેતુ માતુલની સાથ, અષ્ટાંગી આવ્યા ઝાલી હાથ;
 ચંદ્ર રાહુ શી દીસે કળા, આવી ઉદાલકને મળ્યા. ૨૨
 ઈંદ્રાસન શો મુનિ ઉચ્છંગ, રાહુ શો અષ્ટાંગી અભંગ;
 ચંદ્રગ્રાસ કીધો ક્ષણ માંય, ઈંદ્રાસન પર ખેસે જ્યાંય. ૨૩
 મુનીશમન કચવાયું સાર, કંકર શંકર લલ્લો ન પાર;
 શ્વેતકેતુએ રાઠજ લીધ, ઉદાલકે કીધી તે સિદ્ધ. ૨૪
 આ મુજ પિતા નહિ ઇમ આપ, તર્ક નિશ્ચયથી પ્રકટયો તાપ;

૨૦ અષ્ટાંગ વક્ર—આઠ અંગે વાંકા. વિણ પ્રિય—સ્વામી વિનાની (જળ-
 માં ડૂબી ગયા તેથી.) મુખી—શ્રેષ્ઠ.

૨૧ અગ્નિ ઇં—અગ્નિને ઘાસમાં સંતાડવાની પેઠે કહોડના ડૂબવા-
 ની વાત અષ્ટાવકથી જાની રાખી. અર્થાત ઘાસમાં જેમ અગ્નિ જાતો રાખ-
 વાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે તેમ કહોડના ડૂબવાની વાત અષ્ટાવકથી જાની રાખ-
 વાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ હતો. મુનીશ—ઉદાલક.

૨૨ શ્વેતકેતુ—ઉદાલકનો પુત્ર અને અષ્ટાવકનો મામો. માતુલ—મામો.
 અષ્ટાંગી—અષ્ટાવક. ચંદ્ર રાહુ શી—શ્વેતકેતુ ચંદ્ર જેવો અને અષ્ટાવક કૂબડો
 હોવાથી રાહુ જેવો.

૨૩ ગ્રાસ કીધો—ગળી ગયો. અર્થાત રાહુ જેમ ચંદ્રને ગળે છે તેમ
 અહીં અષ્ટાવકે શ્વેતકેતુને કાઢી મૂકીને પોતે ખોળામાં બેઠો.

૨૪ કંકર—આ નર્મદાનો કંકર નથી પણ શંકર છે. અર્થાત આ
 કૂબડો અષ્ટાવક સામાન્ય મનુષ્ય નથી પણ મહાબ્રહ્મવેતા છે એમ જાણ્યું
 નહિ. સિદ્ધ કીધી—અષ્ટાવકને ખોળામાંથી બહાર કાઢી શ્વેતકેતુને બેસાડ્યો.

જઈ માતાને પૂછ્યો સાર, શાપ ભયે દાખ્યો સહુ પાર. ૨૫

માતુલ સ્વેતકેતુની સાથ, ગયો જનકપુર વક્રીનાથ;

રીઝાવી રાજનું મન, પુરમાં પેઠો થઈ પ્રસન્ન. ૨૬

દ્વારપાળનો ટાળ્યો બાધ, માંડ્યો વાદ બંદીશુ સાધ;

નૃપાંગ બંદી સર્વ સમેત, જીતી બંદીપર આણ્યું હેત. ૨૭

પાતાળેથી તેડ્યા બાપ, બીજા દિવસ ફેડ્યા તાપ;

કર્યો માતને દંડ પ્રણામ, સ્નાન કરો પ્રિય જઈને આમ. ૨૮

હર હરિથકી રૂપમાં અધિક, થા તું પુત્ર ! ટાળી મમ બીક;

સમંગા મધ્ય સમાયો સુત, અષ્ટવક્રનું નાકું ભૂત. ૨૯

હરિ હરથકી રૂપ રસાળ, થયો કહોડતણો જે બાળ;

પિતાક્રોધ જનની જાળતી, પાર્વતી વિદ્ય ગણનાં ટાળતી. ૩૦

ગજચર્મ ધારી ગણપતિ હત્યો, માતકૃપા ગણનાથક છતો;

૨૫ આ ઈ૦—આ મારો પિતા નથી એવો પોતે તર્કવડે નિશ્ચય કર્યો.
(જે મારો પિતા હોત તો મને બેઠાડી કાઢત નહિ એવો તર્ક) અને તેથી
તેના મનમાં સંતાપ થયો. શાપ ભયે—માતાને શાપનો ભય લાગ્યો તેથી.

૨૬ વક્રીનાથ—વાંકાઓનો ધણી—અષ્ટાવક્ર. ૨૭ નૃપાંગ—કવિ વગેરે
રાજ્યનાં અંગ.

૨૮ સ્નાન ઇ૦—પોતાના પતિને આણ્યો તેથી પ્રસન્ન થયેલી માતાએ
અષ્ટાવક્રને કહ્યું કે હું પ્રિયપુત્ર ! આમ (આ નદીમાં) જઈને સ્નાન કરો
(અંગ સીધાં થશે).

૨૯ ટાળી ઇ૦—કેમકે તારા પિતાના મરણરૂપ મારી બીક તે ટાળી
છે. સમંગા—એ નામની નદી. સમાયો—સ્નાન કર્યું. ભૂત—આઠ અંગની વક્તા.
૩૦ ઉપાધિ.

૩૦ જાળતી—ક્રોધનો નાશ કરતી. ઉદાહરણ જેમ, પાર્વતી ઈ૦—સ્પષ્ટ
છે. ગણનાં—ગણપતિનાં. એકનેજ વર એવા સંકલ્પથી વરવાને આવેલી
સિદ્ધિ બુદ્ધિ.

- માતકોપથી ભમે કુમાર, કેવું તજિયું છે ઘરઆર. ૩૧
 નહીં ઠામ ઠેકાણું થયું, માતાકોપથી મળગું ગયું;
 માતકૃપા ગણપતિને જેમ, અષ્ટાવક સુધરીઓ તેમ. ૩૨
 માત રેંદુડે પાળે પુત, પિતા રાજ્યમાં વળગે ભૂત;
 માતકૃપાથી થયો અનુપ, (તે) અષ્ટાવક આશ્રમ આ ભૂપ. ૩૩
 મતિમંદ સાર ન કહેવાય, કવિ કોવિદ ગુણ રૂડા ગાય;
 પાકશાસ્ત્રી ગોધૂમનો સાર, કાઢે.શું જે હોય ગમાર. ૩૪
 મતિ અનુસારે ભજવા રામ, નામ જાણવાકેરી હામ;
 જોગી શુક ન જોગી કૃષ્ણ, રાય જનક પૂરો મમ તૃષ્ણ. ૩૫

વસણ.

- રાય જનક રાજવલોચન, વસિષ્ઠ મહામુનિરાજ રે;
 પંચ સરખા તત્વદર્શી, ક્યમ કહું કરો વિમનું કાજ રે. ૩૬

૩૧ ગજચર્મ ધારી-શિવે. હત્યો-હણ્યો. માતકોપથી ઇન્દ્ર-કુમાર-સ્વામી અને ગણપતિ એ બે પાર્વતીના પુત્રોએ પોતાની માતાને કહ્યું કે અમને પરણાવો. પાર્વતીએ કહ્યું કે, જે વહેલો પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરી આવે તેને આ બે કન્યાઓ વરે. મયૂરવાહન કુમારસ્વામી તો જલદીથી પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળી પડ્યા પણ મૂષકવાહન ગણપતિ તો ઢીલા થઈને બેઠા. પછી તેમને વિચાર થયે કે માતા એજ પૃથ્વી છે એમ જાણીને માતાની પ્રદક્ષિણા કરી પગે લાગ્યો, તે ઉપરથી તેના બુદ્ધિ વૈભવને જોઈ એ તે કન્યાઓ ગણપતિને પરણાવી દીધી. કુમારસ્વામી પાછા આવ્યા ત્યારે ખબર પડી કે કન્યાઓ તો પરણી ગઈ છે તેથી હવે પરણવું નહિ એવો નિશ્ચય કરી ઘેરજ ન ગયા. માતાએ પુત્રના રીસાવાની વાત જાણી ત્યારે તેને મનાવવા ગયાં પણ કુમારે તેમના સામું બેસું નહિ તેથી માતાને ગુસ્સો આવ્યો અને કહ્યું કે જ્યારે તું મારા સામું પણ જોતો નથી ત્યારે તો ભમતોજ રહે. તે ઉપરથી કુમારસ્વામી ઘેર ન જતાં દક્ષિણમાંજ રહ્યા.-સન-ત્કુમાર સંહિતા.

૩૩ વળગે ભૂત—અર્થાત્ દુઃખી થાય. ૩૪ સાર કેમ ન કહેવાય તેનું દર્શાવ આપે છે: પાકશાસ્ત્રી ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. ગોધૂમનો—ગહનું. સાર-તત્વ (મેદો). ૩૬ રાજવલોચન-કમળનેત્ર—રામ. પંચ-શુક, કૃષ્ણ, જનક, રામ અને

કડવું ૩ જી.

શ્લોક.

અન્નતશત્રુ યોલિયા સુભૂમિ તત્વ જે કહ્યું,
 સુદુગ્ધ પુષ્ટિકારી સત્વ આપને મને રહ્યું;
 દધિનું સત્વ માંખણે મહત્વ સાર ગ્રંથમાં,
 (તમે) વજો મહી સુદુગ્ધદા દધિ સુગ્રંથ પંથમાં. ૧

રાગ ભાર્ગવ.

અરસ પરસ તત્વો વિષે, મોટાપણું અનુપ;
 સ્થાનક વદિયે તેતાણું, ભૂ ગો દધિ મુનિભૂપ. ૨

વસિષ્ઠ, એ પાંચ સરખા (સમાન) તત્વદર્શી (બ્રહ્મતત્વને જાણનાર) છે.

૧ શ્લોક—નારાયણદેવ. અન્નતશત્રુ સુધિષ્ઠિર. બીજા કડવાના આરંભમાં કહ્યું. હતું કે જેમ બધાં તત્વોમાં સારરૂપ તત્વ ભૂમિ છે, પુષ્ટિકારી પદાર્થોમાં સારરૂપ દૂધ છે, દહીંમાં સારરૂપ માંખણ છે અને ગ્રંથોમાં તત્વજ્ઞાન એ સારરૂપ છે, તેનો અનુવાદ કરીને સુધિષ્ઠિર પૂછે છે: અન્નતશત્રુ ઈ—સ્પષ્ટ છે. મહત્વ—તત્વજ્ઞાનરૂપ મહત્વ. તમે ઇ—જે એમ છે તો તમે તે તત્વોના સ્થાનરૂપ અનુક્રમે મહી (પૃથ્વી), સુદુગ્ધદા (સાર રૂપ આપનારી—ગાય), દધિ (દહીં) અને ગ્રંથ, એના પંથમાં વજો. અર્થાત્ તત્વજ્ઞાનનો સાર જેમાં છે એવા ગ્રંથને તથા તે ગ્રંથના રચનાર અષ્ટાવક્ર મુનિના આખ્યાનને વર્ણવે.

૨ રાગ ભાર્ગવ—દોહરા. ભૂ ઈ—ભૂમિતત્વનું સ્થાન (ઉત્પત્તિસ્થાન ભૂ—(પૃથ્વી—સમગ્ર પૃથ્વી) છે, દૂધનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગો (ગાય) છે, માંખણનું ઉત્પત્તિસ્થાન દધિ છે, અને તત્વજ્ઞાનના ગ્રંથનું ઉત્પત્તિસ્થાન મુનિભૂપ (અષ્ટાવક્ર) છે. અષ્ટાવક્રમુનિએ અષ્ટાવક્રગીતા નામનો અધ્યાત્મવિદ્યાનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેને ઉદ્દેશીને આ કથન છે.

સાર કહ્યો જે ગ્રંથનો, વિસ્તારો ઋષિરાય;	
તત્ત્વ માંહી ત્રૈલોક્ય છે, તે વરણો મહિમાય.	૩
સાર સુણી મન મગ્ન થઈ, ઇચ્છે છે વિસ્તાર;	
અષ્ટાવક અબધિતણો, પમાડિયે મુનિ પાર.	૪
દઢ અલંગ નૌકા સમા, મળિયા ને મુનીશ;	
ક્યમ તટ ઝટ પામું નહીં, શેણે ચઢું ઉદ્દિશ-	૫
દઢ શ્રદ્ધા નેઈ ધર્મની, લોમશ વદતા વેણ;	
અથ ઇતિ માંડી કહું, થાય કથા સુખદણ.	૬
ગોઠિ કરતા આવિયા, આશ્રમકેરી પાસ;	
સમાધિસ્થ વક્ત્રંગી છે, તોડી ત્રિભુવનપાશ.	૭
પરિચર્યા પ્રભુની કરે, મૌન ગ્રહ્યું છે આપ;	
શત સંવત્સર સુરના, વિત્યા જપતાં જપ.	૮
સમાધિ મુનિ જોલે નહીં, ધર્યું પદ્માસન ધ્યાન;	
વિદિત સર્વ લોમશ કરી, દરશાવે મુનિ ભાન.	૯
નમન કરી પાંચે જણાં, કરે શિષ્ય શુ વાત;	
મઠી આપી વસવા ભલી, પાંડવની સુણી ખ્યાત.	૧૦
પાંચ દિવસ વસવાતણો, કર્યો ત્યાંહી નિરધાર;	
કથા સુણવી મુનિતાણી, તરવા ભવજળ પાર.	૧૧
સ્નાન કરી નિર્ભળ થઈ, ભોજન દિજવર દીધ;	

૩ સાર—સંક્ષેપ (બીજા કડવામાં). તત્ત્વ ૪૦—જે અક્ષરપ તત્ત્વમાં ત્રૈલોક્ય રહેલું છે તેને વરણો. ૪ અબધિ (અબ્ધિ)—સમુદ્ર.

૫ ઉદ્દિશ—ઉલટી દિશાએ (સંસાર પ્રવૃત્તિરૂપ). ૭ સમાધિસ્થ—સમાધિ ચઢાવી બેઠેલા. વક્ત્રંગી—અષ્ટાવક. ૮ પરિચર્યા—સેવા. પ્રભુની—અલ્હની. ૯ ભાન—ભાનુ—સૂર્ય. મુનિરૂપી સૂર્ય.

પરિજન સહિત પોતે જમ્યા, કથાની ઇચ્છા કીધ.	૧૨
લોમશઋષિ વક્તા થયા, શ્રોતા મુનિ ભૂપાળ;	
કથા આરંભી મુનિવરે, ગુણગુણ અતિ રસાળ.	૧૩
ઉદાલક નામે મુનિ, ચાર વેદ મુખ પાઠ;	
ઈંદ્ર ચંદ્ર સવિતા નમે, નમે વસુ જે આઠ.	૧૪
મહર્ષિ આદરમાનથી, બેસાડે નિજ પાસ;	
ગાન કરે શ્રુતિ મુનિતાણું, પવિત્ર થાવા આશ.	૧૫
આ આશ્રમ છે તેહનું, વસતા મુનિ આ જગ;	
સહસ્ત છાત્ર નિકટ વસે, ભણાવતા મા'ભાગ.	૧૬
અહોનિશ ધુનિ ગાજતી, શ્રુતિતાણા ઉચ્ચાર;	
આત્મ બ્રહ્મની એકતા, (કો) શીખે શુદ્ધ વિચાર.	૧૭
માયા ને અવિદ્યા પ્રકૃતિ, તમઃ પ્રધાનાધાર;	
કો પૂછે પારોક્ષ્યને, અપારોક્ષ્ય અવિધાર.	૧૮
અથાભ્યાસ કર્યું હશે, સત્યાસત્ય સ્વરૂપ;	
આત્માનંતરૂપે વસે, કે રૂપ એક અનુપ.	૧૯

૧૨ દ્વિજવર—દ્વિજવરને. પરિજન—સેવક, કુટુંબ વગેરે પોષ્યવર્ગ.

૧૫ શ્રુતિ ઇં—શ્રુતિઓપણ પોતે પવિત્ર થવાની આશાથી જે મુનિનું ગાન કરે છે. ૧૬ છાત્ર—શિષ્ય. મહાભાગ—મોટા ભાગ્યવાળા.

૧૭ ધુનિ (ધ્વનિ)—વેદનો ઘોષ. આત્મ—પોતે—જીવ અને બ્રહ્મ ચૈતન્ય સ્વરૂપે એકજ છે એમ શીખે છે. ૧૮ માયા ઇં—ચૈતન્યબ્રહ્મની પ્રકૃતિ બ્યારે સત્ત્વગુણવાળી હોય છે ત્યારે તેને માયા કહે છે અને તે બ્યારે તમોગુણ પ્રધાન (તમોગુણ જેમાં મુખ્ય એવી) હોય છે ત્યારે તેને અવિદ્યા કહે છે. પારોક્ષ્ય—પરોક્ષપણું. ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એમ શાસ્ત્રથી જાણવું તેને પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે. અને ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એવો અનુભવ કરવો તેને અપરોક્ષજ્ઞાન કહે છે. અપરોક્ષ્ય—અપરોક્ષપણું. અવિધાર—નિશ્ચય.

૧૯ અથાભ્યાસ—અથને વારંવાર વિચારવો તે. સત્યાસત્ય—જગત્ અને બ્રહ્મ એમાં સત્ય (ત્રણે કાળમાં નાશ ન થાય એવું) શું છે અને અસત્ય

અભેદતા શિવ જીવની, જીવ શિવ એકાકાર;	
દ્વૈત જીવકૃતથી થયું, (કે) આપોપું નિરધાર.	૨૦
કો પૂછે મા'વાક્યને, પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ સ્વરૂપ;	
અહંબ્રહ્માસ્મિ શું હશે, તત્ત્વમસિ મુનિભૂપ.	૨૧
અયંઆત્મા પ્રજ્ઞ તે સમજવો ગુરુદેવ;	
તત્ત્વજ્ઞાનનું કૃત્ર કહો, નિશ્ચિન સાધું સેવ.	૨૨
પંચ મહાભૂત સ્થૂળ શું, સૂક્ષ્મ કહો ગુરુરાય;	
સ્વાંતઃકરણ ઉત્પત્તિ કહો, કર્મેન્દ્રિય ક્યમ થાય.	૨૩
સૂક્ષ્મશરીર વરણન કરે, શીખે કો વિધાય;	
લિંગદેહ જાણે જદા, ભવની ભાવટ જાય.	૨૪

(કોઇ કાળમાં પણ નાશવંત) શું છે અથવા સસનું શું લક્ષણ છે અને અસ-
ત્યનું શું લક્ષણ છે? આત્મા ઈન્—અનેક દેહોમાં આત્મા અનંતરૂપે વસે છે
કે તેનું એકજ રૂપ છે? અર્થાત્ પ્રતિશરીરમાં આત્મા બિન્ન બિન્ન છે કે
બધાયનો આત્મા એકજ છે?

૨૦ અભેદતા—જૂદા નહિ હોવાપણું. શિવ—બ્રહ્મ. દ્વૈત—જગત્ અને
બ્રહ્મ એ બે પદાર્થ છે એવું બેપણું. આપોપું—પોતાની મેળે.

૨૧-૨૨ પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ (પ્રજ્ઞાનમાનંદંબ્રહ્મ)—જ્ઞાનરૂપ આનંદ એજ બ્રહ્મ છે.
(સામવેદનું મહાવાક્ય). અહંબ્રહ્માસ્મિ—હું બ્રહ્મ છું (યજુર્વેદનું મહાવાક્ય).
તત્ત્વમસિ—તે તું બ્રહ્મ છે (ઋગ્વેદનું મહાવાક્ય). અયમાત્માબ્રહ્મ—આ આત્મા
બ્રહ્મ છે (અથર્વવેદનું મહાવાક્ય).

૨૩ સ્થૂળ—મોટાં. પંચમહાભૂત—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકા-
શ. સૂક્ષ્મ—સૂક્ષ્મ પંચભૂત—ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ. સ્વાંતઃકરણ—
પોતાનાં અંતઃકરણ—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર. કર્મેન્દ્રિય—વાણી, હાથ,
પગ, ગુદા, ઉપસ્થ.

૨૪ સૂક્ષ્મશરીર—પાંચ સૂક્ષ્મભૂત અથવા તન્માત્રા, પાંચ કર્મેન્દ્રિય.
(એ બે ૨૩ માં શ્લોકની ટીકામાં કહ્યાં છે). પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય. (દ્રાણ—ના-
સિકાઈન્દ્રિય, જીહ્વા, ચક્ષુ, ત્વચા અને કર્ણ—કાનઈન્દ્રિય), મન તથા બુદ્ધિ,

તૈન્નસ હિરણ્યગર્ભની, વ્યષ્ટિ શીખે કોય;

સમષ્ટિપણું સમજીને, સંશે મૂળગા ખોય.

૨૫

એ સત્તર તત્ત્વનું સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય છે. ચૈતન્યમાં ન્યારે એ સત્તર તત્ત્વની કલ્પના ઉપજે છે, સારે તે સૂક્ષ્મદેહવાળો જીવ અને છે: કપિલમુનિએ સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે કે “મત્તદશેકલિંગમ્” (૩—૯) અર્થે સત્તર તત્ત્વનું એક લિંગશરીર થાય છે. ” લિંગદેહ ૪૦—એ સૂક્ષ્મશરીરને લિંગદેહ કહે છે. એ વાસનામય લિંગદેહ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં ગમત કરે છે તથા સુખ દુઃખ ભોગવે છે એમ માનેલું છે. એનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જાણે —તે લિંગદેહ એટલે અમુક તત્ત્વોનોજ સમુદાય છે, પણ હું—આત્મા તેથી નોખો છું એમ જાણે સારે તેને લિંગદેહવડે વિષયનાં સુખ દુઃખ ભોગવવાની ઇચ્છા રહેતી નથી; અને તેથી પરિણામે કલ્પના રહિત થઈ સૂક્ષ્મદેહનો નાશ કરી મુક્તિ પામે છે. કાષ્ઠ શિખો એવું તત્ત્વજ્ઞાન શીખતા હતા, એ ભાવ છે.

૨૫ તૈન્નસ ૪૦—જેમ એક પુરૂષ એક દેહનો અભિમાની છે તેમ એક પુરૂષ (ઇશ્વર) સમગ્ર વિશ્વરૂપદેહનો અભિમાની છે. દેહ ત્રણ પ્રકારનો છે. સ્થૂળ (પંચ મહાભૂતનો અનેલો), સૂક્ષ્મ (પંચ સૂક્ષ્મભૂતનો અનેલો), અને કારણ (સર્વના કારણરૂપ તમોગુણ પ્રધાન અવિદ્યા પ્રકૃતિથી અનેલો) બ્રહ્મને વિષે પ્રકૃતિના યોગથી જે તમોગુણાત્મક કલ્પના ઉઠી તેને કારણદેહ નામ આપેલું છે; સૂક્ષ્મદેહનું વર્ણન ચોવીશમા શ્લોકની ટીકામાં છે—અર્થાત્ તે દેહ એટલે આકારવાળો દેહ નથી પણ સ્થૂળદેહના ઉપાદાનકારણરૂપ કલ્પના વિશેષ છે; સ્થૂળદેહ તો સર્વ કાઈ જાણેજ છે. પ્રત્યેક કારણદેહના અભિમાનીને (હું આ કારણદેહ છું એમ માનનારને) પ્રાણ કહે છે. પ્રત્યેક સૂક્ષ્મદેહના અભિમાનીને તૈન્નસ કહે છે અને પ્રત્યેક સ્થૂળદેહના અભિમાનીને વિશ્વ કહે છે. એ પ્રત્યેક દેહ પ્રતિ જૂદા જૂદા અભિમાની છે માટે તેમને વ્યષ્ટિ સંજ્ઞાથી ઓળખે છે. એજ પ્રમાણે કારણદેહોના સમુદાયના અભિમાનીને ‘ઇશ્વર, સમગ્ર સૂક્ષ્મદેહોના અભિમાનીને હિરણ્યગર્ભ, અને સમગ્ર સ્થૂળદેહોના અભિમાનીને વિરાટ કહે છે. એ સઘળા જગતને પોતાનો દેહ માની તેના અભિમાની છે માટે તેને સમષ્ટિ કહે છે. અર્થાત્ ઇશ્વર એ સમષ્ટિ છે અને જીવ એ વ્યષ્ટિ છે. વિરાટ, હિરણ્ય-ગર્ભ અને ઇશ્વર એ ત્રણ ઇશ્વરની જૂદા જૂદા દેહ પ્રત્યે અભિમાનવાળા અવસ્થાઓ છે, તેમ વિશ્વ, તૈન્નસ, અને પ્રાણ, એ પણ જીવની પોતાના જૂદા

પંચીકરણાકરના, કરે ખુલાસા ખાંત;	
પંચ કોશ ગોખી મરે, શીખે કો વેદાંત.	૨૬
મહાવાક્યથી એકતા, જીવ શિવકેરી જોય;	
સ્વરૂપ સમાધિ જોળજે, સમાધિ સાધે સોય.	૨૭
સમાધિઅવાંતર રૂપનો, કરે ખુલાસો ક્ષિપ્ર;	
સમાધિ પ્રયોજન પૂછતાં, જાણાવતા મા'વિપ્ર.	૨૮

જૂદા દેહ પ્રતિ અભિમાનવાળી અવસ્થાઓ છે. આ સર્વ પ્રપંચ કલ્પનામાંથી થયો છે એમ જાણીને તથા ચૈતન્યસ્વરૂપ એજ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ છે એમ નિશ્ચય કરીને કલ્પનાઓથી વિરામ પામવું એ મોક્ષ છે, એમ સમજાવવાના હેતુથી લોમશક્ત્યપિ ધર્મને કહે છે કે, કોઈ તૈજસનું વ્યથિ અને કોઈ હિરણ્ય-ગર્ભનું, સમષ્ટિરૂપ સર્મજન સંશયને તન્ને છે—હું કોણ અને ક્યાંથી મને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો એવા સંશયને દૂર કરે છે.

૨૬ પંચીકરણાકાર—પંચીકરણરૂપે પરિણામ પામેલું. પાંચ મહા-ભૂતમાંથી પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. દરેકના એક ભાગના ચાર ભાગ કરી તે પ્રત્યેકના ચતુર્થાંશને બીજાં મહાભૂતના અર્ધમાં મેળવવો. એવી રીતે ચવાથી આકાશના અર્ધા ભાગમાં પૃથ્વી આદિક બાકીનાં ચાર ભૂતના ચાર અષ્ટમાં-શ મળશે, પૃથ્વીના અર્ધા ભાગમાં પૃથ્વી રહિત ચાર ભૂતના ચાર અષ્ટમાં-શ મળશે, એવી રીતે સર્વે ભૂતમાં બીજાના વિભાગ મળવાથી તેમનું જે રૂપ થશે તેને પંચીકરણાકાર કહે છે. અર્થાત્ પંચીકરણ એટલે પ્રત્યેક મહાભૂતને પાંચ ભૂતયુક્ત કરવું. પંચકોશ—સ્થૂળદેહને અન્નમય કોશ કહે છે, સ્પૃધા તૃષા-દિતું બાન કરાવનાર પ્રાણને પ્રાણમય કોશ કહે છે, મનને મનોમય કોશ કહે છે, બુદ્ધિને વિજ્ઞાનમય કોશ કહે છે, અને જે અવસ્થામાં સુષુપ્તિ થાય છે તે કારણશરીરને આનંદમય કોશ કહે છે. વેદાંત—ઉપનિષદ્.

૨૭ એકતા—એકપણું. સ્વરૂપ ધૃ—જે સમાધિના સ્વરૂપને—સમા-ધિ સાધવાના પ્રકારને જોળજે છે તે સમાધિ સાધે છે.

૨૮ સમાધિઅવાંતર રૂપનો—સમાધિના અંગરૂપ યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગના લક્ષણનો. સમાધિ પ્રયોજન—સમાધિ કરવાનું પ્રયોજન (હેતુ).

સૂત્ર લાભ્ય વાર્તિક શીખે, વેદ'અને વેદાંગ;

પ્રક્રિયા પ્રભૃતિ સમજાને, શીખે શાસ્ત્રો સાંગ. ૨૯

નિર્ગુણ સગુણ નિર્ણય કરે, ચતુર ખગ વિચાર;

ચતુર કૃળ ને ચતુર પદ. કૂટસ્થના કોઠાર. ૩૦

મહાકાશ તે શું હશે, મેઘાકાશે કોણ;

૨૯ સૂત્ર—વ્યાસકૃત યજ્ઞસૂત્ર વગેરે સૂત્રના ગ્રંથ. લાભ્ય—સૂત્ર ગ્રંથો ઉપર વ્યાખ્યાનરૂપ રચાયેલા ગ્રંથ. વેદાંગ—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, ઇંદ્ર:શાસ્ત્ર, અને જ્યોતિષ્ય, એ છ વેદાંગ કહેવાય છે. પ્રક્રિયા—શાસ્ત્રીય રીતે કરેલું વિવેચન. પ્રભૃતિ—વગેરે. શાસ્ત્રોની પ્રક્રિયા આદિક સમજાને અંગ સહિત શાસ્ત્રો શીખે.

૩૦ નિર્ગુણ—ગુણ રહિત બ્રહ્મ. સગુણ—ગુણ સહિત ઈશ્વર. એ એમાં સત્ય શું છે એનો નિર્ણય કરે છે. (કોઈ અધ્યાહાર). ચતુર—ચાર. ખગ—પક્ષી. ચતુર ખગ—જીવ અને કૂટસ્થ, તથા ઈશ્વર અને બ્રહ્મ, એ ચારને ક્રમિએ ચાર પક્ષી કહ્યાં છે. ઉપનિષદમાં તેમને એ પક્ષીનાં રૂપ આપીને કહ્યું છે કે “ દ્વાવેતૌગુપ્તૌમયુજ્જાસલાયૌવક્ષસ્પર્નાદંપરિપ્ષ્વજાતે । એકસ્તયોઃ સ્વાદતિપિ પ્પલાત્રમન્યોતિરત્રાપવલેનમૂયાન્ ॥ ” “ અર્થ—જીવ અને કૂટસ્થરૂપ એ પક્ષી-ઓ જેઓ જોડે વસનારાં અને મિત્રરૂપ છે તે દેહરૂપી વૃક્ષના માળામાં રહે છે; તેમાંનો એક (જીવ) વૃક્ષનાં કૃળ ખાય છે (દેહવડે કર્મકૃળ ભોગવે છે) અને બીજો (કૂટસ્થ) અન્ન ખાતો નથી (સાક્ષીરૂપ હોવાથી કર્મકૃળ ભોગવતો નથી) તથાપિ પેહેલાના કરતાં વધારે બળવાન છે (જીવ પરતંત્ર છે અને કૂટસ્થ સ્વતંત્ર છે). ચતુર કૃળ—ધર્મ, અર્થ, ક્રામ અને ભોક્ષરૂપ ચાર પુરુષાર્થરૂપી. ચતુર પદ—સાત્ત્વિક, સામીપ્ય, સાર્વપ્ય, અને સાયુજ્ય, એવી ચાર મુક્તિરૂપી. એ શું છે અને કેમ પ્રાપ્ત થાય તેનો વિચાર કરે છે. કૂટસ્થ ઇન્દ્ર—કૂટસ્થ કયા હામમાં રહેલો છે એમ વિચાર કરે છે. સાક્ષી ચૈતન્યને કૂટસ્થ કહે છે. અર્થાત્ દેહાભિમાનવાળી દશામાં જે ચૈતન્યને જીવ સંજ્ઞા છે તેજ ચૈતન્યને દેહાભિમાન વિનાની દશામાં કૂટસ્થ સંજ્ઞા છે. ‘ હું કર્તા તથા ભોક્તા છું ’ એમ માનીને જીવ હર્ષખેદ પામે છે, ત્યારે ‘ હું કર્તા ભોક્તા નથી પણ દેહાદિક જે જે સુખ દુઃખ ભોગવે છે તે સર્વનો જાણનારો માત્ર હોઈને તેથી નિરાલો છું ’ એમ સમજાને કૂટસ્થ હર્ષખેદ વિનાનો રહે છે.

જળાકાશ જળાવિષે, ઘટાકાશ તો આણ. ૩૧

આત્માનંદ મુનિ વદો, તિતિક્ષા ઉપરામ;

જ્ઞાનજનકનો વાસ ક્યાં, શ્રેષ્ઠાધિકારી નામ. ૩૨

૩૧ મહાકાશ ઈ—જીવ, કૂટસ્થ, ઈશ્વર અને બ્રહ્મ, એ ચારનાં સ્વરૂપ જોળાવવાને દૃષ્ટાંત આપવાને અનુકૂળ પડવા માટે શાસ્ત્રકર્તા પ્રથમ આકાશનાં ચાર સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, તેનાં નામ મહાકાશ, મેઘાકાશ, જળાકાશ અને ઘટાકાશ છે. સર્વત્ર વ્યાપ્ત પ્રત્યક્ષ જે હૃદય વિનાનું આકાશ આપણને જણાય છે તેને મહાકાશ નામ આપ્યું છે. બ્રહ્માંડમાં અંતર્યામી રહેલા મેઘમાં તેની ઉપરના આકાશનું સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રાદિ સહિત જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેને તથા તે મેઘમાં રહેલા આકાશને મેઘાકાશ કહે છે. ઘડામાં ભરેલા પાણીમાં ઉપરના આકાશનું નક્ષત્રાદિ સહિત જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેને તથા ઘડા સુદ્ધાં ઘડાના પાણીમાં રહેલા આકાશને જળાકાશ કહે છે. ખાલી ઘડામાં જેટલો આકાશનો ભાગ ઘેરાય છે તેને ઘટાકાશ કહે છે. કોઈ શંકા કરે કે મેઘમાં આકાશ પ્રતિબિંબિત થાય છે તેનું શું પ્રમાણ ? તો તેનું સમાધાન આ અનુમાનથી કરવું. મેઘ આકાશના પ્રતિબિંબે યુક્ત છે, જળરૂપ હોવાથી; જે જે જળરૂપ હોય તે તે તેના ઉપર રહેલી વસ્તુના પ્રતિબિંબથી યુક્ત હોય છે, જેમ જળાકાશ. મહાકાશની પેઠે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; મેઘાકાશની પેઠે સમષ્ટિ ઇશ્વર એ માયાને વિષે પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યરૂપ છે; ઘટાકાશની પેઠે દેહરૂપ ઉપાધિ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય તે કૂટસ્થ છે; અને જળાકાશની પેઠે અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યઅંશ તે જીવ છે.

૩૨ આત્માનંદ ઈ—કેટલાક શિષ્યો પૂછે છે કે હે મુનિ ! આત્માનંદ, નિતિક્ષા અને ઉપરામ, એ શું છે તે વદો. નિતિક્ષા અને ઉપરામ શબ્દ શમાનંદ પદ સંપત્તિના ઉપલક્ષક છે માટે તે શબ્દવડે શમ, દમ, નિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, ઉપરામ અને સામાધાન, એ છ સમજવાં. પદસંપત્તિના વ્યાખ્યાનમાં એ સર્વનું વ્યાખ્યાન આગળ કરીશું. આત્માનંદ—હર્ષ શોક રહિત અવસ્થામાં કલ્પના રહિત મનને જ્ઞાન માત્રથી જે આનંદનો અનુભવ થાય છે તે. જ્ઞાનજનક ઈ—જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ચૈતન્યસત્તાનો ક્યાં વાસ છે ? શ્રેષ્ઠાધિકારી—વેદાંતશાસ્ત્રને જાણવાની યોગ્યતાવાળા પુરૂષને આધિકારી કહે છે.

મધ્યમ કનિષ્ઠ અધિકારીને, કારણનો અધ્યાસ;	
કર્માધ્યાસ મુનિ કહો, ચાર સાધનાભ્યાસ.	૩૩
નિષ્કામ સકામ શું મુનિ, અંતરંગ ઉચ્ચાર;	
બહિરંગને શીખવો, અવાંતરનો વિચાર.	૩૪
પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદકનો, ભણાવિયે મુનિ બેદ;	
૨જ્જુ સર્પ સંશય મટે, સમૌચીન શીખવો વેદ.	૩૫

તે અધિકારી ત્રણ પ્રકારના છે. શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. જે પુરૂષના મનમાં વિષયવાસનારૂપ મળ હોય નહિ, તથા વિષયાદિકની લાલસાને લીધે જેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત (વ્યથ) હોય નહિ, પણ માત્ર સ્વરૂપ (આત્મા)નું અગ્નિ હોય તે શ્રેષ્ઠ અધિકારી જાણવો.

૩૩ મધ્યમ અધિકારી—જેને આત્માચૈતન્યને વિષે કારણરૂપ પ્રકૃતિનેા અધ્યાસ હોય તે. ખરી વસ્તુને વિષે ખોટી વસ્તુને ભાસ થવો તેને અધ્યાસ કહે છે. આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે; પ્રકૃતિરૂપ નથી; એમ છતાં મધ્યમાધિકારી તેને પ્રકૃતિરૂપ દેખે છે. કનિષ્ઠ અધિકારી—આત્માચૈતન્યને વિષે જેને કાર્યરૂપ કર્મનો અધ્યાસ હોય છે તે. મુનિ શિષ્યોને બીજાનું શું શીખવે છે તે કહે છે: ચાર ઇં— વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિપદ સંપત્તિ, અને મુમુક્ષુતા, એ ચાર સાધન કહેવાય છે.

૩૪ નિષ્કામ સકામ—ફળની ઈચ્છા સહિત કર્મ કરવું તે નિષ્કામ કહેવાય છે. ફળની ઈચ્છા સહિત કર્મ કરવું તે સકામ કહેવાય છે. અંતરંગ—મનની અંદર કરવાનાં ચાર સાધન—શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, અને તત્પદ્ધત્વપદ્ધતું શોધન. બહિરંગ—બહારનાં સાધન. જપ, તપ, વગેરે. અવાંતર—ગૌણ (વાક્ય). મહાવાક્ય એ પ્રકારનાં છે. જે વાક્ય પરમાત્મા અને જીવના સ્વરૂપનો બોધ કરે છે તે અવાંતર વાક્ય કહેવાય છે અને જે પરમાત્મા તથા જીવની એકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે તે મહાવાક્ય કહેવાય છે.

૩૫ પ્રતિપાદ્ય—વેદાંત શાસ્ત્રે કરીને પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વસ્તુ—બ્રહ્મ અને જીવની એકતા. પ્રતિપાદક—જીવ બ્રહ્મની એકતાને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર. ૨જ્જુ—દોરડી. બ્રહ્મને વિષે જગત્તરૂપ માયાનો અધ્યાસ થયેલો છે તે

કરસ્થિત કંકણુ જાણું નહીં, ધ્વંસ કહો ભૂસુર;	
જીવનમુક્તિ તે શું હશે, વિદેહમુક્તિ પૂર,	૩૬
ઉક્ત અર્થની વાંચના, અધિકારી અધિકાર;	
સંબંધ વિષય જણાવિયે, પ્રયોજન નિરધાર.	૩૭

અહના ખરા સ્વરૂપને જાણવાથી મટી જાય છે અને જગતરૂપ માયાનો બાધ થઈ સર્વત્ર એક અહ માત્રપ્રતીત થાય છે, એ વિષય સમજાવવાને દૃષ્ટાંત માટે રજ્જુ સર્પનું કથન વેદાંત શાસ્ત્રમાં કરેલું હોય છે. જેમ અધિકાર વગેરે દોષથી દૂષિત થયેલા નેત્રવડે દોરડી સાપરૂપ જણાય છે અને તેથી ભય કંપ વગેરે થાય છે, તેમ અનાદિ અવિદ્યા દોષથી દૂષિત થયેલા અંતઃકરણવડે અહચૈતન્ય જગતરૂપ જણાય છે અને તેથી દુઃખ શોકાદિ અનુભવ થાય છે. પણ જેમ દીવાવડે તપાસીને જોતાં દોરડીને હામે થયેલો સાપનો ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેથી ભય કંપાદિક પણ એની મેજેજ દૂર થઈ જાય છે, તેમ શાસ્ત્ર-જન્ય જ્ઞાનવડે યથાર્થ બુદ્ધિથી વિચારતાં અહને હામે થયેલો જગતરૂપ ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેથી દુઃખશોકાદિ પણ એની મેજેજ દૂર થઈ જાય છે. રજ્જુને સર્પરૂપે દેખવી અને અહને જગતરૂપે દેખવું, એ વાદને વેદાંત શાસ્ત્રમાં વિવર્તવાદ કહે છે. સમીચીન-સારી રીતે.

૩૬ કરસ્થિત ઇ—અહ સર્વત્ર છે, તેમ જીવ એ પણ અહ જ છે, એમ છતાં જે પુરૂષ એનું કહે છે કે હું અહને જાણુ તો નથી—મને અહ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેમને માટે આ દૃષ્ટાંત છે. કરસ્થિત—હાથમાં રહેલું. હાથમાં રહેલા કંકણને હું જાણુ તો નથી, એમ કહેનાર અને અહને હું જાણુ તો નથી એમ કહેનાર બંને ભ્રમ છે. અર્થાત્ જેમ હાથમાં રહેલું કંકણ પ્રાપ્ય (પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય) નથી પણ પ્રાપ્ત (મળેલું) જ છે તેમ અહ પણ પ્રાપ્ય નથી પણ પ્રાપ્ત જ છે. ધ્વંસ—નાશ (અજ્ઞાનનો). અજ્ઞાનનો નાશ તે શું હશે તે મને કહો. ભૂસુર—આહણુ (સંબોધન). જીવનમુક્તિ—જીવતાં મુક્ત દશાવાળા થવું તે. જેવા જડભરત. વિદેહમુક્તિ—જીવતાં વ્યવહારનાં બધાં કાર્ય બરાબર કરતાં છતાં મુક્તદશાનો અનુભવ કરીને દેહ છોડ્યા પછી મુક્ત થવું તે. જેમ જનકવિદેહી.

૩૭ ઉક્ત ઇ—વેદાંતમાં કહેલા અહજ્ઞાનરૂપ અર્થની વાંચના (કોને થાય અને ક્યારે થાય તે કહે). અધિકારી ઇ—વેદાંતશાસ્ત્રનો અધિકારી

અનુબંધ આકર કહો, મળ વિદ્વેષ આવર્ણ;

વૈરાગ અધિકૃત અર્થને, શીખે ગુરુવર શર્ણ.

૩૮

પદ સંપત્તિ પદ ગુણી, મુમુક્ષુતામાં માન;

શ્રવણ મનન સાચું કરે, નિદિધ્યાસમાં ધ્યાન.

૩૯

કોણ થાય છે અને તેનો અધિકાર શાનો છે તે કહો. અભિજ્ઞાન સાંભળવાનો અધિકાર જેને યોગ્ય હોય તે અધિકારી કહેવાય છે. કોઇ પણ શાસ્ત્રનું પુસ્તક લખનારના મનમાં આ ચાર બાબતોનો વિચાર અવશ્ય હોવો જોઇએ. તે ચાર બાબતો; અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજન. જે પુરૂષ વેદક, વૈરાગ્ય, શમાદિ પદ સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા, એ ચાર સાધનથી યુક્ત હોય તે વેદાંત સમજવાનો અધિકારી કહેવાય છે. નિલ (અવિનાશી—ચૈતન્ય) અને અનિલ (વિનાશી—જડ) વસ્તુમાં તદ્વાત સમજવો તેને વિવેક કહે છે. અભિજ્ઞાન સુધીનાં ઉત્તમ વિષયસુખને વિષે જે ઓકેલા અન્ન જેવો અભાવ થવો તેને વૈરાગ્ય કહે છે; શમાદિ પદ સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા ઉદ્દગા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં કહેવાશે. સંબંધ—ગ્રંથમાં જે પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદક, શ્રેષ્ઠ અને જ્ઞાતા, વગેરે વિવિધ વસ્તુઓના સંબંધ વર્ણવ્યા હોય છે તેનેજ સંબંધ કહે છે. વિષય—વેદાંતના ગ્રંથોમાં જે અભિજ્ઞાન વર્ણવ્યું હોય છે તે. પ્રયોજન—અભિજ્ઞાનદ્વારા સંસારદુઃખની નિવૃત્તિ અને અભિજ્ઞાનંદ સુખની પ્રાપ્તિ એ પ્રયોજન છે.

૩૮ અનુબંધ આકર—અનુબંધરૂપી ખાણ. અધિકારી, વિષય, સંબંધ, અને પ્રયોજન, એ ચારને અનુબંધ ચતુષ્ટય કહે છે. મળ—વિષયવાસના-રૂપી. વિદ્વેષ—વિષય તરફ મનનું ફેંકાવું. આવર્ણ (આવરણ)—અજ્ઞાનરૂપી પડદો, વૈરાગ—વૈરાગ્યાદિ સંપાદન કરી અધિકારવાળા થઇને ગુરુવરને શરણે રહેલા શિષ્યો વેદાંતના અર્થને શીખે છે.

૩૯ પદ સંપત્તિ ઇન્—છ ગુણવાળી છ સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરીને મુમુક્ષુતામાં માન (માનસ-મન) રાખે છે. શમ (અંતરિદ્રિયોનો નિયંત્રક), દમ (બાહ્ય-રત્ની દ્રિયોનો નિયંત્રક), શ્રદ્ધા (વેદાંત અને ગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ), સમાધાન-વિષય સુખથી વિરામ પામવો. અને ઉપરામ—વિષયમાંથી વિરામ પામીને સકળ સાધન તજવાં તે. તિર્તાતક્ષા—દુઃખ સુખ વગેરેને સહન કરવાનો સ્વભાવ. એ છ ગુણોને પદ સંપત્તિ કહે છે. વેદાંતશાસ્ત્ર શીખવાના અધિકાર-

તત્પદ ત્વં પદનો કરે, સમજી સારો અર્થ;

વિદ્યા દેવી એક જ્યાં, ગાંડ સાથ નવ ગયું. ૪૦

એમ ઘોષ વિદ્યાતણા, રાત દિવસ જ્યાં થાય;

ઉદાલક વાસો વસે, કવિ કથે મહિમાય. ૪૧

આશ્રમ કેવો મુનિતણા, સમદષ્ટિની વાત;

આકૃષ્ટિયે વદિયે અમો, જ્ઞાનની કાળી રાત. ૪૨

કોવિદ કવિને વિનવી, સમદષ્ટિ કરી સાધ્ય;

બ્રહ્મકૃપાથી વર્ણવું, અબાધ્યને કરી બાધ્ય. ૪૩

વલણ.

બાધ્ય નહિ કો ઈંદ્રી મારી, છે નામ પ્રેમાનંદ રે;

ક્ષર અક્ષર જાણું નહિ, પ્રબંધ કવિતા છંદ રે. ૪૪

વાળાએ એ ગુણો પ્રથમ મેળવવા જોઈએ. મુમુક્ષુતા—મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા. શ્રવણ—શાસ્ત્રને સાંભળવારૂપ સાધન. મનન—સાંભળેલા શાસ્ત્રનો મનમાં વિચાર કરવો. નિદિધ્યાસન—વિચારેલા અર્થનું ધ્યાન કરવું—તેમાં તક્ષીન થઈ જવું.

૪૦ તત્પદ ઇ—તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાં વાણ પદ છે: તત્ ત્વમ્ અસિ. બ્રહ્મ એ તત્ પદનો અર્થ છે; જીવ એ ત્વમ્ પદનો અર્થ છે; અને અસિ (તું છે) પદ બેની એકતા સૂચવે છે.

૪૨ સમદષ્ટિ—સુખ દુઃખાદિકમાં સરખી વૃત્તિ રાખવી તે. આકૃષ્ટિયે ઇ—કવિ કહે છે કે આ સધળું (પૂર્વોક્ત) અમે એમને એમજ (સમ-જ્યા વિના) બોલીએ છીએ, કેમકે જ્ઞાનની તો અમારે કાળી રાત છે—જ્ઞાન-પ્રકાશ અમારામાં નથી !

૪૩ કોઈ કહેશે કે તમે જ્ઞાનના પ્રકાશ વિનાના છો ત્યારે શી રીતે આ બધું વર્ણન કરી શકો છો ? તેનું સમાધાન આપે છે: કોવિદ ઇ—સ્પષ્ટ છે. અબાધ્ય ઇ—મારી ઈંદ્રિયો અબાધ્ય—અર્થાત્ વશમાં ન રહે એવી છે તથાપિ તેને બાધ્ય—વશમાં વર્તનારી કરીને વર્ણવું છું.

૪૪ છે ઇ—હું તો નામેજ પ્રેમાનંદ (પ્રેમ + આનંદ) છું; પણ

કડવું ૪ થું.

શ્લોક.

અહ્નાના ભુવને હરિ મૃગ વસે, બેળા બલી ભાતમાં,
ચીતારા ગૃહમાં સુવાસ કરીને, જે'તા દિવા રાતમાં;
તે રીતે કવિને ઉરે વસી રહ્યા, વૈરા તજી વાતમાં,
ભૂદેવાશ્રમ તેમ વ્યાધ મૃગ સૌ, વાસો વસે શાતમાં. ૧

રાગ કાળિંગડો.

આશ્રમ અનુપમ ઉપમા આપું, સાહસ કરવા સ્વર આલાપું;
નૌકા છિદ્રિત માંહે બેસી, પાર જવા મન માંહે પેસી. ૨
હોયે હરિકૃપાની માઝા, તો હું પારને પામું રાજ !

ઈદ્રિયદમનથી થયેલો પ્રેમરૂપ આનંદ મારામાં નથી. ક્ષર—સર્વે નાશવંત
ભૂત. અક્ષર—દૃઢસ્થ આત્મા.

૧ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. શાંતરસ પ્રધાન આ કાવ્યમાં શાંતરસ
વર્ણવવાને કવિ પાછલા કડવામાં શમ સ્થાયિ ભાવના આલંબન વિભાવરૂપ
વેદાંતજ્ઞાનનું વર્ણન કરીને હવે તેના ઉદ્દીપન વિભાવરૂપ તે મુનિનો આશ્રમ
અને કાળમહિમા આદિક આ કડવામાં વર્ણવતાં પ્રથમ રાગદ્વેષ રહિત એવા
તે આશ્રમનું વર્ણન કરે છે: અહ્નાના ઇન્-જગતના ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મદેવના
ઘરમાં હરિ (સિંહ) અને મૃગ બલી ભાતમાં બેળા વસે છે—ત્યાં આગળ
તેઓ પરસ્પરના વૈરને ધારણ કરતા નથી; તેમજ ચીતારાના ઘરમાં પણ તેઓ
ત્રિત્રમય હોવાથી વૈર તજીને રાત દિવસ રહે છે; વળી કવિના મનમાં જે કલ્પ-
નામય સિંહ અને મૃગ આદિ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ તેમની વાતમાં
વૈર તજીને વસી રહે છે. પણ પ્રત્યક્ષ સિંહ અને મૃગ જે કોઈ ઠામે વૈર તજીને
રહેતા હોય તો તે આ ભૂદેવ(ઉદાલક)ના આશ્રમમાંજ રહે છે. શાતમાં—
શાંતિમાં. ઉલ્લેખાલંકાર.

૨ રાગ કાળિંગડો—ચરણાકુળ છંદ. સાહસ કરવા—(અનુપમ આશ્ર-
મને ઉપમા આપવારૂપ સાહસ કરવા). છિદ્રિત—કાણાવાળી.

સાંભળ-એકે ચિતે સાથી, મતીશમા'તમ હે ભલ ભાથી ! ૩

રે'તા યુધિષ્ઠિર કર જોડી, કે'તા કથા શું જોડી જોડી;

નવ થાયે પંક્તિ તો જોડી, જેવી મારી મતિ છે જોડી. ૪

ઉડે આશ્રમ પાસ દિરેફા, લખો) દૈતમતવાદો કાજ દિરેફા;

અદૈતવાદોનાં શિખર શૂન્યે, લખી જેવો મારે હુદ્દે શૂન્યે. ૫

વાવ્યા ક્રમ એવા આ ક્યારે, પથ પામું હું તો આ ક્યારે;

દૈત મિથ્યા અદૈતની સિદ્ધિ, મહદ્ભાગી પામ્યા એ સિદ્ધિ. ૬

અષ્ટાદશ સિદ્ધિ પામ્યા યોગે, અદૈતતા (કો) પામ્યા શુભ યોગે;

૩ સાથી—સાથવાળા (યુધિષ્ઠિર !) મતીશમા'તમ—મોટી બુદ્ધિવાળા ઉદ્ધાસકનું માહાત્મ્ય.

૪ જોડી જોડી—બનાવી બનાવીને. મતિ છે જોડી—જોડવાળી મતિ છે અથવા લગડી મતિ છે, કે જેથી ઉત્તમ ગ્રંથ રચનાના પારને હું પામી શક-તો નથી.

૫ દિરેફા—બ્રમરો. બ્રમર શબ્દમાં એ રેફા રહેલી છે માટે તેનું 'દિરેફ' નામ પડ્યું છે. તે જાણે દૈતમતવાદીને કાજે એ રેફા (રેફાર અક્ષરો) ન લખી હોય તેવા જણાય છે. જેમ એક ર (ર વર્ણુ ગમે તે એક અક્ષરનો ઉપ-લક્ષક છે. અર્થાત્ એકપણું બતાવવાનાજ અભિપ્રાયથી ર અક્ષર કહ્યો છે). અદૈતપણું બતાવે છે, તેમ એ ર દૈતપણું બતાવે છે. દિ રેફ (બ્રમર) શબ્દના અર્થમાં જે દૈત (એ ર હોવાપણું) રહ્યું છે તેજ જાણે શું દૈતને સૂચવે છે ! એવી કલ્પના છે. એ આશ્રમમાં દૈતમતવાદી તો ભમરાની પેઠે ઉડતા ફરે છે—તેમની સાં કાંઈ ગણુના નથી, એ ધ્વનિ છે. અદૈત ઈં—મારાગ્રહદયમાં જેવી શૂન્યે (શૂન્ય) લખી છે તેમ અદૈતવાદીનાં શિખર (ઉચ્ચ સ્થાન, પણ શૂન્યે (નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં) છે. અહીં શૂન્ય શબ્દના શ્લેષવડે પોતાની તથા અદૈતવાદીની સમાનતા કરી બતાવી છે માટે શ્લેષઅલંકાર.

૬ વાવ્યા ઇં—આશ્રમના આ ક્યારામાં એવા ક્રમ (વનસ્પતિના) વાવ્યા છે કે તેનો આ પથ (માર્ગ—અર્થાત્ સમજણ) હું ક્યારે પામું ? અર્થાત્ ઋષિના આશ્રમનું પૂરું વણન કરવા હું શક્ય નથી. સિદ્ધિ—સિદ્ધતા—સાબિતી. સિદ્ધિ—ફળ.

તજ ગુરૂપાથી કો આશા તે, અદ્વૈત પામી ભરિયા શાતે. ૭
 પુષ્ટિ થાયે ભલી ઋતુ શીતે, રહ્યાં ભ્રમિત મન સ્થિતિ શીતે;
 ન ચડે રંગ ચઢ્યો છે શ્યામે, ટૌકે આનંદિત શું શ્યામે. ૮
 ચિત્તા મૃગને બનતું સારું, વરૂ વણિયરનું એકજ લારું;
 શિયાળ સસલાની છે જોડી, મદખેડો નાખી મહિષે તોડી. ૯
 રીંછ રાની મંઝાર રમે છે, સૂકરને સહુ સાથ ગમે છે;
 રોઝ રોજ દીનતા દખાડે, ફૂડું કોઈ કોઈનું નવ પાડે. ૧૦
 સાગર શૃંગતણે તો ભારે, ઝોશિંગળ થાવા ઉચ્ચારે;
 ઉબૂ અતિશે વનમાં આવે, શૃંગાલાધરનો લોભ ન લાવે. ૧૧

૭ અષ્ટાદશ સિદ્ધિ—અઠાર સિદ્ધિઓ. (આપુસાહેબ ગાયકવાડના સિદ્ધિ-ખંડનમાં તેનાં નામ આપ્યાં છે તે ત્યાં જોવાં). યોગે—યોગશાસ્ત્રના અનુષ્ઠાન થી. શુભ યોગે—સારા જોગથી. આશા તે—તે (વિષયસુખની) આશા. શાતે—શાન્તિએ.

૮ પુષ્ટિ ધૃ—શીતઋતુમાં આ આશ્રમમાં ભણિ પુષ્ટિ થાય છે. અને તેમાં વસનારનાં ભ્રમિત મન સ્થિતિ શીતે (શીત—કપૂરની સ્થિતિમાં) —અર્થાત્ અતિશય શીતળ થઇ રહ્યાં છે. અથવા ગૃહસ્થાશ્રમીને જ્યારે શીત-ઋતુમાં ભલી પુષ્ટિ થાય છે ત્યારે આ આશ્રમમાં વસનારનાં મન તે ઋતુમાં શાતે (લીંમડાવડે—લીંમડાનો રસ પીવાવડે) સ્થિતિયુક્ત (સ્થિર) થઈને રહ્યાં છે. આ આશ્રમવાસીઓને અદ્વૈતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે માટે તેમને બીજા વિષયવાસના સ્પર્શ કરતી નથી; એ અર્થ સૂચવવાના અભિપ્રાયથી કહે છે કે ન ચડે ધૃ—જ્યાં શ્યામ રંગ ચઢ્યો છે ત્યાં બીજે રંગ ચઢતો નથી; માટે તેઓ જાણે આનંદિત થયેલી શ્યામે (કાચલ) ટૌકા કરતી હોય તેમ ટૌકે છે—આનંદના ઉચ્ચાર કરે છે.

૧૧ શૃંગ—શીંગડાં. ઉબૂ ધૃ—વનમાં ઉબૂ (ઊંટ) ધણું આવે છે પણ શૃંગાળ (શિયાળ) તેના અધર (નીચલા એક) નો લોભ લાવતાં ન થી. ઊંટનો લટકતો એક જોઈને શિયાળ એમ જાણે છે કે એ તૂટી પડશે એટલે હું ખાઇ જઈશ. આ આશ્રમમાં તો શિયાળનું મન પણ નિર્મળ હોવાથી એવી ફૂડી વાંચના તે કરતું નથી.

- સાંઢણી મનમાં થઈ નિરાશા, છૂટી કોશ કાખ્યાની આશા;
શેલા ગાયતાણા તો છૂટા, બંધન મહિષી આદિ વિખૂટા. ૧૨
- એ રીતે પશુ મગન ઘણેરાં, એ મા'તમ ઉદાલકકેરાં;
સદાય પક્ષી પરોઢ ધરે છે, મસ્તાનાં થઈ વેન ફરે છે. ૧૩
- સિંચાણુ ગૃધ્ર ન મારે કોને, શુકબાળ કાક રમે છે જ્નેન;
ચતુર્પદી ને ચકલી જ્યાંહી, જાયે મન માનેછે ત્યાંહી. ૧૪
- તીતર ખુલખુલ ખંજન આ જે, વૈરો તજી રમેછે આજે;
જે પારેવા કોયલ કોટિ, કરે ગરજણુ શું વાતો મોટી. ૧૫
- કપોત વદે કોઈને કોઈ, જાણે ટગમગ રહિયે જ્નેધ;
રવ રેવાચકલી સુણાયે, શિર્ષ વગર હલવે ધુણાયે. ૧૬
- પિંચુ પિંચુ પપૈયા બોલે, સારિકા સ્વર તુલના તોલે;
પોપટ પરો રહીને નારી, સારિકાને જ્નેતો સારી. ૧૭
- કળાધરની કળા બહુનામી, થાતી ઢેલ પતિઅનુગામી;
ચક્ર ચક્રવાકી સંભારી, અન્યોન્યે મળતાં અવિધારી. ૧૮
- ઉલૂક કાક મને છે મગન, લઢાઈનું લાગે નવં લગન;

૧૩ સદાય છૂ—પક્ષીઓ સદાય પરોઢ ધરે છે. પ્રાતઃકાળમાં પક્ષીઓ જોવો આનંદનો અવાજ કરે છે તેવો આ આશ્રમમાં સદૈવ આનંદ હોવાથી તેમને સદૈવ પ્રભાત છે.

૧૪ સિંચાણુ—ખાજ. ગૃધ્ર—ગીધ. ચતુર્પદી—ખીસકોલી. ૧૬ કપોત—હોલો. કોઈને કોઈ—હોલાના ઉચ્ચારનો લોકોએ જોડી કાઢેલો અર્થ. હોલો જે બોલે છે તેમાં જાણે તે એવું બોલતો હોય કે “ કોઈ કોઈને કોઈ ” અર્થાત્ આશ્રમ વગરનાને વિશાળ જગતમાં કોઈને કોઈ પણ મળી આવે છે. રવ—શબ્દ. શિર્ષ—માથું.

૧૭ સ્વર તુલના—પડજ, ઋષભાદિ સ્વરોની તુલના તોલે છે—તેની ખરોખર સ્વર કાઢે છે. પરો—ફર. ૧૮ કળાધર—મોર. પતિઅનુગામી—પતિની પછવાડે ચાલનારી. ચક્ર—સારસ નામે પક્ષીમાં નર. ચક્રવાકી—ચક્ર પક્ષીની સ્ત્રી.

- વાગોલ મુક્ત કરી છે દાષે, છોડ્યા ક્ષીબડીએ તો રોષે. ૧૯
- એમ સહુ પંખી ત્યાં જાતે, હળીમળી રમતાં દી રાતે;
ઉરગ કીટ પતંગ અપારી, તેની જાત જાતે વિસ્તારી. ૨૦
- પાણુ શ્રોતાનો જાતે ધર્વ, રખે સમજતા એમાં ગર્વ;
પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ભરિયાં નામ, મારે તેનું શું છે કામ. ૨૧
- સમદષ્ટિનો ભજવું ભાવ, જેવો મારો પડશે દાવ;
માનવ દાનવ પૈરની વાત, સહુ મુનિ મઠ માંહે સાક્ષાત. ૨૨
- વૈર પશુ પક્ષીનાં ત્યાજ, કરાવિયાં એવા મા'રાજ;
શાંતિ શાંતિ શાંતિ એક, છાત્ર ટેક શીખે વિવેક. ૨૩
- મારું તારું મૂઝવું પૂરે, હાર જીત મૂકી છે શૂરે;
એ મહિમા આશ્રમનો જુઓ, મહીપતિ બ્રાંતિનું મળ જુઓ. ૨૪
- આજ્ઞાકિત સર્વે છે આંહી, ઉમગે આનંદ મનડા માંહી;
અજીત એક જીત્યો ના જાતે, તે પાણુ કંપી રે'તો રાતે. ૨૫
- અમર કર્યાં ઋષિએ સહુ જાડ, અમર કર્યાં મુનિએ સહુ પા'ડ;
પશુ પંખી પર રાખી દૃષ્ટ, કાળથકી નવ પામે કષ્ટ. ૨૬
- તદપિ મા'ત્મ્ય કાળનું જુઓ, સંશે રાજ સર્વે જુઓ,

૧૯ ઉલૂક—ઘૂડ. ૨૦ ઉરગ—સાપ. જોયે—જોઇએ. ૨૧ ત્યારે કેમ વિસ્તારતા નથી તેના ઉત્તરમાં કહે છે: પણ ધ૦—૨૫૪ છે. ધર્વ—સંતોષ—શ્રદ્ધા.

૨૨ સમદષ્ટિનો ધ૦—સમદષ્ટિપાણુ શ્રોતાને અતાવી આપું છું. માનવ ધ૦—માનવ અને દાનવને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ આ મુનિના મઠમાં તો સહુને સાક્ષાત્કાર થવાથી વૈર રદિત છે, એ આવ.

૨૩ ટેક—ટેક ધરીને. ૨૪ પૂરે—પૂર્ણ થયેલાએ. ૨૫ ઉમગે—ઉલટ. અજીત—ન જીતાય એવો—કાળ.

- આવે પાનખરત્કતું દિન, સૂકાં પત્ર તો થાય ભિન્ન. ૨૭
- પુષ્પિત વૃક્ષ કે હોય છોડ, તેના તો સુણાણું તોડ;
સુમનસ શિષ્ય ગ્રહે ગુરૂ કાળે, કાળતાણું બળ ત્યાં બિરાળે. ૨૮
- આનંદ અતિ કરતાં પંખીડાં, પડતામાં કાળે તે ભીડ્યાં;
નામતણા તો કરવો નાશ, કાળ પસારી બેઠો પાશ. ૨૯
- એને જીત્યો નહિ કો મુનિ, વેદાદિકની કરતાં ધુની;
મહાન્તને મનથી ભય ભાગ્યો, અજ્ઞાનીને બમણો જાગ્યો. ૩૦
- કરેછે આજ્ઞાંકિત મુનીશો, જ્યમ બાજીગર નચવે કીશો;
વશ વરતે ચૂકે નવ દાવો, સમય થાય કે કે'શે આવો. ૩૧
- ના હા કરતાં લેઈ જાય, કાળ ચિરંજીવીને ખાય;
મહાત્માનું ખોદું નવ ભાણું, (પણ બચિયો કાળથી કોને દાણું). ૩૨
- સ્વતંત્ર કપટી એવો કાળ, ઉદાલક તેજની જળતો જાળ;
ફરતો ચોકી ચારે પાસે, લોગ જેવા કે દાસની આશ. ૩૩
- પણ હુંકારો દેતો હાકે, એમ કાળ ચઢાવ્યો ચાકે;
કામ ક્રોધાદિ ષડ્ રિપુ સાથે, મુઠીવાળીં ટ્રે'તા હાથે. ૩૪
- વિકાર માત્ર વેગળા ભાગે, એક અદ્વૈતપદ અનુરાગે;
વસિષ્ઠ જેવા છે આચારી, અર્જુનિ સરખી છે નારી. ૩૫

૨૭ ભિન્ન—જૂદાં (વૃક્ષથી). અર્થાત્ નાશ પામે. ૨૮ સુમનસ—ફૂલ.
શિષ્ય ગુરૂ માટે પુષ્પ તોડે તથાપિ કાળ તો તેમાં પણ પોતાનું કાર્ય કર્યેજ
જાય છે—પુષ્પનો નાશ કરે છે !

૨૯ પડતાંમાં - ભૂમિ ઉપર. ૩૧ કીશો—વાનરો. ૩૩ ઉદાલક ઈન્—
એવો છતાં પણ તે કાળ ઉદાલક મુનિના તેજની જાળમાં જળતો હતો—કાળ
તેમનાથી બીહીતો હતો. લોગ ઇન્—ઋષિના આશ્રમની ચારે પાસે કાળ ચોકી
ફરતો હતો, તે વિષે કવિ કહે છે કે તે તે લોગ જેવાને ફરતો હશે કે મુનિનું
દાસત્વ કરવાની આશ ફરતો હશે (તે તો વાંચનારે સમજી લેવું.) ૩૪ સાથે
—સામટા.

એક પુત્ર ને એકજ પુત્રી, સંતતી મુનિવર લાગી સૂત્રી;
 તેહતાણી તો કથા ઉચાર, સાંભળજે લાગે જો સાર. ૩૬
 શાંતિમાં પ્રાંતિ ના હોયે, શાંત મધ્ય જીવ શિવને જોયે;
 ઉત્તત જોવા સુણવા જ્ઞાની, રંગલારંગ વિજ્ઞાનની વાણી. ૩૭
 સમાધિષ્ટ જોઈ દયાર્દ્રસાધુ, ક્રોધ જડામૂળને આરાધુ;
 રિપુ વિજ્ઞાન ખડ્ગે છૂંદાશે, અસાધુની નિંદા તો થાશે. ૩૮
 લઘુઆરી જતા સાધુ જોઈ, ભયની સમીર સાચવે સોઈ;
 હરિબાળ ગજ નાખે મારી, બાળકથી બંદી પડ્યો પુકારી. ૩૯
 ઉપદેષ્ટા અદૈત જણાવે, (હું) મૂઢમતિને રસ કોણ ભણાવે;

૩૬ એક પુત્ર—સ્વેતકેતુ. (જીજ્ઞે પુત્ર નચિકેતા નામે હતો એમ અ-
 થાંતર ઉપરથી જણાય છે). એક પુત્રી—સુગતા કે વિદ્યાવિનોદિની.

૩૭ પ્રાંતિ—બીજા શ્રૃંગારાદિ રસની. શાંત મધ્ય—શાંત રસના વર્ણન-
 માં. ઉત્તત ઈ—જેમ શૃંગાર વર્ણનમાં તમે ઉત્તત (સ્તન) નું વર્ણન સાંભ-
 ળતા હતા તેમ અહીં સુણવાની ઇચ્છા હોય તો જ્ઞાનીઓને જોવા. અર્થાત્
 જ્ઞાનીઓજ ઉત્તમ છે. રંગલારંગ ઈ—રંગલાતા રંગને હામે (હાસ્યરસને
 હામે) અહીં શાંતરસમાં વિજ્ઞાનની વાણી છે.

૩૮ દયાર્દ્ર—દયાથી ભીજેલા. કરુણરસને હામે અહીં દયાળુ સાધુઓનું
 વર્ણન છે. ક્રોધ ઈ—ક્રોધનું તો અહીં જડામૂળજ કાઢી નાખેલું છે. રૈદ્રસને
 હામે અહીં ક્રોધના નાશનું વર્ણન છે. રિપુ ઈ—વીરરસને હામે અહીં વિજ્ઞાન
 ખડ્ગથી કામાદિક પદ્ રિપુનો નાશ વર્ણવ્યો છે. અસાધુ ઈ—બીભત્સરસને
 હામે અહીં અસાધુઓની નિંદા વર્ણી છે.

૩૯ લઘુ આરી ઈ—ભયાનકરસને હામે અહીં માત્ર વાયુનોજ ભય
 વર્ણવ્યો છે કે જે લઘુ (યોદા) આહાર કરવાથી સૂકાઈ ગયેલા સાધુઓ પોતા-
 ના ઝપાટાથી ઉડી જાય તહિ એવા ભયથી તેમની સોઈ સાચવે છે. હરિબાળ
 ઈ—જેમ સિંહનું બાળક હાથીને મારી નાખે તેમ બાળક એવા અષ્ટાવક્રથી
 વરુણપુત્ર બંદી પુકારીને પડ્યો—પરાજય પામ્યો. અદૈતુત રસને હામે અહીં
 એ વર્ણન છે.

ભણિયો ભણાવ્યો હું તે દાણું, એમ મનમાં જે બાકી ન રાખું. ૪૦

પણ મારું ધાર્યું ના થાયે, મનતરંગ ફીકટ અફળાયે;

હવે કહોડની કથા ઉચારું, ચિત વિચ લાગે જેથી ચારૂ. ૪૧

વસણ.

ચારૂ લાગે ચિત્તમાં, અષ્ટા વક્રઆખ્યાન રે;

કોવિદ કવિ તેણું કરે, મહા જેહ મતિમાન રે. ૪૨

કડવું '૫ મું.

શ્લોક.

ઉપાધિ શૌરિને, કમળનયની અબ્ધિજન્મકી,

ઉપાધિ ખ્ર્ણાને, સરલસતી સાવત્રીજ નકી;

ઉપાધિ મા'દેવા, થઈ ગિરીશજ દક્ષમખમાં,

ઉપાધિ સ્ત્રી તેવી, જગતોસુરને લાવી દખમાં. ૧

૪૦ ઉપદેષ્ટા-ઉપદેશ કરનાર. જે ઉપદેશ કરનાર હોય છે તે તો અદ્વૈત-નો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે મારા સરખા મૂઠા બુદ્ધિવાળાને રસ કોણ ભણાવે ?

૧ શ્લોક-શિખરિણી. ઉદાલક મુનિને સ્ત્રીરૂપી ઉપાધિથી દીકરીને યોગ્ય વર શોધવાની ઉપાધિ આવી પડી એમ વર્ણવવાને વિષ્ણુ આદિક દેવોને પણ સ્ત્રી ઉપાધિ છે એમ વર્ણે છે: શૌરિ-કૃષ્ણ-વિષ્ણુ કમળનયની-કમળ સમાન નેત્રવાળી. અબ્ધિજ- (અબ્ધિજા) -સમુદ્રસુતા-લક્ષ્મી. સરલ-સાધા સ્વભાવ-વાળી. ગિરીશજ-પર્વતરાજ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી. પાર્વતી પૂર્વે દક્ષપુત્રી સતી નામે હતી માટે અહીં કવિએ સતીને હામે સતી અર્થવાચક પાર્વતી શબ્દ મૂક્યો છે. દક્ષમખમાં-દક્ષના યજ્ઞમાં. શિવપત્ની સતી પોતાના પિતા દક્ષના યજ્ઞમાં બળી મૂઠા હતી એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. જગતીસુર-આલ્સણ-ઉદાલક. દખમાં-દુઃખમાં.

રાગ આશાવરી.

ધર્મસૂનુ મુણિયે મુનિ ગાથા, શ્રદ્ધા રાખી મુનિ સંસાર,
 અનસૂયા શી પત્નીથી પ્રકટયાં, એક પુત્ર પુત્રી નિરધાર;
 શત સૂનુની ચિંતા નવ કરી, એક પુત્રી દુઃખનો અંબાર,
 પ્રિય પિતાને મનથી અતિશે, તેને પ્રિય હોશે ભરતાર. ૨
 પરાયું ધન મુખથી ઉચ્ચારે, કરે અન્યકાજે સંભાળ,
 પુષ્ટ કરે તન રોગ કાજ શું, મિથ્યા જગત લહે સુરસાળ;
 ગાંડી ઘેંલી વાતો એવી, સીધી સટ કરી દેતો કાળ,
 દ્વાદશ વર્ષનો વિદ્યાવિનોદિનો, પાણી પેંલી બાંધવી પાળ. ૩
 નવયૌવન મુગ્ધાને જોઈ, મુનિપત્ની આવ્યાં મુનિ પાસ,
 વરવાજોગ વિદ્યુવદની થઈ, પૂરો સ્વામી તેની આશ;
 ધાન્ય રાંધ્યું રાખી ન શકાયે, પુત્રી જોઈ મન થાય ઉદાસ,
 વર વર મુનિવર જોળી કાઢે, તોડો મમ મનકેરા પાશ. ૪
 સાચો પ્રજ્ઞ જગત છે મિથ્યા, એ સિદ્ધાંત મુનિ કરતા સિદ્ધ,
 દૃશ્યમાન મિથ્યા ક્યમ માનું, આગમ વાણી જગત પ્રસિદ્ધ;
 તત્ત્વતાણા નિર્ણય પર આવ્યાં, લાવ્યાં પત્ની અષ્ટમા'સિદ્ધ,
 સુણી વાત મન ભ્રમિત થયું છે, મળી મુનિવરને નવનિધ. ૫

૩ દીકરી પરાયું ધન છે એમ મુખથી કહેતાં છતાં પણ બીજાને કાજે
 લોકો સંભાળ કરે છે, એ વાત દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે: પુષ્ટ ઈન્દ્રિય—જેમ શરીરને
 લોકો પોતાનું જાણીને તેને રોગને કાજે જાણે પુષ્ટ કરે છે અને મિથ્યા જગત
 ને અતિ રસાળ લહે છે તેમ. પાણી ઈન્દ્રિય—અર્થાત્ યૌવન આવતા પેહેલાં તેના
 વિવાહની તજવીજ કરવી જોઈએ.

૪ નવયૌવન—નવી જુવાની જેને આવી છે એવી. મુગ્ધા—મુગ્ધ દશા-
 વાળી. વર વર—શ્રેષ્ઠ વર. પાશ—બંધન. અર્થાત્ અકળામણ.

૫ સ્ત્રીએ મુનિને આ ઉપાધિરૂપ કાર્યમાં નાખ્યા તેથી પ્રજ્ઞસત્ય અને

સ્વામી એ સરખો (અમો) શોધીશું, તમે નિરાંતે બેસો નાર,
 વાર કહી મુનિપત્ની વળતાં, પછે ઋષીશ્વર કરે વિચાર;
 દુહિતા જોવો ભત્રી જોવો, ચાર વેદ પારંગત પાર,
 ચાર વેદ ખટ આગમ શીખી, મળશે તેવો ક્યાં ભરતાર? ૬
 ચાર શિષ્ય જગતીમાં જોવા, મુનિવર કરતા ત્યાં તૈયાર,
 વિદ્યાવિનાદિનીએ જાણ્યું કે, મળી પિતાને તે નિરધાર;
 મુજ એક શ્લોકાર્થ કરે તે, જો જો કહી લખઈ નાર,
 મંદહાસ્ય કરી મુનિવર બોલ્યા, લખી લાવ્ય જ્યમ થાય ન વાર. ૭
 સ્વસ્થાનક જઈ પુસ્તક જોતી, તાલપરણ લિખિત અનંત,
 વેદ વેદાંગ ઉપનિષદ જોતી, કાઢતો સત્વર તત્ત્વ મહંત;
 સૂત્રે ભાષ્ય ભણી તે મહિલા, પામી જોના ઝટપટ અંત,
 સિદ્ધાંત એક શોધીને કાઢ્યો, જાણે જે કો પ્રજાવંત. ૮
 શ્લોક રચી લખી તાલપત્ર પર, ગદ્ય પિતા પાસે ગુણવાનં,
 છાત્ર પાસ તે પહોં પડાવ્યું, માતાને જઈ મળી મતિમાન;

જગત્ મિથ્યા' એ સિદ્ધાંત' માનનારા મુનિનું મન ભ્રમિત થયું. ભ્રમિત કેમ થયું તે કહે છે: દૃશ્યમાન ઈન્દ્રિય—આ સ્ત્રી પુત્રાદિક જગત્ જે મારા આગળ દેખાય છે તેને હું મિથ્યા કેમ માનું? જો મિથ્યા માનું તો બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાં મગ્ન થયેલા મને તેમાંથી ખસેડીને આ પ્રવૃત્તિમાં કોણ નાખે? માટે દૃશ્યમાન જગત્ સત્ય થવા જાય છે; પણ તે અસત્ય છે, એવી વેદની વાણી જગત્માં પ્રસિદ્ધ છે. માટે શું સાચું હશે એવો ભ્રમ થયો. તત્ત્વ ઈન્દ્રિય—તેમનાં પત્નીએ તો તત્ત્વનો નિર્ણય ઝટ કરી આપ્યો અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિધર્મ “આ વાર્તા” (દીકરીનો વિવાહ શોધવાની) લાવ્યાં, પણ તેથી મુનિનું મન તો ઉલટું ભ્રમિત થયું છે. નવનિધ મળી—(વદ્ધોક્ત).

૬ પાર ઈન્દ્રિય—ચાર વેદ અને ખટ આગમ (શાસ્ત્ર) શીખીને તે સર્વની પાર ગયેલો.

૭ જગતીમાં—પૃથ્વીમાં. ૮ તાલપરણ—તાલપત્ર. મહંત—મોટું. પ્રજાવંત—પુદ્ગિશાળી.

સંમતિથી સરવે કીધું, શ્લોકાર્થે દૃઢં તનતું દાન,
મુનિવર વાંચે શ્લોક લખ્યો જે, મુણિ મળિયા શિષ્ય મહાન. ૯

શ્લોક.

જે નેત્ર એક રૂપથી ભલે ભાત ભાજે,
જે પાંખ એક થઇને નબ પાર ચાલે;
જેથી અને નવ અને વદિયે મરાળો,
છે દુધ નીર નિરખો મતિ હંસ મા'લો. ૧૦

રાગ ચાલતો.

વાંચી શ્લોક દુહિતાકેરો, ઉદાસક મન મગ્ન અપાર,
આર શિષ્યને યોગસિદ્ધિથી, કહ્યું કરો ભૂમિતલ સાર;
જે શ્લોકાર્થ કરે તેનો તમિ, કુલાચાર ધ્રુવો પરિવાર,
વિદ્યાવિનોદિનોને દરશાવું, રચે તેડ માને ભરતાર. ૧૧
ગયા શિષ્ય આ કરતા કરતા, નવ ખંડ પુણી આપોઆપ,

૯ પર્ણ-પત્ર. સંમતિ ૪૦-માતાને જઈને કહ્યું કે પિતાની સંમતિથી
સર્વે કર્યું છે; એ શ્લોકનો જે અર્થ કરે તેને માફ શરીર અર્પણ કરે.

૧૦ શ્લોક-વસંતતિલકા. જે નેત્ર-જ્ઞાન અને કર્મરૂપી. એકરૂપથી-જ્ઞાન
જેમ મોક્ષદાતા છે તેમ કર્મ પણ આંતરણ સિદ્ધિદારા મોક્ષદાતા છે. માટે
મોક્ષરૂપ કૃણ આપવામાં તે બન્ને એકરૂપ છે. જે પાંખ-જ્ઞાન અને કર્મરૂપી.
એક થઇને-અદૈત બ્રહ્મરૂપ થઇને. નબ-શૂન્યશિખર. જેથી ૪૦-એ જેથી જે
મોક્ષ સિદ્ધિરૂપ કાર્ય બને છે તે એકલા કર્મથી કે એકલા જ્ઞાનથી બને નહિ.
હે મરાળો-હંસ જેવા વિદ્વાનો ! છે ઈંદ્ર-દૂધ અને નીર એકરૂપ કયું હોય તેવો
આ પ્રશ્ન છે માટે જેમની મતિ (મુદ્ધિ) હંસ જેવી હોય તે મા'લો-અર્થાત્
આ શ્લોકનો અર્થ કરો.

૧૧ યોગસિદ્ધિથી--(કારણ કે યોગબળથી તેમને આકાશાદિમાં જતાં
વિદ્ય નહે નહિ).

યોગબળે આકાશે ઉડે, સ્વેચ્છાએ ટાળે સંતાપ;
 વૃદ્ધ વૃદ્ધ જન પરા કરીને, જોતા મહિલાકેરે માપ,
 વૃદ્ધ પૂછે તેને બતલાવે, શકે જરૂર શા દેતા શાપ ! ૧૨
 વાસવવૈભવ વિવિધ જોઇ, પામ્યા આનંદ મુનિબાળ,
 ઇંદ્રસભામાં પાર્ણ ફેરવ્યું, ઉત્તર મળિયો નહિ તતકાળ;
 ત્યાંથી ચમતી સભા નિહાળી, થયા નહિ તેમાં પાણ ન્યાસ,
 અલ્લસદન સુધી તે ભટક્યા, વોરતનો મળિયો નહિ માલ. ૧૩
 અપવર્ગ સર્વ એમ નિહાળી, પાતાળે કરતાજ પ્રવેશ,
 વરુણસભામાં પત્ર ફેરવ્યું, નાગાદિક રાખ્યા નહિ શેષ;
 રૂપ પાલટી ગુપ્ત જગાએ, જોતા ધારી વિધ વિધ વેશ,
 કાર્ય થયું નહિ તે અદ્વૈતાયા, રાશિ ગણતા મીન ને મેષ. ૧૪
 ભૂમિ પર ભૂદેવો આવ્યા, જોતા રાજસભાના ઘાટ,
 થાતા આનંદિત અતિશે, નવ નિરખેલા નિરખી ડાડ;
 કોઇ નગરમાં પંક્તિ જેવાં, નિહાળતા અતિ સુંદર હાટ,
 કોઇ સ્થળે પૂજાદિક પામી, અલ્લઝાલિ શા પામે પાટ. ૧૫
 એમ અટન કરતાં મન માંહે, થાએ વિધ વિધના ઉચ્ચાટ,
 અલ્લાનંદ કે' ભલું થયું એક, સુઝી આવી મુજને વાટ;
 નિરખે તાપસનાંજ તપોવન, વિદ્યાવિનોદિનીકેરે માટ,
 વધુ દિન થાતાં જાણે લાગે, ભાણી ગાણી વિધાને કાટ. ૧૬

૧૨ વૃદ્ધ ઇન્દ્ર-વૃદ્ધમાં તો જે પૂછે તેને પત્રી બતલાવે; કેમકે રખેને જરૂર-શા (વૃદ્ધ સરખા) તેઓ શાપ ન દે !

૧૩ વાસવ-મંદ્ર. અલ્લસદન-અલ્લાનો લોક. ૧૪ અપવર્ગ-સ્વર્ગલોક. રાશિ ઈન્દ્ર-કામ ક્યારે સિદ્ધ થશે એવી ઉલ્કંકાથી મીન, મેષ, ઈત્યાદિ રાશિ ગણુતા—જોષ જોતા.

૧૫ નવ નિરખેલા—(વનવાસી હોવાથી). ૧૬ અલ્લાનંદ-સારમાંના એક શિષ્યનું નામ.

મોદકાનંદ થઈ આમોદિત, ભોમાનંદ શું કરતો વાત,
 શાંતીશાદિક સરવે સુણજે, મારા મનમાં પડો જે ભાત
 કહોડ જોઈ વિદ્યાવિનાદિની, કરે રૂપ ગુણકેર જ્યાત,
 શાસ્ત્ર્ય કરે શું સમજી રયામા, જોતા ગુરૂજી જતો જત. ૧૭
 સહસ્ત શિષ્યમાં કહોડ વા'લો, (શુ) એના જેવો અન્ય ન થાય,
 ગુરૂધરમાં રે'તો એ નિશદિન, ગુપ્તસ્થાન માંહે પણ જાય;
 ગુરૂપત્નીને એ છે વા'લો, વિદ્યાવિનાદિની મુખ મકલાય,
 એ માંદો તો સરવે માંદાં, કયમ એવું મુજને લે'વાય. ૧૮
 ભાષે ભોમાનંદ અરે હાં, સંભાર્યું સાઈ' તે' આજ,
 આશ્રમ કે અધ્ય'ન મહિમાયે, ગુરૂકુળ ભૂલોએ કે'વું કાજ;
 પત્ર આપણે લેઈ ચાલ્યા, યોદ્ધા બાળા હે મારાજ,
 કહોડ જેવો જોજો રૂપે, પાણી પે'લી આંધો પાજ. ૧૯
 ભણિયો ગણિયો તે પણ તેવો, બંધાવું નહિ કોની સાથ,
 વિદ્યાવાન વધુ ગુણ સંપન, કહોડ જેવું જોજો પાથ;
 ઉત્તર લખાવી લાવો તેનો, કહોડ માનું હું સહુને માથ,
 ગોષ્ઠ કરી એમ અન્યો અન્યે, તાળી લેતા હાથોહાથ. ૨૦
 ભક્ષા ! ભક્ષા ! પ્રજ્ઞાનંદ ભાષે, ભણિયા ગણિયા હે વિદ્વાન,
 ગુરૂકુલકેરી નિંદા કરતાં, મનમાં લાજે કંઈ નાદાન;
 મનસા વાચાએ નવ કરવી, નિંદા એવું કહે મહાન,
 છાત્રવૃત્તિમાં ધિક પડો રે, નિંદે ગુણ ગ્રહી ગુણવાન. ૨૧

૧૭ મોદકાનંદ—બીજા શિષ્યનું નામ. આમોદિત—હર્ષવાળો. ભોમાનંદ—
 ત્રીજા શિષ્યનું નામ. શાંતીશાદિક—શાંતીશ વગેરે. (' શાંતીશ ' એથા શિષ્ય-
 નું નામ છે). કહોડ—જે નામનો ઉદાહરણનો વડો શિષ્ય.

૧૯ ગુરૂકુળ—ગુરૂકુળમાં. ૨૦ પાથ—પાણી. ૨૧ છાત્રવૃત્તિ—
 શિષ્યવૃત્તિ.

રે મન તમારું તારે તમને, જો વશ કાંઈ કરો જુદવ,
લગામ સ્વાધીનતાની ધરીને, મનતુરો પાસ કરાવો સેવ;
અમો જાણું છું અન્ય ન જાણે, ત્યાગો એવો સહુ અહમેવ,
મન ઇંદ્રાસન ઉપર ચઢાવે, પાડે પાછું એ તતખેવ. ૨૨

મહર્ષિ મન બનાવી દેતું, અંત્યજકેરું, ધરતું ૩૫,
કાઠિયારાનું કામ કરાવે, બતાવી દેતું ભારે ભૂપ;
ઉપમા એને અપાય કેવી, ૩૫ ગુણમાં જોઈ અનુપ,
ધોર ઉંઘ માંહે ધોરાવે, બ્રહ્મ સાથ કરતું તદ્રૂપ. ૨૩

ગુરૂની નિંદા એજ કરાવે, મૂઢમતિ રાખો કંઈ ઠામ,
ભાઈ પદારથ ભવિષ્ય થાશે, જપો મુખથી સુંદરશ્યામ;
શાંતીશ કહે વિદ્યાએ પૂરો, ગુરૂને વા'લું તેનું નામ,
ગુરૂપત્ની રાજી એના પર, કરતો કેવાં ઘરનાં કામ. ૨૪

ગોષ્ઠિ કરતાં આવ્યું તપોવન, કહી સર્વ માંડીને વાત,
ઉદાલકની પુત્રી લખતી, ઉત્તર દે થાયે સાક્ષાત;
તરૂણ વૃદ્ધ જુએ નહિ તે તો, ન જુએ તેની કેવી જાત,
ઉત્તર દે તે થાયે સ્વામી, મોદકાનંદ કરે વિખ્યાત. ૨૫

ઘણા મુનિએ ઉત્તર લખિયા, ગયા અન્ય તપોવન માંય,
ઉત્તરનું પુસ્તક પાણિમાં, ફરવું રાખ્યું ન બાકી ક્યાંય;
કોહાડ જોવો નિરખ્યો કોઈ, બ્રહ્માનંદ વદે છે ત્યાંય,
શાંતીશ કહે વિરલા એવા, ગુરૂકૃપા મકટી છે જ્યાંય. ૨૬

૨૨ તુરી—ઘોડો. (મનરૂપી). અહમેવ—અભિમાન—ગર્વ. ૨૪
ઠામ—ઠેકાણે. તમારી મૂઢ બુદ્ધિને કંઈ ઠેકાણે રાખો.

૨૬ પુસ્તક—ઉત્તર એટલા બધા મળ્યા હતા કે તે એક પુસ્તક જેટલા
થયા હતા.

વલણ.

ગુરૂકૃપા પ્રકટી જ્યહાં, હારે શંકર શેષ રે;
પ્રેમાનંદ ગુરૂ પાસે આવ્યા, ફરી સઘળો દશ રે.

૨૭

કડવું ૬ કું.

શ્લોક.

સંલગ્ન મિત્રો અતિ પ્રેમપાત્ર છે,
સંલગ્ન પ્રાણી પશુનાં સુગાત્ર છે;
સંલગ્ન વિદ્યાથકી સર્વ છાત્ર છે,
સંલગ્ન શ્રીનું સુખ કોણ માત્ર છે.

૧

રાગ ગાંધાર.

જો જો ચિત્તે ચાહીં, ચતુર નર નારીઓ,
સંલગ્નની સખાઈ, વસમી છે બારીઓ;
મોટા મોટા દેવ, ઋષીશ્વર ભાખતા,
લાગી લગ્નની લાય, ધગધગતી દાખતા.
તેમાં પડતા તેજ, અખોદ્યું ખોદ્યું કરી,
રેંગણુ પોથી માંચ, ન મતિ પુરોણી મરી;

૨

૧ શ્લોક—વંશસ્થવૃત્ત. આ કડવામાં કહોડનું વિદ્યાવિનોદિની સાથે લગ્ન થયું તે વરણુન છે માટે લગ્નસૂચક શબ્દથી આરંભ કરે છે. સંલગ્ન—(પરસ્પર જોડાયલાં) પ્રાણી પશુનાં—(દૂંઠ). સુગાત્ર—સારાં શરીર. છાત્ર—શિષ્યો. સંલગ્ન શ્રીનું ઇન્-જે (વિદ્યાદિમાં) સંલગ્ન છે એવા (શિષ્યો)ને લક્ષ્મીનું સુખ શી ગણતીમાં છે ?

૨ રાગ ગાંધાર—પ્લવંગમ છંદ. સંલગ્નની—કહોડ અને વિદ્યાવિનોદિનીના લગ્નની. સખાઈ—તૈયારી. વસમી ઇન્-લગ્નની બારીઓ (અર્થાત્ વાટ) વસમી છે.

જે જે પરણ્યા જાણ, પરતાણા તે થયા,
કો કે પધના તેહ, ભરમ ભાગી ગયા. ૩
કુંવારા તે હોર, મનસુખા મન ઘણા,
રજ્જુ ઉભયતો પાશ, પરણ્યા માનવી ગણ્યા;
લગ્નતણા આનંદ, સુઆનંદી કહે,
પ્રેમાનંદ પ્રકાશ, મતિમૂઢ (તો) શું લહે. ૪
ભૂલે મોટા પ્રભુ, વરણતા હુંડરૂં,
તોપણ મતિ અનુસાર, મૂંક બંરાબર ઉચ્ચરૂં;
આળ્યા ચારે છાત્ર, સહુ ભૂમિ ભટકી ભલી,
કીધો ગુરૂ પ્રણામ, કહી કથા જે મળી. ૫
પુસ્તક આખ્યું પાણ, ઉત્તર તેમાં નહીં,
માન્યું નહિ મુનિમેન, પરણાવવી પુત્રી સહીં;
ઉત્તરનો દેનાર, શું સમ્યક ના મળ્યો,
સુતા ગુણભંડાર, ક્યમ નહિ વિવા' હજ્યો. ૬

૩ અબોલ્યું બોલ્યું—લગ્નની લાયને ધગધગતી કહીને તેમાં તેઓ પડે છે માટે. ન ૪૦—પુરાણીની મતિ કાંઈ એવી મરી ગઈ નથી કે પોથીમાં અભક્ષ્ય ગણેલાં રીંગણાંને ન ખાય ? (વક્રોક્તિ). અર્થાત્ ઋષીશ્રેષ્ઠે પણ તેવાજ છે ! પરતાણા—(' પરણ્યા ' શબ્દનું સાદૃશ્ય) પારકા—અર્થાત્ સ્ત્રીના વેચાણ. પધના—(' પધણ્યા ' શબ્દનું સાદૃશ્ય) કીમત વગરના.

૪ રજ્જુ ઉભયતો પાશ—એ પાસેથી દોરકનો દ્રવ્યો અર્થાત્ ન પરણ્યા-માં દુઃખ અને પરણ્યામાં પણ દુઃખ. સુઆનંદી—લગ્નનો સારો આનંદ પામેલા. પ્રેમાનંદ ૪૦—પણ પ્રેમાનંદનો (અલ્પસુખનો) પ્રકાશ તો મૂઢબુદ્ધિવાળા શું જાણવાના છે ? અથવા પરસ્પરના પ્રેમના આનંદનો પ્રકાશ પરણેલા છતાં મૂઢબુદ્ધિવાળા શું જાણે ? અથવા, એ આનંદ પ્રકાશ છે છતાં મતિમૂઢ (બુદ્ધિ-વિહિ) પ્રેમાનંદ તેને શું જાણે—શું વરણવી જાણે ?

૫ મૂક—મૂઠો. ૬ પાણ (પાણિ)—લાથ (માં). સમ્યક—સારો. સુતા—પુત્રી.

બ્રાંતિ માંહી બ્રહ્મ, અશી વિધિ એ પડયા,
 મિથ્યા માની જડત, વિજ્ઞાનતુરી ચડયા;
 તોડયા માયા પાશ, અધ્યયન કરાવતાં,
 પતિન બાણી પેર, (મુનિ) સમીપે આવતાં. ૭
 વિદ્યાનંદિની બાળ, મળી ગઇ વાટમાં,
 પૂછી જનની વાત, ક્યમ તું ઉચ્ચાટમાં;
 માતા બોલી મુખ, ન શ્લોકારથ થયો,
 માટે મન હચ્ચાટ, હર્ષ સમૂળો ગયો. ૮
 બોલી બાળા એમ, વનચર્યા હું ગ્રહું,
 માધવી પેરે માત, કુમારિકા હું રહું;
 ચિંતા ત્યાગી ચાલ, ક્યમ દુઃખ દીનિયે,
 પિતા કરે શું માય કર્માધર્મી કીનિયે. ૯
 વાળી એ વિદ્ય વાત, જનેતા લઇ વળી,
 નિશ્ચય કરીને એમ, તપે તરૂણી ભળી;
 પાળે યમને નીમ, મૃગચર્યા આચરી,
 મૂકી ઝન જળ આ'ર, સુખાશા પરહરી. ૧૦

૭ વિજ્ઞાનતુરી—જ્ઞાનરૂપી ઘોડો. ૮ વનચર્યા—વનમાં રહી તપ કરવું તે. માધવી—યયાતિની દીકરી. ગાલવ નામે ઋષિને યયાતિએ દાનમાં આપી હતી. ગાલવે તેને જૂદા જૂદા ત્રણ રાજાઓને એક એક પુત્ર થતા સુધી આપી છેવટે વિશ્વામિત્રને પણ એ સરતે આપી હતી. અંતે એ સ્ત્રીએ પોતાનું આયુષ્ય વનમાં રહી મૃગચર્યા કરીને પૂરું કર્યું હતું. કર્માધર્મી—પૂર્વકૃત કર્મ પ્રમાણે અને પૂર્વ કૃત ધર્મ (પુણ્ય) પ્રમાણે.

૧૦ વાળી—પાછીવાળી. યમ—અંતર ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ. નીમ—બાહારની ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ. અથવા યમ—સત્ય વગેરે. નીમ—શૈય વગેરે. મૃગચર્યા—હરણ જે રીતે નિર્વાહ કરે છે તે રીતે નિર્વાહ કરવારૂપ આચરણ.

- ઉદાલક અવિધાર, સમઈ રાજ થયા,
પુત્રી સાધે જોગ, રોગ ભવના ગયા;
વિદ્યા રીખવે સાર, છાત્ર મન દુઃખ છે,
પત્ની ભરૂં ઉચ્ચાટ, મુનિ મન સુખ છે. ૧૧
- એક સમાનો જોગ, ઋષિ એકાંતમાં,
લેતો કહોડ પાઠ, અન્યત છે શાંતમાં;
કર્મતણા મહિમાય, કહોડજ પૂછતો,
આપસ્તંબ અભ્યાસ, અતિશે રૂચતો. ૧૨
- બાહ્યેન્દ્રિય સ્વાધીન, કરમ યોગે થશે,
ત્યારે મનનો કાટ, કર્મથી નાશશે;
રૂપ થાય જોમ, ઉજળું તાવ્યે ઘણું,
કર્મવડે જીવ તેમ, ગ્રહે શુદ્ધિપણું. ૧૩
- કર્મ કરે જડ જાણ, ધરી નિષ્ઠા ભલી,
ઉગ્ર કરમ પરતાપ, રિદ્ધિ સિદ્ધિ મુક્તિ મળી;
શંકા થાયે મન, ચિત શુદ્ધિ કર્મે નહીં,
કર્મજ કરીએ કેમ, તવ શુ' કહે તહીં. ૧૪

૧૨ અન્યત-બીજું (બધું). આપસ્તંબ-એ નામના ઋષિએ કરેલા ગ્રંથો.

૧૩ કહોડને ઋષિ કર્મનો મહિમા ભણાવે છે: બાહ્યેન્દ્રિય ઈન્દ્રિયો—જ્યારે કર્મના યોગથી બાહ્યરની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન થશે ત્યારે તે કર્મના પ્રભાવથી મનનો કાટ નાશી જશે—મનનો મેલ જે વિષય વાસના તે દૂર થશે. કર્મ શબ્દવડે અહીં શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલાં જપ, તપ, દેવાર્ચનાદિ સમજવાં.

૧૪ કર્મથી શુદ્ધ થયેલા મનમાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકાસે છે માટે મન શુદ્ધ થતા લગી કર્મ કરી પછી બ્રહ્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; પણ જેઓ તેમ ન કરતાં સદૈવ કર્મજ કર્યા કરે છે તેમને શુ' જ્ઞા છે ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં ઉદાલક કહે છે કે, કર્મ કરે ઈન્દ્રિય—જડ (બ્રહ્મજડ—શાસ્ત્ર સંમત તર્ક કર્યા

કર્મની વારંવાર, આવૃત્તિ જે કરે,
 પામે કૃણ નિરવાણ, થઇ સિદ્ધ તે કરે;
 પુષ્પો મૂકી તર્ત, પટમાંથી લીજિયે,
 આવે કાંઇ ન વાસ, કરી સિદ્ધિ કીજિયે. ૧૫
 કૂલો એનાં એજ, રૂડેરાં પાશિયે,
 તેરૂપ થાયે વસ્ત્ર, પુષ્પનું વાસી એ;
 કર્મ કરે તે પેર, ન ચિત્ત ચળે કદા,
 જન્માંતરનો પાશ, તનથી તોડે સદા. ૧૬
 અભ્યાસે એ થાય, વચન વેદનું નકી,
 એવે સુણી વાત, જ્ઞી આવ્યાની વકી;
 રહ્યો કર્મનો પાઠ, સુઠાડ જીઓ મળ્યો,

વિના એકજ માર્ગ જાલી બેઠેલો) પુરૂષ ભલી નિષ્ઠા ધરીને કર્મ કરે છે તેને તેના ઉચ્ચ (પ્રચંડ—અતિ મોટા) કર્મના પ્રતાપથી રિદ્ધિ, સિદ્ધિ અને મુક્તિ (સાયુજ્યાદિક) પણ મળી છે. શંકા ઈ—કહોડ શંકા કરે છે કે, એક વખત જે કર્મ કર્યા છતાં ચિત્તની શુદ્ધિ થાય નહિ—તેમાંથી વિપયરૂપી મલિન ઇચ્છાઓ દૂર થાય નહિ, ત્યારે તે કર્મ ફરીને શું કરવા કરવું ?

૧૫ એ શંકાનું ઉદાલક સમાધાન આપે છે: કર્મની ઇ—૨૫૯ છે. કર્મના પુનઃ પુનઃ આવર્તનથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત આપે છે: પુષ્પો ઇ—પટમાં પુષ્પો મૂકીને તરતજ તે પુષ્પો ઉપાડી લેવાથી પુષ્પનો પાસ પડતો બેસતો નથી, એ અર્થ છે.

૧૬ વારી—વાસવાણું. તે પેર—અર્થાત્ વારંવાર. જન્માંતરનો ઇ—મનને પાછા અનેક જન્મોમાં ભોગવેલા વિષયનો પાસ લાગી ગયો છે તે એ રીતે કર્મ કરવાથી ધોવાઇ જશે, અને શાસ્ત્રોક્ત શુભ કર્મથી વૈરાગ્યરૂપી સારો પાસ બેસશે, એ ભાવ છે. અથવા એવી રીતે કર્મ કરીને જન્માંતરનો—બીજો જન્મ લેવારૂપી પાસ (ફાંદો) તોડો કર્મથી શુદ્ધ થયેલા મનમાં આત્મજ્ઞાન સ્થિર થવાથી જન્માંતર મટે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

- સ્ત્રી સહિતે વૈરાગ્ય, મૂઢમતિ માનું બળ્યો. ૧૭
- આવ્યાં પત્ની પાસ, (પ્રભુ) પુત્રીનું શું થશે,
એનો કરો ઉપાય, દુખ મારું (તો) જશે;
વિદ્યા ગઈ વનવાસ, અવિદ્યા ઉભી થઈ,
શોધ્યો વર ચોપાસ, મૃગલી થઈ પુત્રી ગઈ. ૧૮
- ઉત્તરનો દેનાર, ઉત્તમ નહીં મળ્યો,
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, જીવંતો જોઈ વળ્યો;
વિદ્યાનંદિની કાજ, પૂછું હું શિષ્યને,
બાકી રહેલું એહ, નિહાળું ભવિષ્યને. ૧૯
- મેળ્યો શિષ્ય સમુદાય, સુશ્લોકારથ કરે,
વિદ્યાનંદિની નામ, મમ પુત્રી તે વરે;
જીવ શિવ કહે કોઈ, મુહુંસ હુંસી કહે,
સત્યા સત્ય વિચાર, ન ઉત્તર દઈ રહે. ૨૦
- વિદ્યા અવિદ્યા પક્ષી, લક્ષી કે' લક્ષ્યમાં,
ઉત્તર નહિ અનુકૂળ, અસત્ય સમક્ષમાં;

૧૭ અભ્યાસે—વારંવાર આવર્તન કરવાથી. કર્મ માહાત્મ્ય નિરૂપણ કરવામાં તર્ક થયેલા ઉદાત્તકને તેમાંથી વ્યથા કરવાને તેની સ્ત્રી આવી તે વર્ણવતાં કવિ કહે છે: સ્ત્રી ઇન્—હું મૂઢમતિ છતાં પણ એમ માનું છું કે સ્ત્રી સહિત હોઈને વૈરાગ્ય રાખવો તે બળ્યો—ધિક્ક છે. અથવા સ્ત્રી સહિત એવા મૂઢમતિનો વૈરાગ્ય બળ્યો. તાત્પર્ય કે તેવી સ્થિતિમાં વૈરાગ્ય સુખ ભોગવાતું નથી.

૧૮ વિદ્યા— અર્થાત્ ઋષિની બ્રહ્મવિદ્યા અંતર્ધાન પામી. અવિદ્યા— (સ્ત્રીરૂપી). મૃગલી—હરણી જેવી—મૃગચર્યા પાળનારી.

૧૯ સ્ત્રીનું વચન સાંભળીને ઉદાત્તક કહે છે: ઉત્તર ઇન્—સ્પષ્ટ છે.

૨૦ મેળ્યો—એકઠો કર્યો. પૂછેલા શ્લોકમાં જે એ વાતો પૂછી છે તેના ઉત્તર શિષ્યોએ શ્વ આપ્યા તે બતાવે છે: જીવ ઇન્—સ્પષ્ટ છે.

વચ્ચો કાને કાણ, બને વચ્ચે શા,
જેવું મારે ઝોણ, કવણ હર્યક્ષ શા. ૨૧

ઉત્તરનો આ ગ્રંથ, અનુકૂળ ન માહરે,
જેઈ શીખ્યા શુ'ય, કરો સહુ જાહરે;
શંકા કરો ન કાંઈ, મન ચોખું રાખજો,
જેમાં જેઠલું વિત્ત, સહુ સહુનું દાખજો. ૨૨

આજ્ઞા પાળો એહ, ગુરૂકુળ જો રહ્યા,
એમ વધા ગુરૂદેવ, સજ સહુ તો થયા;
હીધો પાસે શ્લોક, વિચાર ચલાવિયા,
ઉત્તરના દેનાર, નિકટ ત્યાં આવિયા. ૨૩

એક હજારથી માત્ર, શત આવીને ઉભા,
તેમાં અતુર સુખાણ, દશ તન મનથી લુભ્યા;
સોએ કીધી પેલ, મન તનું પક્ષી છે,
હંસ છવ કહેવાય, પય વારિ પક્ષી છે. ૨૪

કો કે' હર પ્રભાત, વળી જોહ હંસ છે,
વિષ્ણુરૂપ છે તેહ, પયસ અવતંસ છે;
બાલ્યો બીજો બાળ, વિધિ નહીં બેસતો,
રાંધી રાંધી સર્વ, કરી છે ઘેંશતો. ૨૫

૨૧ લક્ષી—અનુલક્ષીને—ધ્યાનમાં લેઈને. વચ્ચા—પોતાની મેળે પસંદ કરીને વરનારી સ્ત્રી. વચ્ચેક્ષ—ઉત્તમ વિષ્ણુ જેવો. હર્યક્ષ—સિંહ.

૨૩ નિકટ—પાસે. ૨૪ તન ઈં—તેમાંથી માત્ર દશજ શ્લોકનો ઉત્તર કરવાને તન મનથી લોભ પામ્યા. સોએ—સો શિષ્યોમાંથી એક નેજી પક્ષી—પાંખોવાળું મન અને શરીર. એ બે તેની પાંખો છે. પય વારિ પક્ષી—દૂધ અને પાણી જૂડું કરી આપનાર પક્ષી—નિત્યાનિત્ય વિવેકવાળો આત્મા.

૨૫ હર ઈં—કોઈ કહે છે કે બે નેત્ર કે બે પાંખ, તે હર અને પ્રભા

પક્ષી પ્રકૃતિ પુરૂષ, મરાળજ દહ છે,
ક્ષીર નીરનું નહિ કામ, વિશેષ શું એહ છે;
બોલ્યા દશ ગુણ જાણુ, વૃથા છે વારતા,
જાણુ એ શું મૂઠ, પરુઓ ચારતા. ૨૬

ભાખ્યો દશથી એક, કરું કે'વું એહમાં,
જ્ઞાન ગુરૂનો એક, ઉદભવ ઉજેહમાં;
બેની એકજ પાંખ, વધુ હવે-શું ઉચરું,
એ એના છે તોડ, હવે બીજું શું કરું. ૨૭

એક પછે ઇમ એક, દશ જાણા બોલિયા,
ઉદાલક મન દુઃખ, અતિશે ડોલિયા;
સાચા ઉત્તર કોઈ, નવ શું આપી શકે,
બોલે જમનું તેમ, મન માન્યું શું બકે ! ૨૮
વિદ્યા શીખવો વ્યર્થ, ન માતે કો જણ્યો,
સોખત અસર સિદ્ધાંત, ભલો કો ના ભણ્યો;
જોવો રહ્યો શું આજ, કહોડજ એકલો,
તે શું કે'શે એમ, અરે આ ટેક લ્યો. ૨૯
અધ્ય'ન માંહી મગન, તરત તેડાવિયો,

છે અને હંસ તે વિજ્ય છે. દૂધ નીર એ ક્ષીરસમુદ્રમાં રહેલા વિજ્યને ઉદેશીને કહેણું છે.

* ૨૭ જ્ઞાન ઇ—જ્ઞાન અને ગુરૂ એ મળીને એક પક્ષીનો ઉદભવ (ઉત્પત્તિ) થઈ અને તે ઉજેહમાં (પ્રકાશમાં) આવી.

૨૮ મન માન્યું—મનમાં આવે તેમ. ૨૯ સોખત ઇ—સોખતની અસર થાય છે એવો સિદ્ધાંત છે. તથાપિ તે કોઈ ભલો ભણ્યો નહિ !—તે કહેવત સાર્યક ન કરી ! તે શું ઇ—અરે ! તે પણ શું એમ કહેશે કે આ મારો ટેક મેં છોડી દીધો, લ્યો !

આવ્યો હાગે ન વાર, વડેરો કા'વિયો;
 વર્ષા સુણેી દાદુર, ગરજતો રાચતો,
 મેઘ ગડગડયે જેમ, મયૂરજ નાચતો. ૩૦
 છાયા કાયા જેમ, વળગેી રે' ભાવિને,
 રામ સ્મરે હનુમાન, ઉભો રે' આવીને;
 તાર્ક્ય રમાપતિ પાસ, સમરણે ઊભતો,
 વિચારે અવધિ કાળ, મનુષ્યને દૂભતો. ૩૧

(૨૫) શંકર દક્ષ સમક્ષ, પ્રકટિયા જે સમે,
 તેવા સરવે શિષ્ય, થયા ક્યમ કહું અમે;
 ચંદ્ર ખવોત સહિત, સપિતાથી દુખી,
 પંકજ મન આનંદ, તદવત ઋષિ સુખી. ૩૨
 કુમુદ બિડયાં અપાર, પ્રભાકર પેખીને,
 રાજહંસ રળિયાત, હરિતાશ્વ દેખીને;
 એ આવિયો કહોડ, ઘણા ઊડી ગયા,

૩૦ દાદુર—દેડકો. ૩૧ છાયા ઈં—છાયા જેમ કાયાને વળગી રહે છે તથા કાયા જેમ ભાવિ (અદૃષ્ટ-પ્રારબ્ધ કર્મ)ને વળગી રહે છે તેમ કહોડ ગુરને વળગી રહેતો હતો માટે જેમ રામના સ્મરવાથી હનુમાન આવીને ઊભો રહે તેમ ગુરના સ્મરવાથી કહોડ આવીને ઊભો. તાર્ક્ય—ગરૂડ. રમાપતિ—વિષ્ણુ. સમરણે—સંભારવાથી. વિચારી ઇં—જેમ કાળ અવધિ વિચારીને મનુષ્યને દૂભે છે—સમયપર ઝટ આવીને ખડો થાય છે તેમ.

૩૨ શંકર ઇં—દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કરવા માટે તેની સમક્ષ જે સમે શંકર પ્રકટયા અને તે વખતે ભૃગુ આદિ બ્રાહ્મણો જેવા નિસ્તેજ થઈ ગયા, તેવી રીતે કહોડના આવવાથી સર્વે શિષ્ય નિસ્તેજ થઈ ગયા એ વાત અમે કેમ કહીએ ? અર્થાત શ્રોતાએ અનુમાનથીજ એ વાત જાણી લેવી જોઈએ. ખવોત—આગિયા.

નિંદાખોરા ત્યાંહી, મનમાં દુખી થયા. ૩૩

આશ્રમનું છે મા'ત્મ્ય, ગુરૂં પાસે હતાં,
ખોલ્યા નહિ મતિમંદ, કહોડ થયા છતાં;
આદરથી આદેશ, કરી ખેસાડિયો,
ભાઈ સુણ તું અનેક, ન ઘાંટી ઘાડિયો. ૩૪

વિદ્યાનંદનો શ્લોક, વદી જે વાતમાં,
ઉત્તર નવ દે કોઈ, ભલેરી ભાતમાં;
તારા પર વિશ્વાસ, મુજ મને આપિયો,
માટે તુજને આજ, અમે ખોલાવિયો. ૩૫

જેઈ શીખ્યા શુંય, ઘણાં વર્ષો રહી,
ભાખી ઇમ ગુરૂદેવ, ચતુર પંક્તિ કહી;
તું વદ એનો મર્મ, સરવ તો સાંભળે,
થાયે તુંથી કામ, મન શાંતિમાં મળે. ૩૬

શ્લોક થયો મુખપાડ, ઇક વાર સુણ્યાથકે,
શ્લોકાર્થનું જે કાર્ય, હું થકો ધારો શકે;

૩૩ કુમુદ—ગોચણાં. પ્રભાકર—સૂર્ય. રણિયાત—ખુશી (કમળરૂપી
ભક્ત્ય મળવાથી). હરિતાશ્વ—સૂર્ય.

૩૪ કહોડના આવવાથી નારાજ થયેલા શિષ્યોએ કહોડને કેમ કાંઈ કર્યું
નહિ તેનું કારણ કહે છે: આશ્રમ ઈન્—આશ્રમનું જ એવું માહાત્મ્ય હતું કે
ત્યાં કાંઈ બની શકે નહિ તેમ ગુરૂં પણ પાસે હતા તેમનો ભય લાગ્યો.
તાત્પર્ય કે કહોડ સમસ્યા પૂરીને કન્યા લેખ જશે તેથી આપણું અપમાન થશે
એવા વિચારવાળા શિષ્યો ઇર્ષ્યાને લીધે કહોડને મારત પણ ઉપર કહેલા
કારણથી કાંઈ કરી શક્યા નહિ. આદેશ—આજ્ઞા. ભાઈ ઇન્—હે ભાઈ ! તું
સાંભળ ! અહીં અનેક ઘાડી (સગડ—અર્થાત કહણ) ઘાંટીઓ નથી—ન બને
એવું કાંઈ નથી માટે તું ખીડી જઈશ નહિ, એ અર્થ. ૩૬ ચતુર—ચાર
પંક્તિ—ઓળ (શ્લોકની).

પે'લો વદવો પ્રશ્ન, સરવે તો સુણજ્ઞે,
 ઉત્તર હોય રસાળ, વળી શુભ ગુણજ્ઞે. ૩૭
 જ્ઞે સેવ્યા મેં પાય, ગુરૂ મનમાં ગમ્યા,
 ઉત્તર થાવ સુમક્ષ, નવ ભૂલમાં ભમ્યા;
 કીધો પ્રથમ પ્રાણામ, ગુરૂવર પાદમાં,
 વધો પ્રશ્ન તત્કાળ, સુઉત્તર આદમાં. ૩૮

શ્લોક.

પ્રશ્ન—એ નેત્ર એક રૂપથી ભલે ભાત ભાળે,
 એ પાંખ એક થઇને નભ પાર ચાલે;
 એથી બને નવ બને વદિયે મરાળો,
 છે દુગ્ધ નીર નિરખો મતિ હંસ મા'લો. ૩૯

શ્લોક.

ઉત્તર—મળે નેત્ર એ જ્ઞાનને કર્મ જ્યારે, થઇ એકરૂપે જુએ બ્રહ્મને,
 કળે જ્ઞાન ને કર્મ એ પાંખ જ્યારે, થઇ પક્ષી ઉડે ધુએ ધર્મને;
 વળે નાજ એકે મરાળો વદ છે, દાધ દુગ્ધ હંસો ન લે' કર્મને,
 બળે ઈંદિરાનો પતિ ઈંદિરાથી, કહે વેગળો ના લહે શર્મને. ૪૦

૩૭ શ્લોકાર્થ ઇ—કહોડ કહે છે કે શ્લોકનો અર્થ તો હું કહીશ પણ તેનો અર્થ કહેવાયકી જે કાર્ય (વિચારિનોદિની) તે પરણવારૂપી તે મારાથી થશે એમ શકે (રખે) ધારો ! —અર્થાત્ ગુરૂપુત્રીને પરણવા હું ઇચ્છતો નથી ! હવે કવિ તે પ્રશ્ન કરી કહી સંભળાવે છે. પે'લો ઇ—સ્પષ્ટ છે.

૩૮ સુઉત્તર આદમાં.—સારા ઉત્તરની શરૂઆતમાં—ઉત્તર કહેતાં પેહેલું પ્રશ્ન કહું છું એ અર્થ.

૪૦ શ્લોક—વણુવાધેધરી છંદ. કળે—સમજે. ધુએ ઇ—ધર્મ અને અધર્મરૂપ કાદવને ધોઈ નાખે. કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરી જ્ઞાનવડે જે મોક્ષ મેળવે છે તેને ધર્માધર્મ બાધ કરતા નથી. શ્લોકની ત્રીજી લીટીનો

રાગ ચાલતો.

ઉત્તર સત્ય સ્વરૂપ, સુસજ્જન શુ' વદે,

સેવ્યા ગુરુના પાદ, રહિત થઈતો મદ;

ઉત્તર આપે છે: વળે ઈ—મરાળો (હંસો—પરમહંસો) કહે છે કે જ્ઞાન અને કર્મ એ બેમાંથી એકે (એકેવડે) નાજ વળે (કાર્ય થાય નહિ). ચોથી લીટીનો ઉત્તર આપે છે: દધિ ઈ—પ્રશ્નમાં કહ્યું છે કે “ છે દુઃખ નીર નિરખો મતિ હંસ માલો. ” ત્યાં, બે દૂધ અને નીર એકત્ર મળેલું હોય તો રાજહંસ તેને જેમ જૂદું કરે છે તેમ જ્ઞાન અને કર્મ એવીજ રીતે એકત્ર મળ્યું હોત તો હંસ (પરમહંસ) ના જેવી મતિથી તેને પણ જૂદું કરત અને દૂધની પેઠે જ્ઞાન ભાગનું મહણ કરીને પાણીની પેઠે કર્મ ભાગને તજત; પણ જ્ઞાન અને કર્મ મળીને જે વિકૃતિ થઈ છે તે તો દહીં અને દૂધ જેવી છે—અર્થાત્ દૂધ વિકાર પામીને દહીં થઈ ગયું છે, તેથી તેમાંથી હંસો (રાજહંસો) જેમ દૂધ જૂદું કાઢી શકતા નથી તેમ હંસો (પરમહંસો) પણ કર્મને જૂદું કાઢી શકતા નથી “ નદિકચ્છિત્ક્ષણમપિ જાતુતિષ્ઠ્યકર્મકત્ । કાર્યતેહ્યવશઃ કર્મસર્વઃ પ્રકૃતિર્જૈર્ગુણૈઃ ” અર્થ—કોઈ પણ પુરૂષ કર્મ કર્યા વગર એક ક્ષણવાર પણ કદાપિ રહી શકતો નથી પણ સર્વે પ્રાણીઓ પ્રકૃતિના ગુણોને વશ થઈને કર્મ કરેજ છે ” એ ગીતાના વચનનો અહીં અનુવાદ છે. જ્ઞાનથી કર્મ જૂદું ન થઈ શકે એ વિષે દૃષ્ટાંત આપે છે: બળે ઇ—જેમ કોઈ પુરૂષ બળે (બળાત્કારથી) ઇંદિરા (લક્ષ્મી) ના પતિ (વિષ્ણુ) ને ઇંદિરાથી વેગળો (જૂદો) કહે તો તે શર્મ (શાંતિસુખ) ન લે—ન મેળવે, અર્થાત્ તેનું તે કહેવું માન્ય થાય નહિ. મતલબ કે પ્રકૃતિથી પુરૂષને જૂદો કહે તો હૈત ભાસ થવાનો અને “ દ્વિતીયાદૈર્ભયંભવતિ ” અર્થ—“ બીજાથી ભય ઉપજે છે. ” એ શ્રુતિના પ્રમાણથી તેવું કહેનારને જન્માદિ સંસારભય પ્રાપ્ત થાય અને બ્રહ્માનંદરૂપ શર્મ (સુખ) મળે નહિ. આ સમસ્યાના અર્થમાં નીચે પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. જ્ઞાન એ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મના એક દેશને વિષે ઇંદ્રજાળ શક્તિના જેવી અનિર્વાચ્ય માયા રહેલી છે. તે માયા “ નથી ” એમ કહેવાતું નથી કેમકે તેનાથી થયેલું આ વિશ્વ પ્રત્યક્ષ આપણે દેખીએ છીએ. તેમ તે “ છે ” એમ પણ કહેવું બનતું નથી કેમકે તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એક જ્ઞાનતત્ત્વ શિવાય બીજાનું અસ્તિત્વ માનેલું નથી, તથા “ આનંત તત્ત્વમાનિભૂતાનિ જાય

દુર્જનને મન દુઃખ, સુખ શાંત તેતાણું,
 લોભી તો નિર્લોભ, થયા તે શું ગાણું. ૪૧
 વાગી કહોડની હાક, સ્વરૂપા મેળવી,
 દુર્જન મળી દશ વીશ, લઢાઇ હેળવી;
 શા એના છે ભાર, શીખવ્યું એ ઉચ્ચર્યો,
 કીધો ગુરૂ અન્યાય, અઘટિત એ વર્યો. ૪૨
 ગુરૂ ઘરના થાય, અઘટતું ને કરે,
 વ્યાસંગ કીધો વેદ, ગુરૂથી તે શું ડરે;
 વિદ્યાર્થીનાં કર્મ, ગુરૂને શા ભજે !

ન્તેતેનજાતાનિજીવન્તિ । તત્પ્રયન્યભિવિશન્તિ ” “ આનંદરૂપ બ્રહ્મચક્રીજ આ સખળાં ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈને તેનાવડેજ જીવે છે, જીવીને છેવટે તેના તરફ જઈને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. ” ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોથી કેવળ બ્રહ્મ એજ એક તત્ત્વ અવશિષ્ટ રહે છે એમ જણાય છે. સમસ્યામાં કહેલું કર્મ એ પ્રકૃતિ કે માયાનું સ્વરૂપ છે. એવી બ્રહ્મરૂપી એક વસ્તુનાં જ્ઞાન અને કર્મ બન્ને છે. દૂધ બ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે તેનો પરિણામ જેમ દહીં થાય છે તેમ કર્મ(માયા)ના યોગથી પરિણામ પામેલા જ્ઞાન(બ્રહ્મ)થી આ જગત્ થયું છે; પરિણામ પામેલા દહીંમાંથી જેમ દૂધ જૂડું કાઢી શકાતું નથી તેમ પરિણામરૂપ આ જગત્માં બ્રહ્મને માયાથી નોખો જોઈ શકાતો નથી. એ સમસ્યાનો ગૂઢાર્થ છે. જેમ કર્મ અને જ્ઞાન અથવા માયા અને બ્રહ્મ બેના એકત્ર થવાથી જગત્ વ્યવહાર દૃશ્યમાન થયો છે તેમ સ્ત્રી અને પુરૂષના સંયોગથી પણ જગત્ વ્યવહાર વૃદ્ધિ પામે છે—એકથી ન બને પણ બેથી બને છે. અર્થાત્ આ સમસ્યા સમજીને કેવળ જ્ઞાનમાર્ગનો આશ્રય કરવો છોડી દેઈ કર્મની પેઠે મને (સ્ત્રીને) પણ ગ્રહણ કરે અને ગૃહસ્થાશ્રમી થાઓ એ સમસ્યા પૂછનારનો અંતઃકરણનો ધ્વનિ છે.

૪૧ લોભી ઇ—કન્યા પરણવાના લોભવાળા તો બિચારા નિર્લોભી થઈ ગયા !

વેદાંતી તો એહ, સમજ કેવી સજે. ૪૩

પૂરા નહિ જે કોઈ, અધૂરા સર્વ છે,
આથી બમણા જાણુ, તન મને ગર્વ છે;
ઉદાત્તક ઊંઠી ત્યાંય, સમાધાનજ કરે,
હૈયા સાથે શિષ્ય, ભલો કહી જુજ ભરે. ૪૪

યાદવપતિ ઉપમાન, મળે ઉગ્રસેન શું,
તેવી ઉપમા કેમ, વડું હું તે ન શું;
કાળા કૃષ્ણ અપાર, ઉજળો કહોડ છે,
રામ દશરથની પેર, નિરખવા કોડ છે. ૪૫

છે ઉપમેયોપમાન, સુખ દુઃખ સાથિયા,
ઉમ્મર પૂર્યા શુંય, દિસે છે સાથિયા;
ધન્ય ધન્ય તું ધીમાન, શ્રમ ખરો તેં કર્યો,
તારાથી અકૂપાર, દુખતણા તો તર્યો. ૪૬

માગ્ય તું વર વરદાન, ખુશી થઈ આપું હું,
બાલ્યો કહોડ શિષ્ય, કરમ ક્યમ માપું હું;

૪૩ ગુરુ ઈ૦—ગુરુ તેના ધન્ના થાય, અમારે શું ? લોકોક્તિ. વ્યાસ-
ગ ઇ૦—જેણે વેદનો વ્યાસંગ (નિરંતર અભ્યાસ) કર્યો છે એવા અમારા
જેવા શિષ્ય શું ગુરુથી ડરે કે ! (અવિનયી વિદ્યાર્થીઓની આ હાસી છે).
૪૪ શ્રુજ ભરે—ભેટે.

૪૫ યાદવપતિ—કૃષ્ણ. તે ન શું ?—અથવા તેવી ઉપમા અહીં નથી
એમ પણ કેમ કહું ? ઉપમા શામાટે ન આપવી તેનું કારણ કહે છે:
કાળા ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. કૃષ્ણ અને ઉગ્રસેનની ઉપમા ન છાજે ત્યારે શાની
ઉપમા આપવી ? તે કહે છે: રામ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. અહીં રામ ઉપમાનને કવિએ
ગોરા કલ્પ્યાછે કેમકે રામની ભૂતિ મંદિરોમાં ગોરી હોય છે, યદ્યપિ રામા-
ચણાદિમાં રામને કૃષ્ણની પેઠે સ્થામ વર્ણવ્યા છે.

૪૬ શામાટે એ ઉપમા ધટે છે તે કહે છે: છે ઇ૦—ઉપમેય કહોડ

આપો તમે જ્ઞાંઙ, લઈ હું શું કરું;	
નિર્મળ રહે મમ ચિત્ત, અસત્યયો હું હરું.	૪૭
એ માગી વરદાન, ગુરૂ પાચે પડ્યો,	
વીને જોઈ અપાર, અધિક હેરે અડ્યો;	
આગમના આચાર્ય, પછે શું ઉચ્ચર્યા,	
વિદ્યાનંદિની સાથ, તમો જોયે વર્યા.	૪૮
માતા પુત્રી બેય, ગુપ્ત રહી સાંભળે,	
હાથેવાળો સાર, હવે ક્યારે મળે;	
એવે બોલ્યો બાળ, ગુરૂજી શું કહો,	
એ તે થાય અન્યાય, વિયત ભૂ એક હો.	૪૯
શું દેવયાનોકેરી, કથા નથી શીખવી,	
વ્યર્થ ગઈ વિદ્યાય, તદ્દપિ હા ના હવી;	
તો હું છું તમ શિષ્ય, કશ્યપકુળ માહરું,	
એવું કરો નૃદેવ, ધરમ હું મા હરું.	૫૦

અને ઉદાલક તથા ઉપમાન રામ અને દશરથ એ બન્ને સરખીજ રીતે સુખ દુઃખના સાથી પાણુ છે—જેમ રામના વનવાસથી દશરથને દુઃખ ઉપજ્યું હતું તેમ કહોડના જળવાસથી ઉદાલકને પાણુ ઉપજ્યું હતું, એ અર્થ છે. અથવા ખીજીજ ઉપમા આપી પતાવી દે છે: ઉમ્મર ૪૦—જેમ ઉમરા ઉપર પૂરેલા સાથિયા શોભતા હોય તેમ ઉદાલકના અંગ ઉપર કહોડ શોભતો હતો । ધીમાન—બુદ્ધિમાન. અકૂપાર—સમુદ્ર. તર્યો—(હું).

૪૭ વર—ઉત્તમ. કરમ ૪૦—હું તમારાં કર્મ કેમ માપી શકું ? અર્થાત તમે તો ગમે તે આપવા સમર્થ છો. તો પણુ એક માણું છું: નિર્મળ ૪૦—સ્પષ્ટ છે.

૪૮ વીને—વિનય. આગમ—વેદ. ૪૯ વિયત—આકાશ. ૫૦ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કય દૈત્યગુરૂ શુક પાસે મૃતસંજીવની વિદ્યા શીખવા ગયો હતો. શુક-

માત પિતા ગુરુકુળ, ગુરુ ધરમે કહ્યું,
તે ઉપદેશ આપ, વદિયા તે વહ્યું;
શું કહું વારંવાર, અસત ના આચરું,
આગમ ભાષે જેમ, વિધિ તો તે કરું. ૫૧

ઉલ્લઘ્યો નહિ ખોલ, કદા ગુરુ આપનો,
ખોટું ખાતે માટ, ભય તન્નું (હું) શાપનો;
દીન થયો વદી એમ, કર જોડીને ઉભો,
કંપે થરથર કાય, તન મનથી ના લુલ્યો. ૫૨

લાવો દયા ગુરુદેવ, પછેથી ઉચ્ચર્યા,
જન્યાવક ભૂદેવ, ગુરુતનયા વર્યા;
માતા પરણ્યા શૌરિ, પુરાણે વાત છે,
ના પરણ્યા હર વિધિ, મરણ વિખ્યાત છે. ૫૩

તો ગુરુતનયા કોણ, મુશાસે નિંધ છે,
પ્રાચીન ધર્મો જોડ, જગતમાં વંધ છે;

ની પુત્રી કય ઉપર મોહિત થઈ હતી તેથી તેણે ક્યને પોતાની સાથે પરણવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ તે તેણે ન માન્યો ત્યારે દેવયાનીએ શાપ દીધો કે તારી વિદ્યા નિષ્ફળ જશે—એમ છતાં પણ તે પરણ્યો નહિ. એ ઉદાહરણ બતાવીને કહોડ કહે છે કે શું દેવયાની ઈ—૨૫૪ છે. મા હરું—ન તન્નું.

૫૧ માત પિતા ઈ—ગુરુકુળ એ માત પિતા સમાન છે એમ ગુરુ ધર્મમાં કહ્યું છે. ૫૩ જન્યાવક—એ નામનો બ્રાહ્મણ. માતા ઈ—પુરાણમાં એવી વાત છે કે આદ્યશક્તિએ પ્રથમ બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરીને કહ્યું કે મને વર; બ્રહ્માએ તેને પોતાની માતા માનીને ના કહેવાથી શક્તિએ તેનો નાશ કરીને પછી રૂદ્રને ઉત્પન્ન કરી તેને પણ એ રીતે કહ્યું; તેણે પણ ના કહ્યું; ત્યારે વિષ્ણુને ઉત્પન્ન કરીને તેને કહ્યું કે મને વર. તેણે હા કહી. આ પુરાણોક્ત આખ્યાયિકાનું દૃષ્ટાંત આપીને ઉદાહર કહોડને કહે છે કે, શૌરિ (પરણ્ય) માતાને પરણ્યા હતા ઈ—૨૫૪ છે.

શીખ્યો મારી પાસ, તુને નયો યાદ તે,
 ખોટો લીધો આજ, વૃથાવત વાદ તે. ૫૪
 નારી એક અનેક, પુરૂષો ભોગવે,
 માતા પુત્રની પાસ, જુગતીઓ જોગવે;
 પશ્ચાદિમાં જેમ, જનેતા શું હશે,
 શું ભગિની કે પુત્રી, કરમ કુકુ આ થશે. ૫૫
 એવો નયો કંઈ ભેદ, તશું તો મનુષ્યમાં,
 પૂર્વે હતું કહોડ, ન રૂચું પુરૂષમાં;
 એથી બાંધ્યા ધરમ, શરમતા રાખવા.
 તો પછી કેવા દોષ, ભલા શા ભાખવા. ૫૬
 દષ્ટાંત ને સિદ્ધાંત, અતિશે ભાખિયા,
 માન્યું નહિ કંઈ મેન, મંહતજન દાખિયા;
 મોટા સાધે જેહ, લઘુથી તે ના બને,
 એમ કહી નિઃશ્વાસ, મૂંઝી ખેડો કને. ૫૭
 ગોરાણી તે વાર, ઝટપટે આવિયાં,
 જોઈ ગુરૂને ત્યાંય, જરા નવ ભાવિયાં;
 બોલાવ્યા વિણ તેહ, કહે ડાહ્યા અલ્યા,
 ના ના કે'છે શુંય, મનુષ્ય જેવા મળ્યા. ૫૮
 કે'છે અધર્મ તુંય, જવાબ દિજે ઝટે,
 જો પુત્રીની પેર, વિધિ કરી શું ઘટે ?
 થાતું આવ્યું થાય, મતિ મૂઢ શે થઈ,

૫૪ કોણ ૬૦—કયા સારા શાસ્ત્રમાં. ૫૬ તશું—તેવું. પુરૂષમાં—
 સ્વયંભૂ મનુ આદિ પુરૂષોને અથવા જન-સમાજમાં. ૫૮ બોલાવ્યા વિણ
 —(ગોરાણીને).

- ખીન્યા ઋષિ અપાર, સમજ શેણે ગઈ. ૫૯
- વાત કરું છું અમે, તમે ક્યમ આવિયાં,
ખીન્યા મુનિ એ પેર, લડાં નહિ ભાવિયાં;
અશ્રુપાત સમેત, મુનિપત્ની તો ગયાં,
એ યહસ્થાશ્રમ જાણ, સુખનાં સ્વપ્નાં થયાં. ૬૦
- શિષ્ય થયો ઉદાસ, વડેરો કા'વયો,
ખોલ્યા ગુરુ જોલ, સમજમાં લાવિયો;
જો ભાગે તુજ ભ્રમ, તદા મન મગ્ન થા,
જોર જીવમે ન થાય, શુભાશુભ લગ્ન આ. ૬૧
- ગુરુકુળ ફડી દબ્દ, નિગમ તો ના કહે,
માતું સત્ય હું એજ, વિરૂદ્ધ થઈ ક્યાં રહે;
પોથી આપે એક, ગુરુવર ગાંડથી,
તે સંગ્રહે તું જાણ, તજી મન રાંટથી. ૬૨
- વાપરતો નિઃશંક, દુષિત તું જો નથી,
તો પુત્રીથી શામાટ, ઉચાટ કરે કથી;
કૃષ્ણાર્પણ કરું હું, ધન ધાન્ય જો મળે,
તે લેવા આતુર, ધરમ શું ના કળે. ૬૩

૫૯ બ્રહ્મા સ્વ પુત્રીની પાછળ દોડયા હતા તેને ઉદ્દેશીને કહે છે:
જો ઈ૦—વિધિ (બ્રહ્મા) એ જો (પોતાની) પુત્રીની પેર કરી હતી તે શું
બેઠે છે ? પણ એ તો થતું જ આવ્યું છે. ૬૦ તમે—ગોરાણી.

૬૧ શુભાશુભ—જેમાં વરકન્યાતું શુભ અને અશુભ રહ્યું છે એવાં.
૬૨ રાંટ—વાંકાપણ. તનથી રાંટ તજીને, એ અન્વય.

૬૩ તે ઈ૦—તે લેવા તમે વિદ્યાર્થીઓ આતુર થાઓ છો, તો ગુરુએ
આપેલી દક્ષિણા લેવાનો તેમનો (વિદ્યાર્થીઓનો) ધર્મજ છે એ શું તેઓ
કળે (સમજે) નહિ ? અર્થાત્ હું મારી પુત્રી તને કૃષ્ણાર્પણ આપું તો પણ
તારે લેવી યોગ્ય છે.

પંચભૂતનું શરીર, સરવતું છે બન્યું.
 દક્ષાદિક ઉત્પન્ન, કઈ વિધિ થયા મનુ
 દહતણા જે ધર્મ, તનું તે આચરે,
 એમાં શાનો દોષ, ઘણા ઉપજે મરે ૬૪
 બાંધ્યા જે જે નીમ, ભણા તે પાળવા,
 સત્યાસત્ય વિચાર, વીતકમાં પાળવા;
 સૂક્ષ્મ કરી વિચાર, સમયને જાણવો.
 ધર્મતત્વ અતિ સૂક્ષ્મ, સુધર્મ પ્રમાણવો. ૬૫
 નિરૂત્તર તે વાર, કરમકાંડી થયો,
 કો' તે કરું ગુરુદેવ, હવે સંશય ગયો;
 એવાં ઘણાં દષ્ટાંત, બીજાં પણ આપિયાં,
 સંશય ગયો સમૂળ, લગન તો માપયાં. ૬૬
 આનંદાત્સવ ત્યાંય, મઢી મઢીએ થયો,
 રે કુળી મૃગચર્યાય, સુસંયમ તો સહો;

૬૪ દક્ષાદિક ઇ—દક્ષ વગેરે અહ્માનાજ પુત્ર છે અને દક્ષ વગેરેની કન્યાઓને પરણનારા પણ અહ્માનાજ પુત્રો છે તેઓ કેમ પરણ્યા ? એ તાત્પર્ય છે. મનુ ઇ—સ્વાયંભુવ મનુ અને શતરૂપા સ્ત્રી અહ્માના જમણા તથા ડાબા આંગમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હતાં માટે બાઇ બેન કહેવાય, એમ છતાં તેઓ પરસ્પર વર્ગી હતાં.

૬૫ બાંધ્યા ઇ—એ શિવાય બીજા સત્યાસત્ય વિચાર વગેરે ઘણાંય નિયમો છે તેનેજ પાળવા. અર્થાત્ વ્યવહારની અનુકૂળતાને અર્થે લગન સંબંધી એક આવા નિયમનો કદાપિ ભંગ થયો તોય શી હાનિ છે ? વીતકમાં—આચરણમાં.

૬૬ કરમકાંડી—કર્મકાંડમાં શ્રદ્ધાવાળો કહોડ. કર્મકાંડી શબ્દ મૂકવાથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે તે કર્મકાંડી હતો માટેજ ગુરુપુત્રીને પત્ની કરવાને તેણે આટલી આનાકાની કરી; વેદાંતી હોત તો ક્યારેનાય ગ્રહણ કરી બેઠો હોત !

- ઐમ તપોવનલોક, વદે મનમાં રળી,
આમ્ર મુવાસિત વેલ, ભલી ભાતે ભળી. ૬૭
- નિંદા કરે અનેક, કહોડ પુત્રીતણી,
રે પરણે ભધ બેન, રૂડી નેડી બાણી !
વક્રે કહે ઘાણાય, પૂંઠથી કો વદે,
ઉદાલક મન મગ્ન, પ્રકુલિત છે હૃદે. ૬૮
- માધ સમ્યક તો માસ, મુદ્દો નવમો ગોરજે,
લગ્નતણો તે દિન, સળધને સળે;
પ્રાક્ષણવિધિએ લગ્ન, હરખથી કીધલાં,
દાન શક્તિ અનુસાર, મુનિવર દીધલાં. ૬૯
- વત્સો જ્ય જ્યકાર, પરણીને ઊડિયાં,
દેવી દેવ સમેત, સરવ ત્યાં રૂઢિયાં;
આનંદોત્સવ સાથ, પરતણા તે થયા,
કે પછના મા'રાજ, હરખમાં જે રહ્યા. ૭૦
- રામ સૌતાની નેડ, પરણી આવી પુરમાં,
તેણું તપોવન જાણુ, મહાર્ણવ પૂરમાં;
(શુ) સાવિત્રી પતિ સાથ, વિવિધાનંદમાં,
છે ચ્યવન પત્ની સમેત, શું પ્રેમાનંદમાં. ૭૧

૬૭ મૃગયથા—(વિદ્યાવિનોદિનીની). આમ્ર—આંખો. આંખાને મુગધી વેલ વીટાય તે જેમ શોભે, તેમ કહોડને વિદ્યાવિનોદિની વરી તે નેડુ શોભવા લાગ્યું.

૬૮ વક્રે—મોઢા ઉપર. માધ—મોઢા માસ. સમ્યક—રૂડો. ગોરજે—સાંજે ગાયો ગામમાં આવે તે વખતે. ૬૯ પ્રાક્ષણવિધિએ—યથા શાસ્ત્રોક્ત પણ ધામધૂમ વગર.

૭૦ પરતણા—પરતા થયા અર્થાત્ પરણ્યા. ૭૧ મહાર્ણવ પૂરમાં—આનંદ-રૂપી મહાર્ણવ(મોટા સમુદ્ર)ના પૂરમાં. સાવિત્રી—સાવિત્રી પોતાના મૃત

વલણુ.

પ્રેમાનંદમાં પત્ની સહ, કહોડ કશણકાંત રે;
મૂઠમતિ શું વર્ણવે, ચિત્તવૃત્તિ નહિ શાંત રે.

૭૨

કડવું ૭ મું.

શ્લોક.

નિંદે નારી નકામી, નર સુર સુરીઓ, સપ્ત મુનીશ મોટા,
વંદે પાછા વિવાદે, વર વરો વનિતા, એ વિના સર્વ ખોટા;
માયા દેવી વરાંગી, વિતનુ તનુ વધે, ના મળે ભૂમિ જોટા,
કાયા માયા કમાયા, ધરમધર તદા, વાળતા એમ ગોટા. ૧

રાગ દેશાખ.

પરણ્યા સુધી કોઈક નિંદે, નિંદતા કો તે પછી,
દરશન થતામાં સરવ વંદે, નિગમ આગમમાં ગછી;

પતિને સજીવન કરી તેને પામીને વિવિધ આનંદમાં આવેલી હોય અથવા
અ્યવન નામે આંધળા અને વૃદ્ધ ઋષિને વરેલી સુકન્યા નામે સ્ત્રી તેને જીવન
અને નેત્ર વાળા જોઈને પ્રેમરૂપી આનંદમાં આવેલી હોય તેવી વિદ્યાવિનોદિની
કહોડને પામીને આનંદ પામી હતી.

૧ શ્લોક—સગંધરા. સુર—દેવે. સુરીઓ—યતિઓ. સપ્તમુનીશ—વ-
સિષ્ઠ વગેરે સાત મુનિઓ. વંદે ઈન્—વળી પાછા તેઓજ વનિતાને વરવરી
(શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ વરેલી) કહીને વંદે છે. માયા ઇન્—ત્યારે તેમના તનુ (શ-
રીર)માં વિતનુ (કામદેવ) વધે છે ત્યારે સ્ત્રીને તેઓ માયા, દેવી, વરાંગી
(ઉત્તમ અંગવાળી) એવાં નામ આપીને કહે છે કે એના જોટા ભૂમિમાં મળે
એમ નથી. સ્ત્રીની કાયારૂપી માયાને કમાયલા ધરમધર (ધર્મવાળા) પુરૂષો
એમ ગોટા વાળે છે. એક વાર જોને નિંદે છે તેનેજ પાછા વંદે છે માટે તેમનું
એ કર્મ ગોટા વાળવા જેવું છે—એક ખરા નિર્ણય ઉપર આવતા નથી. એ
બાવ છે. આ કડવામાં કર્મકાંડમાં આસક્ત એવો કહોડ સ્ત્રીપાશમાં કેમ
બંધાય છે તેનું વર્ણન છે એવું આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

ઘરધણી એ તો જગધણી છે, ગૃહિણીપતિ ત્રૈલોક્યનો !
 ગૃહનિવાસી સૌ આશ્રમોથકી, છે અધિક આ ઓકનો ! ૨
 છે એજ બીજું છે નહીં કંઈ, સાર સિદ્ધાંતે કહ્યો,
 ગૃહનાર નારજ નાર વિણ નહિ, નારથી આ જગ રહ્યો;
 નિત્ય જાપ એવો માપમાં ધરી, આપ રાત્રી દી રટે,
 એ વિધિ પ્રચલિત ઠામ ઠામે, મા'ત્મ્ય જેનું ના ઘટે. ૩
 મુનિશિષ્ય અળગો કેમ રે' રતિ, કોઈ કપરો ના બચે,
 જો કામ બાળ્યો શંકરે, ફરિ કામ માંહી તે પચે;
 હરિ ને કમળબૂ હારિયા વળી, કહોડ તહીં શું કરે,
 કરમ બૂલી ધરમ બૂલી તે, કામસેવા આચરે. ૪
 ગુરુ ક્યાં રહ્યા ગુરુ ક્યાં ગયા સૌ, આપ બૂલ્યો ચિત્તથી,
 ધન ધાન્ય આદિક મોહકારો. (પણ) કામ વધતો વિત્તથી;

૨ રાગ દેશાખ—હરિગીત છંદ. પરણ્યાસુધી નિંદે—(કેમકે તેનો-
 નુભવ થયો નથી માટે). તે પછી નિંદે—(તેની અતિ આરાકિતથી હાનિ-
 નો અનુભવ કરીને). નિગમ છં—નિગમ (વેદ) કે આગમ (શાસ્ત્ર)માં
 ગમ્મી (જઈને). અર્થાત્ વેદશાસ્ત્ર જાણ્યા પછી પણ સ્ત્રીને જોઈને પુરુષો
 મોહિત થઈ તેને વંદે છે. સ્ત્રી મળ્યા પછીની મોહ દશા વર્ણવે છે:
 ઘરધણી છં—સ્પષ્ટ છે. ગૃહિણીપતિ છં—જે ગૃહિણી (સ્ત્રી)નો
 પતિ થયો તે તો પોતાને ત્રૈલોક્યનો પતિ સમજે છે! ગૃહનિવાસી
 છં—ગૃહનિવાસી પુરુષ એમ માને છે કે સૌ આશ્રમોથકી આ ઓકનો
 (ધરનો) આશ્રમ—અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમ એજ અધિક છે અથવા આ ઓકનો
 (આ ભુવનનો—આ બ્રહ્માંડનો) ગૃહનિવાસી—ગૃહસ્થાશ્રમી એજ સૌ આશ્રમો-
 થકી અધિક (શ્રેષ્ઠ) છે. ૩ ગૃહનાર—ધરતી સ્ત્રી. પ્રચલિત—ચાલતો—
 પ્રચારમાં.

૪ અળગો—દૂર. કપરો—કઠણ. અર્થાત્ બળવાન. જો છં—શંકરે કામ-
 ને બાળ્યો હતો એ વાત પુરાણો અને કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ કુમાર-
 સંભવ સર્ગ ૩ જો). કમળબૂ—બ્રહ્મા.

જલ્યો કહે કો કામને તે, કામનો નહિ કામનો,
 જલ્યો કહે કો કામને તે, શ્યામશોજ બદામનો. ૫
 જલ્યો કહે કો કામને તે, આમ માનું છું અમો,
 તૃણા ન ઉપજ ત્યાં લગી દદ, ખરેખર માનો તમે;
 ઇતિહાસ ને પુરાણ જોજો, પાન પાને ફેરવી,
 સુણશો તમે ડાંકો કડીધીમ, કણશૂન્ય શી ભેરવી. ૬
 બૂઝ્યા ઘણા દૂઝ્યા ઘણા ત્યાં, કર્મકાંડી શું કરે,
 રામાતણા ઇક જાપ મુખે, રાત દાડો ઉચ્ચરે;
 નથી દીસતી ગૌરી ગઈ ક્યાં, એમ પણ વિપજે વદે,
 વિધાવિનાદિની વિનય સાથે, ભેટતી આવી હૃદે. ૭

૫ કામનો-કામનો હોય તો પણ. કેમકે તેનું કહેવું સત્ય નથી. શ્યામ-
 શોજ-શ્યામ (કૃષ્ણ-વિષ્ણુ) સરખો હોય તો પણ.

૬ ઇતિહાસ અને પુરાણ-વ્યાસ મુનિએ પુરાણમાં પણ એનેજ મળતું
 વચન કહ્યું છે: જેમ, “ તાવદેવનયધી વિરાજતેતાવદેવજનતામયંમજેત્ । યાવદેવન
 કુરંગમદશાંતાઙ્ગતેચપલલોચનાંચલૈઃ ॥ અર્થ—જ્યાં સુધી મૃગલોચનીઓના ચં-
 ચળ નેત્રનાં કટાક્ષોપડે પુરૂષ હણતો નથી ત્યાં સુધીજ તેની નીતિ સંબંધી
 પુદ્ધિ શોભે છે અને ત્યાં સુધીજ તે જનમંડળનો ભય મનમાં રાખે છે. ” કણ્ઠ
 ૪૦—કામને શૂન્ય (બેહેરા) કરી નાખે એવી ભેરવી તમે સાંભળશો એ અન્યથ.

૭ કર્મકાંડી—કહોડ. રામા-સ્ત્રી. ગૌરી-સ્ત્રી. અહીંથી વાંચનારે ધ્યાનમાં
 રાખવું કે કવિએ આ શાંતરસપ્રધાન કાવ્યમાં શાંતના વ્યભિચારી તરિકે
 શૃંગારનું વર્ણન કર્યું છે. પણ શૃંગાર શાંતરસનો વિરોધી હોવાથી તેનું વર્ણન
 શાંતરસમાં અધટિત છે. માટે એ અધટિતપણુને ધટિત કરવાને પ્રથમ તે
 જૂદા જૂદા પ્રકારથી રતિ સ્થાયી બાવનું ઉદ્દીપન કરી શૃંગારનો ઝખકારો
 બતાવે છે અને પછી તેને શાંતરસના ઉદ્દીપનથી એકદમ તિરોદ્ધિત (અંત-
 ધાન) કરી દે છે. એ રીતે ક્યાનું કાર્ય પૂરું થતા સુધી અનુક્રમે શૃંગારના
 વીજળી જેવા પ્રકાશને શાંતરસરૂપી શાંત અને કાળા આકાશમાં દેખાડી દેખા-
 ડીને ઢાંકી દેવાથી વર્ધાન્નતુ જેવો કેટલક અત્રોક્તિક દેખાવ નજરે આવે છે.

એ માસ ને દિન ચાર એ વિધ, ગયા રંગ વિલાસમાં,
સંભારી આપ્યું શાણિયે ત્યાં, સહજ ગુરૂધર હાસમાં;
શું ના ગયો હું વિસર્યો હું, કામકેલીમાં પડી,
હા, સ્નાન કરી વેહેલા પધારો, વાર ના કરશો વડી. ૮

વાર કહી વનિતા તથા કરી, ગુરૂ પાસે આવિયો,
સાષ્ટાંગ નમિયો નાથને તે, સાથને મન ભાવિયો;
ઐળખ્યો નહિ ગુરૂદેવતાએ, પ્રભચર્ય વિના થયો,
કંઈ સમય વીત્યે જાણિયો ગુરૂ, હાથથી આતો ગયો. ૯

આશિર્વચનથી શીર્ષ સુધી, પાટ પર ઘેસાડિયો,
ઉપદેશ કરવા લાગિયા, મનસિજે પ્રભ ભગાડિયો;
અતિ સેવના એની કરે કો, તેહ જાણો નરપશુ,
મર્મમાં બીજું કહ્યું મુનિ, કામો પ્રીછે શું અશું ? ૧૦

ઉપદેશ કરતાં વેદ હારે, કામો માને ના કરું,
વાસવ-ધનદ વરૂણાદિ હાર્યા, જીત્યો જડ આઠે વસુ;
ત્યાં તાપસતાણું કોણ માને, મૌન મુનિ બેસી રહ્યો,
આલ્યો સમય તે સાધી ત્યાંથકી, જટ જીવતી ભેગો થયો. ૧૧

સનમાન સાથે સ્વામી તેડી, વરાંગી ગઈ ગેહમાં,
શો જ્ઞાનભાનુ પ્રકટિયો પછી, કર્મકાંડી દેહમાં !
વનિતા કહે છે આશ મુજને, વનવિલાસ કર્યાતાણી,
સ્વામી આશા પૂરિયે મુજ, દાસી દુઃખ મને ગણી. ૧૨

૮ કામકેલી—કામની રમત. ૧૦ શીર્ષ સુધી—માથું સુધીને બાળકનું માથું સુધવાનો પૂર્વ ચાલ હોતો એમ પુરાણો પરથી જણાય છે. મનસિજે—કામે. પ્રભ—પ્રભાતાન અથવા વેદ. કામી ઇં—પણ કામી પુરુષ શું અશું (એવું) પ્રીછે છે (જાણે) છે ?

૧૧ વાસવ—ઈંદ્ર. ધનદ—કુબેર. જીત્યો ઇં—જડ સરખા આઠે વસુ (નામના દેવોને) પણ (કામ) જીત્યો. તાપસતાણું—દેહાલકનું. ૧૨ વરાંગી—ઉત્તમ અંગવાળી સ્ત્રી. ગેહમાં—ઘરમાં. શો ઇં—(વક્રોક્તિ).

દિન એક સારો ટેક મારો, પૂરવો હે નાથ જી,
 વિનંતિ એ છે પ્રાણપતિ મુજ, ફરં જાલી હાથ જી;
 પ્રભુ આંખને કીકી અનેરી, જૂંદી દીસે જો કદી,
 છે એક નહિ મિનમેષ તેમાં, પુરૂષ પ્રકૃતિ તો વદી. ૧૩
 છે સાથ કાયા અને છાયા, અનુપમ અભિધાનમાં,
 તે વિષે જોકે એ જાણું પણ, એક રૂપાં માનમાં;
 અધિકી ન આશા એજ મારે, કાઢવો દિન રાગમાં,
 ત્રય વિદ્ય છે એ વિષે સ્વામી, સ્નાન સંધ્યા જાગમાં. ૧૪
 પતિ એજ માગ્યું આપિયે મમ, આવૌ અતિ અનુરાગમાં,
 એ હસ્ત જોડી ઊભો શ્યામા, શીર્ષ મૂક્યું પાગમાં;
 શું કહોડ ભૂલ્યા કર્મ કરવાં, માનું નહિ હું તે કદા,
 ઇક શીશ સાટે કર્મ સાધ્યાં, ચરણ સેવીને સદા. ૧૫
 રે ભાર શા ગુરચરણ નિકટે, કામ હામ ધરી રહે,
 પણ કાળ જેવો દાવ સાધે, ગુરુ તેને શું કહે;
 ઠાવકો થઈને ઠીક કે'છે, એમ કરશું આપણે,

૧૩ અનેરી—બીજી. પુરૂષ પ્રકૃતિ—પુરૂષ અને પ્રકૃતિ જેમ જૂદાં નથી તેમ તમે અને હું જૂદાં નથી. (સ્ત્રીનાં આ મધુર વચન કહોડના રતિભાવનાં ઉદ્દીપન છે).

૧૪ અભિધાનમાં—નામમાં. ઉપમા ન આપી શકાય એવા નામમાં અર્થાત્ જેની ઉપમાનો શબ્દ જડતો નથી એવાં કાયા અને છાયા સદૈવ સાથેજ છે. માનમાં—અંતઃકરણની પ્રીતિના માપમાં. વિદ્ય અતાવે છે : સ્નાન, સંધ્યા અને જાગ—યજ્ઞ.

૧૫ અનુરાગ—પ્રીતિ. કહોડ સરખો કર્મકાંડી પણ પોતાનાં નિત્ય કર્મ રૂપ અવશ્યાકરણીય કર્મ કામગ્યથી ભૂલ્યો છે તે વર્ણવતાં કવિ કહે છે : શું કહોડ ઈન્—સ્પષ્ટ છે.

પ્રાયશ્ચિત કરી પવિત્ર થાશું, એક દિનમાં શું બાણે. ૧૬

આનંદી અબળા અતિ ઘણી તે, રાત નિરગમી નહમાં,
પ્રાતર થયે સ્ત્રીપુરૂષ ચાલ્યાં, કામ પ્રકટ્યો દેહમાં;
ત્યાં વાયુ મંદગતિ કરે અતિ, દ્વંદ્વ બોલે મોરનાં,
સારસ સમાં બે સંચરે છે, અધિકતા એ સોર ના. ૧૭

વિષ્ણુનાં પડે નહિ વાતમાં તે, હારમાંજ વિહારમાં,
વિષ્ણુનાં પડે નહિ વાતમાં તે, સારમાંજ અસારમાં;
વિષ્ણુનાં પડે નહિ વાતમાં તે, પારમાંજ અપારમાં,
વિષ્ણુનાં પડે નહિ વાતમાં તે, ભારમાંજ અભારમાં. ૧૮

વિષ્ણુનાં પાડે કાળ બૂલ્યાં, ધાર નિરાધારમાં,
વિતનું વાધ્યો સ્વર અણપે, ભામિની ભરતારમાં;

૧૬ રે ઇન્—કામના શા ભાર છે કે ગુરૂના ચરણની પાસે તે હામ
ધરીને રહી શકે ? ત્યારે કહોડ કેમ કામથી મોહિત થઇ ગયો ? તે વિષે કહે
છે; પણ ઇન્—જેમ અબળાન યોગીન્દ્રને પણ લાગ જોઇને કાળ લેઈ જાય છે
તેમ કામ પણ પ્રસંગ જોઇને દાવ સાધી જાય છે । કામ બુદ્ધિને કેવી રીતે
ભભાવે છે તે વર્ણુ છે; હાવકો ઇન્—સ્પષ્ટ છે. એક દિવસમાં તે શું બને ?—
શું થઇ જવાનું છે ? નિત્યકર્મનો લોપ થવાથી પાપ લાગશે તો પ્રાયશ્ચિત
કરીને પવિત્ર થઈશું !

૧૭ અહીંથી કવિ વિષયોની નિઃસારતા અને કામાદિ દોષ પરિણામે
દુઃખ દે છે એ દેખાડવાને પ્રથમ શૃંગાર અને પછી શાંતના ભાવો વર્ણુવા શરૂ
કરે છે. પુરાણોમાં કુરંગાદિનાં પાંચ દૃષ્ટાંત પાંચ વિષયો માટે પ્રખ્યાત છે,
તેજ દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરી કવિએ વર્ણુન કર્યું હોય એમ જણાય છે. (જુ-
ઓ છંદ ૨૧ મો). વાયુ—(એ વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે). દ્વંદ્વ—જોડાં.
અધિકતા એ ઇન્—એ સારસ જોડેજ ઉડે છે પણ ઉડતાં સોર કરે છે; તેવો
સોર આ બે જણ કરતાં નથી એ એમનામાં અધિક ભૂખણ છે.

૧૮ હારમાં—આહારમાં—ભોજનમાં. સારમાં ઇન્—સારા—માદામાં.
પારમાં ઇન્—યોગાવણમાં. ભારમાં ઇન્—ભારેહલકામાં.

ત્યાં મધુર મંદ સુગંધિ શીતળ, વાયુ વાયે વાટમાં,
 ખીલ્યાં કમળ જોઈ જીવતી, ખરેખર ઉચ્ચાટમાં. ૧૯

ભરતારને કે' ભામિની શું, અવિધા આવી ઝડી,
 શું કમળદળ જીવે જઈ જઈ, કંથ ફૂડી આ ઘડી;
 મમ કમળદળવત નયન નિરખી, કરો સુગંધન ભાવમાં,
 ખીલ્યા કમળશુ વદન મારું, સમજીએ કંઈ હાવમાં. ૨૦

એવે કરિવર મસ્ત આગ્યો, પાણીમાં પ્રોઢો થયો,
 કંઈ પદ્મ તોડ્યાં તેથકી, ઉચ્ચાટ ઉર અળગો ગયો;
 અતિ પદ્મ આવી પાસ પડિયાં, એક લીધું હાથમાં,
 ઝટ ૨૫ સુણી ઉકાલિયું કે, ભ્રમર દીઠો સાથમાં. ૨૧

૧૯ વિષ્ણુનાં ન પડવાનું વર્ણન કરી સ્ત્રી પુરૂષની અત્યંત પ્રીતિ બતાવી શૃંગારનું કાંઈક ઉદ્દીપન કરી વળી કાળનું વર્ણન કરી તેનો અસ્ત કરે છે વિષ્ણુનાં ઇ—૨૫૪ છે. વિતનુ—કામ. સ્વર અલાપિ—સ્વર આલાપવાથી ઉચ્ચાટમાં—ચિંતામાં (ઇર્ષ્યાને લીધે). ઇર્ષ્યા શી તે નીચેના છંદમાં કહે છે

૨૦ અવિધા—મોહ. શું ઇ—હે કંથ ! તમે કમળનાં દળ (પત્ર) જઈ જઈને શું જીવો છો ? આ ઘડી મને ફૂડી લાગે છે—તમે એમ કરો છો તે વખતે મને ઠીક લાગતું નથી. શા માટે ? મમ ઇ—૨૫૪ છે. કમળને જોતા સ્વામીને જોઈને પોતાના રૂપના ગર્વવાળી સ્ત્રી કમળની ઇર્ષ્યા કરી આ વચન બોલે છે માટે એ ‘ રૂપગર્વિતા ’ નાયકાનું વર્ણન છે.

૨૧ સુખકમળને જોઈને મોહિત થયેલા પુરૂષનો મોહ મટાડવાને ભ્રમરના નાશનું દૃષ્ટાંત આપી કવિ વળી શૃંગારનો શાંતવડે તિરોબાવ કરે છે: એવે ઇ—પાણીમાં મસ્ત હાથીએ પડીને કમળ તોડ્યાં તેથી સ્ત્રીનો ઉચ્ચાટ અળગો થયો. હાથીએ ઉખાડેલાં કમળોમાં ભ્રમરો પુરાયલો હતો તે કમળ સાથે હાથમાં આવે છે. ૨૫—શબ્દ (ભ્રમરાનો). એક સંસ્કૃત કવિએ પણ આજ ઉદાહરણ કહ્યું છે: જેમ, “ ગત્તિર્ગમિષ્યતિમત્રિષ્યતિમુપ્રમાતંભાસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિપંકજશ્રીઃ । इत्यं वितर्कयतिकोशगतोद्वेगेद्वेगेद्वेदादंतहंतनल्लिगीगजउज्जहार । अर्थ— સુગંધ લોભથી કમળમાં પુરાયલો ભ્રમરો વિચાર કરે છે કે, હવે રાત વાતી

સમરણ થયું ગુરુવચન કેરું, વિષયથી ખટપટ મરે,
પ્રાણેંદ્રિકેરો માત્ર એ રસ, એકથી ના ઉગરે;
તો અરે— કે'તાં કામ જગ્યો, ભણ્યો ભૂલ્યો ભાતમાં,
કે' ભામિની ભરતાર મારા, વિચારો શે શાતમાં. ૨૨
આલિંગા અબળા એમ ભાખી, જ્ઞાનતુરો ઘરડો હવો,
અટકણ થયો ખેસી ગયો ઝટ, કામતુરો તાતો નવો;

જશે અને સારું પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઉગશે અને તેથી કમળો ખીલશે; એમ થશે ત્યારે હું તેમાંથી ઊડી જઈશ. એ પ્રમાણે કમળના દોડમાં રહેલો ભમરો વિચાર કરે છે, એવામાં અરે ! અરે ! તે કમળના છોડને હાથીએ ઉપાડી નાખ્યો ! તાત્પર્ય કે તેમાં પુરાણો ભમરો કમળ સદૈવ ખીડાયલું જ રહેવાથી નાશ પામ્યો ! ધ્યાણુદ્ધ્રિયના વિષય ગંધમાં લોભાવાથી ભમરો નાશ પામ્યો છે. અને તેજ પ્રમાણે કુરંગ (મૃગ) આદિક પ્રાણીઓ જૂદા જૂદા એક એક વિષયથી નાશ પામે છે. તે વિષે પુરાણોમાં કહ્યું છે કે “કુરંગમાતંગપતંગમૃંગમીનાહતાઃ પંચભિરેવપંચ । एकः प्रमादीसकथंनह्नयतेयःसेवतेपंचभिरेव पंच । अर्थ—કાનઈદ્રિયના શ્રવણ વિષયથી લોભાયલો મૃગ, ત્વચા ઈદ્રિયના સ્પર્શ વિષયથી લોભાયલો હાથી, નેત્ર ઈદ્રિયના રૂપ વિષયથી લોભાયલું પતંગીઉં, ધ્યાણુદ્ધ્રિયના ગંધ વિષયથી લોભાયલો ભમરો અને રસનાઈદ્રિયના રસ વિષયથી લોભાયલો મત્સ્ય, એ પાંચ પ્રાણી પાંચ જૂદા જૂદા વિષયોમાંથી એક એકમાંજ લોભાવાથી મરણ પામે છે, તો જે અસાવધ પુરુષ પોતાની પાંચે ઈન્દ્રિયોવડે પાંચે વિષયોને સેવે છે તે કેમ ન માર્યો જાય ! ” આ શ્લોકમાં કહેલાં ઉદાહરણોમાંથી એક એક પ્રાણીનો નાશ કેમ થાય છે તે હવે પ્રેમાનંદ જૂદા જૂદા પ્રસંગથી વર્ણી બતાવીને એક સ્ત્રીમાં રહેલા પાંચે વિષય તજવા યોગ્ય છે એમ શ્રોતાને બોધ કરે છે. માટે આગળ જ્યાં જ્યાં તે પ્રસંગ આવે ત્યાં ત્યાં ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા વિષયો ધ્યાનમાં રાખવા.

૨૨ અટપદ—ભમરો. ધ્યાણેંદ્રિ-નાકતું ઈન્દ્રિય. ધ્યાણ વિષયના નાશકારક પરિણામથી વર્ણાયલા શાંતરસનો શુંગારથી બાધ કરે છે: તો અરે ઈ—એટલું અરધું વાક્ય બોલતાંજ સ્ત્રીના આલિંગનરૂપ સ્પર્શ વિષયથી મોહ પામે છે.

અસવાર તે ઉપર થઈ મુનિ, ચાલિયા ચતુરાધમાં,
શિલાતળે જઈએય બેઠાં, કરે કેલિ નવાધમાં. ૨૩

એવે સુજતા જીવંતીએ, અલાપિયો કાનુડો,
હરિણીઆ આવે ગોપી પેઠે, વેણુ વાચે કાનુડો;
મિઠે મિઠ મળી કાન ઉંચા, મુણે સારા રાગને,
ભય તજ્યો હરણે મરણકેરો, વળી બીજા રાગને. ૨૪

એ વિધે સો પંચાશ બેળાં, થયાં મુણવા ગાનને,
ગાયત્રી છંદે ગાય ગોરી, સાત સ્વરના માનને;
જાળવે છે ગ્રામ બહુ વિદિ, મૂર્છના ને માપમાં,
રીઝે પતિ રતિ સાધવા જ્યમ, કળા પ્રકટે આપમાં. ૨૫
છે શ્વાન મધ્યે સિંહ પણ તે, સિંહકેરી જાત છે,
મોહિત છે મુનિ તેમ તેવો, જીવે હરણુ વિખ્યાત છે;
એક રવ મુણી મોહ આ શો, સો પચાસે વાધિયો,
છે શ્રવાણ ઇંદ્રી ધિકઃક તુજને, સમય સાધ્ય ન સાધિયો. ૨૬

૨૩ તુરી-ધોડો. ધરડો-જીર્ણ. અર્થાત્ નિર્બળ. ૨૪ કાનના વિષયથી દુઃખ છે એમ બતાવે છે. એવે ઇ—સ્પષ્ટ છે. કાનુડો-કાનડો. નામનો રાગ. મિઠેમિઠ મળી-એકી ટસે જોઈ રહ્યાં. કાન ઊંચા ઇ—સ્વભાવોક્તિ અલંકાર. રાગ—પ્રીતિ. બીજા વિષયની-પ્રીતિ.

૨૫ ગોરી-સ્ત્રી. માન—માપ. ગાયત્રી છંદે—આઠ આઠ અક્ષરના ત્રણ ચરણના અથવા છ છ અક્ષરના ચાર ચરણના છંદથી. ગ્રામ—સાત સ્વરના ત્રણ વિભાગ સ્વરશાસ્ત્રમાં પાડ્યા છે તે પ્રત્યેક વિભાગને ગ્રામ કહે છે. મૂર્છના—સાત સ્વરમાંથી પ્રત્યેકના કોમળ, મધ્યમ અને તીવ્ર એવા બેદ કરતાં જે એકવીશ બેદ થાય છે તે પ્રત્યેકને મૂર્છના કહે છે.

૨૬ શ્વાન ઇ—જેમ કૂતરામાં જન્મથી રહેતું સિંહનું બચ્ચું પોતાને કૂતરાના સમાન ધારે ખરું પણ વસ્તુતઃ તે સિંહજ છે તેમ આ મુનિપણુ વિષયોમાં રહીને મુગ્ધ થઈ ગયો છે પણ વસ્તુતઃ ચાનીજ છે. તેનું ચાનીપણુ

એ રીતે જ્ઞાની થયા મુનિ, કે કટાક્ષજ કીધલો,
 મોહાન્ત્ર વાગ્યું પંચ શરતું, દાવ દુંદુભિ દીધલો;
 ભૂલ્યા ઋષીશ્વર ભવન ભાશ્યું, જ્ઞાન દીપક તો ગયો,
 રે આવ્ય તું સુખ લાવ્ય તું સહુ, સાધ્ય તું એવો થયો. ૧૭
 આનંદ વાધ્યે કામ સાધ્યે, સાધુ સમજાણ ચૂકિયો,
 પશુ પેર મનસિજ મોડ માંડ્યે, વિવેક વિદુરે મૂકિયો;
 સમિધ લેવા વન ગયા, વિદ્યારથી ગુરૂઘરથકી,
 ઝાંખા થયા વિધિ જોઈ વસમો, મળ્યા સુણી સુણીને વકી. ૨૮
 નાગો નગરપતિથકી આધો, અધિક કામે અંધ છે,
 જોનાર લજ્જા પામિયા પણ, શું વિતનુ પ્રતિબંધ છે ?
 સહુ હારો હારી ગયા ગુરૂઘર, વાત કરતા વાટમાં,
 વિદ્યાપિનાદિનૌતાણી માતે, સુણી વાતો ઘાટમાં. ૨૯
 ઉચ્ચાટમાં આવી અતિશે, શાપ દે મુનિ કોઈ તો,
 જો જય ગૌતમી પાસ સ્વામી, કરું જઈ હું સોઈ તો;
 સંતાન સારાપણું મૂકે, મા કુમાતા થાય ના,

ખતાવે છે: એક ઈ૦—એક ૨૫ (શબ્દ) સાંભળીને આ સો પચાસ હરણને
 શો મોહ થયો છે !

૨૭ કટાક્ષ—૩૫વિષયનું ઉપગ્રક્ષણ. ભવન ઈ૦—જ્ઞાન દીપક જવાથી
 અંધકારરૂપી ભવન દેખાયું.

૨૮ મનસિજ—કામ. કામે પોતાનો મોડ (વક્રપણું) માંડ્યો (આરં-
 બ્યો) ભારે વિદુરે (વિદ્વાને—કહોડે) વિવેક મૂક્યો. સમિધ—હોમવાની
 વનસ્પતિ. વિધિ—રીતમાત (કહોડની). વકી—પ્રસંગ (કહોડનો).

૨૯ નાગો ઈ૦—નાગો તે બાદશાહથી આધો, એવી કહેવત છે. લોકોક્તિ
 અસંકાર. શું ઈ૦—પણ શું વિતનુ (કામ)ને કોઈનો પ્રતિબંધ (અટકાવ)
 છે કે ?

શું કંઈ સ્વામી કહો ન માને, આ ઘડી તે જાય ના ! ૩૦

નિઃસ્વાસ નાખી નારી એસે, (વળી) યત્ન કરવા ઊઠતી,

આ'નું બતાવી બોલે બાળા, શકે ના રવ રૂઠતી;

કંકાસ થાશે એમ ધારી, ધરણીસુર માને કહ્યું,

ગૌતમી ઘેર ચતુર ચાલ્યા, દુઃખ શું તેનું ગયું ? ૩૧

એ વાત મૂકો વેગળી સહુ, અધિક દુઃખ એથી થયું,

જે સાઈં ધાર્યું તેહ સરવે, પૂર વે'તે તો વહ્યું;

ઉદાલકે ઉપમાર્ગે જતાં, પશુચર્યા જોઈ જ્યાં,

મુનિ મને કોપાવિષ્ટ થાતા, શાંતિ સમૂળી બોધે ત્યાં. ૩૨

જાણી સુજાતા પિતા જાતા, કો'ડને ઘણું વારતી,

ઉચ્ચારતો શું થયું એમાં, ડરે શેણે ભારતી !

તારણ્યતામાં એહ એવા, હશે નહિ ક્યમ જાણિયે !

દિકરીનું આપ્યું દાન તો, સુખ પામશે, સુખ માણિયે. ૩૩

૩૦ શાપ છં—પુત્રી અને જમાઇનો આવે દુરાચાર જોઈને ચિંતાયુક્ત થયેલી માતાએ વિચાર કર્યો કે, તેમને એવી નિલંબજી સ્થિતિમાં જોઈને કોઈ જતો આવતો મુનિ શાપ દે તો શું કરીએ ? માટે એ શાપથી બચાવવાને હું મારા સ્વામીને એ માર્ગે થઈને ગૌતમી નામની કોઈ વૃદ્ધ ઋષિપત્નીને ઘેર મોકલું કે જેથી તેમને જોઈ લજવાઈને મારાં બાળક સુધરશે. ૩૧ છં—મારા સ્વામીને ત્યાં મોકલવાની હું મોઈ કરું. સંતાન છં—છોડુંકોડું થાય પણ માતા કુમાતા ન થાય, એવી કહેવતનો અનુવાદ. લોકોક્તિ.

૩૧ શકે છં—સ્ત્રીનું વચન સાંભળીને ઋષિ વિચારે છે કે, રખેને ના (નહિ જાણે) એવો રવ (શબ્દ) સાંભળીને તે રૂઠતી ?—રીસે ભરાય ? અથવા નાર વરૂઠતી (વિરૂઠતી)—સ્ત્રી ગુસ્સે થાય ! ધરણીસુર—બ્રહ્મણુ—ઉદાલક. દુઃખ છં—કવિ કહે છે કે તેથી તેનું દુઃખ શું ગયું ? અર્થાત્ નજ ગયું. દુઃખ જવાની સહુ વાત તો વેગળી મૂકો; માત્ર એથી અધિક દુઃખ થયું; કેમકે પોતાનાં સંતાનની નિલંબજતા જાતે જોવાનો વખત આવ્યો.

૩૨ ઉપમાર્ગ—માર્ગની સમીપમાં. પશુચર્યા—પશુ નંવું નિલંબજ વર્તન. મને—મનમાં. કોપાવિષ્ટ—કે ધથી યુક્ત. ૩૩ ભારતી !—હે વિદ્યાવિનોદિની

રે એમ જીજ્ઞાસુ દશ દિશા છે, જ્ઞાની ગોથાં ખાય છે,
 મર્યાદ મૂકી તેથી મુનિમ, ક્રોધ કૂડો થાય છે;
 નવ વાર મેં સામું નિહાળ્યું, તોય નવ લાજ્યાં તમે,
 નવ માસ સાધો સુખ સાચું, શાપ એ દહએ અમો. ૩૪
 મુનિ કો ગણે છે? શું ભણે છે, ઇંદ્રને કે અનિષ્ટને,
 પાછા વળ્યા મુનિ ઘરભણી તો, નિંદતા બહુ બ્રહ્મને;
 વિવેક લાવી વીસર્યા ઋષિ, ક્રોધ કૂડો શે કરે,
 પાપિષ્ઠ ભોગી પાપકરો, ક્રોધ કાંઈ શે ભરે. ૩૫
 રે ચાલતાં આણચાલતાં મુનિ, શાંતિ પામ્યા એમ તો,
 વનવિલાસ વિષે વિદ્ય થાયે, આ લયે તવ એમતો;
 શુભ ગાન કરતાં હરખ ભરતાં, આવિયાં સરતીરમાં,
 વિશ્રાંતિ લેવા બેસતાં કે, કેલિ જોવા નીરમાં. ૩૬

દીકરીનું ઈન્—જો એમણે મને દીકરીનું દાન આપ્યું છે તો આપણે સુખ
 માણિયે છીએ તે જોઈને એ સુખ પામશે.

૩૪ નવ માસ ઇન્—મુનિએ પોતાની પુત્રી અને જમાઈને શો શાપ
 દીધો તે કહે છે. તમે નવ માસ સાચું સુખ સાધો. અર્થાત્ તેટલીજ મુદત તમે
 સુખ ભોગવો; પછીથી તમારું સુખ લય પામે, એવો શાપ છે. નવ માસ કહે-
 વાનું પ્રયોજન શાપની પૂર્વે કહ્યું છે કે, મેં નવ વાર તમારા સામું જોયું
 તથાપિ તમે નવ (નહિ) લાજ્યાં માટે નવ માસનીજ અવધિ સુધી તમારું
 સુખ રહો. જેથી જેવામાં અને લાજવામાં ' નવ ' શબ્દની આવૃત્તિ છે તેવીજ
 નવ શબ્દની આવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે શાપમાં પણ થઈ ગઈ છે, એમ કહેવાનો
 અભિપ્રાય છે. ' સુખ નાશ પામે ' એમ ન કહેતાં ' સુખ સાધો ' એવો આ-
 શિર્વાદરૂપ શાપ વર્ણને કવિએ ઋષિના મનનો વાતસલ્ય ભાવ અને દયાર્દ્રતા
 ધ્વનિત કરી છે.

૩૫ વીસર્યા—(ક્રોધને) ૩૬ કવિ કહે છે: વનવિલાસ ઇન્—દંપતીના
 વનવિલાસ વર્ણનમાં આ વર્ણનથી વિદ્ય થાય છે માટે હવે તે પડ્યું મૂકી એમ

માતંગ કરિણી સાથ ક્રીડા, કરે છે આનંદમાં,
 એવે કરિવર અન્ય આવ્યો, મચ્યું યુદ્ધ કુષ્ઠમાં;
 બે હસ્તો ત્યાં લઢિયા અતિશે, પાણી ઉડે જોરમાં,
 રે આ મરે કે આ મરે, થાયે ન નિશ્ચે તોરમાં. ૩૭
 મુણનારકેરા કર્ણુ તો, બે'રા થયા છે સો'રમાં,
 ના હુઠે એકે એકથી કો', વિત્યે ઘડી પળ પો'રમાં;
 દ્વિરદતાણા રદ દિ રદ બન્ને, લોહો વે'તું પૂરમાં,
 ત્યાં સરતાણું જળ લાલ થાતું, વિષયકેરા શૂરમાં. ૩૮
 એવે ગરૂડે સોધ નેઈ, બેય લીધા આંચમાં,
 કળકળે કરિણી કામ મોહે, લીધા કાળે આંચમાં;
 હસ્ત કચ ઉપર ને હતો તે, કો'ડનો નીચે પડ્યો,
 રે વિષય વિષથી ઘણો મોટો, જ્ઞાનગજ એવે ચડ્યો. ૩૯
 મનસિને મચ્છર મોકલ્યો ઝટ, જ્ઞાનગજ ગાંડો થયો,
 ભમરી ભમ્બો ચકરી ચઢ્યો ઘણી, મરી જોતાંમાં ગયો;
 થુંક્યું ગળો કે'તાંજ કંપે, અંગ સજ્જનનું ભલું,

(એ તરફ) ચાલિયે છીએ. સરતીર-સરોવરને કાંઠે. કલિ-ક્રીડા (પછીના કુષ્ઠમાં વર્ણીશે તે).

૩૭ માતંગ-હાથી. કરિણી-હાથણી. કુષ્ઠ—(કામકેલિરૂપી). તોરમાં-લઢતા હાથીઓનો તોર જોઈને. ૩૮ દ્વિરદ-હાથી. રદ-દાંત. દ્વિ-બે. હાથીના બન્ને દાંત રદ થઈ ગયા-લઢતાં ભાગી ગયા.

૩૯ સ્પર્શ વિષયના લોભથી લઢતા બે હાથીઓને અચાનક ગરૂડ લેઈ ગયો તે જોઈને વિષયમાં આસક્ત એવા કહોડને જ્ઞાન ઉપજી આવ્યું તે કહે છે. હસ્ત ઈન્-સ્પષ્ટ છે. રે ઈન્-અરે ! વિષય તો વિષ કરતાં પણ ઘણો મોટો-ઘણો નાશકારક ! એવા જ્ઞાનરૂપી ગજ ઉપર ચઢ્યો.

તે થુ'ક ગળવા માંડિયું ત્યાં, કહે અધરામૃત મળ્યું. ૪૦

અધરામૃતે અવિધાર ભૂલ્યો, જ્ઞાન આવેલું ગયું;
આ હા ઇહી રમઝદ લાગી, હતું તેનું તે થયું;
વળિ વાટ લીધી વનતાણી તે, કુંજ પુંજે ચાલિયાં,
મનહરૂણ ખટપદ સોર કરતા, ગુંજ રુંજે મા'લિયાં. ૪૧
મંડપ અશોકે શોકહારી, વેલ વીંટયે દીસતો,
યદ્ય શ્રમિત બેઠાં બે જણાં, પતિ પત્ની સહ અતિ હીસતો;
ત્યાં પ્રેમદાની સાથ એવો, મોદ કીધો ક્યાં સુધી,
લાગી કુધા એવે અર્તિશે, ભૂલ્યો ભામિનો તે સુધી. ૪૨

૪૦ સ્પર્શ વિષયમાં દુઃખ દેખી તેથી નિવૃત્ત થયેલા કહોડની પાછી રસ-
વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે: મનસિજે ઈ૦—મનસિજે (કામે) ઝટ મચ્છર
(રસવિષયરૂપી) મોકલ્યો, તેણે તે ગજના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો (કહોડના
હૃદયમાં વિષયવાસના જાગ્રત થઇ) એટલે તે જ્ઞાનગજ ગાંડો થયો.—
વ્યાકુળ થયો. ભમરી ઈ૦—જેમ હાથીના કાનમાં મચ્છર પેસવાથી તે ગાંડો
થઇ, ભમરી ખાઇને મરી જાય છે એમ લોકો કહે છે, તેમ વિષયવાસનાવડે
કહોડનું જ્ઞાન પણ શ્રમિત થઇ ગયું અને નાશ પામ્યું. તજેલા વિષયને
પાછા ઝલણ કરવા એ જ્ઞાનીઓને મતે થુ'કેલું ગળવા જેવું છે. થુ'કેલું ગળે,
એમ કહેતાંમાં સજ્જનનું અંગ તો કંપે છે, પણ કહોડે તો તે ગળવાજ માંડયું
(તજેલા વિષયનું ઝલણ કર્યું), અને તેને અધરામૃતનું નામ આપ્યું,
અર્થાત્ અધરામૃત એ વસ્તુતઃ સ્ત્રીનું થુ'કજ છે તેને કામીઓ
અમૃતનું નામ આપે છે. વિષયલાલસાવાળો માણસ સજ્જનને ન ધટે એવું
નિઘ કર્મ પણ કરે છે, એવો ધ્વનિ છંદની ત્રીજી કડીમાં મૂકેલા 'સજ્જન'
શબ્દથી પ્રતીત થાય છે.

૪૧ કુંજપુંજે—કુંજના સમુદાયમાં. રુંજે (રંજ ઉપરથી)—રંજન
થઇને. ભમરાના ગુંજરવથી આનંદ પામીને. ૪૨ મંડપ ઈ૦—વેલથી
વીંટાયેલા અશોક (આસોપાલવ) ના મંડપમાં શ્રમિત થઇને બે જણાં
(વેલથી વીંટાયેલા અશોક જેવાં) બેઠાં. વાચકલુપ્તોપમા. દીસતો—દર્શ

કામ જે કીકીયારી કરતો, તેહ પાણુ ત્યાંથી ગયો,
 રે ખાઈ શું હું ખાઈ શું ત્યાં, કાંતીજન એવો થયો;
 કંઈ હાવ કીધા ભાવ કીધા, દાવ તહું વિખવાદને,
 તે સાવ નાકે જવ જવો, ભાવ, મનનો સાવને. ૪૩
 અંજન ધરો કેશી ધરો, જનકેશી આ વર પેશી છે,
 છે કેશીઅંજન અંજના કે, ભલી અંજનકેશી છે,
 પતિ ! તેતણા કરું અંગહાર હું, વનસ્પતિ વિશેષી છે,
 કે વળી પાછો અંગહાર હું, કરું સ્વામી શેષી છે. ૪૪

પામતો (પતિ). ક્યાં સુધી—અર્થાત્ ધણીક વાર સુધી. સુધી—સારી ખુદિ-
 વાળો (કહેડો). ‘લાગી ક્ષુધા’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી ગ્લાનિ નામે ભાવનું
 વર્ણન કરી શુંગારને અંતર્ધાન કર્યો છે, તથા એજ શબ્દોથી જીહ્વાઈદ્રિય-
 ના વિષયરસમાં લુપ્થ થવાથી હાનિ ઉપજે છે તે માછલાના દૃષ્ટાંતથી વર્ણવ-
 વાનો ઉપક્રમ કર્યો છે.

૪૩ કંઈ ઇન્—ભૂખ્યા સ્વામીને આનંદ પમાડવાને સ્ત્રીએ હાવભાવ કીધા.
 ‘કીધા’ ક્રિયાપદનો અન્વય હાવ અને ભાવ બન્નેની સાથે કરવો. દાવ—પ્રસંગ-
 ને અનુકૂળ યુક્તિ પ્રયુક્તિ. તે ઇન્—સ્વામી તે હાવભાવાદિક જોઈને
 કહે છે કે, તે સાવ (સર્વ) નાકે જવ જવો—સ્વગમાં જવો—અર્થાત્
 મારે તેમનું કંઈ કામ નથી; માત્ર મારા મનનો ભાવ (જે ક્ષુધા) તેને સાવ-
 ને—અહણુ કરોને—જણોને ! અથવા, સ્વામી તે જોઈને સ્ત્રીને સાવ (સાફ)
 ના કે’ (ના કહે છે) કે તેની મારે જરૂર નથી; તમે જવો જવો.

૪૪ વળી સ્વામી કહે છે કે, અંજન ઇન્—તમે (ગમે તો) અંજ-
 ન (મેશ) ધરો (નેત્રમાં), અથવા (કેશમાં) કેશી (કેશ સુગંધવાળા
 કરનારી વનસ્પતિ—વીરણુવાળા) ધરો. અથવા જનના કેશને સુગંધી કરનાર
 આ વર (ઉત્તમ) પેશી છે. (કોઈ વનસ્પતિની) તેને ધરો. અંજન, કેશી
 અને કેશ સુગંધી કરનાર પેશી એ ત્રણને સાંભળીને તમને તો બ્રાંતિ થાય છે
 કે એ તે કેશી (એ નામનો વાનર) છે કે અંજન (પશ્ચિમદિશમાં રહેલો
 હાથી) છે કે અંજના (હનુમાનની માતા) છે ! અથવા એ ભલી અંજના
 કેશી (એક જાતની સુગંધી વનસ્પતિ) છે ! સ્મૃતિ અને બ્રાંતિ અલંકાર.

અનનુકા હારે અંગહારથી, અંગ એવાં દાખવું,
ના ના વદે મુનિ સર્વ ખોટું, તન્ને બીજું ભાખવું;
આહાર ને ઘડી એક મોડો, મળે મુજને માનિની,
વિહાર રે'શે વેગજો ઝટ, પ્રાણ જશો ભામિની. ૪૫

ત્યાં એમ ખોલી આંખ મીચી, તારૂં તો તરફડી,
ઝટ આઝ ઉપર ચઢી બાળી, લાવે કૂળ તે ફરફડી;
ઢંગોઈ જાણુ બોર મનહર, વીણતી તે હરભડી,
ચઢે ઝાડ પા'ડે પડી ઊડી, ઘણી વારે ગરબડી. ૪૬

તે એમ શ્રમ કરી લાવતી કૂળ, અર્પતી પ્રિય નાથને,
તાતો થયો ખઈ ઉડયા પૂકે, સાંભર્યો સત્તો સાથને;
બે જણ મળી આરોગિયાં કૂળ, (કે) વધ્યો વિતનું વેગથી,
પાણુ શું કરે થઈ દશા ભાણું, મરે માર કુતેગથી. ૪૭

તરફડે અનગર મહિષ હાંફે, લાકુ વાડવ તો જમી,
હાંફે પીએ ત્યમ પાણી જાણી, શુક ઘટ જશો ઝમી;
તે ના થયું કંઈ ના ગયું કંઈ, અધિક વસયું તે થયું,
દષ્ટાંત સૂઝતાં મીનકેર, વદે વિજ્ઞાનજ ગયું ! ૪૮

સ્ત્રી એ સાંભળીને કહે છે કે, હે પતિ ! તે વનસ્પતિનો હું અંગહાર (અંગ પેહેરવાનો હાર) કરું છું, કેમકે એ વનસ્પતિ વિશેષી (વનસ્પતિ વિશેષ) છે; અનનકેશીનો અંગહાર તો મેં કર્યો, પણ વળી શેષી (બાકી) હોય તો પાછો ફરીને પણ હું અંગહાર (અભિનયવાળું નૃત્ય) કરું.

૪૫ અનનુકા-નાટકમાં નાયનારી નટી, અંગહાર—નૃત્ય. ૪૬ આઝ—આંખો. ઢંગોર—એ નામનાં કૂળ—હીંગોરાં(?)

૪૭ પણ ઇ—પણ કામદેવ શું કરે? તેની જે દશા થઈ તે હું બાણુ છું; એવી કે તે કુતેગથી (નહારા ખડ્ગથી) મરે છે. અતિ ભોળનાદિ એ કુતેગ સમજવું.

૪૮ હાંફે ઇ—ખાઈને જેમ જેમ હાંફે તેમ તેમ તે પાણી પીએ; એમ

જ્ઞાનરથ આરૂઠ એ વિધિ, થયા તાપસ તે સમે,
 પુરપાટ વાટે સુરથ ચાલ્યો, હવે જોજો શે ભમે;
 રે ગર્ત આવ્યો કામનો ત્યાં, વમળ વનિતા તો થઈ,
 વળી ઉરજ એ પાષાણ પડિયા, પંચ શરનો ભાર દઈ. ૪૯
 પાષાણથી ઉત્પત્તિ જેની, નમ્ર લાગે એમ કે',
 એ વર વિધાતા મહામાતા, જગત ત્રાતા ક્ષેમ કે';
 તનસ્વાદથી મીન મરે જાણ્યું, તોય ભૂલ્યા ભૂસુરી,
 મીનકેતન મન ભમાવે, શું કરે દૂલ્યા ભૂસુરિ. ૫૦
 વળી રંગ રાગ આધિક જન્મ્યો, કર દિવાકર તો પડ્યા,
 ઘર ભણી ચાલ્યાં ચતુર ચતુરા, એ ખભા પર કર ચડ્યા;
 અંધારૂં એવે ત્યાં થયું અતિ, વાટ ભૂલ્યાં એ જાણાં,

જાણીને કે જેમ શુક (કાણા) ઘડામાં ભરેલું પાણી ઝમી જાય છે તેમ મેં પીધેલું પાણી પણ પેશાબ દ્વારા ઝમી જશે. તે ઇ—પણ તે (પાણી ઝમવાપણું) તો ના થયું અને કંઈ (પાણી) ના ગયું પણ તે (પીધેલું પાણી) અધિક વસતું થયું ! ખાધ પીને અકળાયલા કહોડને મીનનું દૃષ્ટાંત સૂઝતાં તે જોલ્યો કે, અરે ! મારું વિજ્ઞાન ગયું ! ! —હું ભૂલ્યોજ ! તાત્પર્ય કે મીન જેમ ગલને ગળીને મરે છે તેમ રસ વિષયમાં લોભાઈને મેં હાથે કષ્ટ ઉપગમવી લીધું છે.

૪૯ હવે ઈ—હવે તે રથ શે (શાવડે) ભમે છે. તે તમે જો જો ! ભમવાનું સ્થાન બતાવે છે: રે ઈ—સ્પષ્ટ છે. ગર્ત—ખાડો. ઉરજ—સ્તન. પંચશર—કામનાં પાંચ આણુ. રૂપકાલંકાર.

૫૦ પાષાણ ઈ—જે સ્તનની ઉત્પત્તિ પાષાણથી (અર્થાત્ પૃથ્વીથી) છે તે સ્તન નમ્ર (અર્થાત્ કોમળ) લાગે છે એમ કહે છે, અને વળી કહે છે કે એજ વર (ઉત્તમ) વિધાતા અથવા વરદાનને આપનાર, મહામાતા (મોટી માતારૂપ અથવા મોટા માતા—પુષ્ટ થયેલા), અને જગતનું રક્ષણ કરનાર ક્ષેમરૂપ છે. તન સ્વાદથી—શરીરમાં રહેલા સ્વાદ વિષયથી. ભૂસુરી —આદ્યજી—કહોડ. મીનકેતન—કામદેવ. શું કરે ઇ—ભૂસુરી (પૃથ્વીમાંના પડિતો) દૂલ્યા છે તો આ કહોડ શું કરે ?

- જે કામસુરની સેવ સાધી, કર્યાં તેણે દામણાં. ૫૧
 સેવજે જોઇ દેવ એવો, સુખ સાચું માણવા,
 તત્ત્વ લેશે સત્ત્વ લેશે, દેશે ન કાંઇ જાણવા;
 એ આપશે નિરખણપણું, દાનિશ્વરી તો છે વડો,
 પુખ્ત ચંદન હારે અરપી, માનો મુરારિ જેવડો. ૫૨
 મુરારિપદ મુક્તિ આપે, એ જીક્તિ આપે પ્રાસ શી,
 સેવ્યા દિને વર દેવ એવો, પૂરી તેની આશ શી;
 બે પડી ને વળી ચડી ખાડા, ઘણા આડા આવતા,
 વિધાવિનાદિનો વદે સ્વામી, રખે ફરી અહીં લાવતા. ૫૩
 આ જીઓ સ્વામી શુ' હશે કંઈ, વાગિયું મુજ પાદમાં,
 કંપે તમારી કરિણી અતિશે, સાચવો કંઈ સાદમાં;
 હસ્તાણીમસ્તક નાથ બેઠો, દુઃખ શું તેને પતિ,
 પદપિંડિ કરિણીકુંભમારી, અંકુશ ખુએ મા'મતિ. ૫૪

૫૧ કર ઈ૦—દિવાકર (સૂર્ય)ના કર (કરિણ) પડ્યા—સૂર્ય આથમ્યો.
 બે—બન્નેના (અરસ્પરસ). કામસુર—કામદેવ. ૫૨ સેવજે ઈ૦—વક્રોક્તિ.
 માનો—બલે માનો. જેવડો—જેવો.

૫૩ મુરારિપદ—વિષ્ણુનાં ચરણ. એ ઇ૦—પણ એ (કામ) દેવ તો
 પ્રાસ (એ નામના હથિયાર) શી જીક્તિ આપે. પ્રાસની જીક્તિ (જોગ) મળ-
 વાથી જેમ મરણ થાય છે તેમ કામના જોગથી પણ મરણ થાય છે એભાવ
 છે. અથવા મુરારિનાં પદ જેમ મુક્તિ આપે છે તેમ કામદેવ મુક્તિના અનુ-
 પ્રાસ જેવી જીક્તિ આપે છે. (મુક્તિનો અનુપ્રાસ જીક્તિ છે. મુક્તિ દુઃખથી
 મુક્ત કરે છે અને જીક્તિ દુઃખમાં જોડે છે કેમકે જીક્તિ શબ્દમાં જોડવાનો
 અર્થ રહેલો છે). પૂરી ઇ૦—તેની આશ શી પૂરી તે જીઓ (અધ્યાહાર).

૫૪ સાદમાં—શબ્દ સાંભળીને. પદપિંડી ઇ૦—હે મા'મતિ (મોટી
 બુદ્ધિવાળા)! મારી પદપિંડી (પગની પિંડીઓ) તે કરિણી (હાથણી)ના
 કુંભ જેવી (કઠણ) છે, તેમાં મને અંકુશ ખુએ છે !

અંકુશ નહીં કુશઅગ્ર, પદપિંડી વિષે પ્રિય વાગતા,
 અંકુશ નહીં કુશજનક નારી, (તુજ) પાદપીઠે લાગતા;
 તુજ કુશજતા કુશઅગ્રને મન, નથી નારી આવતી,
 મુજ કુશઅગ્રમતિ ઝાંખી થઇ, કુશઅગ્ર પીડ ન ભાવતી. ૫૫
 કામદેવે દુઃખરૂપી કૃણ, આદરેથી આપિયું,
 તોય પણ તેના તેજ માને, એજ મોહું માપિયું;
 તે આથડીને આવિયાં ઘણું, દોહલે મુકામમાં,
 વિશ્રાંતિ લઇ ગઈ ભોંડી નારી, રસોદિતિણા ધામમાં. ૫૬
 વિધવિધ વાની કરી જમિયાં, નાર નર શુભ નેહમાં,
 આનંદનો ઘન ઉદય પામ્યો, અતનુ વાધ્યો દેહમાં;
 દીપક બળે બળવાન જ્યોતિ, રૂપ કાંચન કારમું,
 તે જોઇ મોહ પતંગ પામ્યો, કે થયું ઝટ બારમું. ૫૭
 તેરમું બીજતાણું થાયે, રૂપ મોહિત મારમું,
 શું આ મરે છે વગર સમજ્યે, કામ છે નિરધારમું;
 જો રૂપમાં રમી જીવ આપે, (તો) પાંચમાં પડી શું કરે,
 ઈમ જ્ઞાન ધ્યાને આવતાં ઝટ, વાહને વનપતિ વરે. ૫૮

૫૫ અંકુશ શું તે કહે છે: અંકુશ ઇન્—સ્પષ્ટ છે. કુશઅગ્ર—
 દર્ભની અણીઓ. તે સાંભળીને સ્વામી કહે છે: અંકુશ ઇન્—સ્પષ્ટ છે.
 કુશજનક—દર્ભ. રામના પુત્ર. (કુશનો જન્મ ઋષિએ મૂકેલા દર્ભથી થયો છે-
 માટે દર્ભને કુશજનક કહ્યા છે). કુશઅગ્રમતિ—દર્ભની અણી જેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ.

૫૬ દોહલે—દુઃખથી. ૫૭ વાની—જમણના જૂદા જૂદા પદાર્થ. ઘન
 —મેઘ. અતનુ—કામ. બારમું થયું—અર્થાત્ મૃત્યુ પામ્યો.

૫૮ પતંગને દીવામાં પડીને બળી જતો જોઈ કહોડના મનમાંથી કામ
 નાશ પામે છે તે વિષે કહે છે: તેરમું ઇન્—રૂપથી મોહિત કરનાર માર
 કામદેવ)નું તેરમું થાય છે—અર્થાત્ તે નાશ પામે છે. બીજતાણું—પેહેલો

વિજ્ઞાન સિંહાસન ચઢી મુનિ, મારને ધિઃકારતા,
ગજગામિની મૃગનયન સજ કરી, આલો કરવા વારતા;
કોક પક્ષીવત ઉરજ આગળ, કર્યા દિવને વારવા,
વર કોકિલા વાણી અલાપી, જ્ઞાન હરિને મારવા. ૫૯
ત્રીવા કપોત જરૌ રરૌ કરૌ, ખંજન કપોલે કાડિયા,
વાસુકિ વોણી શીર્ષ સાંધી, શકે મુનિવર પાડિયા;

પતંગ, અને બીજે જે કામ તેનું (તેરમું થાય છે). અથવા, પેહેલો પતંગ બળી મુઓ કે તેની પછી બીજા પતંગનું પણ તેરમું થાય છે—તે મરી જાય છે. મારનું (કામનું) ૩૫ (લક્ષણ) એવુંજ મોહિત (મોહિત કરનાર) છે. પતંગને મરતાં જોઈને કહોડ વિચારે છે કે, શું ૪૦—સ્પષ્ટ છે. કામ છે ૪૦—એવું કામ તો નિરધારનું (અર્થાત્ નક્કી) છે—૩૫ વિષય તો જરૂર મરણ કરે એવો છે. પાંચમાં—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એવા પાંચ વિષયમાં વાહને ૪૦—વાહનને અર્થે વનપતિને પસંદ કર્યો—અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી સિંહ પર સ્વાર થયો. ગંધ વિષયથી પરાજિત થયેલો પ્રથમ ગંધ વિષયથી અધાયલા ભમરાને જોઈને જ્ઞાન ધરમાં પેહો હતો પણ ત્યાં શબ્દ વિષયે તેને પરાજિત કરવાથી હરિણીને જોઈને જ્ઞાનઘોડે ચઢ્યો; ત્યાં પણ સ્પર્શ વિષયે તેનો પરાજય કર્યો ત્યારે હાથીએનું મૃત્યુ જોઈને જ્ઞાનહાથી ઉપર ચઢ્યો; જ્ઞાનહાથી-થી પણ રસ વિષયે તેનો પરાજય કરીને પાડ્યો ત્યારે મીનને જોઈને જ્ઞાનરથ-માં બેઠો; રથમાંથી પણ સ્પર્શ વિષયે તેનો પરાભવ કર્યો ત્યારે હવે છેવટે તે જ્ઞાનસિંહ ઉપર સ્વાર થયો. એવું ૩૫ક આ પ્રબંધમાં કવિએ બાંધ્યું છે.

૫૯ સિંહાસન—સિંહરૂપી આસન. વિજ્ઞાન સિંહાસન ઉપરથી પણ પાડવાને ગજગામિની (સુખતા) આવે છે તે કહે છે: ગજગામિની ૪૦—સ્પષ્ટ છે. કોકપક્ષીવત—ચક્રવાક પક્ષી જેવા—અર્થાત્ સરખી જોડીના. ઉરજ—સ્તન. વારવા—જ્ઞાનથી અટકાવવા. હરિ—સિંહ. અહીં અને પછીના બે છંદમાં સ્ત્રીના અંગોને પશુ, પક્ષી, સર્પ, આદિ જનાવરોની ઉપમા આપી છે તેમાં એવો ધ્વનિ છે કે એવાં પશુ પક્ષી વગેરેથી જેમ સિંહ ભય પામી ડગતો નથી તેમ સ્ત્રીનાં તે તે અંગથી કહોડનું જ્ઞાન પણ ચલાયમાન થતું નથી. આ વાત ૬૧ માં છંદના છેલ્લા ચરણમાં સ્પષ્ટ કરશે.

રે પાંચ મુખના નાગ વર કર, તે વિષે વર ભીડતી,
 કટિતટ વિષે ઝટપટ વનિતા, ધરી તાપસ પીડતી. ૬૦
 વિજ્ઞાન હરિ વાહનથકો તવ, ગાઈ ધુરકચે જોરથી,
 વનપતિ જોઈ દાસ નાઠા, ઘણું કંપ્યા સોરથી;
 શું દાસ ! રાખો આશ કૂડી, વનપતિ વસમા અમે,
 બચશો નહોં પશુ અંગ વનનાં, ખરેખર માનો તમે. ૬૧
 વાહનતાણું બળ જોઈ ઋષિવર, વનિતા પર રૂઢિયા,
 છે નારી નરતી જગત માંહે, એમ કહીને ઊડિયા;
 વિદ્યાવિનાદિની વૃત્તિ વરતી, થઈ સાવધ ભાખતી,
 છે સરવમાં શિરમણિ નારી, શાસ્ત્ર રીતિએ દાખતી. ૬૨
 ઋગ્વેદમાં વાયસ્પતિ વૃત્ત, જુઓ જઈને નાથ જી,
 નારી વિભૂષણ નરતાણું છે, ગ્રહો પુસ્તક હાથ જી;
 જે કામિની વિણ કામ કરવાં, ધરમ ધરવાં ધ્યાન જે,
 તે કંથને કુડાં કહ્યાં છે, પરમ નિગમે જ્ઞાન તે. ૬૩

૬૦ કપોત-હોલો. જશી-જેવી. રશી-રસીને. ખંજન ઈ—કપોલે (ગાલે) ખંજન (દીવાળીઘોડા)નાં ચિત્ર કાઢ્યાં. વાસુકિ-એ નામનો નાગ. શીર્ષ-માથું. નાગ વર કર—નાગના જેવા ઉત્તમ હાથ. (પાંચ આંગળાં તે પાંચ માથાંને ઠેકાણે કૂદપવાં).

૬૧ દાસ-ખીજાં પશુ સિંહનાં દાસ છે એમ તેના વનપતિ નામ પરથી સમજવું, અર્થાત્ સિંહથી જેમ આંગનાં ઉપમાનરૂપ પશુઓ નાસે તેમ જ્ઞાનથી તે તે અંગનો મોહ નાઠો-મતલબ કે સ્ત્રીનાં અંગ જોઈને તેને કામ ઉપજ્યો નહિ. શું દાસ ઇ—અભેદતાદૂષ્યરૂપક. બચશો નહિ ઇ—પરિણામભલકાર.

૬૨ વાહન-જ્ઞાનરૂપી સિંહ. વૃત્તિ વરતી-તેના મનનું વલણ જાણીને. ૬૩ વાયસ્પતિ વૃત્ત—જુહસ્પતિનું આચરણ. પરમ ઇ—નિગમ (વેદમાં) તે જ્ઞાન પરમ (શ્રેષ્ઠ) કહ્યું છે.

પુરાણ ને ઇતિહાસ માંહે, કથા છાની કંઈ નથી,
 મુનિ મુનીશ્વર સખત ઋષિએ, વિધિ વિધાતાએ કથી;
 ગુણ સત્વ રજ ને તમસ તેમાં, સ્વામી નારી મળી રહી,
 એ ગુણતાણાંત્રય રૂપ મનહર, હર હરિ વિધિથી શું ગઈ? ૬૪
 પાણુ વાદ કે વિખવાદ વરમતિ, આપ સાથે થાય ના,
 છું મૂઢમતિ મહિલા અતિશે, પત્નીધર્મ તળય ના;
 નહિતો વિવાદવડે વળી વળી, કામની છે કામની,
 તે દાખવું પતિ નિગમ આગમ, બદામની કે દામની. ૬૫
 પછિ શાંત મુદ્રા કરી મુનિવર, બોલિયા બકવા તજે,
 વિષ વિષયવિષયા વરાંગી વર, સિદ્ધ કરતાં શું બજે;
 વાણી મોહે મૃગ મરે છે, વાણી નથી શું આપમાં,
 આલિંગન હસ્તી મરે છે, તે નથી શું માપમાં. ૬૬
 રે રૂપ મધ્ય પતંગ પૂરો થાય રૂપ ન અંગમાં ?
 ભૂંગ વ્યંગ સુવાસ લાગ્યો છે અંગ વાસ સુરંગમાં;
 જો સ્વાદમાં મીન સરવ ખૂવે, અધર અમૃત સ્વાદ ના ?

૬૪ ગુણ ઇન્-સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક કહી છે, અને નારી તે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે માટે નારી પણ ત્રિગુણાત્મક છે; હર, હરિ, અને વિધિ (બ્રહ્મા), એ દેવો પણ ત્રિગુણાત્મક છે, માટે નારી શું તે હર વગેરેથી ગઈ ?-શું કંઈ ઓછી ગણાયકે ?

૬૫ એવી રીતે નારી તુચ્છ નથી એમ હું સાબીત તો કરી શકું છું. પણ તમારી સાથે વાદ કરવાનો મારો ધર્મ નથી; એમ કહી ઉપસંહાર કરે છે: પણ ઇન્-સ્પષ્ટ છે. કામની-સ્ત્રી. કામની-ઉપયોગી. આગમ-શાસ્ત્ર.

૬૬ વિષ ઇન્-વિષ જેવા વિષયની વિષયા (વિષયભૂત) વર (ઉત્તમ) વરાંગી (સુદરી) છે. એમ સિદ્ધ કરતાં તમે શું બજો છો ? —અર્થાત્ તમે શું કોશો ? તે સિદ્ધ કરે છે. વાણી ઇન્-સ્પષ્ટ છે. આપમાં—હે.સ્ત્રી ! તમારામાં તેવી મોહક વાણી નથી શું ? માપમાં—અર્થાત્ મેહિત કરવા જેટલી.

એક એકે પાંચ મરતાં, છે પાંચ ત્યાં શું વાદ ના ? ૬૭
 ત્યાં વાદ છે વિખવાદ છે, સુખસ્વાદ છે શમણાતણા,
 જ્ઞેનાર છે ઘરખાર છે, વર માર છે વનિતા ઘણા;
 વરશાસ્ત્ર શોધી આજ નિરણય, સરવ કરું હું પાંધરો,
 તે નિયમ પાળી જેહ વરતે, તરે તરણી આ ધરો. ૬૮
 આ શ્લોક પુણ્યશ્લોક શીખે, ભીખે ન ભવમાં તે કદા,
 જે ઋતુકાળે કામનીને, કામની માને સદા;
 જ્ઞે લુબ્ધ થાયે લાડમાં તો, વિષય નરકે તે તદા,
 છે પુંજ સહુ સોજ થશે તે, પડે વનિતા થઈ ગદા. ૬૯
 સારંગ માતંગ પુર પૂરણ, પતંગ અને ભૃંગ જે,
 રે પીન પીડે મીન મરતાં, રંગનો કરી ભંગ જે;
 એકેકથી એ પાંચ પ્રાણી, જડામૂળે જાય છે,
 એ પાંચ નારી માંચ સેવ્યે, પુરૂષ પૂરો થાય છે. ૭૦

૬૭ ભૃંગ—ઈન્—ભૃંગ (ભમરા)ને સુવાસનો વ્યંગ (વ્યંજના—
 અર્થાત્ રસગતા) લાગ્યો છે (તેથી તે બધાય છે), તે વાસ તમારા સુરંગ
 (સારા રંગવાળા) અંગમાં છે: એક ઈન્—એક એક વિષયથી ઉપર કહેલાં
 પાંચ મરે છે તો જ્યાં એ પાંચે છે ત્યાં શું વાદ ના ? (વાદ નથી ?)—અર્થાત્
 એક એક વિષય બીજાથી ચઢિયાતો થવાને નથી વાદ કરતો શું ?

૬૮ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે: ત્યાં વાદ ઈન્—તેનામાં વાદ છે, વિખવાદ (ઝેર)
 છે, અને જે સુખસ્વાદ છે તે શમણાના જેવો છે. જ્ઞે નાર ઇન્—જ્ઞેનાર છે, તો
 તેને લીધે ઘરખાર (રૂપી બધન) પણ છે, અને વનિતા એજ ઘણા અને વર
 (ઉત્તમ) માર (પ્રહાર—કામદેવ) છે. આ ધરો—આ સંસારરૂપી ધરો.
 ભર્તૃહરિપણુ કહે છે કે, “મંસારતવનિસ્તારપદવીનદવીયસી । અંતરાદુસ્તરાનસ્પુર્ણિરો
 મદિરેક્ષણા:” અર્થ—“જ્ઞે વયમાં દુઃખે કરીને તરવા જેવી મદિરા જેવાં નેત્ર
 વાળી સ્ત્રીઓ ન હોય તો હે સંસાર ! તને તરી જવાનો માર્ગ કાંઈ દૂર નથી !”

૬૯ આ શ્લોક—આ ચાલતો શ્લોક. પુણ્યશ્લોક—પવિત્ર છે કીર્તન
 જેનું એવો. ૭૦ કુરંગ આદિ પાંચ પ્રાણીના નાશ દ્વારા વિષય ત્યાગ કરવા-
 રૂપી બોધનો ઉપસંહાર કરે છે: સારંગ ઇન્—“કુરંગમાતંગપતંગમૃંગમીનાહતા:

સ્વામી સુજતા જોઈ કોધી, પાય લાગી પદ્મિની,
 સવિતા સમો જોઈ શકે આવી, પદ્મ પાસે પદ્મિની;
 હે સ્વામ મારા આમ મૂકું, કામકેરી કામના,
 જ્યમ રામ મૂકી ધામથી હર, કામનાનું કામ ના. ૭૧
 મતિમાન ! મહતા આપની તે, માપની નથી હે પ્રભુ !
 ગતિવાન ! ગરવા શાસ્ત્રમાં છો, વાણી જાણે શું વિભુ ?
 બળવાન બળપ્રદ બહિર્મુખ શા, કોણ ગુણ ગાઈ શકે,
 કળવાન કુળના દીપ છો પ્રભુ ! વાદમાં કોઈ ના ટકે. ૭૨
 ગણવાન ગુણિયલ નિગમ પાડી, નામ છે નવખંડમાં,
 કૂળવાન કૂળજી સ્વામી મારા, વધે વાણી વિતંડમાં;
 ભગવાન જેવું રૂપ થાયે, વદો મુખથી વા'લમા,

પંચમિરેવપંચ । एकःप्रनादीसकयं न हन्यतेयःसेवतेपंचमिरेवपंच । ” એ શ્લોકનો પાછળ
 દીક્રામાં કહ્યો છે તેવોજ અર્થ છે. સારંગ-હરણ. માતંગ-હાથી. પીન—
 પુષ્ટ—અર્થાત્ ધણી. પીડે—પીડાથી (વિષયરૂપી). મરતાં—મરે છે.
 એકેકથી—એક એક વિષયથી.

૭૧ સવિતા ઇ—તેને સવિતા (સૂર્ય સરખો લાલચોળ અથવા તેજ-
 સ્વી) જોઈને જેમ પદ્મ (નામે નાગ) પાસે પદ્મિની (તેની પત્ની) આવે
 તેમ તે સુજતા કહોડ પાસે આવી. રામ—રામા—પાર્વતી. હર—હરે—
 મહાદેવે. જેમ મહાદેવે પાર્વતીને છોડી દીધી અને પોતે તપ કરવા વનમાં
 ગયા તેમ હું પણ કામનાને છોડી દેઉં છું. મારે કામના (મનોરથ)
 નું કામ નથી.

૭૨ માપની—માપમાં આવે એવી માપી શકાય એવી. ગતિવાન—
 શાસ્ત્રાદિકમાં ગતિવાળા. વાણી ઇ—તમારા સરખા વિભુ (અર્થાત્ વ્યાપક)
 ને મારા સરખી સ્ત્રીની વાણી શું જાણે ? ગતિવાન અને વિભુ શબ્દો સામિ-
 પ્રાય વિશેષ્યરૂપ છે માટે પરિકરારંકુર. બહિર્મુખ શા—એ નામના દેવ સરખા.

જગવાન જીવિતથકી હારે, ઘટે ક્રોધ ન વા'લમાં. ૭૩

મરજી તમારી જેવી સ્વામી, કરવું મારે તેમ તો,
ગરજી ગુણનિધિ આપ છો નહિ, વધેા ધરમે ક્ષેમ તો;
સરજીવ વિષયા વિદ્યુવદની, ધારશો ના નાથ જી,

વરજી વિષય હું આજથી સહુ, રહું ધ્યાને સાથ જી. ૭૪

ગૌતમીગંગા વાઘેી જેથી, સાઘેી તેવા નીમને,
ગૌતમીગોરી જગત જાણી, સ્વામી સાધું સીમને;
નૌતમી નારી નગરજન કે', તો સુજતા નામ છે,

ગૌ તમી ખીલા જોર જૂઝું, કૃપાકેરું કામ છે. ૭૫

કોડ કો'છે કુળવાન છો જે, કરો તે આછું પડે,

કોડ પો'ચે મનતાણા સહુ, જે પડે તે પાછાં ચડે;

તોડ તારણી એટલો છે, ધર્મ ધ્યાને ધારવો,

જોડ જોડી જીવતી સાથે, ધર્યો મનસિજ મારવો. ૭૬

૭૩ જીજીજી—જીજીને જોગવનારા. વિતંડમાં—વિતંડવાદની પેઠે જોલવા-
માં. જગવાન ઈં—તમારું રૂપ જગવાન જેવું થાય—અર્થાત્ છે. વા'લમાં—
હે વાહાલા સ્વામી ? જગવાન—જગતના વ્યવહારમાં નિપુણ.

૭૪ ગરજી—ગરજવાન. ધરમે—ધર્મમાં. ક્ષેમ—કલ્યાણ. વિષયા—વિષ-
યરૂપ. વિદ્યુવદની—અદ્રમુખી [હું].

૭૫ ગૌતમીગંગા—ગોદાવરી. ગૌતમી—એ નામની સ્ત્રી. સીમને—મર્યાદાને.
નૌતમી ઇં—જો નગરના જન મને નૌતમી—અર્થાત્ સર્વોત્તમ નારી કહે તોજ
મારું નામ સુજતા જાણવું ! ગૌ ઇં—હું ગૌ [ગાયજી] તે તમી [તમે]
ખીલાના જોરથી જૂઝું છું. લોકોક્તિ. કૃપા ઈં—માટે તમારે તો મારા પર.
કૃપા રાખવી પડે છે.

૭૬ તોડ—નિર્ણય. જોડ—જોડય. અર્થાત્ બન્નેએ મળીને. મનસિજ
—કામ-શરમસુખ [શર્મસુખ]—શાંતિસુખ.

ધરમ ત્યાં તો જય વસેછે, નર નારી ઉદે પામિયાં,
કરમથી કૂડું સરવ નાઠે, ગરવ ગુણહીણ વામિયાં;
શરમ સુખ જોઈ પિતા માતા, મોદ પામ્યાં મનમાં,
પરમ ધાર્મિક પુત્રી પતિ જોઈ, લોક શીઝ્યા વનમાં. ૭૭

એવે ઋતુનો કાળ આવ્યો, ઋતુગામી ગડગડયાં,
તેવે ધરમ ને કરમ નાડાં, ફંદ માંહે ફડફડચોં;
જેવે જાણાવી કામધંજી, શરદપૂર્ણિમા હતી,
સેવે અનંગ-ગજ મોતી ઉદભવ, છીપ તો દુખી થતી. ૭૮

સ્વાતિકેરું વારિ લેતાં, પ્રકુલિતપાણું તો થયું,
ખ્યાતિ ખાંતે વૃદ્ધિની થઈ, સુખ સમૂળયું તો ગયું;
જાતિ મરજીવાતણી જઈ, ત્યાં બંધ બાંધ્યા બંદીને,
માતિએ મૌકિતક જણિયો, જઈ બંધ બાંધ્યા બંદીને. ૭૯

૭૮ ઋતુગામી—ઋતુએ ગમન કરનાર સ્ત્રી પુરુષ—કહોડ અને સુખતા. સેવે—સેવ્યે. અનંગ—કામ. શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે કામ સેવનાથી મોતી જેવા પુત્રનો ઉદભવ થાયછે. શરદપૂર્ણિમાને દહાડે સમુદ્રમાં જે છીપો તરતી હોય છે તેમાં સ્વાતિનક્ષત્રમાં વરસેલા વરસાદના છાંટા પડવાથી તેનાં મોતી થાય છે, એમ લોકમાં કહેવાય છે. તે ઉપરથી આ કલ્પના છે. છીપ ઇન્—છીપને પછી સમુદ્રમાં તરવાનું જતું રહે છે માટે તે દુઃખી થાય છે, તેમ ગર્ભ રહ્યા પછી સ્ત્રીનું પણ વિષયસુખ જતું રહેવાથી તે પણ દુઃખી થાય છે, એ અર્થ છે.

૭૯ સ્વાતિ ઇન્—છીપ સ્વાતિના પાણીને ગ્રહણ કરે છે તેથી તે પ્રકુલિત—મોટી થાય છે, અને તેથી તેની વૃદ્ધિ થવાની ખ્યાતિ થઈ, પણ તેનું તરવાનું સુખ તો સમૂળયું ગયું. તેજ પ્રમાણે સુખતાએ પણ ગર્ભ ધારણ કરવાથી તે પણ પ્રકુલિત થઈ અને વૃદ્ધિ પામી, પણ તેનું વિલાસસુખ ગયું. સ્ત્રીનું તો સુખ ગયું પણ કહોડનું શું થયું? તે કહે છે: જાતિ ઇન્—તે પોતે મરજીવો (જીવન્મુક્ત) હતો તેની જીવન્મુક્તતારૂપ જાતિ જતી રહી અને બંદીને (કેદીને) બંધે બાંધ્યા—બંધાયો. અર્થાત્ સંસારબંધનમાં પડ્યો.

નામ માત્રે દુઃખ છે નહિ, સ્વાતિ કે કાંઈ છીપને,
 કામ કાળે દુઃખ દેતા, મરજીવા છીપ અધીપને;
 ગામ કે કાંઈ ધામમાં દુઃખ, છીપ સહી ઉછેરતી,
 દામ અણમૂલી થઈ કરી, કીરતિ ચોદિશ ફેરતી. ૮૦
 એમ વાધીને વધારી, કીરતિ કોડે કારમી,
 દોમકુશળ થાય કેવું, ધરણી ધ્રુજવે ધારમી;
 જેમ જાણું તેમ ભાખું, કોવિદ! છું મતિમૂઢ હું,
 એમ જાણી મન આશ પૂરે, હે ગરડાડે તું. ૮૧

વલણ.

ગરડાડે આશ પૂરો, પાશમાયા કાપી રે;
 જન પ્રેમાનંદ મંદ છે, ન જાણે છંદ અલાપી રે. ૮૨

કડવું ૮ મું.

શ્લોક.

નાભિકી ઉતપન્ન કર્યો સુત, તે વિધિએ કરી ભારતી કન્યા,
 શંકર સંતતિ કાજ કરે શ્રમ, પાર્વતી પુત્રતાણી નહિ જન્યા;

પણ માતી (પુષ્ટ થયેલી) તેની સ્ત્રીએ જે મૌકિતક(મોતી જેવો મુક્ત પુરુષ-
 અષ્ટાવક) જણ્યો તેણે બંદી (એ નામના વરણના પુત્ર)ને બંધ બાંધ્યો—
 વાદમાં પરાજિત કર્યો !

૮૦ મરજીવા-મરીને જીવતા થાય એવા-વિષયો. મતલબકે સમુદ્રની
 છીપ અને તેમાં જળબિંદુ નાખનાર સ્વાતિનક્ષત્ર એને તો મરજીવા (મો-
 તી કાઢનારા) તરફથી કાંઈ દુઃખ નથી, પણ આ છીપ (સુખતા) તથા
 તેનો અધિપ (સ્વામી—કહોડ) એ એને તો મરજીવારૂપ વિષયો કામ કાળે
 (કામ સેવના માટે) દુઃખ દેતા.

૮૧ વાધીને-વૃદ્ધિ પામીને (ગર્ભના યોગથી) ધારમી-ધર્મિષ્ઠ.

જક્ત ઉપાવની જે દુખી છે અતિ, શું પછી અન્યતણા વડું અન્યા',
નર્ક નખાવણહાર મળે તન, તે વિણ વંઝતાણું સુખ ધન્યા. ૧

રાગ કાનડો.

દેશીફેર.

વર તન જે નવ પ્રકટે, એજે જોખન ગયું જનની જાણો;
ગર્દભ ગુણ શો ગુણિયલ, તેવા તનયો સુખ નહિ આણો. ૨
નરકે નાખી પડશે, પર લોકે ત્યમ ભૂલોકમાં એ તો;
તારો પ્રકટી પૂરો, પ્રકાશ હરિનો નહીં દે તો. ૩

૧ શ્લોક—ઇંદ્રવિજય છંદ. આ કડવામાં કહોડના પુત્ર અષ્ટાવક્રની ઉત્પત્તિ વર્ણવવાની છે માટે તેનું સૂચન કરવાના હેતુથી હરિ, બ્રહ્મા, શંકર, એવા ત્રણ મોટા દેવો પણ પુત્રની અભિલાષા રાખે છે, એવું વર્ણન કરી સુપુત્રની પ્રશંસા કરી છે. નાભિ ધ્રુ—હરિએ પોતાની નાભિ (ડૂંટી) માંથી સુત ઉત્પન્ન કર્યો. (વિષ્ણુની નાભિમાં ઉપજેલા કમળમાંથી બ્રહ્મા થયા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે). તે વિધિ (બ્રહ્મા) એ ભારતી (સરસ્વતી) નામે કન્યા ઉત્પન્ન કરી. હરિએ નાભિથી પણ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો અને બ્રહ્માને પુત્ર ન થયો ત્યારે કન્યા પણ ઉત્પન્ન કરી. એમ વર્ણવેલું સંતાન પ્રાપ્તિ વિષે દેવોની પણ ઉત્કટ ઈચ્છા છે એમ સૂચન કર્યું છે. જન્યા—જણનારી. જક્તઉપાવની—પાર્વતી. દુઃખી—(સંતાન વગર). અન્યા—અન્યાય—વાંક. સંતાનની અભિલાષામાં પાર્વતી સરખી જગદંબા પણ દુઃખી છે તો શ્રીજી સામાન્ય મનુષ્ય દુઃખી હોય તો તેમનો શો વાંક કાઢવો. અર્થાપત્તિઅલંકાર, જગતને ઉત્પન્ન કરનારી છતાં પાર્વતી પોતાને માટે એકાદ સંતાન કેમ પ્રકટ કરતી નથી, તેનું કારણ કહે છે : તે દેવી એમ ધારે છે કે તન (પુત્ર) નર્ક નખાવણહાર મળે તો તેના કરતાં વંઝા સ્ત્રીનું સુખ ધન્યા (ધન્ય) છે !

૨ રાગ કાનડાની દેશીફેર—આર્યા છંદ. વર તન—ઉત્તમ પુત્ર. જનની—જનની (માતા) નું.

૩ તારો ધ્રુ—એક તારો પૂરો પ્રકટે તથાપિ તે હરિ (ચંદ્ર) નો પ્રકાશ આપતો નથી. અહીં કુપુત્રને તારાનું અને સુપુત્રને ચંદ્રનું રૂપ આપ્યું છે. અભેદકરૂપક. અથવા દૃષ્ટાંત.

અસંખ્ય તારા પ્રકટે, તથાપિ ન પ્રકાશ હોય વિદ્યુ જોવા;
 એકે સુખ અલૌકિક, અનેક આશા વૃથા સેવો. ૪
 હોયે અનેક તેમાં, ચંદ્ર ચક્રોરવત જોઈને ગ્રે'વો;
 પ્રીતિ પાળે નિશ્ચિન, ચક્રોર જેવી ભણી એવો. ૫
 શશ મૃગ આદિક જેવા, સુત સેવ્યાથી ન કાર્ય કશું થાશે;
 વનપતિ ગાજ્યે બી'શે, જાવાનું તે સહુ જાશે. ૬
 માયામાં બંધાશે, સારે નરતે સુતે તમે માણી;
 તો પણુ સારે સાઈ', વિષયેચ્છા ફળી જગે જાણી. ૭
 ખોયું ખાતે રેતસ, ફલિભૂત થતાં ભલો ભલો ભાખ્યો;
 એક પછી એક જતાં, પંચમમાસી દિવસ દાખ્યો. ૮
 રક્ષા બાંધી રક્ષ્યો, ગર્ભ ઉદરનો ભલા ભવિષ્યવેત્તા;
 અભાવ થાતા ભાખ્યું, જાણું મૂઠમતિથકી જેત્તા. ૯
 વિદ્યાનંદિની બાળા, બોલી સ્વામી વિવાદ તો કીજે;

૪ અસંખ્ય તારા—અનેક કુપુત્રો. એકે ઇન્—એક સુપુત્રમાંજ અલૌકિક સુખ છે, માટે અનેક પુત્ર હોવાની આશા તમે વૃથા સેવો છો (રાખો છો).

૫ હોયે ઇન્—જે અનેક પુત્રો હોય તો તેમાંથી પણ ચંદ્રચક્રોરવત (ચંદ્ર પ્રતિ ચક્રોરપક્ષી જેવી પ્રીતિ રાખે છે તેવી પ્રીતિ રાખનારો) જોઈને ગ્રે'વો—ગ્રહણ કરવો.

૬ શશ—સસલું. મૃગ—હરણ. અર્થાત્ જેમ મૃગપતિ (સિંહ) ગાજતાં સસલાં અને હરણ બીહે છે તેમ તેવા પુત્રો પણ શત્રુથી ભય પામશે, માટે તેવા પુત્ર કાંઈ કામના નથી.

૭ માયામાં ઇન્—સારો કે નરતો સુત થયાથી તેનો લાહાવો માણીને તમે માયામાં બંધાશે, તોપણુ સારો પુત્ર હોય તો તે સાઈ'જ છે. અને ત્યારેજ તમારી વિષયેચ્છા સફળ થઈ એમ જગતે જાણ્યું.

૮ રેતસ—વીર્ય. ૯ અભાવ—અભાવા—ગર્ભ રહ્યા પછી ગર્ભવતીને જે ને વિશેષ ઇચ્છાઓ થાય છે તે.

- થાય અભાવા એવા, કો સાથે સુખ જઇ લીજે. ૧૦
 ભાસે મુજ મન એવું, (જે) છો મીમાંસક મતાગ્રહી રૂડા;
 તે મતનું કરૂં ખડન, ધર્મ તમારા ઘણા કૂડા. ૧૧
 જે ભાખીને પરણ્યા, વ્રીસર્યા સ્વામી વિવાદ તે પોતે;
 કર્મવાદો કે'વાયા, તે હડ મુકાવું સહુ જોતે. ૧૨
 પ્રશ્નોત્તર પતિ કીજે, હિરણ્યગર્ભે નિગમ વિષે ગાયો;
 નિર્મી મનુષ્ય વૃત્તિ, સમૂહ જેમાં મુનિ ના'ચો. ૧૩
 આચરતા મુનિ મોટા, તે ક્યમ મૂક્યું તમે પતિ મારા;
 શે કર્મતણો યોગજ, મુક્તિ સાથે કરો ખ્યારા. ૧૪
 આગમ કવણે ભાખ્યું, ઉદ્ધતું આવું ધૃત્યું તમે સ્વામી;
 મીમાંસક મતવાદી, ઝડપટ બોલ્યો મહાનામી. ૧૫
 જાવા દે તું નકામી, નિંદા કરવી કરમતણી આજે;
 પ્રશ્નોત્તર કરૂં તારો, વદન વદાવું તદા રાજે. ૧૬
 જેહુ અભૌકિક મારગ, તેહુ ન જાણે અતિ વિમૂઢ કોઇ;

૧૨ જે ઇ૦—મારી પૂછેલી સમસ્યામાં જે કહ્યું હતું તે—કર્મ અને જ્ઞાન બન્નેય હોય તો મુક્તિ મળે એવું વચન. ૧૩ હિરણ્યગર્ભે—બ્રહ્માએ. નિગમ—વેદ. વેદમાં જેનું જ્ઞાન કર્યું છે એવા મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરો. નિર્મી ઇ૦—મુનિના સમૂહ (મનુ, યાગવલ્કય, આદિએ) મનુષ્યની વૃત્તિ (વર્તવાના આચારાદિ) નિર્મી (સ્મૃતિ આદિ ચંચોદ્ધારા) છે, અને એ પ્રમાણે મનુષ્યના ધર્મ નિર્માણ કરીને તેમાં તેઓ નાહાયા છે—સ્નાત થયા છે—અર્થાત્ વર્ત્યા છે. તે આચાર એવા છે કે, કેવળ કર્મવડે મુક્તિ મળતી નથી પણ કર્મથી અંતઃકરણ શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ મુક્તિ મળે છે.

૧૫ આગમ—શાસ્ત્ર. કવણે—કયામાં. મહાનામી—મોટા નામવાળો—કહોડ. ૧૬ વદન ઇ૦—તારે વદને (મુખે) હા વદાવું સારે (મારું વચન) રાજે (શોભે).

- સિદ્ધાંતે સમજવું, સંશય નાખું સરવ ખોઈ. ૧૭
 કર્મતણા જે યોગજ, મુક્તિ સાધે મળી ગયો જાણો;
 યજ્ઞાદિક સાધે ના, મુક્તિ સાટે મળે પા'ણા. ૧૮
 અપવર્ગનું સુખ યસે, જે જાણે નાશ રહિત તે લેશે;
 શુદ્ધિ ન કર્મ કર્યા વિણ, શું મુક્તિ મલિન હૃદયે રે'શે. ૧૯
 સમજવું શાણી હું, જે થાયે નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિ;
 તન મન ધનથી જાણો, જીવતી જન તે ભલી મુક્તિ. ૨૦
 પ્રજ્ઞચર્ય વૃત્તિ ધરીને, જે જન સેવા ગુરુતાણી સાધે;
 શુભ કર્મપણાથી તે, જ્ઞાનાદિક મૂકતો આધે. ૨૧
 મહરષિ મોટા કરમે, અપવર્ગ સુધી વરમતિ તે જાયે;
 નિઃશ્રેયસ હેતુથી, કરમા ધરમી ભલા થાયે. ૨૨
 યજ્ઞાદિકનું મનથી, આત્મારોપણ કરી તરે સાધુ;
 વનકૃષ્ણ મૂળનું ભોજન, કર્મે કરી કે' વિલું સાધુ'. ૨૩

૧૭ અલૌકિક—લોકમાં સામાન્ય નહિ એવો (કર્મ માર્ગ). મતિવિ-
 મૂઢ-અતિ મોહિત યુદ્ધિવાળા.

૧૮ યજ્ઞાદિક ઇ૦—જો યજ્ઞાદિક ન સાધે (ન કરે) તો. ૧૯ નાશ રહિત
 ઇ૦—અક્ષયંહૃદૈવાતુર્માસ્યાજિનોસુકૃતંભવતિ ” “ યોમાસામાં યજ્ઞ કરનારનું સુકૃત
 અક્ષય થાય છે ” એવાં વેદ વચન છે. અપવર્ગ—મોક્ષ.

૨૦ જે-જેથી. અભિવ્યક્તિ—પ્રકટપણું. ૨૧ આધે ઇ૦—તેને જ્ઞાનાદિક-
 ની જરૂર નથી.

૨૨ વરમતિ—શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા. નિઃશ્રેયસ ઇ૦—નિઃશ્રેયસના હેતુથી યજ્ઞ
 કરનાર તે મુનિઓને કર્માધર્મી (પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે) ભલા (લાભ)
 થાયછે.

૨૩ યજ્ઞાદિક ઇ૦—કેટલાક મુનિઓ યજ્ઞાદિકને આત્મામાં આરોપણ
 કરીને તરે છે. તે વિષે ગીતામાં કહે છે કે, “ આત્મસંયમયોગાગ્નૌજુઘ્વતિજ્ઞાનદી-
 પિતે. । ” સાધુ—સાધ્ય કરે’.

સુકર્મ યોગથી તો, મૂશળ ઉલૂખલતાણું સુખ નિ'દે;
કર્મ ખરું કે'છે તે, નવ બીજને કદી વંદે. ૨૪

આપસ્તંબ બતાવે, મીમાંસક પણ વદે વચન સાચું;
કર્મથી હેઠળ છે સહુ, માનો નારી અવર કાચું. ૨૫

નારી નાણો સાચું, આ જગ વશિયું વિશાળ મા'કરમે;
સરજે પાળે પોતે, ધારે સંહાર તું ધરમે. ૨૬

જ્ઞાની ધ્યાની માની, રાજ્ય રાણી અપાર વર્ણી એવાં;
પાર ન પામે કોઈ, વરમતિ ગતિ ગહન જન જેવાં. ૨૭

૨૪ સુકર્મ ઇન્—વનફળ વગેરેનું ભોજન કરીને વિભુ(આત્મા)ને સાધ્ય કરનાર મુનિઓ પોતાના તેવા અહિંસક સુકર્મના યોગથી મૂશળ (સાંમેલું) અને ઉલૂખલ (ખાંડણીઆ)નું દ્વિંસક સુખ નિ'દે છે “કંઠળીપેરળીચુઢીઝદકુંભોય માર્જેની । પંચમૂનાઘૃહસ્વસ્વ ” “ખાંડણીઓ, ધંટી, ગુપ્તો પાણીઆર” અને સાવરણી, એ ગૃહસ્થના ધરમાં પાંચ વધસ્થાન છે.” એમ કહેતું છે. માટે વનફળ પર વૃત્તિ કરવા ૩૫ કર્મ તે સુકર્મ છે અને તેથી મુક્તિ થાય છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. વંદે—નમે. અર્થાત્ પીજાં જ્ઞાનાદિકતું તેને પ્રયોજન નથી.

૨૫ આપસ્તંબ—આપસ્તંબ ગૃહ્યસૂત્ર. જેમાં તે શાખાના પ્રાહ્મણોનાં કર્મના વિધિ કહ્યા છે તે ગ્રંથ.

૨૬ નાણો—અર્થાત્ જાણો. ધારે ઇન્—તે સંહારને પણ ધારણ કરે છે —સંહારે છે. ધરમે ઇન્—સર્જન, પાલન અને સંહારણ ૩૫ ધર્મવાળું કર્મ પોતાના તે તે ધર્મે કરીને સરજે છે વગેરે.

૨૭ ગતિ ઇન્—જેમની ગતિ ગહન છે એવાં જન જેવાં વરમતિ (ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાં) પણ કોઈ કર્મનો પાર પામતું નથી. ગીતામાં પણ કહે છે કે “કર્મણ શ્વાપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં વાપ્ય કર્મણઃ । અકર્મણથ્થ્વોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણોગતિઃ” અર્થે “કર્મ, અકર્મ, અને વિકર્મ વિષે જાણવા જેવું ધણું છે; કર્મની ગતિ ગહન છે.”

- શંકા લાવે મનમાં, એવી કોઈતદા કરમ કેવું;
 તે સહુ તુજને દાખું, જાણું જીવતી અમો જેવું. ૨૮
- ઇન્દ્રિયસંયમ સાધ્યે, પ્રાપ્તિ થાયે અગાધ દમને તો;
 યજ્ઞાદિક કરો કરવી, બાહ્યેન્દ્રિય મુવશ શમને તો. ૨૯
- (વળી) શમ દમ ઉપરતિ સાથે, અંતર્યેન્દ્રિય વશ કરવી જાતે;
 કારણ ધારણ કરીને, કરવું વશ મન સહુ વાતે. ૩૦
- એ વિધિ શ્રમને સાધે, લાધે જોગ સુકરમતણા સારો;
 ધારણ જાતાં તારણ, નિશ્ચે થાશે તમે ધારો. ૩૧
- જો શાણી સમજવું, શાસ્ત્રતાણી સાખ દધ અમો તુજને;
 શ્રુતિઓ શું શું કે'છે, અવગત અવિધાર કહું મુજને. ૩૨
- સંશય ટાળું તારો, સમજે શ્યામા ખરે ખરું તું તો;
 જગત કહે તે પૂરો, જાણી લેજો કહું હું તો. ૩૩

૨૮ શંકા ૪૦—તદા (ત્યારે) મનમાં કોઈ એવી શંકા લાવે કે, કરમ કેવું હશે? એ કર્મ કયું કે જેની ગતિ ગદન છે.

૨૯ દમને—દમનવડે. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાથી—તેને અનુકૂળ વિષય ન આપવાથી. બાહ્યેન્દ્રિય—શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિય. શમને—શમન (મનને કળજે રાખવા) રૂપ કર્મે કરીને.

૩૦ અંતર્યેન્દ્રિય—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, અથવા એકત્વું મન. (' શમ ' વગેરેના અર્થ પાઞ્જ કહેવામાં આવ્યા છે). કારણ ' ઈન્દ્રિય—સર્વતું' કારણ કર્મ છે એમ મનમાં ધારણ કરીને.

૩૧ ધારણ—કર્મ એ સહુનું કારણ નથી, એવું મોટાપી ધારણ (નિદ્રા). ૩૨ શ્રુતિઓ ૪૦—શ્રુતિઓ કર્મનું પ્રતિપાદન કરવાને શું શું કહે છે તે સર્વે મુજને અવગત છે—મેં જાણેનું છે, તે તું અવિધાર—ધ્યાનમાં લે.

૩૩ જગત ૪૦—પણ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપતાં પેહેલાં જગત શું કહે છે તેજ તમે જાણી લેજો.

કરમે લખિયું થાશે, કેમ ન કોઇ વદ પ્રભુને ત્યાં;	
જગત ઝવેરી જાણો, તે શું ભૂલે વિભુને ત્યાં.	૩૪
સત્ય ખરેખર સ્વામી, ચૈતન્ય ને નિર્મળો ભલો પ્રભ;	
જેહ અનાદિસિદ્ધજ, અજ્ઞાનાવૃત ભલો ભ્રમ.	૩૫
રૂપાર્પે છીપશું, તેમ પ્રતીતિ કરે પ્રપંચ રૂપે;	
એવો પ્રભ લઘ્યાથી, સર્વ પ્રપંચ ભ્રમ સ્વરૂપે.	૩૬
થાયે જાણો નિશ્ચે, તેવું કારણ અજ્ઞાન મા'ભૂતે;	
લય રૂપ સ્થિતિ એવી, દહે જેવી મહાનૂતે.	૩૭

૩૪ પ્રભુને—પ્રભુએ લખ્યું હશે તે થશે એમ કોઈ કેમ કહેતું નથી ? તમે કહેશો કે જગતના સામાન્ય લોકો આ તત્વજ્ઞાનમાં શું સમજે કે તેનું વચન પ્રમાણ ગણાય ? તો તેમ નથી; જગત ઇ—જગત ઝવેરી (અર્થાત્ ખરેખરી પરીક્ષા કરનાર) છે, તે શું વિભુને (વ્યાપક હરિને) ભૂલી જાય ? અર્થાત્ જો ઈશ્વરજ કર્તા હોત તો જગત્ કર્મને બદલે ઈશ્વરનેજ કર્તા કહેત. લોકોક્તિ.

૩૫ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કહોડે કર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું તે સાંભળીને સુજાતા અદ્વૈત જ્ઞાના પ્રતિપાદન દારા તેનું ખંડન કરે છે: સત્ય ઇ—સ્પષ્ટ છે. અનાદિસિદ્ધ—કોઇ કાળે ઉત્પન્ન થયેલો ન હોઇને સર્વદા સદ્રૂપ. અજ્ઞાનાવૃત ઈ—અને કર્મ વગેરે તો અજ્ઞાનથી આવૃત (વીંટાયલું) છે માટે તે તો ભલો ભ્રમ છે.

૩૬ અદ્વૈત જ્ઞાન વિના બીજું બધું ભ્રમરૂપ છે તે દૃષ્ટાંથી પ્રતિપાદિત કરે છે; રૂપા ઇ—જેમ દોપ યુક્ત નેત્રવાળાને છીપ રૂપાર્પે પ્રતીત થાય છે એજ રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યને જ્ઞાન જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. (સાડત્રીસમી આર્યા સાથે અન્યથા). એવી પ્રતીતિ થવાનું કારણ અજ્ઞાનરૂપી મહાભૂતને વિષે રહ્યું છે.

૩૭ લય રૂપ ઇ—મહાનૂત (નવીન) એવા દેહની સુષુપ્તિ આદિક અવસ્થામાં જેવી રીતે જ્ઞાનદાદિના જ્ઞાનની લયરૂપ સ્થિતિ થાય છે તેવીજ

સ્વામી તેવી મુક્તિ માનું હુંતો સહુથકી આધી;
 ઉપનિષદા પણ એવું, કે'છે જીવો તમે જાગી. ૩૮
 મૂઢમતિ મહિલા તું, જાણે નહિ ને કહે ગમે તેવું;
 પણ ચૈતન્ય રૂપ પ્રજ્ઞ, કારજ સંબંધથી કેવું ? ૩૯
 કે'વું રહિતજ પડશે, એ વિણ ઉત્તર નહિ કંઈ બીજો;
 શબ્દોની શક્તિ જે, પ્રજ્ઞે લાગુ નહિ રીજો. ૪૦
 એમ અસંભવ જોઈ, ઉપનિષદાએ પ્રમાણ નથી રાખ્યું;
 તો ક્યમ માનું મહિલા, જેવું હતું તેવું આ દાખ્યું. ૪૧

રીતે અજ્ઞાનની પણ લયરૂપ સ્થિતિ થવી તેને હું મુક્તિ માનું છું. (આડત્રી-શમી આર્વા સાથે અન્વય).

૩૮ સુગતાએ કરેલા પ્રજ્ઞના પ્રતિપાદનનું ખંડન કરીને કહોડ કર્મનું સ્થાપન કરતાં કહે છે: મૂઢમતિ ઇ—સ્પષ્ટ છે. પણ ઇ—પણ તાર કહેલું ચૈતન્ય રૂપ પ્રજ્ઞ કાર્યના સંબંધથી સહિત છે કે રહિત છે ? —કેવું છે ? જો કાર્યના સંબંધ સહિત છે એમ કહીશ તો પ્રજ્ઞ અને કર્મ એ થવાથી અદ્વૈતની હાનિ થાય છે માટે કાર્યના સંબંધ રહિત છે એમજ કહેવું પડશે. શબ્દોની ઇ—કોઈ શબ્દ બોલવાથી તે અમુક પદાર્થ છે, એવા બોધ થવાના કારણે શબ્દની શક્તિ કહે છે. શબ્દની એવી શક્તિ કાર્ય માત્રને લાગુ પડે છે. પણ પ્રજ્ઞ તો પોતે કાર્યરૂપ નથી (કેમકે પ્રજ્ઞ કાર્યના સંબંધથી રહિત છે એમ પાછળ પ્રતિપાદિત થયું છે) માટે કોઈ શબ્દની શક્તિ પ્રજ્ઞરૂપ અર્થને લાગુ પડી શકશે નહિ. અર્થાત્ એવો કોઈ શબ્દ નથી કે તે પ્રજ્ઞરૂપ અર્થનો બોધ કરી શકે. આ ઉપરથી આવું અનુમાન થઈ શકે છે: પ્રજ્ઞ કોઈ પણ પદાર્થ નથી; કેમકે તેને કોઈપણ શબ્દની શક્તિ લાગુ પડતી નથી; જેને જેને કોઈ શબ્દની શક્તિ લાગુ પડે છે, તે તેજ કોઈ પદાર્થ હોય છે. જેમ ઘટ.

૪૧ એવી રીતે શબ્દની શક્તિ લાગુ ન પડવાથી પ્રજ્ઞનોજ અસંભવ થાય છે માટે પ્રજ્ઞ પ્રમાણ નથી તે કહે છે: એમ ઇ—સ્પષ્ટ છે.

- કર્મતણાં જ્ઞે મહિમા, જ્ઞેને સુપદોસમૂહ પાણુ ગાયે;
 યજ્ઞાદિક કર્મોમાં, વેદાંતો વિધિયકી જાયે. ૪૨
- વેદ વદ પે'લેથી, એ શુ' તારે પ્રમાણભૂત નથી;
 જ્ઞે દષ્ટાંતજ તારું, વ્યર્થ કરું હું હવે જકથી. ૪૩
- સુપરમ પ્રસિદ્ધી પામી, ઘટ પટ આદિકતાણી મહાશક્તિ;
 તે શબ્દોની શક્તિ, કાર્ય પદાર્થે વસે વ્યક્તિ. ૪૪
- તેથી કર્મો કીજે, મુક્તિ મળવા ચિતે ધરી આરૂ;
 અગ્નિહોત્રાદિકે, તરશો તરણી અમે ધારૂં. ૪૫
- કર્મની સાથે મુક્તિ, જ્ઞેડે નહિ તે વળી કહે આણું;
 જીવ શિવ એકાકારે, માને તે શુ' અમે સા'ણું. ૪૬

૪૨ સુપદોસમૂહ—વેદનાં ઉત્તમ પદોનો સમૂહ. વેદાંતો ૪૦—
 યજ્ઞાદિક કર્મોમાં વેદાંતના (ઉપનિષદના) મંત્રોનો પણ વિધિથી ઉપયોગ
 થાય છે. અર્થાત્ વેદાંતનો પણ કર્મ પરવેજ ઉપયોગ છે.

૪૩ વેદ ૪૦—વેદ પણ પેહેલેથી યજ્ઞાદિક કર્મ કરવાં એમ કહે છે.
 પ્રમાણભૂત—પ્રમાણરૂપ થયેલું. હવે જકથી—(અથવા) હવેજ કથી.

૪૪ સુપરમ—અતિશય. મહાશક્તિ—ઘટ વગેરે શબ્દોની તેના વા-
 ચ્ય અર્થનું જ્ઞાન થવાના કારણરૂપ મોટી શક્તિ. તે ૪૦—એવા તમા-
 મ શબ્દોની શક્તિ કાર્યરૂપ પદાર્થને વિષે રહે છે—તે શક્તિ કાર્ય પદાર્થનો
 બોધ કરે છે એ વ્યક્તિ (વ્યક્ત—ખુલ્લું) છે.

૪૫ તેથી ૪૦—શબ્દ માત્રની શક્તિ જ્ઞે ઉપર કહેવા પ્રમાણે
 કાર્ય માત્રમાં રહેલી છે તો તે કાર્યોના કારણરૂપ કર્મ પણ કરવાંજ
 જોઈએ. અર્થાત્ વેદ પણ શબ્દરૂપ હોવાથી વેદના શબ્દોની શક્તિ
 પણ યજ્ઞાદિક કર્મનો બોધ કરનારી છે. મુક્તિ મળવા—(વેદમાં યજ્ઞ-
 દિક કર્મથી મુક્તિ કહી છે માટે) “ અક્ષયં હૈં ચાતુર્માસ્યયાજિનોમુક્તમવાંત ”
 “ એમાસમાં યજ્ઞ કરનારનું પુણ્ય અક્ષય થાય છે ” ઇત્યાદિ વચનો પ્રમાણ-
 રૂપ છે. ૪૬ સા'ણું—અર્થાત્ અમે શુ' તે વાતને અહણુ કરિયે કે ?

આગમ નિગમે નાહ કંઈ, તે માટે તો પ્રમાણ દેખાએ;	
સુન્નતા કે' ભરતા, એ સુખ મળતું સુરેખાએ.	૪૭
શીખવિયું છે નિત્યે, તમને અમને પિતાશ્રીએ સાચું;	
વળી બોલે છે હમણા, તે કહું જેમાં નથી કાચું.	૪૮
ચોગી કરવા કાજે, ગર્ભે બોલે રહ્યો ભઈ મારો;	
તત્ત્વમસિધેતકેતુ, અધુના બોલે નહિ ન્યારો.	૪૯
વદિયે એકે રૂપે, જીવ શિવ એથી જાણાય નહિ સ્વામી ?	
પ્રહ્લતાણું મતિપાદન, કરતા આવ્યા પિતા નામો.	૫૦
કો'ડ કહેછે વાર, તત્ત્વમસિતણા નિરાણય તો કીજે;	
ઉપર ઉપરથી જીનતી, લાગે જીવ શિવ અભેદી જે.	૫૧

૪૭ આગમ-શાસ્ત્ર. નિગમ-વેદ. તેમાટે-જીવ શિવ એક છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરવામાટે. સુન્નતા ઇ—પતિનાં આવાં વચન સાંભળીને પત્ની સુ-
ન્નતા કહે છે કે હે ભત્તા ! એ સુખ તો સુરેખાએ (ભાગ્યની સારી રેખા
હોય તો) મળે છે. અર્થાત્ પ્રહ્લાનંદનું સુખ તો પૂર્વના પુણ્યથીજ
મળે છે ! ૪૮ બોલે છે—(પિતાશ્રી).

૪૯ પિતાશ્રી (ઉદ્દાત્તક) હમણા શું બોલે છે તે કહે છે: ચોગી ઈ—
મારો ભાઈ જે હમણા મારી માતાના ગર્ભમાં રહ્યો છે તેને ચોગી કરવા મા-
ટે મારા પિતાશ્રી બોલે છે. શું બોલે છે તે કહે છે: તત્ત્વમસિ ઈ—
“ સયણોડણિમૈતદાત્મ્યનિર્દૈસર્વતત્ત્વત્ત્વર્દસઆત્માતત્ત્વમસિધેતકેતોદતિ ”— અર્થ
“ એવા સૂક્ષ્મ આત્માવડે આ સઘળું જગત વ્યાપ્ત છે તે પ્રહ્લ છે અને
સત્ય છે. હે પ્ર્યેતકેતુ ! તું તે આત્મા છે ” (ક્ષાંદોગ્ય ઉપનિષદ).
તે (મારા પિતાશ્રી) અધુના (હમણા) પણ ન્યારો (અર્થ) બોલતા નથી,
અર્થાત્ જીવ પ્રહ્લાની એકતાજ પ્રતિપાદન કરે છે.

૫૦ વદિયે ઇ—એ ઉપરથી (પિતાવાક્ય પ્રમાણથી) જીવ શિવ
એકરૂપે છે એમ આપણે વદિયે (અર્થાત્ વદવું જોઈએ) એમ હે સ્વામી !
‘શું જણાતું નથી ? પિતાનું વચન શામાટે પ્રમાણ ગણવું તેનું કારણ
કહે છે: નામી ઇ—પિતા નામી (નામસદા—અભવિદ્યામાં પ્રખ્યાત છે).
નામી વિશેષણ અભિપ્રાયવાળું છે માટે પરિકરાણકાર.

૫૧ કહેાડ કહે છે કે, પિતાશ્રી “ તત્ત્વમસિ—તે તું છે ” એ વાક્યનો
ઉપદેશ કરે છે તેમાં તે કર્મ માર્ગનેજ પ્રતિપાદન કરે છે પણ અદ્વૈત માર્ગને

એમાં સત્ય પ્રમાણે, કેવું વશિયું અમોથકી આજે;

આરોપ ધ્વિરકેરો, એથી યજ્ઞકારમાં રાજે.

૫૨

ન પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ જો, ઉપદેશથકી કરી તત્ત્વમસિમાં;

તો ખલ્લ વિષે જાણો, છે ખલ્લ અભેદ પટ દશિમાં.

૫૩

ગ્રાહ્ય ત્યાજ્ય ન ખલ્લે, ગણતાં ગણુના અશાસ્ત્રમાં થાયે;

માટે આરોપાયે, યજ્ઞમાનતાણી યજ્ઞ સહાયે.

૫૪

નથી પ્રતિપાદન કરતા; પણ ઉપલક્ષ્ય જોતાંજ અદ્વૈત અર્થ પ્રતિપાદન એ વાક્યમાં ખાસે છે. તે વિષે કહે છે: કહેડ ૪૦—૨૫૯ છે.

૫૨ તત્ત્વમસિ વાક્યનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિયા ખરો અર્થ શો છે તે કહે છે: આરોપ ૪૦—યજ્ઞ કરનારને વિષે દેવાદિકનો આરોપ કરવામાં આવે છે તે આરોપનું વિધિવાક્ય તત્ત્વમસિ છે. એટલે હે યજ્ઞમાન: તે (આરોપિત પદાર્થ) તું છે. જેમ યજ્ઞમાનમાં શિવનો આરોપ કરવો હોય તો તત્ત્વમસિનો ઉપયોગ થાય. એવી રીતે કે હે યજ્ઞમાન ! તે (શિવ) તું છે.

૫૩ એ રીતે તત્ત્વમસિ વાક્યવડે કર્મનું પ્રતિપાદન કરીને અભેદવાદનું ખંડન કરે છે: ન ૪૦—જો તત્ત્વમસિ વાક્યનો અર્થ અમુક (યજ્ઞાદિક) કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થતો હોય (લાગુ ન પડતો હોય) અને અમુક (અભેદાદિક) બોધમાંથી નિવૃત્ત ન થતો હોય (લાગુ પડતો હોય) તો તે અર્થ અભેદ બલ્લને વિષેજ લાગુ પડે છે એમ જાણો (તદ્દરનાની ખાતર એ વાત થોડી વાર માન્ય કરો). એટલે એથી એવું થશે કે ૫૨ અને દશીમાં પણ બલ્લ છે માટે ત્યાં એ વાક્ય લાગુ કરીને એમ કહેવું પડશે કે, હે ૫૨ ! તું દશી છે; અથવા, હે દશી ! તું ૫૨ છે. કેમકે (તમારે અભેદવાદને મતે) તત્ત્વમસિ વાક્યનો અર્થ ૫૨માં પ્રવૃત્ત થવાનો નથી અને દશીમાંથી નિવૃત્ત થવાનો નથી. અર્થાત્ અમે (કર્મવાદી) તો એમ કહીએ છીએ કે માત્ર યજ્ઞાદિકમાં, જ્યારે યજ્ઞમાનમાં ધ્વિરાદિકનો આરોપ કરવો હોય ત્યારેજ તત્ત્વમસિ વાક્યનો અર્થ પ્રવર્તે છે, અને બીજી વ્યાવહારિક ખાખતોથી નિવર્તે છે.

૫૪ ગ્રાહ્ય ૪૦—તત્ત્વમસિ વાક્યની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ન માનવાથી સર્વ જગત્તરૂપ બલ્લને વિષે અમુક ગ્રાહ્ય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) અને અમુક ત્યાજ્ય (તજવા યોગ્ય), એમ રહેતું નથી. પણ વિધિ નિષે-

બાળા બોલી બળથી, મીમાંસામાં કહ્યું કહો કેવું;	
આદિત્યો યૂપઃ યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ વદે એવું.	૫૫
તત્ત્વમસિ નહીં તેમાં, વિજ્ઞાન વિષે વસે સહો એ તો;	
છવ શિવકેરું જાણાવે, બેદરહિતપણું તમે ચેતો.	૫૬
ભામિનો ભટકાં મારે, એથી તારી નહિ સિદ્ધિ સાચી;	
જો હમાણાં કરી નાખું, તારી વાતો સહુ કાચી.	૫૭
મનને પ્રહ્લ કહે છે, અન્ન પ્રહ્લરૂપ કે' ઘણા દિવે;	
સપિતા પ્રહ્લ મનાયે, વાયુ પ્રહ્લ ભણી કરી રીજો.	૫૮
પ્રાણુ પ્રહ્લ ભણેછે, ઇત્યાદિક શ્રુતિ વિષે પ્રમાણુ છે;	
પૂજન અરચા કરવી, વિધાન વરમતિ જાણુ છે.	૫૯

ધને પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રમાં એ વાત માન્ય નથી માટે તત્ત્વમસિનો એવો અર્થ કરવો એ શાસ્ત્ર પ્રમાણુ નથી. માટે ઈન્—માટે તત્ત્વમસિની યોજના યજમાનના યજની સહાય કરવામાં—યજમાનની કીર્તિ વધે એવા કાર્યમાં થાય છે.

૫૫-૫૬ આદિત્યો ઈન્—યજનો સ્તંભ જે યૂપ કહેવાય છે તે આદિત્ય છે અને તેની પાસેનો પથ્થર એ યજમાન છે. એવું મીમાંસામાં કહેલું છે. આહીં યજમાનમાં પ્રસ્તરનો આરોપ કર્યો છે પણ કાંઈ, હે સ્વામી ! તમે કહોછો તેમ તત્ત્વમસિ અર્થની પ્રવૃત્તિ કરી નથી. માટે તત્ત્વમસિના અર્થની તો વિજ્ઞાનમાંજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તથા તે છવ અને શિવનું અભેદપણું જાણાવે છે.

૫૯ સુખતાએ તત્ત્વમસિ વાક્યની યજમાં પ્રવૃત્તિનું ખંડન કર્યું તે-સાંભળીને કહોડ તત્ત્વમસિ વાક્યનો ગૌણ અર્થ માનીને બીજે પ્રકારે કર્મ-મતનું સ્થાપન કરેછે: મન ઈન્—જેમ, વેદમાં મનને, અન્નને, સૂર્યને, વાયુને, પ્રાણુ વગેરેને પ્રહ્લ કહે છે તે માત્ર તેમનું પૂજન અર્ચન કરવાનું વિધાન—પૂજનાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર વાક્ય છે.

- તત્ત્વમસિ પણ તેમજ, બ્રહ્મમતિ કરી સ્વતંત્ર શું સાધે;
વિધાન કરેછે એ, તો પછી જીવ શિવ કહી બાધે. ૬૦
- એક નથી તે નારી, આગમ નિગમે પ્રમાણ તો ભરિયાં;
કર્મતણા પથ મોટો, સાંભળી શ્યામા ઘણાં ડરિયાં. ૬૧
- અમુઝાણ અંગ ન માતી, રાતી તાતી મહામતિ થાતી;
ઉત્તર કાંધ ન સૂઝે, અકળામાણુથકી અમુઝાતી. ૬૨
- એવે ગર્ભ રહેલો, બાળક બોલ્યો અરે કહો આ શું;
ખોટી ખોટી વાતો, વદિયા તે શું અમો સા'શું. ૬૩
- જ્યકેરે આનંદ, વાણી સુણી નહિ કહોડ મુનિએ તો;
કીધો કર્મપથ નિશ્ચે, કે'તો રામા મુણીએ તો. ૬૪
- એવે થાતો બીજો, નાદ મનોહર મહા મહા મોટો;
ફૂલાઓ શું ફેલે, ફૂટે નિશ્ચય સુપરપોટો. ૬૫

૬૦ તત્ત્વમસિ ઇ—તત્ત્વમસિ પણ વિધાન વાક્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞમ બ્રહ્મનું પૂજન મન, અન્ન, સંવિતાદિકદ્વારા થાય છે તેમ તુજદ્વારા પણ થાય છે માટે તે કરવું એવો વિધિ એ વાક્ય બતાવે છે. પણ જો એ વાક્યને વિધાનવાક્ય ન માનીએ અને જીવ શિવની એકતારૂપ બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય માનીએ, તો એવી બ્રહ્મમતિ (બ્રહ્મરૂપ બુદ્ધિ) કરીને તે વાક્યથી સ્વતંત્રપણે બીજું શું સિદ્ધ થાય એવું છે? કેમકે હે સ્ત્રી! તારા કહેવા પ્રમાણે એ વિધિવાક્ય નથી તેમ તે નિષેધવાક્ય નથી એ પણ પ્રત્યક્ષ છે. માટે મારા કહેવા પ્રમાણે એ વાક્ય તો કર્મનું વિધાન કરેછે—કહે છે, અને જો એ વાક્ય કર્મવિધાયક છે તો પછી જીવ અને શિવ એ બે જુદા જુદા છે એ મત કઇ જગોએ બાધ કરે એમ છે?

૬૧ એક ઇ—હે નારી! એ એકજ પ્રમાણ છે એમ નથી, પણ આગમ અને નિગમમાં તેનાં ઘણાં પ્રમાણ ભરેલાં છે. પથ—રસ્તો. ૬૨ મહામતિ—મોટી બુદ્ધિવાળી. ૬૩ બાળક—અષ્ટાવક.

૬૪ જ્યકેરે ઇ—કહોડે પોતાની સ્ત્રીને વાદમાં હરાવી તેના આનંદના આવેશમાં ગર્ભનું વચન સાંભળતો નથી.

- કર્મજકાંડી ! કો'શું, અદૈત તમે કરમથકી કુકું ?
- પ્રજ્ઞાત્મા સત્ય ભણીને, માનો બીજું સહું ભૂંડું. ૬૬
- કો'ડ કહે જો હારી, મારી વાતો મનાયછે શાસ્ત્રે;
- અદૈત પદારથ જે, કુશકા જેવું વદું માત્રે. ૬૭
- એમ હરખતી મૂર્છા, માંહે પડિયો મહામુનિ મોટો;
- શ્રવણે કાંઈ ન સુંણે, આડંબર અતિ ઘણો ખોટો. ૬૮
- ત્રીજી વારે ત્યારે, બાળક આલ્યો સુગર્ભથી કોધી;
- નિંદા કરવી મૂકો, સાચી વાતો નથી શોધી ! ૬૯
- એવો શબ્દ સુણીને, ચોદિશ જોતો કહોડ કે' આ શું;
- અગ્નિહોત્રથી રીડી, બોલ્યા અગ્નિનું ધન્ય પાસું. ૭૦
- હોમનો શાળા જોઈ, ત્યાં નહિ કોઈ તદા કરે શું ત્યાં;
- આકાશની વાણી એ, શુભ જય મારો ભરે શું ત્યાં. ૭૧
- કે કર્મો થઈ ઉદે, આવી કે'તાં ભલો ભલો જીત્યો;
- આહા ! શું હું મોટો, પાળી કેવી મહાનંત્યો. ૭૨
- કોધેલી છે તદપિ, તારૂણી ત્યાં મંદ હસે મુખથી;
- સ્વામી શોધો કો'શું, હસતાં ઉદર દુખે મુખથી. ૭૩
- કોધ તમેને ચઢશે, હાસ્ય કરે છે વદી અશું વા'લા;
- ગર્ભ કહે શો કોધજ, મા'ત્મા મોટા નથી ન્યાળ્યા ! ૭૪

૬૭ ગર્ભનો બીજવારનો શબ્દ પણ ન સાંભળતાં કહોડ પોતાની પત્ની આગળ નવવાક્ય બોલ્યે જાયછે. તે કહેછે: કો'ડ ધ૦—સ્પષ્ટ છે.

૭૦ પાસું—પક્ષ. કહોડ કહેછે કે હું અગ્નિની ઉપાસના કરું છું માટે તે અગ્નિ કાંઈક બોલેછે અને મને અભિનંદન આપેછે, માટે મારે અગ્નિનો પક્ષ છે તે ધન્ય છે. ૭૨ નીત્યો—નીતિએ.

૭૩ કોધેલી—(પોતાનો વાદમાં પરાજય થવાથી). ૭૪ હાસ્ય ધ૦—વા'લા ! અશું (એવું) વદીને સ્ત્રી હાસ્ય કરે છે. ગર્ભ ધ૦—તે સાંભળીને ગર્ભ કહે છે કે, એમાં કોધ શો ?

ક્રોધ કરે નહિ તે જન, વાદવિવાદ તથા હુશ્યે ક્યારે;
વાદ કરો હું સાથે, ઉદરે વાશી રહ્યો જ્યારે. ૭૫
ત્યારે મોઢા માનું, પાગે લાગું કરમતાણા વાદી;
નહિ તો હું દેખાડું, ઉદાલક ગુરૂની પરસાદી. ૭૬

રાગ મારૂની ચાલ ટૂંકડી.

જેઈ જીવતી હસતી, કસતી વસ્ત્રો ધર્યાં સયાં અંગે;
ઉદાલક ગુરૂ નામે, વામે વે'મો પડ્યા અડ્યા પંગે. ૭૭
સુજતા કે' ભરતા, વરતા જોજો સુગર્ભની સારી;
ઉદરે વસતાં વાતો, આ તો આવી કરે ઘણી ન્યારી. ૭૮
ઓધે જશે એ તો, એતો ચિત્તે ચતુર ગુણાણા;
પોજે જતાં અટકે, ખટકે ખાંતે ખરેખરું વા'લા. ૭૯
કર્મ કહોછો મોટું, ખોટું કે'છે જવાબ તો દીજે;
ઉત્તરે આપી સારો, વારો વા'લા તનુજ જ્યમ રીઝે. ૮૦
શાપતાણા તો ભયથી, નયથી નારી ન ખોલી મનમાં ને;

૭૬ પરસાદી ઇ—અર્થાત્ ગર્ભમાં રહ્યા છતાં મેં જે બહુચાન ઉદાલક પાસેથી મેળવ્યું છે તે હું તમને દેખાડું છું.

૭૭ રાગ મારૂની ચાલ ટૂંકડી—ગીતિવૃત્ત. કસતી ઈ—અતિ હસવાથી તેનાં વસ્ત્ર અંગ ઉપરથી સરી ગયાં હતાં તેને તે કસતી—હીક કરે છે. ઉદાલક ઇ—ઉદાલક ગુરૂના નામથી કહોડને જે પંગે (પંગુ—અર્થાત્ મર્મ) અડ્યા અર્થાત્ ગર્ભ સંબંધે ઉપજેલા જે વેહમ પડ્યા હતા તે, તે વામે છે—તજે છે. ૭૮ વરતા—ઉત્તમતા.

૭૯ ઓધે જશે—વંશ પરંપરાને અનુસરશે. અર્થાત્ તમારા જેવો તકરારી થશે. પોજે જતાં—સંગતિને અનુસરતાં—અર્થાત્ મોશાળપક્ષના ગુણુ ગ્રહણ કરતાં. ૮૦ કહોછો—(તમે). કે'છે—(આ ગર્ભ).

છાની રે'તી છાયા, જાયા અંગુલિ ધરેજ હનમાં જે. ૮૧
જાણે ક્રોધ નિવાર્યો, ધાર્યો ક્ષમગુણ કહોડ મુનિ મોટે;
વામનશુ મન મારી, ધારી ધ્યાને વધા જઇ જોટે. ૮૨

શ્લોક.

વસે ગર્ભ માંહી ગુર કચાંહિ ત્યાંહી ?
ગુર તો અમારા તમારા ન કચાંહી;
વદે સત્ય ના તું, તજ્જતું ન નાતું,
ખરેખાત મોટું ન જોટું ભજ્જતું. ૮૩

શ્લોક.

પિતા વિચાર કીજિયે, શરીર ગર્ભઆશયે,
અજ્ઞાણ અંગ જાણ હવ શિવ શાત આશ એ;
વિશુદ્ધ તત્વ સત્ત્વ આતમા તમો પ્રમાણજે,

૮૧ નયથી—વિનયથી. છાયા—છાયાની પેઠે પુરૂષને અનુસરનારી સુખતા. જાયા—સ્ત્રી. હનમાં—હડપચી ઉપર. અર્થાત્ હડપચી ઉપર આંગળી મૂકીને સ્ત્રી છાની રહી.

૮૨ વામનશુ. ઈં—જેમ વામને બલિ ઉપર ક્રોધી છતાં કપટથી ક્ષમગુણ (ક્ષમાગુણ) ધાર્યો હતો તેમ, અથવા, વામનશુ મન મારીને—મનવડે મનને મારીને, કહોડે પણ ગર્ભનાં વચનથી ઉપજેલા કેનાદૃઢ ઢાંકીને ઉપરથી ક્ષમગુણ ધાર્યો હતો. જોટે—જોટે માર્ગે—આડે માર્ગે.

૮૩ શ્લોક—ભુજંગી. ગુર ઈં—ઉદ્દાલક ગુર તો અમારા છે; તમારા તો કહીં પણ નથી. વદે ઈં—તું સત્ય બોલતો નથી, તેમ મારાથી તારું નાતું (સંબંધ) તજ્જતું નથી. અર્થાત્ તું મારો પુત્ર છે તે બદલનો પ્રેમ મારાથી તજ્જતો નથી. અથવા, જે તારાથી ઉદ્દાલક સાથનો ગુર શિષ્યનો સંબંધ તજ્જતો નથી તે તું સત્ય બોલતો નથી. ખરેખાત ઇં—પણ જે ખરેખાત મોટું જોટું છે તે અમારાથી ભજ્જતું પણ નથી—કબૂલ રખાતુ નથી.

ન અંધકાર તેહને, અશુદ્ધ કે' પ્રમા ન જો. ૮૪
 ગુરુ ન આપના પિતા સુજ્ઞાનવાન તેતણા,
 કુકર્મ સિદ્ધ સાધ્ય છે ગુરુ વિષે નહીં મણા;
 હું' ગર્ભમાં સુજ્ઞાનવાન, બોધ શોધથી ગ્રહ્યા,
 વધુ' ખરૂં ખચીત બોલ વ્યર્થ એક ના કહ્યા. ૮૫
 કુકર્મ પાશથી તમે અસત્ય સત્ય માનતા,
 અસત્ય વિશ્વ છે તથાપિ સત્ય સારૂં જાણતા;
 ગિરા ન ગર્ભની ભજે વિવેક ક્યાંથી જાણતા,
 ન આપને વધૂ કહું રખે અજાણ જાણતા. ૮૬

૮૪ શ્લોક—નારાયણદેવ. પિતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગર્ભ કહેછે:
 પિતા ઇ—હે પિતા ! તમે વિચાર કરો કે શરીરના ગર્ભાશયમાં જીવનું જે
 અંગ (દેહ) છે તે અજાણ (જડ) છે, પણ જીવ એ તો જ્ઞાતા (શમી ગયેલી
 આશા આશા) વાળો શિવરૂપ છે. વિશુદ્ધ ઇ—આત્માને વિશુદ્ધ તત્વ-
 રૂપ અને સત્વરૂપ પ્રમાણુ કરજો. ન ઈ—તેને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નથી.
 તેમ છતાં પણ જે મનુષ્યમાં પ્રમા (બુદ્ધિ) ન હોય તો તે તેને અશુદ્ધ કહે.

૮૫ તમારા ગુરુ કોણુ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે; ગુરુ ઇ—પિતા
 (ઉદ્દાલક) આપના ગુરુ નથી, પણ જે સુજ્ઞાનવાન છે તેના તે ગુરુ છે;
 કારણ કે તમે તો કુકર્મ (નિંદવા યોગ્ય એવાં કર્મ) થી સિદ્ધ થયેલા સ્વર્ગા-
 દિક્ષને સાધ્ય છો—અર્થાત્ તેવા સુખને આધીન છો, અને ગુરુવિષે તો
 મણા નથી—તે તો પરમ જ્ઞાનવાન છે. માટે અદ્વૈતજ્ઞાની ઉદ્દાલક તમારા
 જેવા કર્મનિષ્ઠના ગુરુ હોય નહિ. પણ હું તો જ્ઞાની છું માટે મારા તો તે
 ગુરુ હોઈ શકે છે.

૮૬ અસત્ય ઇ—અસત્ય કર્મને સત્યરૂપે માનતા. ગિરા ઇ—જો
 તમે ગર્ભની ગિરા (કર્માદિક અસત્ છે અને જ્ઞાનાત્મા સત્ છે એવી)
 નથી ભજતા—નથી માન્ય રાખતા તો તમે સત્ અસત્નો વિવેક ક્યાંથી
 જાણો છો ? ન ઈ—આપને હું (વિનયને લાંબે) વધુ (વધારે) કહેતો
 નથી માટે તમે રખે મને અજાણ જાણતા.

શ્લોક.

મતિમૂઢ ! જો જાણુ છું એમ ધારે,
ગતિમૂઢ ! કે' માતને પૂછ્યું ત્યારે;
અતિ રૂઢ અદ્વૈત મધ્યે વિરાજે,
રતિ મૂઢ ! રાગી થતાં શે ન લાજે.

૮૭

શ્લોક.

ન લાજિયે ન સાજિયે કુકર્મ કર્દમે કદા,
ઉદ્દાલકે દિશા જાણાવી વાસ ત્યાં વસું સદા;
તનુજ તાત ! માત પક્ષ દક્ષવાન દાખશે,
અસત્યને ન સત્ય તુંડ તાત ! તર્ત ભાખશે.

૮૮

શ્લોક.

તત્ત્વમસિ તાત કહો પ્રભથી અભિન્ન જે,
જીવ શિવ સાથ કહો દાખતું ન લીન તે;

૮૭ શ્લોક—ભુજંગી. ગર્ભસ્થ અષ્ટાવકનાં વચન સાંભળીને ક્રોધી થયે-
લો કંદોડ તિરસ્કાર પૂર્વક કહે છે: મતિમૂઢ ઈ—સ્પષ્ટ છે. ગતિમૂઢ ઇ—
હે મૂઢ ગતિવાળા ! ત્યારે તો મેં તારી માતાને જે પૂછ્યું છે તેનો ઉત્તર દે.
વળી બીજો આક્ષેપ કરે છે: અતિ ઈ—જો તું અદ્વૈતમાં અતિ રૂઢ થઈને વિરાજે
છે તો પછી હે મૂઢ ! રાગી (સંસારમાં જન્મ લેવારૂપ રાગ—પ્રીતિવાળો)
થતાં તું રતિ (લગાર) પણ શે લાજતો નથી !

૮૮ શ્લોક—નારાયણ. ગર્ભ ઉત્તર આપે છે: ન ઈ—અમે કુકર્મ-
રૂપી કર્દમ (કાદવ) માં કદા (ક્યારે પણ) સાજિયે ન (સજ થતા નથી)
તેથી અમે લાજતા પણ નથી. દિશા—જ્ઞાનરૂપ આનંદ એ તારું સ્વરૂપ છે
એવી દિશા. તનુજ ઈ—હે તાત ! દક્ષવાન (દક્ષતાવાળો) તનુજ (પુત્ર)
માતપક્ષ દાખશે (તમોએ માતાને પૂછેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને તેના
પક્ષનું સમર્થન કરશે). અસત્યને ઈ—અને હે તાત ! મારું તુંડ (મુ-
ખ) અસત્ય કર્મમાર્ગને તર્તજ સત્ય નહિ કહે.

સત્ય કરું આજ અમો સિદ્ધ સાધી દાંવ એ,
કર્મ કૂડ આપ લહો, સત્ય સત્ય સાંવ જે. ૮૯

શ્લોક.

મનોબ્રહ્મેત્યુપાસીત ક્ષણે ક્ષણે વિચારશો,
ન તત્પદ ન ત્વમ્પદ અસિપદ નિવારશો;
સુઅર્થ જોઈ શબ્દ સાધો વ્યાધિને વિહારશો,

(પછે) ન વેદ વાક્યથી અભિન્ન જીવ શિવ ધારશો. ૯૦

શ્લોક.

(તમે) સુજાતા જનેતાતણા ગર્ભ માંહી,
વશી જો રહ્યા તો વદા સત્ય આંહી;

૮૯ શ્લોક—નિશિપાળ છંદ. તત્ત્વમસિ ૪૦—હે તાત ! તત્ત્વમસિ જે બ્રહ્મથી અભિન્ન છે તે જીવ ને શિવ સાથે લીન (એક રૂપ થયેલો) દાખ-તું નથી, એમ તમે કહો છો, તે આજ અમો સત્ય કરીએ છીએ અને દાવ સાધીને (આ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો તે ન જવા દેઈને) સિદ્ધ કરીએ છીએ. કે જેથી આપ કર્મને કૂડ લહો (જાણો) અને જે સસ હોય તેને સત્યપણે સાંવ (ગ્રહણ કરો).

૯૦ શ્લોક—નારાય છંદ. ગર્ભનું એવું વચન સાંભળીને કહ્યું કહેછે: મને ૪૦—“મનોબ્રહ્મેત્યુપાસીત”—મન બ્રહ્મ છે, માટે તેનું ઉપાસન કરવું. ઇત્યાદિ વેદનાં વચનો જો, તમે ક્ષણે ક્ષણે વિચાર કરશો તો તત્ત્વમસિ ના તત્, ત્વમ્ અને અસિ પદવડે તમે તેને નિવારી શકવાના નથી; અર્થાત્ તેના અર્થને ફેરવી શકવાના નથી, કેમકે ત્વમ્ (હે મન ! તું) તત્ (તે બ્રહ્મ) અસિ (છે). એવો અર્થ થાયછે. માટે તત્ત્વમસિ વાક્યનાં પદોના સારા અર્થને જોઈને તથા તે શબ્દોને સાધીને (સિદ્ધ કરીને—પ્રતે તેમ લાગુ કરીને) તમારા મનના દુઃખરૂપી વ્યાધિને વિહારશો. અને એવી રીતે વેદ વાક્યથીજ જીવ અને શિવને અભિન્ન (એકરૂપ) ધારશો નહિ—એક રૂપ નથી એમ જાણી શકશો.

જનેતા તમારી કહેં મુક્તિ કર્મ,
ન જોડો, વદેછે કરો સત્ય ધર્મે. ૯૧

અમો એમ ભાણું સુકર્મે સુમુક્તિ,
વદે વેદ શ્રુતિ જણાવું શું જુક્તિ;
કહો દોષ તેમાં. થયા મુનિ મોટા,
નહીં તો અમે ધારીશું બેય ખોટાં. ૯૨

શ્લોક.

પિતાશ્રી આપ પક્ષ એક માંહિ હારિયા ખરા,
વિવેક ધારીં મારીં વાત મુજબે થઈ પરા;
સુ આગમે સુ નિગમે સુજાણછો તમે ભલા,
નિવારું સંશયોથી ભલું થયું અમે મળ્યા. ૯૩
કરું હું મુક્તિકેરી વાત જ્ઞાન ધ્યાનમાં ધરો,
ઉપાસના રૂપ ક્રિયાથી મુક્તિને પરી કરો;

૯૧ શ્લોક—ભુજંગી. જનેતા ઈં—ગર્ભ । તમારી જનેતા (માતા)
કહે છે કે કર્મ (કર્મ સાથે) મુક્તિને ન જોડો. એ જે એવું વદેછે તે-
ને સત્ય ધર્મથી સિદ્ધ કરો.

૯૨ કહો ઈં—જો મોટા મુનિ થયા છે તો અમારા કહેવામાં શો
દોષ છે તે કહો; નહિ તો અમે એમ ધારીશું કે બેય (મા અને દીકરા)
ખોટાં છે.

૯૩ શ્લોક—તારાવ્ય ગર્ભ કહે છે; પિતાશ્રી ઈં—હૈં પિતાશ્રી ! તમે
એક પક્ષમાં (કર્મથી મુક્તિ છે એમ કહેવાવડે) હાર્યા ખરા. પરા—કા-
મથી દૂરગત થઈને. નિવારું—સંશયોથી તમને દૂર કરું. ગર્ભ ઉપહાસ
કરે છે: ભલું ઈં—ઠીક થયું કે અમે તમને મળ્યા ! અર્થાત્ ન મળ્યા
હોત તો તમે સંસારમાં ભટકતા રહેત અને મુક્તિ પામત નહિ !

સુસ્વર્ગ આદિ નાશવંત જો ઉપાસના કરે,
અનિત્ય મુક્તિ માનતા પછે કહો શું કો કરે. ૯૪
દૂષિત કર્મ સાથે એમ યોગ મુક્તિનો નહી,
વિજ્ઞાન સાથે જોડોને જાણાવિએ અમે વહી;
કુદોષ તો અનિત્યનો આહુરણ ન લાગતો,
સદા વસે સ્વરૂપમાં અખંડ રંગ રાગ તો. ૯૫
કહોડ કે' અલ્યા શું આજ શીખવે મુને ભણું,
વિજ્ઞાનવાન જાણિયા ! હતું છતું થયું કળયું;

૯૪ પરી—દ્વર. સુસ્વર્ગ ઈ—સ્વર્ગ આદિક નાશવંત સુખને માટે
જો ઉપાસનારૂપ ક્રિયા કરવી એમ કરે (વેદાદિક વચનોના અર્થ; એવા
થાય) તો પછી તેવી ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થયેલી મુક્તિને અનિત્ય (નાશ-
વંત) માનતાં કોઈ કરશે શું ? અર્થાત્ એકાંક એ મુક્તિને અનિત્ય કહી શકા-
શે. તાત્પર્ય એ કે ઉપાસનારૂપ કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી સ્વર્ગાદિરૂપ મુક્તિ આ
લોકનાં સુખની પેઠે નાશવંત છે અને તેથી તેવી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને આ
લોકનાં દુષ્ટ દુષ્ણવાળાં સુખ છોડીને ઉપાસનારૂપ કર્મ કરવામાં કોઈની પ્રવૃત્તિ
પણ થઈ શકે નહિ. પણ તમે તો પ્રવૃત્તિ થવાનું કહો છો માટે તમારો
પક્ષ ખોટો છે.

૯૫ દૂષિત ઈ—એવી રીતે કર્મ સાથે મુક્તિનો યોગ દૂષિત છે, માટે
અમે (તેવડે નિત્ય—અવિનાશી મુક્તિની) વહી જાણાવિએ છીએ. કુદોષ
ઈ—મુક્તિનો યોગ જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવી એજ મુક્તિ છે એમ
કહેતાં અનિત્યત્વનો કુદોષ (નિર્દિત દોષ) આહુરણ (લગાર પણ) લાગશે
નહિ. કેમકે વિજ્ઞાન અજ્ઞાન સ્વર્ગાદિની પેઠે અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય છે.
તે કહે છે: સદા ઈ—વિજ્ઞાનરૂપ અજ્ઞાન સદા સ્વરૂપમાં—પોતાના રૂપમાં
—સદૈવ એક સરખારૂપે રહે છે; અને તેનો રાગરંગ (અનાદિત્વાદિ
ગુણો) અખંડ છે.

શું જ્ઞાન માનસી ક્રિયા ન વેદ બેદથી કહે;

ઉપાસના ક્રિયા નહીં શું? નિગમે વધું વહે.

૯૬

સુગર્ભ કે' કરું છું શાંત સંશયો અડચા મને,

વિજ્ઞાન એક જાતની ક્રિયા પિતા ન કો ગણે;

તથાપિ તે ઉપાસનાથી અંતરે ઘણે વસે,

ઉપાસના પુરૂષને અધીન છે નવે રસે.

૯૭

ન સાધવા સસાધવા ન આધવા સબાધવા,

ન લાધવા સલાધવા ન વાધવા સવાધવા;

૯૬ ૯૭ ધ૦—તમારામાં જે તત્વ હતું તે હતું થયું !—જણાઇ-
ગયું ! અને અમે તે કળ્યું ! જ્ઞાન અને ઉપાસનાનો અભેદ સિદ્ધ કરીને
કહેડ ઉપાસનારૂપ કર્મનું સ્થાપન કરે છે; શું ધ૦—શું વેદ બેદથી (બિ-
ન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપાસનારૂપ ક્રિયા કથન કરતાં) જ્ઞાનને માનસી ક્રિયા
કહેતા નથી ? અર્થાત્ જ્ઞાન પણ એક જાતની માનસી ક્રિયા છે. અને ઉ-
પાસના પણ ક્રિયા છે. અને તે વિષે ક્રિયારૂપ સાધારણપણું હોવાથી અને
કર્મ છે, માટે કર્મ એજ શ્રેષ્ઠ છે. નિગમે ઈ૦—શું નિગમે (વેદમાં) વધું
(કહેલું) વહે (વહી જશે—મિથ્યા થશે) ? અર્થાત્ વેદમાં એમજ કહેલું
છે અને તે સત્ય છે.

૯૭ મને—મનમાં. વિજ્ઞાન ઈ૦—હે પિતા વિજ્ઞાન એક જાતની ક્રિયા
છે એમ કોઈ ગણતું નથી. અથવા વિજ્ઞાન એક જાતની ક્રિયા છે એમ કોઈ
ગણતું નથી ? અર્થાત્ કદાચ ગણિયે તથાપિ વિજ્ઞાન ઉપાસનાથી ધણે
દૂર રહે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અને ઉપાસના કેવળ ભિન્ન છે. ભિન્ન-
ત્વનું કારણ કહે છે; ઉપાસના ઈ૦—ઉપાસના તો નવે રસે (નવે રસમાં—
નવે રસરૂપ હોઈને અથવા નવીન રસવાળી હોઈને) પુરૂષને અધીન
(આધીન) છે. અર્થાત્ ભાવનાદિરૂપ ઉપાસના તો પુરૂષ ચાહે તેવી કરી
શકે, પણ જ્ઞાન કાંઈ ચાહે તેવું કરી શકતું નથી માટે જ્ઞાન તો
સ્વતંત્ર છે.

કરી શકાય વાંકો રીતથી ક્રિયા સમસ્ત તો,
 ઉપાસના અધીન તેથી શક્ય સત્ય વસ્ત તો. ૯૮
 વિજ્ઞાન આત્મઆધીને વસી રહેતું સર્વદા,
 અભિન્ન ભિન્નમાં અશક્ય નિગમે કહ્યું સદા;
 વિજ્ઞાન રૂપ હું કહું પિતાજી સૂણિયે સહુ,
 કુસંશયો ગયા સહુ પિતાજી જ્ઞાની હું લહું; ૯૯
 સમે સમો કરી હું સિદ્ધ સત્ય સત્ય દાખવું,
 અભંગ રંગ સંગ એક પ્રજ્ઞ શુદ્ધ ભાખવું;
 કુર્મકર્દમે ન આપ રે પિતાશ્રી હૂબરો,
 સુધા સમી જાણાવું જીવિત વિષમાં ન લુભરો. ૧૦૦

૯૮ ઉપાસનાનું પરાધીનત્વ વર્ણુ છે: ન ૪૦—કોઈ કાર્ય સાધવાને કે ન સાધવાને, કોઈને બાધ કરવાને કે ન બાધ કરવાને, કોઈને પ્રાપ્ત થવાને કે ન પ્રાપ્ત થવાને અને વધવાને કે ન વધવાને પુરૂષ સ્વતંત્ર છે. એટલે સાધન, બાધન, વગેરે ક્રિયાઓ પુરૂષને આધીન છે—અને એમ વાંકી રીતથી (સવળી અને અવળી બન્ને રીતથી) સમસ્ત ક્રિયા કરી શકાય છે. એવી રીતે હોવાથી ઉપાસના પુરૂષને આધીન છે. અને તેથી ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ શક્ય છે.

૯૯ વિજ્ઞાન ૪૦—વિજ્ઞાન તો આત્માના (પોતાના) આધીનમાં સર્વદા વસી રહેતું (રહે છે). તે આત્માયકી અભિન્ન છે અને ભિન્ન (બેદવાળી વસ્તુઓ અથવા બેદબુદ્ધિ)માં તે અશક્ય છે, એમ સદૈવ નિગમે (વેદ-માં) કહ્યું છે. વિજ્ઞાન રૂપ ૪૦—હે પિતાજી ! હું તે વિજ્ઞાનનું રૂપ કહું છું તે સહુ સૂણિયે. કેમકે એમ થવાથી હે પિતાજી ! તમારા કુસંશયો સહુ ગયા અને તમે જ્ઞાની થયા એમ હું લહું (જાણું છું).

૧૦૦ સમે સમો—સમયે સમય—પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા અથવા, હીક કરીને. અભંગ ૪૦—જેનો રંગ અને સંગ અભંગ છે એવો એક પ્રજ્ઞ છે, એમ હું ભાખવું—કહેવરાવું (કે કહેવું છે).

યથાર્થ આત્મને લહે, સ્વરૂપ એજ જ્ઞાનનું,

ઉપાસના નહિ તરી, પ્રમાણ બુદ્ધિમાનનું;

અથર્વવેદમાં વધું ઉપાસનાનું રૂપ આ,

બની શકેજ ભાવના કુરંક રૂપ ભૂપ આ.

૧૦૧

હિમાદ્રિમાં આહુરણુની ભાવના ભઝી બને,

પિપીલિકા વિષે ગજ્જેની ભાવના ઘણા ગણે;

પિતાજી એમ વ્યર્થ થાય મુક્તિ યોગ કર્મથી,

પરાજયે પિતા રહ્યા અધર્મ કર્મ શર્મથી.

૧૦૨

કરો તમે દિવાનિશા વિષે ઘણાંક કર્મ જે,

સુમંત્રને કુથાન યોજી જાળવો ન ધર્મ જે;

ન શાંત અધ્ય'નેથી બાપ આપ દેહ તાપમાં,

હવે પરો થયો ગયો લલ્હોજ પ્રલ્લ માપમાં.

૧૦૩

૧૦૧ આત્મને—આત્માના સ્વરૂપને. ઉપાસનાનું તે રૂપ કહે છે; બની ઇ—આ ભૂપ કુરંક (અતિશય રાંક) રૂપ છે, એવી ભાવના બની શકે છે. એવું ભાવનારૂપ ઉપાસનાનું રૂપ (લક્ષણ) છે.

૧૦૨ ભાવનારૂપ ઉપાસનાના બીજા દાખલા આપે છે: હિમાદ્રિ ઇ—હિમાલય સરખા મોટા પર્વતમાં આહુરણુની ભાવના પણ ભઝી રીતે બની શકે છે અને પિપીલિકા (કીડી) ને વિષે ગજ્જેની ભાવના પણ ઘણા ગણે છે. તાત્પર્ય કે ભાવના તો ગમે તેવી થઈ શકે છે માટે અસત્ છે. ભાવના એજ ઉપાસનારૂપ કર્મ છે માટે તે કર્મ પણ અસત્ છે. પિતાજી ઇ—હે પિતાજી. એ પ્રમાણે મુક્તિનો કર્મ સાથે યોગ વ્યર્થ થાય છે. કવિ કહે છે કે, એ રીતે પોતાનાં કર્મ અધર્મરૂપ કરવાથી તેની શર્મથી (તેથી શરમાઈને) પિતા પરાજયે રહ્યા—પિતા પરાજય પામ્યા.

૧૦૩ આપને પરાજય પામેલો જોઈને આશ્ચર્ય તેને ઉપદેશ કરે છે: કરો ઇ—સ્વપ્ન છે. દિવાનિશા—દિવસે અને રાત્રીએ. કુથાન—અયોગ્ય સ્થાનમાં. ન ઇ—હે બાપ ! અધ્યયન કરવાથી તમારો દેહ શાંત નહોતો.

અધિક ધિક્ક ધિક્ક પુત્ર શાપ દહં આ સમે,
વિમૂઢ થા તું પંચ વર્ષ હર્ષ પામું તો અમે;
અતાપ દહ માહરો તથાપિ તાપ તું ભણે,
વહું હું અષ્ટ અંગ આજ વઢ તાહ્યરાં બણે. ૧૦૪

રાગ ચાલતો.

આ શું! સ્વામી આ શું! એમજ બોલી ઘણી ઘણી ભીતે;
વાત ન આવી કરવી, ધરવી સ્નેહે પ્રમા પ્રીતે. ૧૦૫
બાળક સુરિનર મુનિવર, વાંચે ખેલ્યા મુરારિ મન બાધે;
નિત્ય સદાશિવ સેવે, મનસિજ તોયે ન સુત લાધે. ૧૦૬
જો મળી કદો તે આવે, ભાવે ભવમાં બુરાડો દે સ્વામી;
સારો પુત્રજ દુર્લભ, સુર્લભ થાતાં કરી ખામી. ૧૦૭
શાપતણા ભય જાગે, પાગે લાગે ક્ષમા ધરો નામો;
આલિંગી વદો એવું, નરતું કીધું ગ્રહી ખામી ! ૧૦૮

પણ તાપ (સંતાપ)માં હતો; તે તાપ હવે (અભિજ્ઞાન થવાથી) પરા
(દૂર) થયો અને ગયો, તથા માપમાં (શીસ્જની મર્યાદા પૂર્વક—વેદવ્ય-
નાનાં પ્રમાણવડે) અભ લલો (બળ્યો).

૧૦૪ પાતાના પુત્રથી પરાજય પામીને ક્રોધી અનેકો કહોડ તેને શાપ
દેછે: અધિક ઇ—સ્પષ્ટ છે. શાપ દેવાનું કારણ કહે છે: અતાપ ઇ—મારા
દહમાં સંતાપ નથી તેમ છતાં તેને તું સંતાપવાળો કહે છે.

૧૦૫ રાગ ચાલતો—આવી. પુત્રને શાપ દીધો જોઈને સુગતા બય પા-
મીને બોલી બિડી: આ શું ઇ—સ્પષ્ટ છે. ભીતે—ભયથી. પ્રમા—બુદ્ધિ.

૧૦૬ મન બાધે—બધા મનથી—સંપૂર્ણ દાઝાથી. નિત્ય ઇ—સદા-
શિવ નિત્ય મનસિજ(કામ)ની સેવના કરે છે તોયે તેને સુત ન લાધે
(મળતો નથી). ૧૦૭ ખામી—(શાપ દેદને).

જે સુત જનકચૈ પ્રાઢો, યાચે તેમાં પિતા ઘણો રાજે;
 વૌસર્પી વદું કયમ મુખથી, મુજને શાપો હવે આજે. ૧૦૯
 એમ વદીને પડતી, અડતી નહિ તે રડે ઘણી રાડે;
 છાની રાખી રોતી, રામા અનુગ્રહની આડે. ૧૧૦
 તારણ કરશે તારું, મારું મળતું ભવિષ્યમાં જૂડી;
 ભાસે મુજને એવું, લેવું દેવું નહીં રૂડી. ૧૧૧
 સ્થામા ઇમ સમજાવી, શાણી સમજી ન અન્ય તો આલે;
 દિન પૂઠે દિન જાયે, વૃદ્ધિ થાતો ગરભ ન્યાળે. ૧૧૨

વક્ષણ.

ગર્ભ ન્યાળે વધતો જતો, ગોરીને ગોઠે નહીં રે;
 વિમ પ્રેમાનંદ વર્ણવે શું, મૂક્તા મુખમાં રહી રે. ૧૧૩

કડવું ૯ મું.

શ્લોક.

ધનવંત કહે દુઃખ છે ધનમાં, ધન હીણ અસત્ય વદે જનમાં,
 ઋષિ સર્પ કયે ધન વ્યર્થ ગણો, હરિ કે' વદને દુખ છે ધનમાં;
 પાણુ શ્રીપતિ શ્રી મળતાં વસતા, જળના નિધિમાં ડરોને મનમાં,
 વિધિ મૂરત દ્રવ્ય વિષે પચિયા, બચિયા નહિ શંકર તો વનમાં. ૧

૧૧૦ અડતી—અટકતી. છાની ઇ—છાની રાખી છતાં ફરીથી રોતી. અનુગ્રહની આડે—અનુગ્રહ (કૃપા) થવાની આડ (હઠ) લેખને. અથવા અનુગ્રહરૂપી આડ વચમાં લાવીને રોતી રામાને છાની રાખી.
 ૧૧૨ શાણી ઇ—તે શાણીએ પછી મનનું સમાધાન કરી લીધું, ક્રમકે બીજું કાંઈ તેનું આજે એમ નહોતું. ૧૧૩ મૂક્તા—મૂળાપણ (ગર્ભને).

૧ શ્લોક—દુમિલા. કહોડને જનકને ઘેર ધન લેવા માટે મોકલવાનો પ્રસંગ ઉઘાડવાને કવિ ધનની શ્રેય્યાયોગ્યતા વર્ણવે છે: ધનવંત ઇ—

રાગ જીતમાન.

ધન વનમાં ધનવંત ત્રતાં હર, જઈ પસિયા ધન સાચવવા,
લોભ વધ્યાથકી બોધ ભૂલ્યાં ભવ, વાન ભૂલ્યા હર રાચવવા;
મલિન થયા સમશાન વશ્યા જઈ, કૃત્ય રહ્યું હજી આચરવા,
પારવતી પરિ તો કરતા પ્રભુ, કે' બલિવર્દ તું જા આચરવા. ૨

સ્પષ્ટ છે. અસત્ય—ધનવાન લોકો ‘ધનમાં દુઃખ છે’ એમ કહે છે તે અસત્ય છે. ઋષિ ધ૦—ઋષિઓ કહે છે કે “કિંમાનેનધનેનવાજિકારિભિઃ પ્રાપ્તેનરાજ્યેનકિમ્—માન, ધન, ઘોડા, હાથી, અને રાજ્યપ્રાપ્તિવડે પણ શો અર્થ છે ?” હરિ ધ૦—ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે “પ્રજહાતિયદા-કામાન્સર્વાન્પાર્થમનોગતાન્ । આત્મન્યેવાત્માનાસ્તુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે—ન્યારે મનમાંના સર્વે ધનાદિક અભિલાષોને તજે છે અને પોતાની મેળેજ આત્મા-નુભવમાં સંતોષ પામે છે સારે તે પુરૂષ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે.” “અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ—પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘર વગેરેમાં આસક્તિ તથા મમતાનો ત્યાગ” વળી “સમલોઢાશ્મકાંચનઃ—સોનું અને માટીનું ઢેપું જોને બરોબર છે” ઈત્યાદિ. એ બધું કહે છે ખરા પણ તેમ તેઓ વર્તતા નથી તે બતાવે છેઃ પણ ધ૦—શ્રી (લક્ષ્મી) મળતાં શ્રીપતિ (ભગવાન) મનમાં ડરીને (રખેને મારી લક્ષ્મી દ્રાઈ લેછ ન જાય એવા વિચાર-થી) જળના નિધિમાં (સમુદ્રમાં) વસતા. (નારાયણ જળમાં શેષ ઉપર સ્થિત છે એ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે). નારાયણ તો લક્ષ્મીના લોભીજ છે પણ બ્રહ્મા તો દ્રવ્યલોભ રહિત હશે; તો તે પણ નથીઃ વિધિ ધ૦—તે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આદિ મૂર્ત (મૂર્તિમાન) દ્રવ્યોના ઘાટ ધડવામાંજ પડે છે.

૨ રાગ જીતમાન—રૂચિરાછંદ. ધન ધ૦—શંકર ધનમાન થયા સારેજ તે ધન સાચવવાને ધન (ધીય) વનમાં જઈને વશ્યા. (કેમકે વશ્તીમાં તો કોઈ તેમનું ધન લેછ જાય !) વાન ધ૦—હર (શિવ) પોતાનું વાન રાચવવા (શોભાવવા)નું પણ ભૂલ્યા ! કૃત્ય ધ૦—સમશાનમાં જઈને પણ હજી કૃત્ય આચરવાનું તો રહ્યું !—ધનમાટે સાધના કરવાની

ચારતણો ભય ભાળો ઉમાપતિ, ભૂત વસાવો વશ્યા વનમાં,
 તોપણ શાંતિ ન શાંતપણે થઈ, જોગ જાણાવો વશ્યા જનમાં;
 તોય રહ્યું ત્યાં તેહનું તેહજ, દાનવ માનવથી ધનમાં,
 ત્યાર પછે હર હારી અતિશે, નિશ્ચય એક કયો મનમાં. ૨

કુમેરતણો વિશવાસ ધરી, સ્વામિત્વ સહિત રહ્યા મુખમાં,
 શ્રીપતિ સાગરથી ઝડપી લઈ, ચેતી ચતુર વશ્યા રૂખમાં;
 મૂરત દ્રવ્ય અમારું ગણી વિધિ, તાપ ઉતાપ પડ્યા દુખમાં,
 મોઢા મોઢા મુનિજન મોહ્યા, ચારે નિગમ વસે મુખમાં. ૪

લક્ષ્મી પણ છે ચંચળ તેવી, પ્રીતિ પળાવી દે પળમાં,
 નાશી ભણે અવીનાશી ભજે ઝટ, ના ટકતી વનિતા બળમાં;
 પક્ષ ન તેથી કરે વર દક્ષજ, હું વળું તે પથના વળમાં,
 મોઢાકેરે માર્ગે જાવું, ખત્તા ખાવા નહિ બળમાં. ૫

તો રહીજ. એટલુંજ નહિ પણ, પાર્વતીને તે પ્રભુ દૂર કરતા અને પોતાનું
 વાહન જે બલિવર્દ (પોઠિયો) તેને કહે કે તું ચરવા જા ! (રખેને ધન
 ખૂટી જાય !)

૩ દાનવ ઇ૦—દાનવ અને માનવથી ધનમાં (ધનના સંબંધમાં)
 તેનું તેજ રહ્યું—તપ કરીને દાનવ અને માનવો ધન મારી લેવા લાગ્યા.

૪ સ્વામિત્વ ઇ૦—કુમેરને સોંપેલા ધન ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ
 રાખ્યું. એ પ્રમાણે શંકરનો ધનલોભ બતાવ્યા પછી કવિ વિષ્ણુનો
 ધનલોભ વર્ણવે છે: શ્રીપતિ ઇ૦—સાગરમાંથી ઉપજેલી લક્ષ્મીને ચતુર શ્રી-
 પતિ (વિષ્ણુ) ચેતી (રખેને કોઈ ધણી થઈ બેસશે એમ સમજી જઈને)
 ઝડપી લેઈને (બીજને હાથ જવા ન દેતાં પોતાની કરી લેઈને) રૂખમાં
 (પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે) વશ્યા—રહ્યા. બ્રહ્માનો ધનલોભ વર્ણવે છે:
 મૂરત ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ચારે ઇ૦—જેમના મુખમાં ચારે નિગમ (વેદ
 વસે છે) એવા—ચારે વેદને જાણનારા.

૫ પળાવી દે—નસાડી મૂકે. અર્થાત્ પ્રીતિ તણ દે. નાશી ઇ૦—
 હાણમાં તે નાશી (નાશવંત મનુષ્યાદિને બન્ને—તેમને પ્રાપ્ત થાય) અને

જો કહિયે કે અછત ધન છે, તો મૃદમતિ મોટા માને,
 છતે સરવે સાથે કહોશું, જુક્તિ પુક્તિ પ્રભુ જાણે;
 મોટા જેવા બૂઝ્યા ત્યારે, સુખતા શું દુખ આણે,
 (નવ) માસ થયા ન ગયા વદતી, વર પાન! રહ્યા શું અંજીઆણે. ૬
 ધન વિણુ અવસર આ ક્યમ જાશે, વાટે વળિયે વે'લા રે,
 રાજદારે કે શ્રી ધારે, તેને મળિયે પે'લા રે;
 અષ્ટાવકજ આવે અવજો, દુઃખ દે, છો મન મેલા રે,
 શાપથી શાપી દુઃખી કરોછે, ક્યમ કહું મુનિવર ઘેઝા રે. ૭

પાછી તરતજ અવિનાશી (વિષ્ણુ)ને બન્ને--વિષ્ણુ પાસે જતી રહે
 એવી છે. પક્ષ ઇન્--લક્ષ્મી ઉપયોગી તો છે પણ તેના આવા અંચળ સ્વ-
 ભાવને લીધે વર (ઉત્તમ) દક્ષ (અધ્યા) પુરૂષો તેનો પક્ષ કરતા નથી--
 તેને વખાણતા નથી; કવિ કહે છે કે, હું પણ તે પથના (માર્ગના) વળામાં
 વળું છું--હું પણ નથીજ વખાણતો. શામાટે તમે પણ તેમને માર્ગ
 જાણો છો? મોટા ઇન્--મોટા પુરૂષો જે માર્ગ જાય તે માર્ગ જવું પણ
 ખજ પુરૂષોમાં રહીને ખતા ખાવા નહિ.

૬ જો ઇન્--ધનનો વિષય અનિત છે--એ લોભ કોઈથી તમનય
 એવો નથી, એમ જો કહિયે તો મોટા પુરૂષો અમને મૃદમાત (મૃદ
 બુદ્ધિવાળા) માને છે, માટે અમે પણ સરવે સાથે (કહેતાના ભેગા) કહોશું
 કે ધનના વિષયને છતે એવા પુરૂષો છે. જુક્તિ. ઇન્--પણ એ જુક્તિ
 (વચનરૂપ) પુક્તિ (પુખ્ત--પાકા વિચારની) છે કે કમ તે તો પ્રભુ
 જાણે! નવ ઇન્--સુખતા પોતાના સ્વામી કહેણને કહે છે કે, મને નવ-
 માસ થયા--નવ માસનો ગર્ભ થયો તથાપિ તમે તો (ધન લેવા) ગયા
 નહિ; હું વરવાન! (શ્રેષ્ઠ રંગવાળા)! તમે આગળમાં શું રહ્યા છો? અ-
 ર્થાત્ મારી સૂતાડકાજે ધન જોઈશું તે લાવો.

૭ શ્રી ધારે--જે લક્ષ્મીને ધારણ કરતો હોય અર્થાત્ જે ધનવાન હો-
 ય. અષ્ટાવક ઇન્--તમારા શાપથી પુત્ર અષ્ટાવક (આહ જોએથી વાંકો)
 થયો છે તે મને અવજો આવશે--પ્રસવશે--અને તમે મનના મેલા છો

આલિંગન દઈ અબળા ઊભી, જાઓ ધન ધણી લાવો રે,
 દુઃખમાંથી મુને દૂર કરાવો, લઈએ રૂડો લા'વો રે;
 સનમનિયા ત્યાં ધનને સુણતાં, થઈ નારી શું બાવો રે !
 ભીખી ભીખી ધન શું લાવું, વદતાં કાંઈ લજવો રે ! ૮
 દુખ સમયે કટુ વાણી સુણતાં, અબળા દીન બહુ થાતી રે,
 આવો અવસર આવ્યો શેણે, રડતાં ઘણી લજતી રે;
 મોહ્યો મુનિવર દીનતા દેખી, શાણી શે અકળાતી રે,
 ધનદતાણા હું ધનને લાવું, માનિની મન મકલાતી રે. ૯
 શાણી સતિ ! કે' કયમ મળશે પતિ, ધન જાચી નવ જાણું રે,
 સાચી સમજણ શોધ બતાવો, મુખ માગો તે આણું રે;
 એકીવારે આશા પૂરે, એવો નૃપતિ વખાણું રે,
 વિદ્યાકેરો વાદી દેખું, તો લેઈ મનમાન્યું રે. ૧૦
 મુજતા કે' ભરતા જાઓ, જનક નગરની માંચે રે,
 અદ્વૈતતાણું ખડન કરતાં, ધન જડશે ઘણું ત્યાંચે રે;
 વે'લા વર્ણને આવો કેવા, વાટ નિહાળું આંચે રે,
 જનકવિદેહી જગતે જાણ્યો, માન મળે મુનિ જ્યાંચે રે. ૧૧
 તમ પાપે શૃંગાર ધરું નહિ, સુમનસ પાસ ન રાખું રે,
 સમરાણી સાહી સમરાણ કરશું, અન્નાદિક નવ આણું રે;

માટે તે પ્રસૂતિ વખતે દુઃખ પણ દેશે (જોતો સ્વામી કપડી હોય તેની આંતે
 પ્રસવ વખતે કષ્ટ પડે છે એમ લોકોમાં કહેવાય છે). પરિકરાંકુર તથા
 લોકોક્તિ. કયમ ૪૦—હે મુનિવર ! હું તમને ઘેલા તો કયમ કહું ? નહિ
 તો તમે શાપથી શાપીને મને દુઃખી કરી છે. વ્યાજસ્તુતિ.

૮ સનમનિયા—કનમન્યા—દલગીર થયા. ૯ ધનદ—કુબેર. ૧૦ શાણી
 ઈન્-પતિ કહે છે કે, હું શાણી સતિ ! હું ધન જાચી જાણુ તો નથી માટે મને
 તે કેમ મળશે ? એ અન્યથા.

બે દિનમાં બે આવો પાછા, તો કોઈશું નવ ભાણું રે,
 ધર્મ સતીના સાચવું સ્વામી, મરકલડે નવ દાણું રે. ૧૨
 જાવાકેરો નિશ્ચય જોઈ, પાક નિપાવે પોતે રે,
 સાથે બંને જમવા બેઠાં, ખોટું સર્વે ખોતે રે;
 નાથ નયનથી આઘા જાશે, જાતે જીવતી જોતે રે,
 લક્ષ્મી રંડા નિર્દય એવી, રામા વદતી રોતે રે. ૧૩
 જમી કરી પરવારો ઊડ્યાં, જાવા જીવિત કીધી રે,
 વેલા આવું વદોને વળિયા, માનિતો મનમાં બીધી રે;
 સ્વામી ચક્ષુ ફરકે ડાણું, જાણે મદિરા પીધી રે,
 મોહિત મહિલા કે' હું તેવી, શકે ગઈ સહુ સિદ્ધિ રે. ૧૪
 દિનમણિ ઝાંખો દર્શો મુજને, નાથ ન જાવા રહો રે,
 યોગમથી પાંખીડાંકેરા, સ્વર કુસ્વર નવ સે'ઉં રે;
 નિર્ધન તદપિ દર્શનથી સુખ, શે દુખ આકૃણી લેઉં રે,
 કર્મતાણા અધિષ્ઠાનરૂપ ઋષિ, કે' ફૂડું નવ કે'ઉં રે. ૧૫
 નિરમ્યું નારાયણનું થાશે, એમ કરી તે આલ્ચો રે,
 માર્જરી ઉતરતી આડી, ખાંતે સ્વામી ખાળ્યો રે;

૧૨ સુમનસ—પુખ્ત. બે ઇં—અને બે બે દિવસમાંજ પાછા આવો તો ત્યાંસુધી તો કોઈની સાથે બોલું પણ નહિ. (અર્થાત્ ઘણા દિવસ થાય ત્યારે તો બોલવું પડે). મરકલડે ઇં—આ હું હસવામાં નથી કહેતી અથવા હું કોઈની સાથે હસું પણ નહિ.

૧૪ મોહિત ઇં—મહિલા (સ્ત્રી) કહે છે કે શકે (રખેને) સહુ સિદ્ધિ ગઈ (જતી રહી) હોય તેવી હું મોહિત (મૂઠા પુદ્ધિની) થઈ ગઈ છું.

૧૫ દિનમણિ—સૂર્ય. સે'ઉં—સહુ. નિર્ધન ઇં—હું નિર્ધન છું તદપિ મને તમારા દર્શનથી સુખ થાય છે તો હું આકૃણી (એનીમેજે-હાથે માગીને) દુઃખ શે લેઉં ? કર્મ ઇં—સ્ત્રીનું વચન સાંભળીને કર્મના અધિષ્ઠાન (સ્થાન) રૂપ ઋષિ કહે છે કે ફૂડું નવ કે'ઉં—કહેવું.

એવે છીંકો ડાળી થાતી, ઝનૂની નવ રે' ઝાલ્યો રે,
 માથા ઉપર વાયસ ઊડે, લામનોંએ જે ભાજ્યો રે. ૧૬
 એવા અતિશે અપશુકનમાં, અવિનાશી બની જાતો રે,
 માર્ગે પાણુ નવ સારું જોતો, ખત્તા ખાંતે ખાતો રે;
 અથડાતો ફૂટાતો આલ્યો, જનકનગર લજવાતો રે,
 માગણુકેરું કૃત્ય કર્યું નહિ, તેથી અતિ અટવાતો રે. ૧૭
 વાટે વળતો વૃદ્ધજ જોઈ, તેને પ્રીતે પૂછ્યું રે,
 જનકનૃપતિનો મે'લ કયહાં છે, લાંચછન જોણે લૂછ્યું રે;
 વૃદ્ધ વડેરો વાણી બોલ્યો, શાણા ! એ કયમ સૂઝ્યું રે,
 કોડ કહોડ કહેછે મળવા, દાનેશ્વરપણુ બૂઝ્યું રે. ૧૮
 વાદ કરી ધન મેળની લેવું, જગત સત્ય જઈ કે'વું રે,
 સત્ય અસત્ય આડંબર આજે, ચૂકવી પાણી ઝે'વું રે;
 ગુરૂકળમાં હું વિદ્યા ભણિયો, ભૂઝ્યું દાનનું લેવું રે,
 ધનકાજે ધાણુયાણી પ્રેમી, અન્ય ન લેવું દેવું રે. ૧૯

૧૬ વાયસ-કાગડો. ૧૭ અવિનાશી બની-પોતાને અવિનાશી સરળો માનીને. સારું—શુભ ચિન્હ. લજવાતો—(વાચના કરવી પડશે મારે).

૧૮ એ કયમ સૂઝ્યું ઇ—જનકરાગ દાન આપવાને બદલે પ્રાક્ષણોને પોતાના એક મિત્ર વરણપુત્ર બંદી પાસે વાદ કરાવીને હરાવે છે અને જળમાં ડૂબાડે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ હતી તને જનક પાસે ધન માગવા આવવાનું કયાંથી સૂઝ્યું ?

૧૯ કહોડ વૃદ્ધ પ્રાક્ષણને કહે છે: વાદ ઈ—સ્પષ્ટ છે. જગત ઇ—જગત સત્ય છે, અને પ્રજા પણુ સત્ય છે તો તેથી દૈત સત્ય થાય છે એમ મારે કહેવું છે. સત્ય ઇ—પ્રજા સત્ય છે અને જગત અસત્ય (અસત) છે એમ કહેવારૂપ આડંબર ચૂકવીને મારે તેમનું પાણી ઝે'વું (લેવું) છે. અન્ય ઇ—બીજું કાંઈ મારે કામ નથી.

વૃદ્ધ વડો કે' કેટલું તારે, ધન ધન હીણા ! જોયે રે,
 જનક ન જાણ્યો તેવો હાથે, જમને જીવન ખોયે રે;
 બંદી વંદી ખૂરાડી દે, રામા તારી રોયે રે,
 ઇમ કે'તાં દશ વીશ મળ્યા ત્યાં, ભાવિ અસત ના હોયે રે. ૨૦
 ધન જોઈએ તેટલું તો લઈ, પ્રાક્ષણ ! ઘર વર્ગો જઈએ રે,
 વાદતણે મિષ બંદી મારે, સાચેસાચું કહિયે રે;
 વાદી બનીને વાદજ કરવો, જો જીવતા ના રહિયે રે,
 સફળ કરું જઈ મારી વિધા, એનું ગાયું ન ગઈએ રે. ૨૧
 વારણના ઉપચારજ એકે, હડથી કામ ન લાગ્યા રે,
 જઈ જળમાં કે જીતો આવું, પાણુ કો ના અનુરાગ્યા રે;
 પ્રાક્ષણનો વધ આજે થાશે ! શિવ શિવ કે'તાં ભાગ્યા રે,
 જાણું જાણું જોયે જાણું, જાતાં ગ્રહ વર જાગ્યા રે. ૨૨
 જનક નૃપતિને દારે ઊભી, કા'વ્યું વાડવ આવે રે,
 ઉદાસકનો શિષ્ય વડેરો, કહોડ નામે કા'વે રે;

૨૦ જોયે—જોઈએ ? તેવો—પેલેજાના જેવો દાનેશ્વરી. ખોયે—ખોઈ-
 એ. બંદી ઇ—વરણુપુત્ર બંદી પ્રથમ તને વંદી (પ્રણામ કરીને) પછી
 જળમાં ખૂરાડી દેશે. રોયે—રોશે. દશ વીશ—(પ્રાક્ષણ—લોકો). ભાવિ—
 બનવાકાળ. અસત—મિથ્યા.

૨૧ વૃદ્ધનું વયન સાંમળીતું કટ્ટોડ કહે છે: વાદી ઈ—જો કદાપિ
 જીવતા ન રહિયે તથાપિ વાદી બનીને વાદ તો કરવોજ.

૨૨ વારણના—અટકાવવાના (કહોડને). ઉપચાર (ઉપાય). પણ
 ઇ—કહોડની એવી હડ જોઈને કામ અનુરાગ્યા નહિ—પુશ ન થયા.
 જાતાં ઈ—જનકને ઘેર વાદ કરવા જતાં કહોડના વર (ઉત્તમ) શ્રેણી
 (જાગ્યા) !! —વકોક્તિ. અર્થાત્ તેની નયળી દશા આવી ત્યારે તેને
 એવું સૂચ્યું.

કર્મતણો તો વાદજ કરવો, શૂન્ય ન જેને ભાવે રે,
 હાર જીતની હોડો કરવી, હારે જમપુર જાવે રે. ૨૩
 બંદી વંદી જનકનો પાસે, આવી બોલ્યો આ શું રે,
 જનકવિદેહી વદતા વેગે, સુધી સમજાણ સા'શું રે;
 સુમનસ સાચો છે એ જાણો, વ્યર્થપણે નવ વા'શું રે,
 પણ પથ આપસ્તંબ અને વળી, યજુરતણે તો જાણું રે. ૨૪
 સમજાણ સાધી દિજવર તેડ્યો, પૂજ્યો પ્રીતે પ્રેરે રે,
 મહામનોહર મુનિને જોઈ, સાજ ન ધર્યો અધૂરો રે;
 નૃપઅંગનું કુશળ પણ પૂછી, વદિયા શબ્દ મધુરો રે,
 ધન યાચન કારણ હું આવ્યો, દાનેશ્વર લહી શરો રે. ૨૫
 જનકવિદેહી જીગતે બોલ્યો, ધન્ય મુભાગ્ય અમારું રે,
 આ બંદીને સંશય પડ્યો, મુનિ કે' તેહ નિવારું રે;
 બંદી વંદી બોલ્યો પ્રીતે, કરવા વાદ વિચારું રે,
 કર્મતણો પથ કરવો ખોટો, માનીમાન ઉતારું રે. ૨૬
 કોડ કહોડ ધરીને બોલ્યો, એ શું મૂઢમતિ ! બોલે રે,
 વ્યાસંગ કરમતણું તો કીધું, વારાણી પી શું વરોજે રે;

૨૩ શૂન્ય—અર્થાત્ શૂન્યવાદ જેવો જગતને અસત્ કહેનારો અદ્વૈત-
 મત. ૨૪ સુમનસ ૪૦—એ સાચો સુમનસ (દેવ) છે, માટે એને આપણે
 વ્યર્થપણે (ખોટી રીતે) વાહી શકવાના નથી. પણ યજુર્વેદની આપસ્તંબ
 શાખાને પથ (માર્ગ) જઈશું. અર્થાત્ તે શાખાને અનુસરીને વાદ કરીશું.
 ૨૫ સાજ—સાહિત્ય (પૂજન અર્ચનનું).

૨૬ આ ૪૦—પણ આ બંદીને એક સંશય પડ્યો છે. મુનિ (કહોડ)
 કહે છે કે હું તેને નિવારું છું. બંદી પોતાની પ્રતિજ્ઞા કહે છે: કર્મ ૪૦—
 સ્પષ્ટ છે. માનીમાન—માનીનું માન.

ઇશ્વર તેહ અનીશ્વર જાણે, કર્મતણા પથ જોજે રે,
સ્વર્ગ નરકની બારી એ છે, બ્રહ્મ જીવન શું ડો'જે રે. ૨૭
ધારેલાં જે કર્મો કરવા, સમરથ હોયે સાચો રે,
તેણે કર્મો કદી ન તજવાં, ભજવાં આગમ વાંચો રે;
સંન્યાસાશ્રમ અંધ બધિરને, શાસ્ત્રે વદિયો સાચો રે,
શૂન્યશિખર શિખંડી શોધે, ઘૂવડ ગુરૂ કરી કાચો રે. * ૨૮
સહસ્ત્ર વદનથી શેષ કદી કે', વાદ કરીને વદિયે રે,
શ્રુતિ સિદ્ધાંતે કર્મજ સાધ્યાં, બાંદીથી શું ડરિયે રે;

૨૭ વ્યાસંગ ઈ૦—અમે જે આજ સુધી કર્મનો વ્યાસંગ (અ-
બ્યાસ) કર્યો તે શું વારણી (મઘ) પીને વરોજે ચઢીને (બ્રમિત થઇને)
કર્યો છે ! ઇશ્વર ઇ૦—જે કર્મનો પથ (માર્ગ) જોજે છે તે ઇશ્વરને પણ
અનીશ્વર જાણે છે. (કેમકે કર્મ એજ ઇશ્વર છે એવો કર્મવાદીનો મત
છે). બ્રહ્મ ઈ૦—માટે તું બ્રહ્મરૂપી જીવન(પાણી)ને શું ડોહોજે છે ?
અર્થાત્ કર્મને છોડીને બ્રહ્મવિચાર કરવો તે પાણી ડોહોળવા જેવું છે—
તત્ત્વ રહિત છે.

૨૮ તેણે ઇ૦—તેણે તો કર્મો કદીએ તજવાં નહિ. ત્યારે શું કરવું ?
ભજવાં—કર્મ કરવાં. એવું શામાં લખ્યું છે ? આગમ ઈ૦—આગમ
(શાસ્ત્રને) વાંચો. અર્થાત્ કર્મ કરવાં એ શાસ્ત્રથી પણ પ્રમાણ છે.
ત્યારે “ યદહરેવવિરજેત્તદહરેવપ્રવ્રજેત ”—“ જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તેજ
દિવસે સંન્યારી થવું ” ઇત્યાદિ સંન્યાસાશ્રમ બોધક વચનો વેદમાં કહ્યા
છે તે કોને માટે છે ? તે કહે છે: સંન્યાસાશ્રમ ઇ૦—૨૫૪ છે. બધિર—
બેહોરો. વાર યોગમાં શૂન્યશિખર—જ્યાં જીવ આત્મરૂપ કૈવલ્ય સ્થિતિમાં
રહે છે તેના અધિકારી કોણ છે? તે કહે છે. શૂન્ય ઇ૦—શૂન્યશિખર તો શિખંડી
(મોર) હોય તે ઘૂવડ સરખો કાચો (આંધળો) ગુરૂ કરીને શોધે. ઘૂડના
બચથી મોર ઝાડની શૂન્ય (ખાલી) શિખર (ટોચ) શોધે છે એ લો-
કોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (શિખંડી શમ્બદનો અર્થ ‘બાયલો’ થાય છે તે ઉપરથી
બાંદીને મર્મમાં આ ગાળ પણ દીધી છે).

જન્મતાણી ઇચ્છા જાગી તે, જયના રવમાં જડિયે રે,
વાદ ભલે અધુના તો થાતો, જયને શિખરે ચડિયે રે. ૨૯

અધુના તું મુજ પાણી સુણશે, કેવી તે કંઈ જાણે રે,
વાદી ગર્વરૂપી વન માંહે, કૂર કુઠાર પિછાણે રે;
તુજ મતરૂપી નવપદ્મવને, કાપે વાર ન આણે રે,

* આગમ અનુસ્યૂત નિગમ વાણી, મારી આજ પ્રમાણે રે. ૩૦

કર્મતાણાં જો વાદજ કરવો, તો જુગતી શી કરવી રે,
મુજ મતનો જો વાદ કરે કો, તેની મંછા ભરવી રે;
વાણ માગ્યે પાણ વાદ કરું હું, (સહુ) જાણે નાખ્યો હરવી રે,
કોઈ ન મળિયો આજ સુધીમાં, વૈતરણી આ તરવી રે. ૩૧

પૂછો જે જે પૂછવા ધારો, આગમ નિગમની ગમ રે,
રૂચે જે જે તે તે પૂછો, આશ મની સમનીય મરે;

૨૯ શ્રુતિ સિદ્ધાંતે—વેદના સિદ્ધાંતથી. જન્મ ઇ—જે કર્મ કરવારૂપ ઇચ્છા અમને જન્મથી ઉપજેલી છે તે ઇચ્છાને અમે જયના રવ (ધોપ-અવાજ)માં જડિયે છીએ—અર્થાત્ કર્મ સત્ય છે એમ સિદ્ધ કરીને અમે જયજયકારનો ઉચ્ચાર કરાવીશું ! અધુના—હમણા.

૩૦ કેવી ઇ—મારી વાણી તું કેવી સાંભળશે તે કાંઈ જાણે છે ? અર્થાત્ ન જાણતો હોય તો સાંભળ: વાદી ઇ—વાદીના ગર્વરૂપી વનમાં કૂર કુઠાર (કોહોવાડા) જેવી તે છે એમ જાણુ. મારી—એવા કોહોવાડા જેવી વાણી તારા અદ્વૈત મતરૂપી નવપદ્મવ (નવાં પાંદડાં)ને કાપે એમાં વાર નથી. આગમ ઇ—આગમ જેમાં અનુસ્યૂત (પરોવાયેલો) છે એવી નિગમ (વેદ)ની વાણી. અર્થાત્ શાસ્ત્ર જેને અનુકૂળ છે એવી વેદવાણી.

૩૧ મુજ ઇ—જુગતી તો કરવાની કાંઈ નથી, પણ મારા (કર્મ) મતનો જે કોઈ વાદ કરે તો મારે તેની મંછા ભરવી (પ્રણું કરવી). હરવી નાખ્યો—(તને—ખંદીને). વૈતરણી ઇ—મારી સાથે વાદ કરીને પાર ઉતરવું એ વૈતરણીને તરી જવા જેવું મુશ્કેલ છે.

હાથો તે તો નિશ્ચય જાણો, આ દમનિ દમ નીદમ રે,
 બોલો, વાર ન, વે'લા થાઓ, આજ મનિ જમ નીજમ રે. ૩૨
 બંદી વંદી ત્યારે બોલો, અટક કરું હું દિનકર રે,
 જે હારે તે જળમાં ડૂબે, જયમ પશ્ચિમમાં દિનકર રે;
 ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર દેવો, આડી ટેડી નહિ ધર રે,
 વાદ વિષે મુખ બંધ થતામાં, વારિ ડૂબવું નિંડર રે. ૩૩
 સહુ શાસ્ત્ર ઋષિ સમ્યક જાણો, તો પૂછું સારીગમ રે,
 મૂરછનાની ચાલ બતાવો, ચડ ઉતર સમ વિષય રે;
 શ્રુતિ શું સમ્યક કહી બતાવો, સ્વર તે શું વદિયે સમ રે,
 ગ્રામતણા તો ભેદ બતાવો, નામ વદા જાણવી દમ રે. ૩૪

૩૨ આગમ ઈ૦—કેમકે મને આગમ (શાસ્ત્ર) અને નિગમ (વેદ)
 ની ગમ છે—તે સર્વે હું સમજી છું. આશ ઈ૦—આશ મની સમનીપ મરે—
 નહિ તો તમારા મની (મનમાં) જે આશ (આશા) હશે તે સમનીપ
 (મનીપા—શુદ્ધિ સહિત) મરે—નાશ પામે. અર્થાત્ જે ગમે તે પૂછો;
 કેમકે, નહિ તો તમારી મનની આશા મનમાં શમી જશે. આ દમની ઈ૦—
 તેઓ આ દમની (દામણી—દોરડી) વડે દમ (દમન કરવા—બાંધવા
 યોગ્ય) અને નીદમ (દમ વગરના) જાણો. આજ ઈ૦—આજ મનિ
 (મનમાં) જમ (યમ) અને નીજમ (નિયમ) ધારો. અર્થાત્ યમ
 નિયમાદિ વ્રત ધારણ કરીને દેવાદિને પ્રસન્ન કરીને પણ આજ વાદ કરો.

૩૩ અટક—સરત—પ્રતિષ્ઠા. દિનકર—સૂર્ય. સૂર્ય પણ પશ્ચિમદિશામાં
 સમુદ્રમાં ડૂબે છે એમ કવિઓ કહે છે. ધર—ધરતી. આડી ટેડી વાત વચમાં
 ધરવી નહિ. ૩૪ હવે બંદી કહોડને પ્રથમ ગાયનશાસ્ત્રના પ્રશ્ન કરે છે: સહુ
 ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. સમ્યક્—સારી રીતે. સારીગમ—અર્થાત્ સા, રી, ગ, મ, પ, ધ,
 નિ, એ શું છે? ચડ ઉતર—આરોહ અવરોહ. સમ વિષય—(ચડઉતરનું
 વિશેષણ) શ્રુતિ ઈ૦—શ્રુતિ એટલે શું? સ્વર ઈ૦—સ્વર તે શું હશે? તે પણ
 સમ (સમાન) પણ વદિયે. ૩૪ નામ—ગ્રામનાં નામ.

વળી તેની ઉત્પત્તિ બતાવેા, મૂરછના ગ્રામની વિધિ રે,
 (એ) મૂરછનાની સંખ્યા ભાષેા, પ્રજાવંતા ગુણુનિધિ રે;
 ગાયનશાસ્ત્રે ગમ ને હોચે, ઉત્તર દીને વદું વિધિ રે,
 પ્રશ્નોત્તર વિણુ અન્ય નકામી, બૂસુરે મળતી નવનિધિ રે. ૩૫
 સુણુજે શાણા બાંદી ઉત્તર, અનુક્રમથી વદું રૈવત રે,
 ષડ્જ ઋષભ ગાંધાર ગણેા ત્રણુ, મધ્યમ પંચમ ધૈવત રે;
 સપ્તમ નિષાદ સ્વર સુહાગી, તેહતાણું ને કૈવત રે,
 સ્વરગતિ ચડ ઉત્તર સહુ માનો, મૂરછનાનું દૈવત રે. ૩૬
 સ્વર આરંભતણે ને અવયવ, ગાયકજન શ્રુતિ કે'તારે,
 શ્રુતિ અનુગામી ધ્વનિરૂપી સ્વ, ચિત્ત ચતુરનું શ્રે'તા રે;
 સ્વરને નામે તે કે'વાચે, પો'ચે ચિતના ચેતા રે,
 તે સ્વરનો ને સમૂહ કા'વે, ગ્રામ નામ સહુ દેતા રે. ૩૭

૩૫ તેની—ગ્રામની. પ્રશ્નોત્તર ઇ—હે બૂસુર (બૂદેવ—કહોડ ।)
 મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર વગર ખીજી નવનિધિ મળતી હશે । તે તે પણ
 મારે નકામી છે. અર્થાત્ એના ઉત્તર નહિ દેવાય તો પછી ધના-
 દિક લેઇને પણ હું તને જળમાં ડૂબાડ્યા વગર છોડનાર નથી.

૩૬ બાંદીએ પૂછેલા પ્રશ્નોના અનુક્રમે કહોડ ઉત્તર આપે છે: સુણુજે
 ઇ—સ્પષ્ટ છે. રૈવત—રાધ જેટલા. અર્થાત્ તારા પ્રશ્નોના ઉત્તર
 જરાક જેટલા છે તે હું તને અનુક્રમથી કહું છું. પેહેલો પ્રશ્ન સા, રિ, ગ, મ,
 વગેરે અક્ષરો શું છે ? એવો છે. તેનો ઉત્તર કે ષડ્જ આદિ સ્વરોના સૂચક
 તે આદિ અક્ષરો છે. જેમકે સા—પડ્જ, રિ—ઋષભ, ગ—ગાંધાર, મ—
 મધ્યમ, પ—પંચમ, ધ—ધૈવત, અને સાતમો નિ—નિષાદ સ્વર છે.
 તેહ ઇ—તે સ્વરોનું ને કૈવત (કે—ધ્વનિ કરવો)—ધ્વનિ સરખો
 ઉચ્ચાર થાય છે તે સ્વરની ચડતી ઉતરતી ગતિ છે. એ પ્રમાણે સ્વરોની
 ચડ ઉતર (આરોહ અવરોહ) એ મૂરછનાનું દૈવત છે—મૂરછના તે ઉપરથી
 ઉપજે છે.

* ૩૭ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર કહ્યા પછી એવા પ્રશ્નોના ઉત્તર

આમતાણા ત્રણ ભેદ ભલા છે, પડ્જ આમ સહુ પેલો રે,
 મધ્યમ આમ વદે જન બીજો, ગાંધાર આમ સહુ છેલ્લો રે;
 નામ હવે તેનાં ઉચ્ચાર, સુણુને બંદી વેલો રે,
 નંદાવર્તન જીમૂત બીજો, ત્રીજો સુભદ્ર સેલો રે. ૩૮

ઉત્પત્તિ તેની પડ્જથકી છે, મધ્યમ ને ગાંધારે રે,
 એક આમ વિષે બંદીજન, સપ્ત મૂરછના ધારે રે;
 એકવીશ ત્રણની તો થાયે, કે'વું હવે શું મારે રે,
 પ્રશ્નોત્તર જે રહ્યા અધૂરા, તે તો વદવું તારે રે. ૩૯

એ માંહે મોટું નહિ મુનિવર, કે' છોટું શે બોલ્યો રે,
 મોટું તારૂં બોટું થાશે, જળમાં બાણ ઝળોળ્યો રે;
 વિદ્યાકેરાં સ્થાનક વદિયે, દમથી નવ જાઉં ડોલ્યો રે,
 તાપસ કે' તારણીવત ચેષ્ટા, તોલ ન જાયે તોલ્યો રે. ૪૦

કહે છે: શ્રુતિ એટલે શું ? સ્વર ઈ૦—પડ્જ વગેરે સ્વરના આરંભના અવયવને ગાયક જનો શ્રુતિ કહે છે. સ્વર એટલે શું ? શ્રુતિ ઇ૦—શ્રુતિની પછવાડે જે ધ્વનિરૂપ અવાજ નીકળીને ચતુર પુરષના ચિત્તનું દરણુ કરે છે તેને સ્વર કહે છે, ચતુર પુરષજ ચિત્તને દરણુ કરે અર્થાત્ આલ્લાહ આપે એવો ન હોય તો તેને ગાયનનો સ્વર કહેવો નહિ એ તાત્પર્ય છે. છટ્ટો પ્રશ્ન જે આમના ભેદ વિષે છે તે કહેવાને પ્રથમ આમનું લક્ષણ કહે છે: તે ઈ૦—તે (પડ્જ આદિ) સ્વરોત્તો જે સમૂહ (ત્રણ ભાગે વેહેંચાતાં યએસો સમુદાય) તે આમ છે.

૩૮ આમના ભેદ કહે છે: આમતાણા ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. ૩૯ તે આમનાં નામ (સંજ્ઞા) કહે છે: નંદાવર્ત—પડ્જઆમ. જીમૂત—મધ્યમઆમ. સુભદ્ર—ગાંધારઆમ. આડમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: ઉત્પત્તિ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. એક ઇ૦—એક આમમાં સાત સાત મૂરછનાઓ થવાથી ત્રણે આમની મળીને એક-વીશ મૂરછના થાય છે.

૪૦ કહોડના ઉત્તર સાંભળીને બંદી બોલ્યો કે, તમે સ્વરશાસ્ત્રના ઉત્તર આપ્યા એમાં કાંઈ મોટી વાત નથી, સારે કહોડ તેનો પણ ઉત્તર

સરસ્વતીનાં સ્થાનક સુણિયે, જનકવિદેહી વર શૂર રે,
 ન્યાય પુરાણ મીમાંસા શિક્ષા, ધર્મશાસ્ત્ર વદું ભરપૂર રે;
 કલ્પ નિરૂપત છંદ વ્યાકરણ, જ્યોતિષ ઋગ્વેદ યજુર રે,
 સામ નિગમ ને અથર્વ કહિયે, સ્થાનક ચતુરદશ પુર રે. ૪૧

ભારતીકેરાં સ્થાનક સાચાં, ધર્મતાણાં તો તેવાં રે,
 મહાધિઓએ ભાખ્યાં શાસ્ત્રે, વદિયાં વરમતિ જેવાં રે;
 તેવાં તો તુજને સુણાવ્યાં, પ્રશ્ન કરો વળી કેવાં રે,
 મગ્ન થઈ મુનિવર તો બોલ્યા, કથ્યાં વચન કંઈ એવાં રે. ૪૨

આપે છે કે, ત્યારે તું એવું છોડું શે બોલ્યો ?—એવા નજવા પ્રશ્ન કરવા તે પૂછ્યા ? તું જે મોટું પૂછીશ તે પણ એ પ્રમાણેજ બોલું થશે—તું જ્ય નહિ પામે, અને હું તને જળમાં ડૂબાડીશ. અથવા મોટું ઇ૦—વચન કહોડ પ્રતિ બંદીનું છે એમ પણ અર્થ થાય. બંદી હવે અંગાનવેદાશ્વત્તરોમીમાંસાન્યાયવિસ્તરઃ । ધર્મશાસ્ત્રપૂર્ણચવિદ્યાથેતાશ્વતુર્દશ—છ વેદાંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ, એ ચૌદ વિદ્યાઓ 'વિષે પ્રશ્ન કરે છે: વિદ્યા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. તરુણીવત એઠા—સ્ત્રીના જેવાં નખરાં અર્થાત આવા સેહેલા સેહેલા પ્રશ્નો જાણી જોઈને શું પૂછે છે ? એ મતલબ છે.

૪૧ કહોડ ઉત્તર આપે છે: સરસ્વતીનાં (વિદ્યાનાં) ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ન્યાય—ગૌતમ અને કણ્વાદકૃત પ્રમાણુશાસ્ત્ર. પુરાણ—જેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, રાજ્યઓની કથા, ચાર વર્ણુના ધર્માદિક, તથા પરમેશ્વરનો મહિમા વર્ણ્યો હોય તેને પુરાણ કહે છે. મીમાંસા—યજ્ઞાદિક કર્મથી મુક્તિ છે એમ પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર. શિક્ષા—અક્ષરોના ઉચ્ચાર વગેરેની માહિતી આપનાર વેદનું અંગ. ધર્મશાસ્ત્ર—ચારે વર્ણુના ધર્મો અને આચાર પ્રાયશ્ચિત વગેરે બતાવનાર શાસ્ત્ર. કલ્પ—વેદમાં કહેલાં કર્મના અનુષ્ઠાનની રીતિ બતાવનાર વેદનું અંગ. નિરૂપત—વેદનાં અપ્રસિદ્ધ પદોના નામનું નિરૂપણ કરનાર વેદાંગ. છંદ—પદ્યબંધના નિયમો બતાવનાર વેદનું અંગ. વ્યાકરણ—શબ્દોની સિદ્ધિ કરનાર વેદાંગ. જ્યોતિષ—આકાશના તારાઓની ગતિ વગેરે બતાવનાર વેદાંગ. ઋગ્વેદ, યજુર્, સામ નિગમ (વેદ), અને અથર્વ—એ ચાર વેદ છે. ૪૨ વરમતિ—ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા મહાધિઓએ.

૫૨ ચક્ર તમે તાપસ ભાષો, વળી શું થાય તેણે રે,
 હું સમજું ત્યમ તો વદિયે મુનિ, તન મન રીઝે નેણે રે;
 શ્રીચક્રતાણી આકૃતિ કયોએ, મહિમા વદિયે કેણે રે,
 ઉત્તર એ દીને ઝટપટ મુનિ, દાન દર્શાવો દેણે રે. ૪૩
 સ્વાધિષ્ઠાન અભિધાન ચક્રમાં, આરાધન તો થાય રે,
 મણિપૂરકમાં નરમણિ માને, ઉપાસના ગુણ ગાયે રે;
 અનાહત ચક્રમાં ભગ્ન ભગ્નેશ, કરતાં કૂકું જાયે રે,
 વિશુદ્ધિ ચક્રમાં દેવી સેવે, તે ખત્તા નવ ખાયે રે. ૪૪

૪૩ હવે બંદી યોગશાસ્ત્રના પ્રશ્નો કરે છે: ૫૨ ઇ—સ્પષ્ટ છે. દાન
 ઇ—જેમ દાન આપું છું કહેવા કરતાં તે આપી બતાવવું એ સારો માર્ગ
 છે તેમ તમે પણ બીજું ત્રીજું બોલવાનું પડ્યું મૂકી પ્રશ્નના ઉત્તરજ
 કહી બતાવો.

૪૪ સ્વાધિષ્ઠાન ઇ—યોગશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં સખ્યું છે કે એક તે-
 જોમય અતિ સૂક્ષ્મ મહાનાડી શરીરમાં નીચેથી ઉપર પ્રહરંધ્ર સુધી ગયેલી
 છે. તે નાડી ઉપર થોડે થોડે અંતરે (જેમકે નાભિમાં—હૃદયમાં—કરમાં
 વગેરે) કમળ, તેમાં આસન અને તેમાં દેવની મૂર્તિ છે. એ કમળને ચક્ર
 કહે છે. એવાં ચક્ર છ, સાત અને નવ સુધી પણ કહેલાં છે. એમાંથી બહુ
 પ્રચલિત વચ્ચે માર્ગ પ્રેમાનંદે ગ્રહણ કરી આધારાદિ છ ચક્ર અને સા-
 તમું શ્રીચક્ર છે એમ કહેવાના હેતુથી કવિ કહેાડદ્વારા ચક્રનાં નામ અ-
 ને તેનો ઉપયોગ બતાવે છે. પ્રેમાનંદે છ ચક્ર કહેવાં જોઇએ ત્યાં સ્વાધિષ્ઠા-
 નાદિ પાંચજ ચક્ર અંથમાં માત્રમ પડે છે મારે પેહેલું આધારચક્ર—જે ચાર
 પાંખડીનું છે—જેમાં ત્રિકોણાકાર એક આસન છે—જેના ઉપર આમ
 શિખાકાર મૂર્તિ છે—જે મૂર્તિનું ધ્યાન (દરરોજ નિદાન પાંચ ઘડી) કર-
 વાથી સકળ શાસ્ત્ર વિદ્યા પ્રત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે,—તે કહેવું રહી ગયું હોય
 અથવા લેખક દોષથી લખાવું રહી ગયું હોય તો કાણ જાણે. બીજું ચક્ર
 (અંથમાં કહેલું) સ્વાધિષ્ઠાન છે, તે છ પાંખડીનું છે. તેમાં ચતુષ્કોણ
 આસન છે, તે ઉપર લાલરંગના તેજની મૂર્તિ છે, તેનું ધ્યાનરૂપ આરાધન

આજ્ઞાચક્ર વિષે વર સ્થાનક, સ્વર્ગાદિકનું મળતું રે,
 મેં પટ ચક્રનું સરવે ભાખ્યું, શ્રીચક્રતાણું તો કળ તું રે;
 સપ્તમ ચક્ર નામ શ્રી જેનું, મુનિવર વદતા વળતું રે,
 આકૃતિ આદિક વર્ણે તેની, સાંભળિયે સહુ મળતું રે. ૪૫
 પ્રથમે ણિદુ ત્રિકોણ પછીથી, અષ્ટકોણ પછી જાણો રે,
 દશ કોણ પછી દશ વળી ચતુર્દશ, અષ્ટદશ પોડશ તાણો રે;
 ત્રણ વૃત્ત તથા ત્રણ ભૂગૃહ, એ વિધ શ્રીચક્ર વંખાણો રે,
 પ્રશ્નતણા પ્રતિ ઉત્તર કીધા, વળી મનમાં શું આણો રે. ૪૬
 એવે દિનકર કર તો નાખે, રાખે નહિ મુખ કોનું રે,
 લોભી જાણે જઈને લઇએ, પશ્ચિમમાંથી સોનું રે;
 તે સોનું શું સમુદ્ર લેતો, રત્નાકર કે' ગોનું રે,
 દિનનાં પક્ષી દુઃખી અતિશે, કથું કોકનું શું રોણું રે. ૪૭

કરવાથી સાધક અતિ સુદર થાય તથા આયુષ્ય વધે. મહિપૂરક ઇ—ત્રી-
 જીનું ચક્ર મહિપૂરક નામે છે. તે દશ પાંખડીનું છે. તેમાં પદ્મકોણ પીઠ છે. તે
 ઉપર વિચિત્ર રંગની એક મૂર્તિ છે તેની ધ્યાનરૂપ ઉપાસના કરવાથી સા-
 ધકનું શરીર સ્થિર થાય. અનાહત ઇ—ચોથું અનાહત ચક્ર બાર પાંખ-
 ડીનું હૃદયમાં છે, તેમાં તેજોમય અંગુષ્ઠ પ્રમાણ એક મૂર્તિ છે. તેનું ધ્યાન ક-
 રવાથી ઇચ્છિત ફળ મળે છે. વિશુદ્ધિ ઇ—પાંચમું વિશુદ્ધિ ચક્ર કઠમાં સોળ
 પાંખડીનું છે તે કમળમાં કોટિ ચંદ્ર જેવા તેજવાળો એક પુરૂષ છે. તેનું ધ્યાન
 કરવાથી અસાધ્ય રોગ નાશ પામે. દેવી ઇ—આ બધાં ચક્ર એ ધ્યાનોપા-
 સના માટે છે. દેવીના ઉપાસક તે તે સ્થાનકોમાં દેવીનાં ભૂદાં ભૂદાં રૂપનું
 ધ્યાન કરે છે, માટે કવિએ તે સમજાવવાને 'દેવી સેવે' એમ લખેલું છે.

૪૫ આજ્ઞા ઇ—છઠ્ઠું એ પાંખડીનું આજ્ઞા ચક્ર છે. (કોઈ અગ્નિ ચક્ર
 કહે છે). એ ચક્ર એ ભ્રમર વચ્ચે છે; તેને વિષે અગ્નિની જવાળા સરખા
 તેજવાળી કોઈ અલૌકિક મૂર્તિ છે. તેનું ધ્યાન કરવાથી પુરૂષ અજરામર
 થાય છે. કળ ઇ—હવે તું સમજ (મારી પાસેથી). ૪૬ પ્રથમે ઇ—
 ૨૫૯ છે.

૪૭ એ વાદ કરતાં સૂર્ય આયમી ગયો તે વર્ણી છે: એવે ઇ—૨૫૯ છે—

વર શય્યામાં બોજનવિધિ પછી, કો'ડ મુનિ તો સૂતા રે,
વાસર બીજે વઢિયા ઊઠી, શું તે માંહી વગૂતા રે;
ના ના એમ ન થાય કદાપિ, કર્મકાંડો તો હૂતા રે,
પ્રાતર થાતાં આવ્યા પોતે, વાદ વિષે તો જૂતા રે. ૪૮

૨લોક.

બંદી ત્યાંહી કહોડને વળો પૂછે, પ્રશ્ના ઘણા તે ઘડી,
તે સર્વે વદતાં ન વાર કરું હું, જેવી મનીષા જડી;
પૂછે છે ગરભિત પ્રત્ર મુનિને, કો' કોશ તે શું હશે,
સંખ્યા તેતણી તો કયો મુનોશ જે, મારે મને શું વસે. ૪૯
પાંચે કોશ કહ્યા મુઆગમ વિષે, તેનાં પ્રમાણા કહો,
આત્મા છે વર કોશ કે નહિ મુનિ, તેને જાણાવી ગહો;
ખજાએ કરી એકતા શિવતાણી, એ રીતિ નીતિ વદા,
તો જાણું હું જરૂર બુમુરમણિ, વાક્યો વિષે જે મદા. ૫૦

કર-કિરણ-નાખે. (પશ્ચિમ સમુદ્રમાં). રાખે ઇન્—તે કામની શરમ રાખે
એવો નથી, એ ભાવ છે. આયમતા સૂર્યનું બિંબ વર્ણુછે: લોભી ઈન્—સ્પષ્ટ
છે. સમુદ્ર રત્નાકર કહેવાયછે તે વિષે ઉપેક્ષા કરેછે: તે ઇન્—લોભીએ લે-
વા ધારેલું સોનું જે ગોનું (પૃથ્વીનું) છે તે સમુદ્ર લેતો (લેઇ લેછે) અને
તેથી તેને શું રત્નાકર કહેછે? કોક—ચક્રવાક પક્ષી.

૪૮ વાસર ઇન્—તે મુનિ બીજે વાસર (દિવસે) ઊઠીને વઢિયા (વાદ કરવા
લાગ્યા). કોશ કહેશે કે, શું ઊઠીને તરતજ તેમાં વગૂતા (ગૂંચાયા) ? તો,
ના, ના ઈન્—સ્પષ્ટ છે. શામાટે નહિ ? કર્મકાંડી ઇન્—કેમકે તે કર્મકાંડી
હતા તેથી—નિત્યકર્મ પરવાયા વિના બીજન કામમાં સામેલ ન થવાય. પ્રાતર
—સવાર. જૂતા—જોડાયા.

૪૯ સ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. મનીષા—બુદ્ધિ. ગરભિત—(વેદાંત
ગર્ભિત—વેદાંત શાસ્ત્રના).

૫૦ મુઆગમ—સત્ શાસ્ત્ર. આત્મા ઈન્—આત્મા એ પણ વર

જે જે સ્થૂળ શરીર અન્નમય છે, આત્મા નથી સંવદા,
તેનું કારણ એજ કે ગૃહ જશા, કાર્યે વસે છે સદા;
આત્માનંદ ન જીવ કોશ જરિયે, તેનાં ઘણાં કારણો,
તેમાંથી વહું એક જે જડપાણું, ત્રાસે વસે તારણું.

૫૧

(શ્રેષ્ઠ) કોશ છે કે નહિ ? તે કહેા. બ્રહ્માએ—અર્થાત્ વેદમાં. એકતા (જીવ સાથે). એ ઈ૦—એ જીવ શિવની એકતા શી રીતે થાય તે કહેા અથવા એવી રીતે એકતા કરવી એ રીતિ નીતિ (ન્યાયયુક્ત) છે કે કેમ તે કહેા. બ્રહ્મરમણિ—બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ. વાક્યો ઇ૦—તમારાં વાક્યો (વચનો) વિષે જે મદો (મદ—અભિમાન) રહેતું છે તે ત્યારે સાચું કહેવાય.

૫૧ બંદીએ પૂછેલા પ્રશ્નોમાંથી પ્રથમ પંચકોશ વિષે કહેછે કે આનંદસ્વરૂપ આત્મા “હું આનંદરૂપ છું” એવા અહંકારથી વીંટાયેલા છે તે આવરણને આનંદમય કોશ કહે છે. ‘હું જાણું છું’ એવા જ્ઞાનરૂપ આવરણને વિજ્ઞાનમય કોશ કહે છે. એ કોશ આનંદમય કોશની ઉપર છે. એજ પ્રમાણે મનોમય, પ્રાણમય અને અન્નમય કોશ અનુક્રમે એક બીજા ઉપર વીંટાયેલા છે. તેમાં સૌથી ઉપરના અન્નમય કોશનું સ્વરૂપ કહે છે: જે જે ઇ૦—આ સ્થૂળ શરીર એ અન્નમય કોશ છે માટે એ સ્થૂળ શરીર એ આત્મા નથી; તેનું કારણ કે ગૃહ(ધર)ના જશા (જ્યેષ્ઠ—ભાવ) સદા કાર્યમાં વસે છે. મતત્રય કે દેહ એ કાર્ય છે માટે ધરની પેઠે તે વિનાશી છે. જેમ ધરરૂપ કાર્ય ઉત્પત્તિની પેઠેલાં નહોતું અને નાશ થયા પછી હોવાનું નથી માટે અનિત્ય છે તેમ અન્નમય કોશ પણ જન્મ પેઠેલાં અને મરણ પછી ન હોવાથી અનિત્ય છે. અને આત્મા તો નિત્ય તથા અવિનાશી છે માટે અન્નમય કોશ એ આત્મા નથી. વિદ્યારણ્ય સ્વામી કહે છે કે “વિતુન્નુક્તાન્નજ્ઞાદ્યાંજિજ્ઞાતોન્નેનૈવદ્ર્વતે । દેહઃસોન્નમયોનાત્માપ્રાકૃત્તોર્ધ્વતદમાવતઃ ॥” અર્થ—“પિતાએ પાપેશ્વર અન્નથી થયેલા વીર્યથી જે જન્મ પામે છે અને જન્મ્યા પછી પણ અન્નથી થયેલા દૂધવડે તથા અન્નવડે જે વૃદ્ધિ પામે છે તે દેહ અન્નમય કહેવાય છે એ અન્નમય દેહ આત્મા નથી, કેમકે જન્મથી પેઠેલાં અને મરણથી પછી તેનું અસ્તિત્વ છે નહિ. હવે પ્રાણમય કોશ આત્મા નથી તે કહે છે: આત્માનંદ ઇ૦—જીવ (પ્રાણ)રૂપી કોશ એ આત્મા-

ત્રીજો કોશ હવે મનોમય ભણું, આત્મા નથી સિદ્ધ એ,
તેનું કારણ કે વિકાર ૩૫ છે, ધ્યાન્યાદિની નિધ એ;
એવો કોશ ન આત્મ અંદી વરણું, વિજ્ઞાનમે નામ છે,
આયે કાળ ઘટાદિકે વસી રહી, તે પેડ વિશ્રામ છે. ૫૨

નંદ નથી, તેનાં ઘણાં કારણ છે, તેમાંથી એક કારણ કહું છું. તે એ કે પ્રાણમાં જડ પણું રહ્યું છે. તથા ભૂખ તરસના ત્રાસને વિષે તારણો (ભૂખ તરસ મટાડવાના ઉપાય ૩૫) વસે છે. અર્થાત્ ક્ષુધા તૃપ્તા એ પ્રાણનો ધર્મ છે અને દેહના હિતને અર્થે ક્ષુધા તૃપ્તાનો ત્રાસ બતાવી તેના ઉપાય મેળવવાનું સૂચવતું એ પ્રાણનો ધર્મ છે. એ પ્રાણ આત્મા નથી, કેમકે તે જડ છે. “ पूर्ણોદેહેવર્ણ્યચ્છન્નક્ષાણાયઃ પ્રવર્ત્તકઃવાયુઃપ્રાણમયોનાસાવાત્માચૈતન્યવર્જનાત્ ” અર્થ “ જે વાયુ પગથી માથા લગી દેહમાં પૂર્ણ ભરાયલો છે તથા દેહને બળ આપનારો છે વળી જે ઈંદ્રિયોને તેમના કાર્યમાં પ્રેરનારો છે, એ વાયુ પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે. એ પ્રાણમય કોશ ૩૫ વાયુ આત્મા નથી કેમકે તેમાં ચૈતન્ય નથી. અર્થાત્ તે ધણી પેડે જડ છે (વિધારણ્ય).

૫૨ ત્રીજો ઈં—ત્રીજો કોશ મનોમય છે. એ મનોમય કોશ આત્મા નથી કેમકે તે ધ્યાન્યાદિની નિધ (નિધિ અર્થાત્ પડવાન)ની પેડે વિકાર ૩૫ છે. જેમ એક ધ્યાનનાં ઘણાં પડવાન થાય છે તેમ એક મનની કામ, ક્રોધ, આદિ અનેક વૃત્તિઓ થાય છે. આત્મા તો અવિકારી છે માટે વિકારી મનને આત્માપણું સંભવે નહિ. વિધારણ્ય પણ કહે છે કે “ અહતાંમમતાંદેહેમેહાદૌચકરોતિયઃ । કામાદ્યવસ્થયાશ્રાંતોનાસાવાત્મામનોમયઃ ॥ ” અર્થ “ જે મન દેહમાં અહંભાવ રાખે છે અને ઘર વગેરેમાં મારાપણું રાખે છે એવો મનોમય કોશ એ આત્મા નથી. કેમકે તે મનોમય કોશ કામાદિ અવસ્થાઓવડે ભ્રમિત થાય એવો છે અર્થાત્ દેહની પેડે વિકારી છે. હવે કર્તૃ શબ્દનો વાચ્ય વિજ્ઞાનમય કોશનું સ્વરૂપ બતાવી ને તેનું અનાત્મપણું વર્ણવે છે. એવો ઈં—હું અંદી વિજ્ઞાનમે (વિજ્ઞાનમય) જેનું નામ છે એવો એવો કોશ તે પણ આત્મા છે એમ હું વર્ણવતો નથી. કેમકે જેમ ઘટાદિકમાં કાળ વસી રહીને તેને આછ જાય છે તેની પેડે વિજ્ઞાનમય કોશમાં પણ કાળનો વિશ્રામ છે. અ-

આનંદ અવિધારી આજ હવે હું, આનંદમે કોશને,
તે કેતાં નવ વાર તો કરું કરી, થાશે સુષ્ટી શોષને;
છે એ કારણરૂપ દહ, નથી એ આત્મારૂપે જાણને,
થાય છે પરતીત કોઈક વરાં, આકાશ શો માનજે.

૫૩

થાત તેને પણ કાળ ખાઈ જાય છે. વિજ્ઞાનમય કોશ વિષે વિધારણ્ય કહેછે કે “લીનાસુત્પૌવુર્ણોધેવ્યાપ્તુયાદાનસ્વામ્રગા । ચિચ્છાયોપેતધીર્નાત્માવિજ્ઞાનમ-યશ્વદમાક્” સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે વિજ્ઞાન શક્તિ લય પામીને રહેછે અને જગ્યા પછી જે પગતા નખથી તે માથા લગી પ્રાપ્ત થાયછે એવી ચૈતન્યના પ્રતિબિંબ યુક્ત જે યુદ્ધિ-જેને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેછે તે આત્મા નથી. ” વિજ્ઞાનમય કોશ આત્મા નથી; લય પામવા રૂપ અવસ્થાવાળો છે માટે; જે જે લય પામવા રૂપ અવસ્થાવાળો હોય છે તે તે આત્મા નથી; જેમ ઘડો.

૫૩ હવે પાંચમા આનંદમય કોશનું સ્વરૂપ તથા તેનું અનાત્માપણું કહે-છે; આનંદે ઇન્—હવે આજ હું આનંદવડે આનંદમય કોશને અવિધારી-ને (નિશ્ચય કરીને) તે (તેનું સ્વરૂપ) કહેતાં કરી વાર કરું (કરીશ) નહિ. તે સાંભળીને તને શોષ થશે (પ્રશ્નોના જવાબ મળવાથી તું રાજી નહિ થા-ય). છે ઇન્—એ આનંદમય કોશ એ કારણરૂપ છે, અને એ આત્મારૂપે નથી એમ માનજો. એ આનંદ કોઈક વખત પ્રતીત થાયછે. માટે આકાશ (વાદળાં) જેમ કોઈક વખત દેખાયછે અને કોઈક વખત દેખાતાં નથી તેવો એ છે. અર્થાત્ અનિલ છે. આનંદમય કોશ એ આનંદ (આત્માનું સ્વ-રૂપ) તો છે પણ અનિલ છે માટે તેને આત્મા એમ કહેવાતું નથી. પંચદ-શીમાં કહેછે કે “કાચિંદતર્મુલાઘ્રતિરાનંદપ્રતિદિશમાક્ । પુણ્યભોગેભોગશંતૌ નિદ્રારૂપેણલયતે । કાદાચિત્તત્ત્વતોનામાસ્યાદાવંદમયોપ્યયમ્ ॥ ” અર્થ “પુણ્યકર્મ ફળના અનુભવ વખતે યુદ્ધિની કોઈક વૃત્તિ અંતર્મુખ થાયછે અને આત્મસ્વરૂપ આનંદના પ્રતિબિંબમાં વસેછે અને જ્યારે આનંદના અનુ-ભવરૂપ ભોગને તે ભોગવી રહેછે ત્યારે નિદ્રા રૂપે કરીને તે વૃત્તિ લય પામેછે. તે વૃત્તિને આનંદમય કોશ કહે છે. એ યુદ્ધિની અંતર્મુખવૃત્તિરૂપ આનંદમય કોશ આત્મા નથી, કેમકે આકાશમાંનાં મેઘનાં વાદળાંની પેઠે તે કોઈક વખત દેખાયછે અને કોઈક વખત નથી દેખાતી. અર્થાત્ અનિલ છે માટે આત્મા નથી.

ભાખ્યા કોશ અમે ઘણા ગુણથકી, બાકી ન રાખી જરી,
નામો તેહતાણાં ગણ્યાં ગુણુવડે, વાણીવિલાસે કરી;
આત્મારૂપ નહીં અનાત્મ સહુ છે, વેદાંત માંહે કથ્યું,
યુક્તિ કે અનુમાનરૂપ ધરીને, વારિ વરોળી મથ્યું.

૫૪

૫૪ ભાખ્યા છ૦—એવી રીતે એ પાંચ કોશ અમે ઘણા ગુણુથકી
(અમારામાં વિદ્યાદિક ઘણા ગુણુ હોવાથી) ભાખ્યા અને જરી બાકી
રાખી નથી—અમારી વિદ્યામાં કયાશ છે એમ બતાવ્યું નથી; તેમજ તે-
વાજ ઘણા ગુણુવડે અમે તે કોશનાં નામો વાણીવિલાસે કરીને ગણ્યાં છે.
અર્થાત્ વેદાંત વિદ્યા અમને સારી રીતે અવગત છે તે બતાવવાને તમારા
પ્રશ્નોના ઉત્તર અમે આપ્યા છે પરંતુ અમારે મન તો તે માત્ર વાણીવિલાસ
છે. (કહોડ ઈર્મભાગી હોવાથી વેદાંતે કરેલું અદ્વૈત પ્રતિપાદન તેને મનથી
માન્ય નહોતું પણ માત્ર વાદને અર્થે તે વેદાંતપક્ષના ઉત્તર આપતો હતો તે
વાત પાછળ આવી ગયેલી છે). આત્મા છ૦—પંચકોશાદિ સર્વ આત્મા-
રૂપ નથી પણ અનાત્મ (જડ) છે એમ વેદાંતમાં કથ્યું છે. (અર્થાત્
હું નથી કહેતો). વેદાંતમાં કેવી રીતે કથ્યું છે? યુક્તિ છ૦—દેહ ધડા-
ની પેઠે કાર્યરૂપ હોવાથી તે આત્મા નથી; પ્રાણ દેહની પેઠે જડ
હોવાથી આત્મા નથી; મન અન્નની પેઠે વિદ્યારી હોવાથી આત્મા નથી;
વિજ્ઞાન ધડાની પેઠે લય પામવારૂપ અવસ્થાવાળું હોવાથી આત્મા
નથી; આનંદરૂપ બુદ્ધિની અંતર્મુખ વૃત્તિ વાદળાંની પેઠે અનિત્ય હોવાથી
આત્મા નથી. એવી યુક્તિઓ કે અનુમાનરૂપ ધરીને (આગળ
કરીને) વેદાંતમાં કથ્યું છે. અર્થાત્ અન્નમય સ્થૂળ (દેહ) કોશ, પ્રાણમય
(પ્રાણાદિ વાયુરૂપ) કોશ, મનોમય (હૃદિયોને પ્રેરનારી કારણુ-
રૂપ વૃત્તિ) કોશ, વિજ્ઞાનમય (બુદ્ધિની બહિર્મુખ વૃત્તિ—બહારનું જ્ઞાન—
કર્તારૂપ વૃત્તિ) કોશ, આનંદમય (બુદ્ધિની અંતર્મુખ વૃત્તિરૂપ-ભોક્તા)
કોશ, એમાંથી કોઈ આત્મા નથી. એ રીતે પાંચ કોશથી આત્મા જૂદો છે
તે કહેવાવડે આત્મા કાંઈ કોશ નથી, એવો પછીના પ્રશ્નો પણ
ઉત્તર થઈ જાય છે. એ સંધળું વેદાંતમતે તો યથાર્થ છે પણ કહોડ
કહે છે કે મારે મતે તો, વારિ છ૦—વારિ (વાણી) વરોળી (વલોળી)ને
મથ્યું છે—અર્થાત્ દૈત એજ ખરું છે.

જે હાથે વિધિનો બતાવું તુજને, નિર્ણે મહાતત્ત્વમાં,
 વેદાંતે વદિયું વાલાલ કરોને, જાણેા રૂડા સત્ત્વમાં;
 અદ્વૈતો સહુ અર્થ ગર્થ ગ્રહી કે', તે તો જાણાવું તને,
 જે રૂચે અધિકારીને નહિ અમો, તે તો બતાવું કને. ૫૫
 જે હું આ સુશરીરમાં પ્રકટું છું, ત્વષ્ટા વિષે તો રહે,
 જે ત્યાં સૂરજ મંડળે પ્રકટિયો, તે બ્રહ્મ હું છું કહે;
 એ રીતે વ્યતિહાર તો મુનિ કરી, કેતા ફરેછે બધે,
 જાણે ના જડ કામળી થઇ પડે, વારિપડે જે વધે. ૫૬

૫૫ પાછળ ૫૦ માં શ્લોકમાં પૂછ્યું છે કે વેદમાં જીવ (શિવની એકતા શી રીતે પ્રતિપાદિત કરી છે તે કહો. તેનો ઉત્તર કરતાં કહે છે કે, જે ઈં— મહાતત્ત્વમાં વિધિનો (અભિનો—અર્થાત્ વેદનો) જે નિર્ણે (નિર્ણય) છે તે હું હાથે તુજને બતાવું છું. વેદમાં કયી જગોએથી બતાવશે? તેનો ખુલાસો કરે છે: વેદાંતે ઈં—વેદાંતમાં (વેદના અંતમાગમાં—ઉપનિષદોમાં) તે (નિર્ણયરૂપ કથન) વાલાલ કરીને વદિયું છે, તે તમે રૂડા સત્ત્વમાં (અર્થાત્ સત્ત્વરૂપ બુદ્ધિમાં) જાણો. અદ્વૈતો ઈં—અદ્વૈતો (અદ્વૈત વાદીઓ) ગર્થ (દ્રવ્ય) ગ્રહીને સહુ અર્થ કહે છે. તે હું તને (મહત્) જાણાવું છું. સારે તું કેમ અદ્વૈતને અડણુ કરે નથી? એવી બંદીની શંકાનું નિવારણ કરે છે: જે ઈં—જે અદ્વૈત તેના અધિકારીને રૂચે છે; અમોને રૂચતું નથી. એમ છતાં તે હું કને (પાસે—અર્થાત્ હમણાજ) બતાવું છું.

૫૬ હાથે વેદે અદ્વૈત કેમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે કહે છે: જે ઈં—હું જે આ શરીરમાં (સ્થૂળશરીરમાં) પ્રકટું છું—પ્રકટ થઇને જીવરૂપે રહું છું તે જીવ ત્વષ્ટા (સૂર્ય)ને વિષે રહે છે. અને જે ત્યાં સૂરજના મંડળમાં પ્રકટિયો (પ્રકટ થયો છે) તે બ્રહ્મ છે અને તેથી હું બ્રહ્મ છું, એમ કહે છે. એ રીતે વ્યતિહાર (અદ્વેતો અદ્વેતો) કરીને મુનિ (અદ્વૈતમતના અધિકારી) બધે કહેતા ફરે છે. વાર, એમ કહેવામાં શો દોષ છે? એ શંકાનું સમાધાન ગૌરવ દોષ બતાવીને આપે છે: જાણે ઈં—પણ તે જાણતા નથી કે વારિપડે જે વધે છે તે કામળી

એ પ્રશ્નોત્તર તાહરા થઈ ગયા, હાવે ન બાકી કશી,
બાંદી કે' તપસી હવે લપસીને, જાઓ જળે તો વસી;
એવો પ્રશ્ન કરું અમો મતિવરા, જ્યાંથી ન જાઓ ચશી,
પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી કહો વરમતિ, વાણી ન જાચે રશી. ૫૭
માન્યો છે મતભેદ તો શ્રુતિ વિષે. કે'છે અભેદ શ્રુતિ,
તે શું સત્ય હશે કહોડ કહી દો, જો પામવી છે નુતિ;
સુખતાપતિ તો વદે મદ ભર્યો, એમાં શું પૂછ્યું વડું,
એને હું અનુમાન રૂપથી તો, પૂરો પ્રતીતે પડું. ૫૮
જો આ પક્ષ કરું અમો જીવ શિવે, છે ભિન્ન એવી વકી,
એનું કારણ કે અસર્વાંગ છે, હેતું અમારો નકી;

જડ (ભારે) થઈ પડે છે. “ભીજત કમરી ભારી હોત” એ લોકાક્તિવડે ગૌરવ દોષની વ્યંજના છે. જ્યાં ટુંકું કહેવાથી અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય, ત્યાં લાંબે માંગે સિદ્ધિ કરવી એ ‘ગૌરવ’ દોષ કહેવાય છે.

૫૭ બાંદી ઇન્—બાંદી કહે છે કે હે તપસી—તપસ્વી (કહોડ) ! હવે તમે જોયો (વાદમાં) લપસીને જળમાં વસી જાઓ એવો પ્રશ્ન અમો મતિવરા (ઉપમ બુદ્ધિવાળા) કરું—કરીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ ઇન્—હે વર-મતિ ! તમે કહો—મારા પ્રશ્નો ઉત્તર કહો. શો પ્રશ્ન છે ? તે કહે છે: શ્રુતિ વિષે પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી (શિષ્ટ પુરૂષોતા આચાર ઉપરથી અનુમાન કરી સિદ્ધ કરેલી શ્રુતિવડે નહિ) ભેદમત માન્યો છે, અને વળી બીજી શ્રુતિઓ અભેદ કહે છે—અભેદમતનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. તમે કહેશો કે વેદની વાણીને ફેરવીને અભેદમત પ્રતિપાદિત કર્યો હશે, તો તેમ પણ નથી; વાણી ઇન્—વેદની વાણી કાંઈ રશી જાય એવી નથી—તેને દોળ અઢાલીને બોલું રૂપ આપી શકાય તેમ નથી. તે ઇન્—હે કહોડ ! જો નુતિ (સ્તુતિ) પામવી છે તો તમે કહી દો કે તે (જનને વિરોધી મત) શું સત્ય હશે ? (એમ અઢાવનમા શ્લોક સાથે અન્યથા કરવો). ૫૮ સુખતાપતિ—કહોડ. પ્રતીતે—વિશ્વાસથી.

ને વ્યાપ્તિ અસર્વજ્ઞ ને થઈ રહ્યો, તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે,
 દૃષ્ટાંતે ઘટ છે તથા સમજી દે, ને બ્રહ્મથી છિન્ન છે. ૫૪
 બૂદ્ધવા અનુમાનથી સત કરો, કે વાસ્તવિકે કરો,
 કે કલ્પિત ગણો તમે મનથકી, શા ભેદ ચિત્તે ધરો;
 જે ને વાસ્તવિકે મુસત્ય કરવા, ધારો તમે ભેદને,
 તો દૃષ્ટાંતરૂપે ઘડાયકી અમે, વેદ કરું છેદને. ૬૦

૫૪ અનુમાન કરી જીવને બ્રહ્મથી ભિન્ન (જૂદો) સિદ્ધ કરે છે:
 જો ઈ—જે વસ્તુને આશરીને સાધ્ય અર્થ સિદ્ધ કરવો છે તે વસ્તુને
 પક્ષ કહે છે. સાધ્ય અર્થની સિદ્ધિ જે સાધનથી થઈ શકે તેને 'હેતુ' કહે છે.
 સાધ્ય અને હેતુ હમેશા જોડે હોવાના નિયમને 'વ્યાપ્તિ' કહે છે. એવી
 વ્યાપ્તિ બીજી જે જે જગોએ માલમ પડે તેને 'દૃષ્ટાંત' કહે છે. કહોડ કહે છે
 કે જો, હું જીવ અને શિવ બન્નેને વિષે પક્ષ કરું છું—જીવ અને શિવ
 એ મારો પક્ષ (સાધ્યનો આશ્રય) છે. તે બન્ને ભિન્ન છે એવી મારી
 (બોલવાની) વકી (અર્થાત્ સાધ્ય અર્થ) છે. ' જે અસર્વજ્ઞ થઈ રહ્યો
 હોય તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે ' એ વ્યાપ્તિ છે તે તું જો. દૃષ્ટાંતમાં ઘડો છે કે જે
 તથા (તેવો—અસર્વજ્ઞ) છે મારે બ્રહ્મથી છિન્ન (જૂદો) છે. એને સ્પષ્ટ
 માયામાં કકીએ છીએ:

જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે (પક્ષ અને સાધ્ય).

જીવ અસર્વજ્ઞ છે મારે (હેતુ).

જે જે અસર્વજ્ઞ હોય છે તે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય છે (વ્યાપ્તિ).

જેમ, ઘડો અસર્વજ્ઞ છે મારે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે (દૃષ્ટાંત).

૬૦ કહોડે સિદ્ધ કરેલા ભેદનો એ પ્રકારે વિકલ્પ કીને તે ભેદનું ખંદી
 ખાંડન કરે છે: બૂદ્ધવા ઇ—હે બૂદ્ધવા! (કહોડ !) તમે જે ભેદને
 અનુમાનથી સત્ય કરો છો તે ભેદ વાસ્તવિક (ખરેખરો) છે કે કલ્પિત
 છે ? જો તમે ભેદને વાસ્તવિકપણે સત્ય કરવા ધારો તો તમોએ આપેલા
 દૃષ્ટાંતરૂપી ઘડાયી બ્રહ્મનો વેદવડે પાણી છેદ કરી શકીએ છીએ. અર્થાત્
 નિર્જીવ (જડ) ઘડાયી ચૈતન્ય બ્રહ્મ જૂદું છે એ તો અમે પણ કહીએ છીએ.
 પણ જડ પદાર્થ માયામય હોવાથી તેમનું હોવાપણું જ નથી તો તેમનો બ્ર-

ના માનું શિવથીજ ભિન્ન જીવને, દૃષ્ટાંત જાયે વહ્યું,
જે કલ્પિતપણે સુસિદ્ધ કરતા, તો તે અમે છે કહ્યું;
પ્રત્નજ્ઞાનથીજી જીવે વસી રહ્યો, જે બાધ તે સાધના,
છે સિદ્ધિ કરવા અમારો મનસા, જેને કશો બાધ ના. ૬૧
પ્રત્નજ્ઞાનથીજી જીવે વસી રહ્યો, કે શુદ્ધ પ્રત્ન રહ્યો,
એમાં ભેદ વસી ડ્યહાં મુનિવરા, તે જો તમે ના કહ્યો;
તો તે હું તમને કરી ખરું કહું, જો પક્ષ પેલો ધરો,
તો તે ઇષ્ટ વસે મતે અમતણે, દાખિત પોતે કરો. ૬૨

હાથી ભેદ પણ ક્યાંથી હોય ? અને એટલા માટે તમારા અનુમાનનું દૃષ્ટાંત અસંભવ હોવાથી એ અનુમાન વાસ્તવિક ભેદને સત્ય કરી શકતું નથી. માટે તમારું દૃષ્ટાંત વહ્યું બન્યું છે અને હું શિવથી (પ્રત્નથી) જીવને ભિન્ન માની શકતો નથી. (એમ ૬૧ માં શ્લોક સાથે અન્યથા).

૬૧ બીજો વિકલ્પ કહીને તેનું ખંડન કરે છે: જો ભેદને તમે કલ્પિતપણે સારી રીતે સિદ્ધ કરતા હો તો, તે અમે પણ કહ્યુંજ છે કે ભેદ કલ્પિત છે—અર્થાત્ નથી. કહોડ ભેદનું સ્થાપન કરે છે: પ્રત્નજ્ઞાન ઈન્—ધટના દૃષ્ટાંતનું તમે ખંડન કરો છો એટલા ઉપરથી જીવ શિવનો ભેદ અસિદ્ધ થતો નથી; કેમકે પ્રત્નના જ્ઞાનથી જીવના જ્ઞાનમાં જે બાધ (ભેદરૂપ બાધ) વસી રહ્યો છે તે ભેદની સાધના સિદ્ધ કરવાની અમારી મનસા છે, કે જે સાધના થવાને કરો બાધ નથી. અર્થાત્ અમારે કહેવાનું એમ છે કે પ્રત્નના જ્ઞાનથી જીવનું જ્ઞાન ભિન્ન છે, કેમકે પ્રત્ન સર્વજ્ઞ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સર્વ વિષયક છે અને જીવ અસર્વજ્ઞ હોવાથી તેનું જ્ઞાન અધ્યવિષયક છે—દેશ કાળાદિકથી પરિચિત છે, માટે તે બે જ્ઞાનનો ભેદ છે.

૬૨. કહોડે બેના જ્ઞાનનો ભેદ કહ્યો તેનું બે વિકલ્પ કરીને ખંડી ખંડન કરે છે: પ્રત્ન ઈન્—તમે જે બન્નેના જ્ઞાનનો ભેદ કહો છો તે ભેદ પ્રત્નજ્ઞાનથી જીવે (જીવના જૂદાપણામાં) વસી રહ્યો છે કે શુદ્ધ પ્રત્નમાં રહ્યો છે ?—શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રત્ન જીવના જ્ઞાનથી જૂદો છે ? તે

બીજો પક્ષ ધરો તમે ચિત્ત વિષે, તો તેહનો તોડ છે,
 શુદ્ધ બ્રહ્મ વિષે ન બેદ વસી રે', જ્ઞાને ગ્રહો ખોડ છે;
 ત્યારે ત્યાં વળતો વદે મુનિમહા, શ્રુતિ વિષે સિદ્ધ છે,
 બાંદો કે' અટકારીને મુનિવરા, શાસ્ત્રે નવે નિધ છે. ૬૩
 તોયે કો' અનુમાનથી નવ તમે, સ્થાપી શકો તે જરા,
 હાર્યા છો અનુમાનમાં મુનિ તમે, જોશો ન જ આ ધરા;
 હાવે હું કરે એક પ્રશ્ન તમને, બીજો ન કે'વો પડે,
 વેદ કર્મ કરો કહ્યું વળી તજો, એ તે ખરું શે અડે ? ૬૪

૬૦—તે જો તમે મને ના કહો—ન કહી શકતા હો તો હું તમને ખરું કરીને કહું છું: જો ૬૦—જો પેહેલો પક્ષ ધરો—બ્રહ્મજ્ઞાનથી જીવ જુદો છે એમ કહો તો તે અમારે મને પણુ ઇષ્ટ છે—એ તો અમે પણુ કહી-એછીએ કે બ્રહ્મનું જ્ઞાન અને જીવ એ એ જુદાજ છે: કેમકે જીવ માયા ઉપાધિવાળો છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન માયા ઉપાધિ રહિત છે. દોષિત ૬૦—પણુ જીવની ઉપાધિ દૂર કરવાથી તેનો બ્રહ્મજ્ઞાન સાથે બેદ નાશ પામે છે અને અબેદની સિદ્ધિ થાય છે માટે એ વિકલ્પ કબૂલ રાખવાથી તમે પોતેજ દોષિત (પરાજયરૂપ દોષયુક્ત અથવા સ્વપક્ષહાનિરૂપ દોષયુક્ત) ઠરો છો.

૬૩ બીજો ૬૦—જો તમે બીજો પક્ષ-શુદ્ધ બ્રહ્મ જીવના જ્ઞાનથી જુદો છે, એવો પક્ષ ચિત્તમાં ધરો તો તેનો તોડ (નિર્ણય) એવો છે કે કેવળ જ્ઞાન (પછી તે ગમે તેનું હોય) સ્વરૂપ બ્રહ્મવિષે બેદ વસી રહેતો નથી; જો એક જ્ઞાનથી બીજું જ્ઞાન જુદું હોય તો તે જ્ઞાનમાં ખોડ (ઉપાધિરૂપ દોષ) છે એમ જાણવું. અર્થાત્ એ ઉપાધિરૂપ ખોડ તજવાથી જેટલાં શુદ્ધ જ્ઞાન રહે તે સર્વે બેદ રહિત—એકજ છે. કહોડ અનુમાનવાદમાં હાર્યો ત્યારે તેના સમર્થનને માટે શબ્દપ્રમાણ આપે છે. ત્યારે ૬૦—સ્પષ્ટ છે. શ્રુતિ વિષે—વેદમાં. સિદ્ધ—મેં—(કહોડે) કહુંલો બેદ. શાસ્ત્રે ૬૦—શાસ્ત્ર-માં તો જો જોએ તે છે.

૬૪ તોયે ૬૦—પણુ કહો કે તમે તે (બેદરૂપી સાધ્ય અર્થ)ને અનુમાનથી તો જરા પણુ સ્થાપી શકતા નથી ! જોશો ૬૦—હવે તમે આ

એ બન્ને જનવાયકા ખરો કરો, (તો) શાસ્ત્રો વિરોધી કરે,
 ને ખોટાં ક્વ તો ભણે મુનિ મહા, શાસ્ત્રો નકામાં પડે;
 કુંશા એક ખરું તદા નિગમ તો, બીજો નકામો થશે,
 આપો ઉત્તર વાર શી કરો રદ્યા, આ દહ ડૂબી જશે. ૬૫
 વિચારે વળો ને વળી મુનિ મહા, એવે ઊઠ્યો બંદો તો,
 સાહી હસ્ત તડાગમાં શિવ ભણી, નાખ્યા ઋષિ વંદોતો;
 એવે શબ્દ થયો ઘટે નહિ તને, રાજા વિદેહી અશુ,
 આશા પ્રાક્ષણનેજ લક્ષ્મીતણી છે, તેં તો હર્યા રે અસુ. ૬૬

ઢાળ.

આવ્યો ધન કાળે મુનિ આજે, તેને તેં શું માયો,
 ઉદાલક ઋષિનો જામાતા, જેણે ભવજળ તાર્યો;

ધરા (પૃથ્વી) દેખવાના નથી—હાર્યા છો, માટે પાણીમાં ડૂબવું પડશે !
 હવે બંદી બીજો પ્રશ્ન કરે છે: વેદે ઇં—વેદમાં એક ઠેકાણે ‘ કર્મ કરો ’
 એમ કહ્યું છે. “ પંચમહાયજ્ઞાનહરહઃપ્રકુર્વિત ”—“ નિત્ય નિત્ય પંચ મહાયજ્ઞ
 કરવા ” અને બીજી જગોએ કર્મ તજવાનાં કહ્યાં છે. “ નર્કમર્ગાનપ્રજયાધનેન
 ત્યાગેનૈકેનામૃતત્વમાનશુ: ” “ કર્મવડે, પ્રજાવડે કે ધનવડે મોક્ષ મળતો નથી
 પણ કેવળ ત્યાગવડેજ કેટલાક મોક્ષને પામી ગયા છે. ” એ એમાંથી ખરું
 શું હશે ?

૬૫ પોતાના પ્રશ્નના ત્રણ વિકલ્પ કરી તેના સંભવિત ઉત્તરોનું
 ખંડન કરી કહોડને નિરૂત્તર કરે છે: એ બન્ને ઇં—સ્પષ્ટ છે. વિરોધી—
 પરસ્પરનું ખંડન કરનારાં. ક્વ—એ (કર્મ અને કર્મત્યાગ પ્રતિપાદન
 કરનારાં). નિગમ—વેદ (વેદનું વચન).

૬૬ તડાગમાં—તલાવમાં. વંદી—નમસ્કાર કરીને. કહોડને તળાવમાં
 નાખ્યો તે વખતે કહોડની શોધ કરવાને ઉદાલકે મોકલેલા શિષ્યો આવી
 પોહ્યા, અને કહોડને તલાવમાં નાખેલો જોઇ તેઓ શું બોલ્યા તે કહેછે:
 એવે ઇં—સ્પષ્ટ છે. શબ્દ થયો—(શિષ્યોનો). અશુ—આવું—આ-
 લાણીની હિંસા કરવારૂપ કર્મ. અસુ—પ્રાણ.

જ્ઞાની માની ધ્યાની બનિયો, તેહ વિચાર ન ધાર્યો,
 વિધવાપણ પુત્રીને આપી, ગુર હૃદયાગત શાર્યો. ૬૭
 પ્રાક્ષણકેરો તાપ નિવારી, ધન આપ્યું મન માન્યું,
 આરતનાદ સુણ્યો ન અતિશે, રાખ્યું જ્યમ ત્યમ છાતું;
 એવે દિજ બે મળવા આવ્યા, કે કાઢ્યું ઝટ બા'તું,
 નીકળતામાં અશુભ જાણ્યું, ન કર્યું શે પ્રસ્થાતું? ૬૮
 આવેલા બે દિજવર બોલ્યા, અંગીરસ ઈમ કા'વે,
 ભલ્લૂક અહીં ઉપદ્રવ કરતા, વિદ્ય ઋષિ ઉપજવે;
 જનકવિદેહી કા'વ્યું ઋષિએ, કો' કે વે'લા આવે,
 જનકનૃપતિ કે' આવું વેગે, મુનિ દુઃખ મન નવ ભાવે. ૬૯
 આ સેવક મુનિ સાથે આવે, તેથી સરશે અર્થ,
 તાપસ અર્થ ન થાયે એથી, તો આવું હું સમર્થ;
 એમ વદીને બન્ને કીધાં, વિદ્ય વડેરાં વ્યર્થ,

૬૭ ઢાળ—ચોપાયા. ઉદાલકઋષિ જનકના ગુર હતા તે સંભારી
 આપીને શિષ્યો કહે છે: જોઈ ઇ—જો ઉદાલકે તને જ્ઞાન આપી-
 ને ભવજળમાંથી તાર્યો છે. વિધવાપણ ઇ—તે ઉદાલકની પુત્રીને વિધવા-
 પણ આપીને પોતાના ગુરને હૃદયાગત (હૃદયમધ્યે) શાર્યો!

૬૮ શિષ્યોનું વચન લાંબળીને જનકે શું કર્યું તે કહે છે: પ્રાક્ષણ
 ઇ—પ્રાક્ષણકેરો (શિષ્યોનો) તાપ (ધન લેવા સંબંધી ઇચ્છારૂપી)
 વારીને. આરતનાદ—પ્રાક્ષણોના કલ્પાંતનો અવાજ. એવે ઇ—એવા-
 માં બે દિજ (કોષક બીજ) મળવાને આવ્યા. તેમને જોઇને જનકે બા'તું
 કાઢ્યું. શું બહાતું કાઢ્યું તે કહે છે: નીકળતામાં ઇ—કહોડે નીકળતાં-
 માં જો અશુભ જાણ્યું હતું (અપશુકન થવાથી) તો તેણે પ્રસ્થાતું
 કેમ કરી ન મૂક્યું!

૬૯ અંગીરસ—એ નામના ઋષિ. ભલ્લૂક—રીંછ. ઋષિ—ઋષિને.
 જનક ઇ—તમે જઈને કહો કે જનકવિદેહી વેહેલા આવે.

પે'લા દિનવર વાટે ચાલ્યા, ગાંઠે બાંધી ગયે. ૭૦

પુરનારી પોકાર કરેછે, ધિઃકારે છે ધનને,
ધનથી વા'લું કોઇ નહીં શું, કોઇ ન પૂછે જનને;
મા'મનહર મુનિ મૂકી ચાલ્યા, કેવું કે'વું મનને,
આપણ ને એ સરવે સરખાં, શેણે સેવ્યું વનને ! ૭૧

ચુધિષ્ઠિર પૂછે લોભશને, આડકથા એ કેવી,
બ્રાહ્મણને ધન આપ્યું શાથી, જાણવો જીવિત જેની;
મૂઠમતિ મુનિવર ! શુ સમજે, સ્પષ્ટ કથા કરી કે'વી,
વળતા વદતા વાડવ વેગે, આખ્યાયિકા એવી. ૭૨

કોડ કહોડ ધરીને જ્યારે, જનકપુરીમાં જતો,
સુંજતા જનની ભણી જતી, મળીને કરતી વાતો;
જમાતા તારે તો માડી, જને મુજને વા'તો,
આ આવુંછું કહીને પળિયો, દિન ગયા એ આ તો ! ૭૩

હાવાં અસુ નહિ રાખું માડી, નિશ્ચય ભાખું તમને,
વાદી થઈ માતા કે' વળિયો, જાણવું શે નહિ અમને;
બંદી વંદી બૂરાડે ત્યાં, લુબ્ધાઈ શું ધનને,
મૂઠમતિ જીતી નહિ જાણ્યું, લોભી તારા મનને. ૭૪

૭૦ વિદ્વ—બંદીનું કાર્ય કરવામાં—(તેના પિતા વરણના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો મોકલી આપવામાં આવી પડેલી ઋષિના શિષ્યોરૂપ અડચણ).
પે'લા—ઉદાલકના શિષ્યો.

૭૧ ધનના લોભને વશ થઈ કહોડના મરણનો શોક તજીને શિષ્યોને જતા જોઈને તેમના ધનલોભનો નગરની સ્ત્રીઓ દ્વારા ધિક્કાર કરે છે: પુર-નારી ઈ—૨૫૯ છે.

૭૨ મૂઠમતિ ઈ—હે મુનિવર ! અમારા સરખા મૂઠમતિ પુરૂષો સં-ક્ષેપમાં શું સમજે ? ૭૩ જમાતા—જમાઈ. ૭૪ અસુ—પ્રાણ. વાદી—વાદ કરવાની ઇચ્છાવાળો.

એમ વદી ગઇ પતિની પાસે, દાડી દાડી દાટે,

જામાતા જળમાં તો ડૂબ્યો, ભામિની ભુમિ લોટે;

ઉદાલક કે' જનકપુરે શું, વાદ વળગ્યો ખોટે !

ત્રાહિ ત્રાહિ વદો શિષ્ય પડાવ્યા, થયો કુલાહલ મોટે. ૭૫

યુધિષ્ઠિર મુણ સરવે જાણે, વાત હતી વિખ્યાતી,

તેથી ઝટપટ જાણી લીધી, સુંજતા દુખી થાતી;

તે વિદ્યારથી જનક નિકટથી, ધન લંઘ કે'તા ઘાતી,

તો પણ તે નિંદાતા આવ્યા, વદતા કૂડી ખ્યાતિ. ૭૬

ધનલોભ વૃષે મુનિ ધિક્ક પડો, આ ધન જનકે આપ્યું,

કોડ કહોડતણા તો પૂર્યા, હૃદય સહુનું કાપ્યું;

શોકાર્ણવમાં સરવે ડૂબ્યાં, બૂલ્યાં તેથી શાપ્યું,

મૂઠમતિ મારી શું ભાષે, માન કવિએ માપ્યું. ૭૭

વલણ.

કવિ કોવિદ માન માપ્યું, જ્ઞાન ગૂઢ જેમાં વશ્યું રે;

દુર્બુદ્ધિ દીન હીન જન, પ્રેમાનંદ જાણે કશું રે. ૭૮

૭૫ ત્રાહિ ત્રાહિ—ત્રાહ ત્રાહ. ('રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો' એ મૂળનો અર્થ). ૭૬ વાત—જનકને ઘેર રહેલો બંદી વાદ કરનારાને જીતીને જળમાં ડૂબાડે છે, એ વાત. નિકટથી—પાસેથી. કહેતા ઇ—જનક પાસેથી ધન મળ્યું તથાપિ તેને ઘાતી (હત્યા કરનારો) કહેતા. શિષ્યો જનકને ઘાતી કહેતા હતા તથાપિ તેમણે ધનનો લોભ કર્યો માટે તે પણ નિંદાતા આવ્યા. અને નિંદાતા છતાં તે શિષ્યો જનકની કૂડી ખ્યાતિ—અપકીર્તિ વદતા હતા. (ઉદાલકની પાસે).

૭૭ શિષ્યો જનકની શી અપકીર્તિ બોલ્યા તે કહે છે: ધનલોભ ઇ—સ્પષ્ટ છે. ત્યારે તમે શાપ કેમ ન દીધો ? તે કહે છે: શોકાર્ણવ ઇ—સ્પષ્ટ છે. શોકાર્ણવ—શોકનો દરિયો. અથવા, સઘળા શોકસમુદ્રમાં ડૂબ્યા હતા, તેથી કહેડને ઉદાલકે દીધેલો શાપ સર્વે બૂલી ગયાં. કડવાને અંતે પ્રેમાનંદ કવિ વિનય કરે છે: મૂઠમતિ ઇ—સ્પષ્ટ છે.

કડવું ૧૦ મું.

શ્લોક.

હર ગયા હઠથી તપ કારણે,
સતી સુપુત્ર સૃષ્ટ રહી ધારણે;
ઋણવતી તરી ભારતીનંદિની,
ધવ સતી વીસરી સુતવંદિની.

૧

રાગ સામેરીની દેશી ફેર.

વિસરી વેગે વા'લાને, વનિતા વિસરી માળાને;
ન્યમ ગત શોચ ન શાણાને, દુઃખ ન ઉપજે કાણાને. ૨
ઉપજે નિપજે શાંતિ ધરે, મરૂં કે'તા તે કો ન મરે;
ચાર દિવસ ચટકું લાગે, મારૂં તારૂં વળી જાગે. ૩

૧ શ્લોક—દ્રુતવિલંબિત વૃત્ત. આ કડવામાં વિધાવિનોદિનીના દુઃખ-ના આશ્વાસનરૂપ અષ્ટાવકનો જન્મ વર્ણવવાનો છે તેનો શિવપત્ની સતીના દૃષ્ટાંતદ્વારા ઉપક્રમ કરે છે: હર ઇં—જ્યારે હર (શંકર) હઠથી (સતીનું કહેવું ન માનીને) તપ કરવા ગયા ત્યારે તેમની પત્ની સતીએ સુપુત્ર (ગ-ણપતિ) સરજ્યો અને તેવડે ધારણે (ધારણ રાખીને) રહી. તરી (તેવી) ભારતીનંદિની (વિધાવિનોદિની) પણ ઋણવતી—સ્વામીના વિયોગ-દુઃખરૂપી કરજવાળી છતાં તે સતી પોતાના સુત(અષ્ટાવક)નું વંદન કરનારી—અર્થાત્ તેને વખાણનારી હોઈને ધવ (સ્વામી-કહેડ)ને વીસરી. પરીકરાલંકાર.

૨ રાગ સામેરીની દેશી ફેર—હાકળી છંદ. માળાને—પુષ્પની માળા-એને અથવા જપમાળાને. સ્વામીને વીસરી ગઈ સારે તે પતિવ્રતા નહિ હોય, એવી શંકા દૂર કરતાં કહે છે: ન્યમ ઇં—જેમ શાણાને (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞા-નીને) ગત(ગયેલી)વસ્તુનો શોચ થતો નથી અથવા જેમ કાણાને ગત ચક્ષુનું દુઃખ ઉપજતું નથી તેમ સમજણને લીધે તે સતી પણ દુઃખ વીસરી.

૩ અથવા “ દુઃખનું ઓસડ દહાડા ” એ કહેવત પ્રમાણે દિવસો વી-તતાં દુઃખ વીસરવાનો મનુષ્યનો સ્વભાવ છે તે વર્ણે છે: ઉપજે ઇં-સ્પષ્ટ છે.

તેવું ચાર દિવસ ચટકું, લાગ્યાથી કે' જીવ ષટકું;
 હિંધે શીર્ષ જઈ લટકું, ફટ ફટ પ્રાણ ન શો ફટકું. ૪
 પતિ પાએ જીવી શું કરું, વર રૂપે ચિતાગ્નિ વરું;
 પા'ડે ચઢીને જનનો ! મરું, હા પ્રિય ! કરમાં શુંય ધરું. ૫
 દુઃખિત કે' તું શેય ડરું, મરવાથી શું કાર્ય સર્થું;
 કોઈકે' મમ પુત્ર મુઓ, પતિને બેની શુંય રૂઓ. ૬
 કોઈ કે' વાંઝણી મૂકી, બાળાપણ ચતુરા ચૂકી;
 કોઈકે' જનની જતાં, રે બેની ઘણું અટવાતાં. ૭
 બાપ મુઓ કે'તી બાઈ, દુખ શાં શાં વદિયે ગાઈ;
 ઘટમાળા પટશાળા જો, આવે જાવે સંશે' જો. ૮
 મરીચિકા જળથી મૃગ મરે, શાણાં સમજ શું એવી ધરે;
 વાહોલિયાં વાચે શું, જીવથી તું જાચે શું. ૯

૪ શીર્ષ—માથું. ૫ વર ઇન્—ચિતાના અગ્નિને વર કરીને વર—
 અર્થાત્ તેમાં બળી મરવું પસંદ કરું. વિદ્યાવિનોદિની પોતાની માતાને કહે
 છે: જનની—હે જનની ! ૬ દુઃખિત—સુખતાના દુઃખથી દુઃખિત થયેલી
 પાડોશણો વગેરે.

૮ દિલાસો આપે છે: ઘટમાળા ઇન્—પાણીના રહેંટની ઘટમાળા (ઢો-
 ળવાંની માળા) જો; કેટલાંક ભરાઈને આવે છે અને કેટલાંક ઠલવાઈને જાય
 છે. અથવા પટશાળા (લૂગડાં વણવાની સાળ) જો; તેમાં કાંઠેજો જાય છે
 અને આવે છે. અને એ જોઈને તારો સંશે (સંશય) જોઈ નાખ. અર્થાત્
 મરવું અવતરવું એ તો દેહનો અનિવાર ધર્મ છે, માટે તારો શોક નકા-
 મો છે.

૯ મૃતનો શોક કરનાર પશુ જેવો વિવેકહીન છે તે સંસારની ક્ષણભ-
 ગુરતા બતાવીને વણે છે: મરીચિકા ઇન્—મરીચિકા(કિરણો)ના જળથી
 અર્થાત્ ઝાંઝવાંના પાણીથી (તે પાણી પીવાની આશાથી અથડાઈને) મૃગ
 (હરણ) મરે છે, પણ જે શાણાં (મનુષ્યો) હોય છે તે શું એવી (પશુ
 જેવી) સમજ ધરે છે ?—નથીજ ધરતાં.

- બોલ ઉથાપે તારણી, ઘેલી પીધા શી વારણી;
કંઠે પાશ કરીને મરું, નવતર જીવતર શું હું ધરું. ૧૦
- તર્ત તડાગ વિષે હું પકું, કે સતી થઇ નૃપતિ શુ વહું;
ભરતાર વિના જીવો શું કરું, હા ! જનની શે ઉદર ભરું. ૧૧
- જળમાં ધણી ધનકાળે રે, મુઝો તો મળું આજે રે;
ત્રાહિ ત્રાહિ વિલાપ કરે, શિર કૂટે કર જનની ધરે. ૧૨
- અંગ અનુપમ ગળતું ઘણું, ઘટતું નવ પતિ નિરદયપણું;
ધન કાળે ધણી મેયા મેં, વાલમ ના'વ્યા હેયામે. ૧૩
- કુચકળ જુજળળ માગે છે, અશ્રુ અપારજ ત્યાગે છે;
વેણી તો કુખદણી છે, વાસુકી વળગ્યો વેણી છે. ૧૪
- (હા !) વિરહવન્હિ મૃગનેણી છે, માનિની મોહે મેણી છે;
પતિ વિણ ભરપૂર રેણી છે, નારી નકામી કે'ણી છે. * ૧૫
- પિયર આપડો ખેતી છે, આથ હવે શી ખેતી છે;
શલ્યાપી શાણી છે, નાથ નમેરા ! કા'ણી છે. ૧૬

૧૦ બોલ ૪૦—વૃદ્ધાના પૂર્વે કહેલા બોલને તારણી (સુગતા) ઉથાપે છે—માનતી નથી. કેમ માનતી નથી ? ઘેલી ૪૦—વારણી (મધ) પીધા શી (પીધું હોય તેના સરખી) તે ઘેલી (મોહથી વિવેક રહિત) થયેલી છે માટે. ન માનીને શું કહે છે ? કંઠે ૪૦—૨૫૭ છે. પાશ—ફાંસો. નવતર—નવું. અથવા હું શું નવું જીવતર ધરું—નવો જન્મ લેઉં—મરી જાઉં !

૧૧ તડાગ—તળાવ. તપતિ—રાગ—જનક. ૧૨ ધરે—પકડે. ૧૩ સુગતા વિલાપ કરે છે: અંગ ૪૦—૨૫૪ છે. હેયામે—જેયામાં. ૧૪ વાસુકી ૪૦—વાસુકી નાગ સરખી વેણી તે જાણે અરેખરે વાસુકિજ ન વળગ્યો હોય તેના જેવી દુઃખદાતા છે. ૧૫ વન્હિ—અગ્નિ. મૃગનેણી—મૃગનેણીને. મેણી—મીણા ચઢેલી—મૂર્છિત થયેલી. પતિ ૪૦—પતિ વગર ભરપૂર જગત્ (તે સ્ત્રીને મન) રેણી (રાંતરપ-અધકારમય) છે. આને પતિ વિના નારી નકામી છે એવી લોકોની પણ કે'ણી—કહેવત છે.

- શું નવરૂની નિશાની છે, કે ગૌરવ ગુમાની છે;
હઠીલી જાત પિછાણી છે, (પતિ) કર્મ ફૂટયાની ઇધાણી છે. ૧૭
- ખાંતથી ખરી ખરાબી છે, મનસા રી રીત દાબી છે;
શું વનકેલી મેલી છે, જમપુરમાં રંગરેલી છે ! ૧૮
- (મલુ) દુખિયારી સાહેલી છે, આણઆનંદની હેલી છે;
કે કરડાગી છેલ્લી છે, વેળા વંડી વે'લી છે. ૧૯
- આધાને પ્રભુ પીડા છે, નાથ નકામી કીડા છે;
ભીડા ઘાલ્યે ભીડા છે, નાથ ન જાણું મીઠા છે. ૨૦
- મરવા પછો તો માકું છે, ખંડિતમાં શું ખાટયું છે;
જ્ઞાન તમારું ગાક્યું છે, નારાયણપણું નાકું છે. ૨૧
- મોત અમારું કેશે છે, વાણી નવ મૌન મેષે છે;
ઘટિકા બે ત્રણ શેષે છે, આજે વાત વિશેષે છે. ૨૨
- મૌલિક જેવાં આંસુ છે, તમ વિણ જીવતર ફાંસુ છે;
૨૬ રસના વિચ હંસા છે, પતિ મોટી સ્ત્રીહિંસા છે. ૨૩
- માણપતિ હું ઘે'લી છું, વાટે વળવા વે'લી છું;
સાથે વસવા સે'લી છું, અબળા પણ અલબેલી છું. ૨૪

અથવા સ્ત્રીને સોડા જે નારી (અરિ-શત્રુ વિનાની) કહે છે તે કે'ણી નકામી છે. કેમકે તેને પણ કાળ રૂપી અરિ નડે છે.

૧૭ સ્વામી પોતાને ન મળતાં સ્વર્ગમાં ગયા માટે તેને ઠપકો આપે છે: શું ઇ૦—૨૫૪ છે. ૨૦ ભીડા—વધરા. ભીડા—ભીડ—સંકટામલુ.

૨૧ અંડિત ઇ૦—આપણું જોડું અંડિત થવામાં શો નફો છે? ૨૨ કેશે—કેશના સાધનથી—મોટલાની આંટીવડે ફાંસો ખાઈને. મૌન મેષે—અર્થાત્ સહેલુંકત. ૨૩ ૨૬ ઇ૦—૨૬ (દક્ષ) અને રસના (જીભ) એ બેની વચ્ચે હંસા (પ્રાણ) છે. અર્થાત્ જીભ કરડીને મરીશ.

૨૪ વાટે—મરણની વાટે. અલબેલી—શોખીન (સ્વામી સાથે રહેવામાં).

- કેશ ઇમ વદી છોકું છું, કર્મ અમારું ખોકું છું;
આ ભવ બંધન તોડું છું, પ્રભુ ! કર તમને જોકું છું. ૨૫
- કેશ વછોડી ફાંસ કરી, કંઠે પાશ ધરી શું મરી;
જનનીથી જાણી નવ રહી, જાણે નિશ્ચય જમપુર ગઇ. ૨૬
- ગોરાણી તો ગાભરૌ શી, પોકારે પરમેશ્વરૌ શી;
હા ! હા ! રે ! રે ! ધાઓ કો, પુત્રી મરતી સા'ઓ કો. ૨૭
- કેશજી પાશે જીવ દે, વારે વારે શિવ શિવ કે';
કોલાહલ હલકે તો ત્યાં, થાચે ના'ચે મુનિવર જ્યાં. ૨૮
- રૂઠા ભુંડા રવ સાચે, મુર્છાને કોઇ નવ રાચે;
સો પંચાશે લેખું કશું, જ્યાં ત્યાંથી જન આવૌ વશું. ૨૯
- ઉદ્દાલક મુનિ ધાધને, આવ્યા પુસ્તક સા'ધને;
શું છે શું છે વદતા તે, આ તે શી ઉનમદતા જે. ૩૦
- શાણપણું કંઈ રાખો રે, કલિવત ચેષ્ટા નાખો રે;
નારી કે' નવ રે'તી આ, હું મરું હું મરું કે'તી આ. ૩૧
- સ્વામી મરવા લાગી સહી, જ્યારે દૌનતા વિસરૌ નહીં;
ત્યારે તેડ્યા મુનિ અમો, આવ્યા જેથી જાણી તમો. ૩૨
- વનિતા વારૂં એ કીધું, દુખ દેવાથી શું સીધું;
વ્યર્થ થયું વર હું કાંવ્યો, દોડીને દડબડ આવ્યો ! ૩૩

૨૬ કંઠે ઈન્—કવિ કહે છે કે, જાણે કંઠે ફાંસો ખાઈને મરી ગઇ હોય તેનો ઘાટ કયો !

૨૭ ગોરાણી—ઉદ્દાલકની સ્ત્રી—સુગતાતી માતા. ૨૮ રવ—અવાજ. ૩૧ કલિવત ચેષ્ટા—કલેશ ઉત્પન્ન કરનારાના જેવી ચેષ્ટા.

૩૩ દુઃખ દેવાથી—મને અહીં બોલાવી મિથ્યા કષ્ટ આપવાથી. કારણ કે આ સર્વ પ્રપંચ મિથ્યા છે તેને સત્ય માનીને તેને અર્થે મારે ન આવવું જોઈએ છતાં તમે મને બોલાવ્યો, એ અઘટિત કર્યું છે. વર—ત્રેષ્ઠ.

- જન મળિયા કાઢ્યા ને ને, રાખ્યા શાણા નહિ તે તે;
 ગયા પુત્રી પાસે ચાલી, શુદ્ધિમતી કરી કર ઝાલી. ૩૪
- શાં ગાંડાં કાઢે ઘેઝી, શોખોં વિદ્યા વૌસરી પે'લી !
 શું હતું ને ગયું શું બાળા, ચિત્ત વિષે ને સંભાળી. ૩૫
- પાંચે ભૂને વપુ જાણો, વારિ જળ લીધું પીછાણો;
 આત્મા પરમાત્મા પૂરો, ને છે શાંતિમાં શૂરો. ૩૬
- તે થાય ન વા'લી ચૂરો, પ્રાણમતિ છે ભરપૂરો;
 રે અઘટ વિચાર અધૂરો, નવ કરવો મોહ મધુરો. ૩૭
- ઉપજવે દુઃખ આવ્યેથી, રૂપ ભાવે નવ જાવેથી;
 એવું અસત સત શું માને, તજ તજ તનથી તૃણજાને. ૩૮
- છો સ્વપ્નતણે સંબંધે, થઈ જાત્રત લાગો ધંધે;
 અંધ રૌંઝે જોઈ અંધે, કૂટાય કરમથી બંધે. ૩૯
- તોય વદે સુખી સારા, જાણો જશવતી નિરધારા;

૩૪ રાખ્યા ઇ—શાણા હતા તેમને પણ નહિ રાખ્યા. શુદ્ધિ-
 મતી કરી—એમાન હતી તેને માનવાળી કરી. ૩૫ વિદ્યા—જ્ઞાન.
 ૩૬ વપુ—સાર. વારિ ઇ—પાંચ ભૂમાંથી વારિ (જળ)ના ભાગ
 રૂપ દેહને જળે લીધો એમ વિચારો.

૩૭ અઘટ—ન ઘટી શકે એવો. દેહ ને આત્મા નથી તેને તું
 આત્મા માને છે એ વિચાર અઘટિત છે. મોહ ઇ—મોહને મધુરો
 (મીઠો) ન કરવો.

૩૮ અસત દેહ ઉત્પત્તિ વિનાશવાન હોઈને તે સુખદાતા નથી
 એમ વર્ણુ છે: ઉપજવે ઇ—સ્પષ્ટ છે. આવ્યેથી—ઉત્પન્ન થયેથી. રૂપ
 ઇ—તે જાવેથી (નાશ થવાથી) પણ તેનું રૂપ ભાવે—ગમે એવું
 રહેતું નથી. ૩૯ જાત્રત—અર્થાત્ જાની. અંધ—મોહાંધ.

- નાવે નર આવી બેસે, પુર પોળ લહી લહી પેસે. ૪૦
તેવો મેળો છે આ તો, કાળ સમીર સુસવી વાતો;
વાયે સીધો તો સારું, પાર ઉતારે અવિધારું. ૪૧
ભવનિધિમાં વાંકો વાતાં, વા'ણો ખડકે ખુંદાતાં;
નેની અવધી જ્યાં થાતી, દારી તૂટી ત્યાં જાતી. ૪૨
ભગભગતા પાણી પૂરે, ડૂબે દામોદર દૂરે;
તેને જાલી કો રાખે, મારો મારો કે' લાખે. ૪૩
ગયું તે તો ગયું કયમ જાણ્યું, હતું શું ન થયું શું રાણું ?
ગોરાણી કે' સહુ ખોટું, ગયું તે તો ગયું છે મોટું. ૪૪
ને ને જોઈએ આંખે, (તે) ખોટું કે'તાં હવે આંખે;
કાને સુખનો સ્વર સૂણી, ખાંતે ખોટું કે' અગૂણી. ૪૫
મારી મીઠી ! રે માડી ! આવે દુખ અંખા આડી;
ચૂડા ચાંદલાનું સર્વે, સુખ ગયું ગોરી અપવર્ગે. ૪૬
ભાખી એમ રડે રામા, ધડપછડ કરે ઉઘામા;
કે'તી ખોટું શે ભાખો, સત્ય વદી રડતી રાખો. ૪૭
ઉદાલક કે' ઘે'લી છું, એનાથી વધુ મેલી છું;

૪૦ પતિ પત્ની વગેરેનો મેળાપ નાવમાં મળેલા લોકો જેવો વર્ણ છે: નાવે ઈં—સ્પષ્ટ છે. પુર ઈં—જ્યાં જ્યાં પોતાનું પુર (ગામ) કે પોળ આવે ત્યાં ત્યાં તે જોઈને તેમાં પેસે છે. ૪૧ સુસવી—સુસવાદા કરીને.

૪૨ ભવનિધિ—સંસારસમુદ્ર. ૪૩ દામોદર ઈં—એ ડૂબનારાથી દામોદર (ભગવાન) દૂરજ છે. લાખે—લાખો જણા પણ. ૪૫ ઉદાલકનું બ્રહ્મજ્ઞાન તેની પત્નીને આવે વખતે રૂચતું નથી તેથી તે કહે છે: ગોરાણી ઈં—સ્પષ્ટ છે.

૪૬ આવે ઈં—તારા દુઃખમાં અંખા માતા આડી આવશે ! અપવર્ગે—સ્વર્ગમાં.

આંખે મૃગ મૃગજળ જોઈ, મૂઠ રહેતાં નહિ રોઈ ?	૪૮
આંખે જોઈ શે ભૂલે, થઈ દીન હીન શે કૂલે;	
દાડી દાડી દમ માંહી, ખૂવે જીવ જરૂરે ત્યાંહી.	૪૯
એના ઉત્તર શો દીને, મોટું ખોટું કે' ખીને;	
કાને સંજો છો ચાર, તેનું કારણ વિચાર.	૫૦
વેણુમાં વાયુ પેસે, થાય મધુર રવ ઉજેસે;	
શ્રવણે સુણતાં તે સર્વે, મૃગગણ આવે નવ ધર્વે.	૫૧
નાદ નકામો ઝટે થાયે, વાંસે વાંસ સળગી જાયે;	
કાને રવ સુણ્યો જ્યાંહી, ખીને દિન ખાખજ ત્યાંહી.	૫૨
શુ' વાયુ ગયો તે ગોરી, તુજવત મૂઠ નથો કંઈ છોરી;	
વળી ખીજી સત હું ભાખું, એમાં મુખ કોનું ન રાખું.	૫૩
તુને ન કે'વું અસત્ય મારે, સત્યારથ મન વિચારે;	
જનકવિદેહી તૃપ જાણો, જેનાં નિગમ વિચ વખાણો.	૫૪
તે વાડવ નાશ વિચારે ? શાણી સમજ તું આ વારે;	
દૌહિત્રવડે રે દુહિતા, થાશે મુખી દુઃખનિતા.	૫૫

૪૮ મેલી-મલિન વાસનાથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળી. ઉદાસક સ્ત્રીએ કહેલા પ્રશ્નના ઉત્તર આપે છે. સ્ત્રીએ કહ્યું કે આંખે જોયું તે ખોટું કેમ કહેવાય ? તેના જવાબમાં કહે છે: આંખે ધૃ-સ્પષ્ટ છે. મૃગજળ—અંઝવાનું પાણી.

૫૦ મોટું ઈ-પછી તું ખીજને મારું કહેલું મોટું ખોટું કહે તો બલે કહે. કાને સાંભળ્યું તે ખોટું સામીત કરે છે; વેણુ ધૃ-સ્પષ્ટ છે.

૫૧ વેણુ—વાંસ. મૃગગણ—હરણનું ટોળું. ધર્વે-તૃપ્તિથી. તૃપ્તિ ન થવાથી મૃગગણ તે તરફ નાદ સાંભળવા દોડી આવે છે !

૫૨ તું કહેશે કે ત્યારે એ નાદ ખરો છે, તો વિનાશી હોવાથી ખોટો છે તે બતાવે છે: નાદ ઈ-સ્પષ્ટ છે.

૫૫ આ વારે—આ વખતે. વરદાન આપે છે: દૌહિત્ર—દીકરીનો દીકરો. દુઃખનિતા—દુઃખને જીતી લીધું છે એવી.

સુણી આશિર્વાદ પિતાનો, જોઈ અત્યાગ્રહ માતાનો;
 શોક તજી અશોકા થાતી, ત્રિ ઉપોપણુ તજીને ખાતી. ૫૬
 પીતતા દિન બહુ ઈમ ચાલ્યા, અષ્ટાવક ઉદર મા'લ્યા;
 એવે પ્રસૂતા થઈ જનની, બ્રાત સુણી પીડ ગઈ મનની. ૫૭
 કંથતણો પંથજ બૂલી, ચંપક ફૂલ શી કળી ફૂલી;
 મન બ્રાતા જોવા લાધ્યું, વે'મવડે કાર્ય ન સાધ્યું. ૫૮
 વળી થાતો આનંદ ઉણો, દૂમો દુખ દેતો દૂણો;
 ધવ ધવ કરતો ધવ આવે, નવ સુખ ઘડી કેશવ લાવે. ૫૯
 એમ વદી વિલપે બાળી, નાખે મસવાડા ટાળી;
 વળી વિરહ વૈસરે જાએ, નવ આવે રતિ અનુરાગે. ૬૦
 નવ માસે પ્રસવ નવ હવો, વાંમા કરતો વર અનુભવો;
 મતવાદી કંપે મનમાં, તાપ તરૂણીથી તનમાં. ૬૧
 સવિતા ધૂવડ લહિ ન શકે, કેવો છે તે કહી ન શકે;

૫૬ ત્રિ ઈ૦—ત્રણ ઉપોપણુ (અપવાસ) તજીને ખાતી—ત્રણ દિવ - સના અપવાસ થયા પછી તેણે ખાધું.

૫૭ જનની—સુજાતાની મા. (કેમકે તે પણ ગર્ભવતી હતી).
 બ્રાત ઈ૦—શ્વેતકેતુ જન્મ્યો એમ સાંભળીને અથવા ભાઈ (અર્થાત્ છો-
 કરો) આવ્યો એમ સાંભળીને તેના મનની પીડા ગઈ.

૫૮ વે'મ—ગર્ભવતી સ્ત્રીથી સૂવાવડી પાસે જવાય નહિ કે તેવું
 મોહું જોવાય નહિ એવો વેહેમ.

૫૯ દૂમો—(દુઃખનો). ધવ ઇ૦—તે મનમાં વિચારે છે કે મારો
 ધવ (સ્વામી) ધમ ધમ કરતો આવે એવું સુખ ભગવાન નથી
 લાવતા. ૬૦ મસવાડા—મહિના. મહિના ગત કરે છે.

૬૧ વામાં—સ્ત્રી (સુજાતા). વર—ઉત્તમ. અનુભવો—ગર્ભવતીને જે
 ભાવ અભાવના અનુભવ થાય છે તે. પેટમાંના ગર્ભના ગુણ સ્ત્રીમાં માલમ
 પડતા હતા તે વર્ણે છે: મતવાદી ઈ૦—૨૫૭૮ છે.

ચક્ષુ ચકચકતીં તો કા'વે, અધારી આંખે આવે.	૬૨
સૂરજ સંમુખ તો કંપે, અધારે જઘને જંપે;	
તેવી ગતિ મતવાદીની, છે દ્વૈતગતિ પ્રમાદિની.	૬૩
મૂરતિ કર જોડીને રે', આગમ કર ઓડીને રે';	
નિગમની ગમ નહિ જ્યાં સુધી, એવી મતિનો તે સુધી.	૬૪
થાય અભાવા કેમ કહું, સાગરથી જળ અંચુ ગ્રહું;	
મતવાદી માટો પ્રિય થઈ, દ્વૈત પદારથની ગતિ ગઈ.	૬૫
માટીમાં માટો મળી રહે, એની વિરલાં પ્રીતિ લહે;	
માટીને માથે શુ' હશે, વિજ્ઞાની વાણી વિલસે.	૬૬
મતિમત મંદ ગતિ શી થઈ, અજગી આજસથી ન રહી;	
તેજેમય હતી તારણી, રક્તરૂપા થઈ વારણી.	૬૭
વળી પ્રક્ષેપકતી પ્રકટી, રે ચતુરા મૂંઝી ચટપટી;	
સુમન સરોજથકી અંપે, હાંફે નિશદિન નહિ જંપે.	૬૮

૬૨ દ્વૈતમતવાદીને અદ્વૈત કેમ દેખાતું નથી તે દૃષ્ટાંતથી બતાવતાં
ભાવિ અષ્ટાવકનો સિદ્ધાંત વર્ણુ છે; સવિતા ઇ૦—૨૫૪ છે: સવિતા—સૂર્ય.

૬૩ પ્રમાદિની-પ્રમાદવાળી (દ્વૈતગતિનું વિશેષણ). ૬૪ મૂરતિ ઇ૦—
જેના આગળ દેવાદિકની મૂર્તિઓ કર જોડીને રહે છે તથા આગમ(શાસ્ત્રો)
જેના આગળ કર ઓડીને (હાથ ધરીને) રહે છે, તથા નિગમ(વેદ)ની
ગમ જ્યાં સુધી નથી, એવી મતિનો તે સુધી (સારી બુદ્ધિવાળો) હતો.

૬૫ સુખતાના ભાવ વર્ણુ છે: મતવાદી ઇ૦—મતવાદીરૂપી માટી તે-
ને પ્રિય થઈ. (ગર્ભવતીઓને માટી ખાવી ભાવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે). અભાવ
વર્ણુ છે. દ્વૈત ઇ૦—દ્વૈત પદારથની ગતિ તેની પાસેથી ગઈ—દૂર થઈ—
દ્વૈતવાદ તેને પસંદ પડતો નથી. ૬૭ મતિમત—બુદ્ધિવાળી. વારણી—મધ.

૬૮ પ્રક્ષેપતા—નાખ્ય—ઉલટી. ચટપટી—અર્થાત્ ચંચળતા.
કામળતા વર્ણુ છે. સુમન ઇ૦—સરોજ(કમળ)નાં સુમન (પુષ્પ)

થોડું ખાય ગુરૂપણુ તજે, લોક કહે સતી સ્વામી બજે;
 દૌહદ પીડે સ્વામીયકે, અવળામાં સવળું શું ટકે. ૬૯
 ભ્રમિત મન પુરૂષ જ્યમ ભમે, ત્યમ વૃત્તિ નવ સતીની શમે;
 આવે માથી મામી થઇ, કે' થેલી ગોરી સૂકઇ. ૭૦
 એવી પતિની પીડા છે, કંથ વિના શા કીડા છે;
 ગયું પાછું નવ આવે રે, પ્રક્ષાદિક નવ લાવે રે. ૭૧
 અટવાયે છે શાથી તું, મારી મીડી માથે હું;
 જગમાં ટાંડો જદપિ જણ્યાં, દૌહદ દુઃખ મનથી નવ લણ્યાં. ૭૨
 સતી પતિને વીસરી દુખમાં, ભામિની ભાવ તજે ભૂખમાં;
 એમ દિન ગત કરી દયિતા, સૂતી રાત અભયભીતા. ૭૩
 શય્યા આરોહણ માંહે, પરિહાસે સતી દુખી ત્યાંહે;
 વાદ વિષે વઢવા પૂરી, વાદી છત વિષે શૂરી. ૭૪

થકી. તે ચપે—ચપાઈ જાય છે—પુખ્તો પણ ભાર લાગે છે.

૬૯ ગુરૂપણુ—ભારે પદાર્થ ખાવાના. તેનો અધ્ય આહાર અને ભારે પદાર્થો ન ખાવાની રૂચિ જોઇને લોકો કહે છે કે એ સતી તો સ્વામીને બજે છે માટે થોડું થાય છે અને ભારે પદાર્થ ખાતી નથી. દૌહદ ૬૦—પણ કવિ કહે છે કે એને સ્વામીયકે (સ્વામી કરતાં) તો દૌહદ (ગર્ભાવસ્થાના ભાવ) વધારે પીડતા હતા. પણ બધા લોકો તે અભાવનું કારણ સ્વામી-વિયોગ માનીને અવળું કહેવા લાગ્યા ત્યાં મારું સવળું કારણ શું ટકી શકે?

૭૨ કવિ કહે છે: જગમાં ૬૦—તે દિલાસો આપનારી સ્ત્રીઓએ જદપિ ટાંડો (પેઠ) જગમાં (છોકરાં) જણ્યાં છે તથાપિ મનથી એમ ન લણ્યાં (સમજ્યાં) કે આ સ્વામીવિયોગની પીડા નથી, પણ ગર્ભાવસ્થાના અભાવાનું દુઃખ છે.

૭૩ ભામિની ૬૦—અને ગર્ભ દુઃખથી તે ભામિનીએ ભૂખનો પણ ભાવ તજ્યો—ભૂખ પણ તેને લાગતી નહોતી. દયિતા—(કહોડની) વાહાલી સ્ત્રી. અભયભીતા—નિર્ભય થઈને.

૭૪ શય્યા ૬૦—તે સ્ત્રી શય્યામાં આરોહણ કરવાના કામમાં અથવા પરિહાસમાં (હસવામાં) દુઃખી હતી તથાપિ વાદ વિષે ૬૦—સ્પષ્ટ છે.

- સંભોગાદિક ભૂલો ગઈ, વેરાગણુ તો પૂરી થઈ;
 પ્રાતઃકાળે થયો જ્યારે, ઉચ્ચસ્થાન સૂરજ ત્યારે. ૭૫
- ભૌમ શનિ સહુ છે તેવા, કેંદ્રસ્થાન ગુરુ વર એવા;
 પૂર્ણિમા પૂરી થાતાં, અષ્ટાવક લહો મકલાતાં. ૭૬
- થાળી ઠોકી ભય ભાગ્યો, ઉદાલક મુનિ અનુરાગ્યો;
 જઈ જાતકરમ વિધિ કીધી, નવનિધિ દિવજનને દીધી. ૭૭
- શોક અશોક સજે સર્વે, નદો મળતી પતિ વિણુ પર્વે;
 દ્વૈતતણા વાદો ડૂબ્યા, અદ્વૈત પદારથ લુબ્યા. ૭૮
- મત સર્પ વિષે વળિયું મોંડું, અદ્વૈતરૂપ થયું રીડું;
 શાપયકી શાપિત જો છે, ઢાંક્યો પણ અગ્નિ તો છે. ૭૯
- તત્ત્વમસિ તાણીને કે', ઇમ રડતાં છાનો ના રે';
 ગોરી ગુણુ ગાય અતિ ઘણા, સુખ વિષે ત્યાં શાનો મણા. ૮૦
- આઠ જગાથી વાંકો છે, માતાને મન ફાંકો છે;
 કદો ભાઈ રૂપાળો છે, કાળો પણ મુજ બાળો છે. ૮૧

૭૫ અષ્ટાવકનો જન્મ વર્ણુ છે: પ્રાતઃકાળ ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. ઉચ્ચ-
 સ્થાન ઇન્દ્ર—જ્યારે સૂર્ય ઉચ્ચસ્થાનનો હતો.

૭૬ તેવા—ઉચ્ચસ્થાનના. કેંદ્રસ્થાન—જન્મકુંડળીની વચલી ચોક્કડી
 —ચાર ખાનાં. વર એવા—એવા શ્રેષ્ઠ મહેા.

૭૭ જાતકરમ—જાતકર્મ (જન્મ પામ્યા પછીનો સંસ્કાર). નવ-
 નિધિ—અર્થાત્ દાન.

૭૮ મોંડું વળ્યું—અર્થાત્ નાશ પામ્યા. કેમકે અદ્વૈતનો સ્થાપન કર્તા
 અષ્ટાવક પ્રકટયો. રીડું—મજબૂત. શાપ—પાંચ વરસ સુધી અષ્ટાવક બોલે
 નહિ એવો કહોડે દીધેલો શાપ. ૮૦ તત્ત્વમસિ—(પાછળ વિવેચન કર્યું છે).

૮૧ ભાઈ—સ્વેતકેતુ.

- વેદ ભાણી એ આવ્યો છે, સુખેડાં સાથે લાવ્યો છે;
શું જુગ જોડી એવી છે, લુખ્યા જોવા જેવી છે. ૮૨
- તે પ્રિય પતિને જૂલી છે, સુત જોઈને ફૂલી છે;
રે મનસા એવી માડી, વેરાને નવ જે ગાડી. ૮૩
- ઝાળીમાં સત્તા લાગ્યો, ચિંતા ધરતી શું જાગ્યો !
જેસો જેસો કે' ભાઈ, વદન દુખે ગુણુલા ગાઈ. ૮૪
- ચાલો શીખો ચતુરાઈ, બાળે મરચાંને રાઈ;
વાંકી ચાલે ચાલો ના, વાંકું વાંકું ભાળો ના. ૮૫
- કામની કે' મુજ કાલો ના, કુટેવો શે ટાળો ના !
પંચ વર્ષ ઇમ વિત્યાં ત્યાં, જ્ઞાન ઘણેરું ઉપન્યું જ્યાં. ૮૬
- તે વરાણન કરી શું કહિયે, ગુણુ ગાતાં થાકી જઈએ. ૮૭

•વલણુ.

- થાકી જઈએ ગુણુગણુ ગણુતાં, રસના એકની એક રે;
બુદ્ધિબાઈ પાણુ એકલી, એકલા પ્રેમ વિવેક રે. ૮૮

૮૨ કવિ કહે છે: શું ઇ—શું અષ્ટાવક જેવી જગતમાં જોડી છે? અર્થાત્ એવો કદરૂપો બીજો કોઈ નથી. તથાપિ (તેની માતાની) લુખ્યા (પ્રીતિલોભ) જોવા જેવી છે ! અર્થાત્ એવા કદરૂપા ઉપર પણ માનો એવો પ્રેમ હોય છે એ જોવા જેવું છે !

૮૩ વેરાને—જગલમાં. ૮૫ અષ્ટાવકપણું માતાના વચનદ્વારા વર્ણુ છે: વાંકી ઇ—સ્પષ્ટ છે.

૮૬ મુજ ઇ—તું શું મારો કાલો (અર્થાત્ નાનો છોકરો) નથી ? મારે એવી કુટેવો કેમ ટાળતો નથી !

૮૮ એકરૂપ અદ્વૈતની વ્યંજના કરતાં અષ્ટાવકના જન્મવૃક્ષનનો ઉપસંહાર કરે છે: થાકી ઇ—સ્પષ્ટ છે. પ્રેમ શબ્દના શ્લેષપદે કવિએ પોતાનું નામ મૂક્યું છે માટે મુદ્રાલંકાર.

કડવું ૧૨ મું.

શ્લોક.

માયો રામે દિગ્ગર ભલો, સ્ત્રી હર્યાથી રૂપાળો,
કીર્તિકન્યા નવવરો કદી, જે વર્યો કુશ કાલો;
તોચ તેને ક્ષમગુણ ધરી, શ્રીહરિએ ઉગાર્યો,
પોતાકેરું અગુણી ગુણી કે', તાપ સંતાપ તાર્યો.

૧

રાગ ગોડીની ચાલ લેહેકણી.

પોતાપણું વસતું સરવે માંહી, માનવ દાનવ દેવ વિષે રે,
આ માઈ છે આ એનું છે, વદવી વાણી મૃપા મિષેરે;
જે જેનું તે તેનું જાણા, મીડાં મુખ કરશે ફાંસુ રે,
કષ્ટ ધરે અતિ નષ્ટ થવાને, પરકાજે લાવે આંસુ રે.

૨

૧ શ્લોક—મંદાકાંતા. પુત્ર તથા દૌહિત્ર વચ્ચે ઉદાલક મુનિનો વિ-
ષમ બાવ જોઇ અષ્ટાવક પોતાના પિતાનું મૃત્યુ જાણવાને સમર્થ થાય
છે એ બાબત આ કડવામાં આવશે, એમ સૂચવતાં રામના દૃષ્ટાંત દ્વારા
કવિ ઉદાલકનો પુત્રપ્રતિ પક્ષપાત વર્ણુ છે: માયો ઇ—રામે પોતાની
સ્ત્રીના હરણના નિમિત્તથી રૂપાળો અને ભલો દિગ્ગર (રાવણ) માયો,
પણ રામની કીર્તિરૂપી કન્યા જેને કાલો (બાળક) કુશ વર્યો તેને તો
તે (રાવણ) કદી વર્યો નહોતો; એમ છતાં પણ શ્રીહરિએ (રામે)
ક્ષમ (ક્ષમા) ગુણ ધરીને તેને (કુશને) ઉગાર્યો. અર્થાત્ પોતાની કન્યાને
વરનાર પુત્રે તો સ્ત્રીહરણ કરનાર કરતાં પણ મોટો અધર્મ કર્યો તેને રામે
ક્ષમા કરી અને તેનાથી ઓછો અધર્મ કરનાર રાવણને હણ્યો, એ રા-
મનો પુત્રપ્રતિ પક્ષપાતજ છે. એ પક્ષપાત બતાવે છે: પોતા ઇ—પોતાનું
બાળક અગુણી હોય તો તેને ગુણી કહે, તથા તેણે તાપ અને સંતાપમાં-
થી મને તાર્યો એમ કહે, એ રીતિજ છે.

૨ રાગ ગોડીની ચાલ લેહેકણી—લીલાવતી છંદ. ૨ આ ઇ—આ
માઈ છે અને આ એનું છે એવી વાણી મૃપા (મિથ્યા) છે એમ વદવું,
તે મિષે (મિષવડજ) છે—અર્થાત્ એ તો એક બાહાનું છે. અથવા,

જન બીજ કાળે મરવા ધારે, મરવા જાય એ સાચું,
જનક ન હોય કદાપિ કોઈને, કે' બીજે જોઈ રાચું;
જે એને માથે બિરાજી હું, તો એને શું છે કાચું,
પણ એ સર્વે ક્યારે ચાલે કે, ભાળે નહિ સ્વયનું ડાચું. ૩

રે આવી બૂલ્યો અવનિર્માહી, કે'શો કરતા અજ્ઞાની,
પણ મત મારે પોતાપણું ધારે, જ્ઞાની કે મા'જ્ઞાની;
તવ કોઈ કે' એ સર્વે જૂઠું, બૂલે બસુર મા'માની,
નવ એમ બને કદી સાચે સાચું, ધ્યાન કરી ચૂકે ધ્યાની. ૪

શ્રી પ્રભુ જે પોતે સમ્યક્ શંકર, બ્રહ્મા બૂલ્યા એવામાં,
ભડોતો મૂકી ભટક્યા છે ભવમાં, લાગી સ્વયની સેવામાં;

આ માફ' છે તેજ આ એતું છે—મારા એનામાં કાંઈ બેદ નથી,
એવી વાણી બોલવી એ તો મિથ્યા બાહાતું છે. ત્યારે ખરું શું ? જે
ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. ત્યારે લોકો એકત્વ કહે છે તેનું કેમ ? મીઠાં
ઈ૦—તેઓ તો કાંસુ (અમથા) મુખ મીઠાં કરે છે—સવાસલાં
કરે છે. કહે ખરા અને બીજને કાળે કહ પણ વેઠે ત્યારે
તો ' માફ' તાફ' ' એક ખરું કે નહિ ? કવિ કહે છે કે તે પણ ખોટું.
કળ ઈ૦—તેઓ બીજનું દુઃખ નષ્ટ થવાને અતિ કષ્ટ ધરે તથા પરને
અર્થે આંસુ પણ લાવે. અથાત્ એટલું છતાં પણ તે મિથ્યાજ નજીવું.

૩ જોઈ—(જનક—પિતા વગરના પુત્રને). રાચું—પ્રીતી યાઉ.
ભાળે ઈ૦—જ્યાં સુધી પોતાનાં સંતાનનું ડાચું (મુખ) ભાળે નહિ ત્યાં
સુધી.

૪ તવ ઈ૦—ત્યારે કોઈ કહેશે કે એ સર્વે જૂઠું છે; કેમકે જે મહામાની
બસુર (બ્રહ્મણ) હોય તેજ બૂલે. અર્થાત્ બધા કાંઈ બૂલતા નથી. કવિ
કહે છે કે, એમ કદી બનતું નથી, અને હું કહું છું તે સાચે સાચું છે. શું
સાચું છે ? ધ્યાન ઈ૦—ધ્યાની (બ્રહ્મમાં એકતાન થયેલા) પુરૂષો ધ્યાન
કરીને પણ ચૂકે છે—મારા તારામાં બેદ ગણે છે.

શું છિદ્રા તેવાકેરાં કે'વાં, ઠરં નિ'દક જન દેવામાં ?
 મન માંહે જાણો નિશ્ચે સહુ (જન), વેચાયે મક્ષી મેવામાં. ૫
 ત્યારે કે' કોઇ એ તો મોટા, તેની વાતો ક્યમ કીજે,
 મોટા જ્યાં જાયે ત્યાં જાવું પણ, કૃત્ય કરયે જનમન સીજે;
 ભગવાને બૂસુર ભૂગુપતિકેરી, જો લાતજ ખાધી રીજે,
 ભવ વિષ પીયૂષ કરીને પીતા, બીજને કે'વું તું પીજે. ૬
 જો વિધિએ શ્વાસ વિધેથી સૂકર, નિપાવ્યા સર્વે જાણ્યા,
 પ્રાક્ષણધાતી પુરંદર પૂરો, જોણે ભોગ બહુ માણ્યા;
 છે અગ્નિકેરી વાતો આડી, સવિતા શશિ કેમ વખાણ્યા,
 જો એવું મુખે કહિયે કદો તો, કે'શ સર્વે આજીજાણ્યા. ૭

૫ એ મોટા ધ્યાની બૂલ્યા હોય તેનાં કાંઈ ઉદાહરણ છે ? તે કહે છે: શ્રી
 પ્રભુ ૪૦—વિષ્ણુ, શંકર અને બ્રહ્મા પણ બૂલ્યા છે ? ક્યાં બૂલ્યા છે ? બ-
 ક્તો ૪૦—પુત્રરૂપ બકતોને મૂકીને પોતાની સેવામાં લાગીને—પોતાનો
 પક્ષપાત કરીને ભવમાં બટક્યા છે. સ્પષ્ટ દાખલા કેમ આપતા નથી ? તે
 કહે છે: શું ૪૦— શું તેવા તેવા મોટા પુરૂષોનાં છિદ્રા મારે કહેવાં ? અને
 તેમ કરીને હું તેમનો દેવાદાર થઈને નિ'દક જન ઠરં ? વાર ત્યારે એ દોષ-
 યુક્ત દેવોને બહુ જગત કેમ પૂજે છે ? વેચાયે ૪૦— મેવા ભેગી
 મક્ષી (માંખ) વેચાય છે તેમ. મરેલી માંખની કીમત કાંઈ મેવા જો-
 ટલી નથી તથાપિ મેવા ભેગી મેવાને ભાવે તોળાય છે, સિમ મોટા પુરૂષના
 દોષ ગુણ ભોગ ગુણ ગણાઈ જાય છે, એ ભાવ છે. ૬ સીજે—દાઝે. ભવ-શિવ.
 પીયૂષ-અમૃત.

૭ સૂકર—વરાહ. વરાહાવતાર બ્રહ્માની છીંકમાંથી થયો હતો તે પ્રસિ-
 દ્ધ છે. પ્રાક્ષણધાતી ૪૦—પુરંદર (ઇંદ્ર) પૂરો પ્રાક્ષણધાતી (વૃત્રને
 માર્યો તેથી) છે તથાપિ તેણે તે પછી ધણા ભોગ માણ્યા છે. તમારા-
 થી તેમ થવાનું છે ?—તમે તો બ્રહ્મહત્યા કરી એટલે નરકે જ જવાના છો.

શું મોઠાકેરી વાતો મોઠી, જે જાણો નહિ મન માંહે,
 જે ખોટું સાચું કરવા સમરથ, ખોટું શે લઈએ ત્યાંહે;
 જો વિશ્વામિત્ર પવિત્ર ગણાયે, ચાલો સહુ જઈએ જ્યાંહે,
 રે તે પણ તેવા પ્રજ્ઞધાતી છે, જોતાં પોતાપણ જાંહે. ૮

એ તો એવા, ઉદ્દાલક જેવા, કોઈ નહીં જગતી દીઠા,
 છે સૌમાં શૂરા સૌમાં પૂરા, વરણવતાં લાગે મીઠા;
 અદ્વૈતપણું જાણ્યું, ન અજાણ્યું, પ્રજ્ઞવૃત્તિથી નહિ નીઠા,
 સાબ્ટાંગ કરી એવાને સેવું, જ્ઞાની ઘટ ઘટ જે ઘીટા. ૯

વળી તે કેવા છે સર્વ કહું છું, આજ અધૂરું નવ રાખું,
 ઇક નાચિકેતા પુત્ર વડેરો, કથની શી તેની ભાખું;
 જન્મ થતાં કે' પિતા કોણ તું, જે આત્મારસ ચિતે ચાખું,
 અલક જગવીં ચાલ્યો એમ કહીને, જાણ્યું નહિ જેતું લાખું. ૧૦

તે મુનિ મોઠાએ મન તો માર્યું, ચાલ્યે કે ના ચાલ્યે ત્યાં,
 પણ પુત્ર તજ્યાથી પૂર્ણ ગણાયા, ટાળ્યે કે ના ટાળ્યે ત્યાં;
 તે આશ્રમ બાંધી બેઠા પછીથી, મા'લ્યે કે ના મા'લ્યે ત્યાં,
 વિદ્યાનંદિની પુત્રી પ્રકટી, ખાળ્યે કે ના ખાળ્યે ત્યાં. ૧૧

અગ્નિ ઈ૦—અગ્નિ સર્વ બક્ષણ કરે છે તથાપિ પવિત્ર છે. એજ પ્રમાણે
 સવિતા(સૂર્ય)ને તથા શશિ(ચંદ્ર)ને પણ કલંક છતાં તેને કેમ-
 વખાણ્યા છે ?

૮ પ્રજ્ઞધાતી- (વસિષ્ઠના સોપુત્ર માર્યા માટે). જા'હે જવું—ખરાબી
 થવી. પોતાપણું જા'હે જવું જોઈને તે પણ પ્રજ્ઞધાતી થયેલા. ૯ જગતી—
 (જગતીમાં-પૃથ્વીમાં) ઘીટા—રીઠા (?)

૧૦ નાચિકેતા—ઉદ્દાલકનો મોટો પુત્ર જે સાગી થઈ ગયો હતો તે.
 અલક જગવીને—અલક્ષ્ય પ્રજ્ઞનો બોધ પામીને. લાખું (લક્ષ્ય)-ધ્યાન.

૧૧ ટાળ્યે ઇ૦—પુત્રને તેમણે ટાળ્યો તેથી કે એની મેજે ગયો તેથી.
 મા'લ્યે ઇ૦—ખુશીથી કે ના ખુશીથી.

જે પુત્રીવંતા તે નહિ પૂરા, ધાર્યું મન મુનિ મહંતે,
 શા ઉપર ચઢી કહિયે તેવું, વાહન વહિયે ન વહંતે;
 એમજ કે'વું કે ઉદ્ભવ થાતો, ચાતુરજન ચિત્ત ચહંતે,
 છે ઉજ્જવળકેતુ નામ અનુપમ, વૃત્તિ શાંત જન સહંતે. ૧૨
 સમ વય મામો ભાણેજ ભદ્રા, અષ્ટાવક્રી ઉજ્જવળકેતુ,
 સાથે ભણતા સાથે ગણતા (સહુ), વર કારણ કાર્યતાણા હેતુ;
 જાણે યજુરનિગમ ઋગવેદ મળી(એ), શીખવતા ભવજળ સેતુ,
 કે શીખવા આવ્યા પ્રજ્ઞા પાસે, જ્ઞેતા પિત્ત વસે કેતું. ૧૩
 મૌંજીનું બંધન કર્યું ન મુનિએ, (પાણ) કરતા શાસ્ત્રતાણી વાતો,
 પ્રાજ્ઞાણસંસ્કાર થયા વિણ પ્રાજ્ઞાણ, પૂરે પૂરા છે આ તો;

૧૨ જે ઇં—મોટા મુનિઓએ મનમાં એમ ધાર્યું કે ઉદ્ધાલ-
 કને પુત્રી થઈ માટે તે પૂરા (ઈંદ્રિયજિત અથવા પ્રજ્ઞાવાની નથી.
 પણ આપણે શા ઉપર ચઢીને—કયા પ્રમાણથી કહિયે ? લોકો કહે-
 છે માટે કહેા: તો, વાહન ઇં—ચાલતી ગાડીએ એસવું નહિ. ત્યારે
 શું કહેવું ? એમજ ઇં—એમજ કહેવું કે જે જે ઉદ્ભવ (ઉત્પત્તિ)
 થાય છે તે તે ચતુર પુરૂષ ચિત્તમાં ચાહાય છે. એવી રીતે ઉજ્જવળકેતુ (શ્વેત-
 કેતુ)જેતું અનુપમ નામ છે અને જેની વૃત્તિ શાંત છે તેનો ઉદ્ભવ થયો.
 જન સહંતે—જનમાં સહનશીળ અથવા, જનો જેને સહન કરે એવી શાંત
 વૃત્તિવાળો (શ્વેતકેતુ).

૧૩ સમ વય—સરખી ઉમરના. ઉજ્જવળકેતુ—શ્વેતકેતુ. શું બણતા
 ગણતા તે કહે છે: વર ઇં—કારણ અને કાર્યના ઉત્તમ હેતુઓને બણતા.
 શ્વેતકેતુ અને અષ્ટાવક્રને અનુક્રમે યજુર્વેદ અને ઋગ્વેદનું રૂપ આપીને
 કવિ ઉત્પ્રેક્ષે છે: જાણે ઇં—સ્પષ્ટ છે. નિગમ—વેદ. શીખવતા ઇં—(બન્ને મ-
 ણીને). ભવજળસેતુ—સંસારસમુદ્રતરવાનો માર્ગ શીખવતા (લોકોને). અથવા
 બીજી રીતે ઉત્પ્રેક્ષે છે: કે ઇં—અથવા ઉદ્ધાલકરૂપી પ્રજ્ઞાપાસે શ્વેતકેતુરૂપી
 યજુર્વેદ અને અષ્ટાવક્રરૂપી ઋગ્વેદ શીખવા આવ્યા છે; એમ ધારીને કે
 પ્રજ્ઞામાં કંઈક વૃત્તિ (જ્ઞાન) વસે છે ? ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપક.

ઝગવેદરૂપી છે અષ્ટાવકી, દૈત વૃથા જાણી જાતો,
 અદૈત ખરું ઉજ્જવળકેતુ છે, એમ જાણી મારે લાતો. ૧૪.
 લાતો ખાતો ના જાણે જે તે, ઉદાલક ઇનસાફી જ્યાં,
 મારું તારું સર્વે તો મૂક્યું, હાર્યાને નવ માફી જ્યાં;
 ગાયત્રીના છંદસૂ તો ગાવા, રટવા રાગ ન કાફી જ્યાં,
 જન્મોજન્મતાણા ગાંગડું જનને, જ્યમ ત્યમ નાખે બાફી જ્યાં ૧૫
 એવે ત્યાં આડમું વર્ષજ આવ્યું, ઉપવીતતાણી વિધિ લાવ્યું,
 દ્વિજાતિ સંસ્કાર કર્યા વિણ કૂકું, પ્રજા થયા પાણ નવ ભાવ્યું;
 વૃદ્ધશ્રાદ્ધ કરી મુનિવર કેતા, રત્નાદે જોયે આવ્યું,
 ત્યાં જાતકરમને નામ કરમથી, અન્નપ્રાશન ઉપજાવ્યું. ૧૬
 ચૌલકરમ કરી દધિ ઓદન ભક્ષ્યું, શુદ્ધાચમન દ્વયે લીધું,
 વપનવિધિ પૂરે પૂરી કરીને, કટિમેખળ કોપીન દીધું;

૧૪ મૌજીતું બંધન—ઉપવીતસંસ્કાર. અદૈત ઈં—હે ઉજ્જવળકેતુ
 (શ્વેતકેતુ) ! અદૈત એજ ખરું છે, એમ જાણીને તેને લાતો મારતો હતો—
 વાદમાં પરાજિત કરતો હતો.

૧૫ પોતાના પુત્રને અષ્ટાવક લાતો મારતો હતો તે જોઈને ઉદાલક
 તેનો પક્ષ કેમ નહોતો કરતો ? તે કહે છે: ઇનસાફી ઇં—સ્પષ્ટ છે. છંદ-
 સૂ—છંદ. જન્મોજન્મ ઇં—અર્થાત્ અનેક જન્મથી અજ્ઞાનમાં અથડાતા
 મનુષ્યને ગમે તે રીતે ઉદાલક જ્ઞાની કરતા હતા.

૧૬ દ્વિજાતિ સંસ્કાર—બ્રાહ્મણપણાનો સંસ્કાર. પ્રજા થયા—પ્રજાજ્ઞા-
 ની થયા. સંસ્કારનાં અંગભૂત કર્મ સંક્ષેપમાં ગણાવે છે: વૃદ્ધશ્રાદ્ધ—વૃદ્ધિ-
 શ્રાદ્ધ. રત્નાદે ઇં—રત્નાદેવીએ હવે આવવું જોઈએ—માતાનું સ્થાપન થ-
 વું જોઈએ જાતકરમ—જન્મથી આરંભીને ઉપવીત સુધીના સોળા સંસ્કાર-
 માંનો પેહલો (જન્મ સંખ્યાથી) સંસ્કાર. નામકરમ (નામકર્મ)—નામ
 પાડવાનો સંસ્કાર. અન્નપ્રાશન—અન્ન ખવાડવાનો સંસ્કાર.

પછી હુપનયનનું કર્મ કરીને, કુશાંડિકા કરમજ કીધું,
 મુંજાખંધન પછી દંડ ન્યગ્રોધજ, યગોપવીત સહુ સીધું. ૧૭
 એ દંડતાણા પ્રહાર્યારી થયા મુનિ, સવિતાકેરા તે તેવા,
 વિશ્વસુરતાણા તે સાધ્યથી સાચા, હૃદય હસ્ત ધરે છે કેવા;
 ભઈ વૈશ્વસુરનું અન્ન નિપાવી, કરવી તેની નિત્ય સેવા,
 આપોષણ હર હરિ વિધિને દઈ, નિત્ય પ્રહ્ન ભજવા દેવા. ૧૮
 પછી ગાયત્રી ઉપદેશ કર્યો મુનિ, ભિક્ષા પરિવેષણ રે'તું,
 ત્યાં વિધાનંદિની આદિક આવી, શું પ્રહ્નચાર થયો કે'તું;
 ઓમ્ ભવતિ મીક્ષાં દેહી કે'છે, ઓમ્ સ્વસ્તિ ભણુ છે એતું,
 લૌકિક અધોળ કરીને ઊડ્યા, વેણુ દંડ ધર્યો હેતુ. ૧૯

૧૭ ચૌલકરમ—ચોટલી રાખવાનો સંસ્કાર. દધિ—દહીં. ઓહન—ભાત. શુદ્ધાયમન—શુદ્ધ કરનાર આયમન. દયે—શ્વેતકેતુ અને અષ્ટાવક્રે. (કેમકે બન્નેને સાથેજ ઉપવીત આપવા માંડયું હતું). વપન-વિધિ—મુંડન કરવાનો વિધિ. કટિમેખળ—કેડે મેખળા બાંધવી તે. કૌપાન—લગોટી. હુપનયન—પાસે લાવવું. અર્થાત્ પાસે બોલાવીને યજ્ઞોપવીત આપવું. કુશાંડિકા કર્મ—એક પ્રકારના હોમનું કર્મ. મુંજાખંધન—મુંજની દોરડી કેડે બાંધવી તે. દંડ ઇં—પછી વડના લાકડાનો દંડ હાથમાં આપ્યો. (ખાખર વગેરેનો દંડ પણ અપાય છે).

૧૮ વિશ્વસુર—વિશ્વદેવો. સાધ્યથી (સહાધ્યાયી)—સાથે ભણનારા. હૃદય ઇં—છાતી ઉપર હાથ કેવા મૂકે છે! અર્થાત્ છાતી ઉપર હાથ મૂકીને ભણવાનો એક વિધિ છે. વૈશ્વસુર ઇં—વૈશ્વદેવને અર્થે અન્ન રાંધવું. અર્થાત્ વૈશ્વદેવ નામનું હોમ અને બલિદાનનું કર્મ કર્યા વિના જમવું નહિ. આપોષણ—જમતા પહેલાં દેવોને બલિ આપવાનો વિધિ.

૧૯ ભિક્ષા પરિવેષણ —ભિક્ષા પીરસવી. ઓમ્ ભવતિ ઇં—તમે અને ભિક્ષા આપો. ઓમ્ સ્વસ્તિ—કલ્યાણ થાઓ. લૌકિક અધોળ—લૌકિક સ્નાન. વેણુદંડ—વાંસની લાકડીઓ. હેતુ—પ્રહ્નચારી થવાના કારણ ૩૫.

એ વિધિ ઉપવીત ધર્યાં બેનાગુ ત્યાં, લોક વદે દાદા સાચો,
ભાણેજ ભણે ભણ પાઠ્યો પોણ્યો, યૌજ્ઞતણો ભાવજ કાચો;
સાચું પરમારથ પાણુ સહુ જાણ્યું, ઉદાલક ઈશ્વર જાણ્યો,
વીણામાણુ એનામાં શું આવે, પરમેશ્વરમાં જે પાચ્યો. ૨૦

કીર્તિ એવી તપોવનમાં થઈ, ઉદાલક પરમારથી પૂરો,
ભાણેજ અને સૂનુમાં નહિ અંતર, સાચે માચે મુનિ શૂરો;
જે જે કીધું તે તે પરિપૂરાણુ, રાખ્યો વિધિ નવ અધૂરો,
ભિન્નપણું નવ ધરવું કૈંતા જે, તેં રવ ઠાઠો ભરપૂરો. ૨૧

તે અષ્ટાવકતાણા મન માંહી, વાત વશી લોકોની જે,
માતાને પૂછવા લાગ્યો તે મુનિ, (છે) કવણુ કથા એ કોની એ
કો મુજને જોઈ મોદ જતાવે, કો કૈંતા રોકોની તે,
એનું કારણ જનની સહુ ભાળે, કરી વાતો શોકોની એ. ૨૨
ઉદાલક મુનિ વચમાંથી બોલ્યા, વિદ્યાનંદિની આવો યાં,
કાંઈ ગુપ્ત રહસ્યતાણું છે કારણ, શાણાને નવ લાગે ત્યાં;
સમજ સાધું સમજણવાળો મુત, વેગે બોલ્યો જાવો જ્યાં,
હું યાં બેસું છું વેગે આવો, વધુ વિલંબ સજવો ક્યાં ? ૨૩

૨૦ પાચ્યો-પચ્યો-પકવ થયેલો. ૨૧ સૂનુ—પુત્ર. ભિન્નપણું ધ૦—તે
(ઉદાલક) જે એમ કહેતા કે ભિન્નપણું ધરવું નહિ તે રવ (શબ્દ—
કથન) ભરપૂર કર્યો—સંપૂર્ણ કર્યો.

૨૨ વાત—ભાણેજ અને પુત્રમાં ઉદાલક અંતર રાખતા નથી, એવી
વાત લોકો બોલતા હતા તે. કેમકે તે પોતાને ઉદાલકનો પુત્ર જાણતો હતો.
કવણુ ઈ૦—એ કથાઓ (વાતો) કવણુ છે-શી છે ? અને કોની છે ? મોદ-
હર્ષ. શોકોની—એ વાત સાંભળતાં અટકાવો.

૨૩ અષ્ટાવકે પૂછેલી વાતને ઉદાવવાને ઉદાલક મુક્તિ કરે છે: ઉદાલક
ધ૦—સ્પષ્ટ છે. શાણાને—અષ્ટાવકને. સાધુ—સારી. વધુ—વધારે. સજવો—
અર્થાત્ કરો.

ઉદાસક પાસ સુખતા આવી, કન્યાવેષ ધરી કૂડો,
 સરવસ રાખ્યું છે શાણીએ પણ, તનિયાં કુંકુમ ને ચૂડો;
 સોનું સુગંધા વિણ રહ્યું પણ, શુ તજશે તેને ભૂડો,
 અતિ આલ્હાદિત અમથું મન થાતું, વેષ વપુ નિરખી રૂડો. ૨૪
 ઉદાસક કે'છે પુત્રી મારી, વાતખરી ધારો ચિત્તે,
 મુજ પૂજ્ય મુવાની વાત ન કરવી, ભય ભરવો હૃદય ભીતે;
 ખેની ! અગ્નિચૌ ધૃત આધું ધરજે, લોભાશો નવ વર વિતે,
 શોભા સહુ જશે સાચે સાચી, નવ કરવી મતિ પ્રથમ રીતે. ૨૫
 જો પૂછે તુજને શાથી તેડી, તો કે'જે કારણ માટે,
 આમંત્રણ કરવા જાણું મારે, તારેકાજે આ વાટે;

૨૪ કન્યાવેષ—સ્વામી વગરની સ્ત્રીનો વેષ. સરવસ (સર્વસ્વ)—સમ્પત્તિ. અર્થાત્ ચોટલો વગેરે. ત્યારે વિધવાપણુ ખતાવવાને શું નથી રાખ્યું ? તે કહે છે: તનિયાં ઈંડ—સ્પષ્ટ છે. કુંકુ ચૂડા વગરની વિધવા સુખતા નહારી દેખાતી હશે ? તો કહે છે કે ના: સોનું ઈંડ—જેમ સોનું સુગંધ વિનાનું છે એમ જાણીને કોઈ ભૂડો માણસ પણ શું તેને તણ દેશે ? અર્થાત્ સુખતા કુંકુ અને ચૂડો વગેરે અલંકાર વિનાની છે તથાપિ તેનું સૌંદર્ય કાંઈ આશ્ચર્ય થયું નથી. અભેદતાદૂષ્ય રૂપક. આલ્હાદિત—પ્રસન્ન. અમથું—અલંકાર વિનાની છતાં પણ. વેષવપુ—શરીરનો વેષ.

૨૫ પૂજ્ય—જમાઇ-કહોડ. ભય ઈંડ—હૃદયભીતે-હૃદયની ભીતર (અંદર) ભય રાખવો. (કહોડને બંદીએ રૂખાડ્યો છે એવી વાત અષ્ટાવક જાણશે તો મહાઅનર્થ થશે). અગ્નિથી ઈંડ—અગ્નિરૂપી અષ્ટાવકથી કહોડના રૂખાડરૂપી ધૃત આધું રાખજો. વરવિતે—વરરૂપી વિતમાં અથવા અષ્ટાવકનું વર (ઉત્તમ) વિત (જ્ઞાનરૂપી) જોઈને. લોભાવાથી શું થશે ? શોભા ઈંડ—સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ રીતે ઈંડ—પ્રથમ જ રીતે ધનના લોભથી કહોડને મોકલ્યો હતો એમ આ વખતે જનકને ધેર અષ્ટાવકને મોકલશે નહિ.

કેવા પરમારચી પૂરા પ્રભુશા, પરકાજે મન ઉચ્ચાટે,
 થાઓ તો આવા થાજે સર્વે, શૂરા પૂરા શિરસાટે. ૨૬
 ઉદાલકની આજ્ઞા માનીને, સતીએ સુત સમન્તવ્યો ત્યાં,
 દાદાએ દાવ કરી બોલાવ્યો, વે'લો વે'લો આવ્યો ત્યાં;
 તે શું છે શું છે કરતો આવ્યો, જ્ઞેનારાને ભાવ્યો ત્યાં,
 ભણવાને ખેસો બોલ્યાભાવે, ભણતાં મોદ ભજવ્યો ત્યાં. ૨૭
 વર ભૂલવાણીમાં વાત ભૂલાવી, ભૂતતણી ભલી કે ભુંડી,
 જાણ્યું અણજાણ્યું થાશે ધાર્યું, મિથ્યા જન્મ વદે મુંડી;
 શું કહિયે લહિયે માયા એવી, મિથ્યા જણવે મમ મુંડી,
 જે છોટાની શેઠાણી થાતી, મોટાની થાતી ભુંડી. ૨૮
 ભાણેજ અને મામા બે બેડા, ભણવા ઉદાલક પાસે,
 એકે દિવસે અક્ષર સહુ શીખ્યો, અષ્ટાવકી ઊભસે;
 તે કાવ્ય અને પુરાણ પુરાણાં, શીખ્યો સ્વલ્પજ્ઞ અભ્યાસે,
 ગુરૂને દુઃખદાયી તે નવ નિવડ્યો, શીખવતા ગુરૂ ઉલ્લાસે. ૨૯

૨૬ આમંત્રણ—નોતરં. તારેકાજે—તારા કિપવીતના પ્રસંગ નિમિત્તે.
 કવિ ઉદાલકની પરમાર્થ બુદ્ધિ જોઈને તેની પ્રશંસા કરે છે: કેવા ઇં—
 સ્પષ્ટ છે. વક્રોક્તિ.

૨૭ મોદ—હર્ષ. ૨૮ ભૂતતણી—ગતકાળની—પિતાને ખંદીએ જળ-
 માં ડૂબાડયાની. જાણ્યું ઇં—ઉદાલકે ધાર્યું કે અષ્ટાવકે જાણ્યું અજ્ઞાણ્યું
 થશે જગતને મોટે આવેલી વાત શી રીતે અજ્ઞાણી રહેશે? તે કહે છે:
 મિથ્યા ઇં—જગતની મુંડી (મોટે કે મૂળમાં) જે વદે છે તે મિથ્યા છે એમ
 જણાવવાથી. કવિ ઉદાલકના દાવપેચનું કારણ માયાને માનીને માયાનું નિર-
 પણ કરે છે: શું ઇં—સ્પષ્ટ છે. મુંડી—થાપણ. લોકો જે એમ કહે છે કે આ
 મારી મુંડી છે એ મિથ્યા છે; કેમકે તે માયા છોટાની (નાનાની) શેઠાણી
 થાય છે એ ને મોટાની ભુંડી (દારી) થાય છે.

સહપાઠીકેરો ગુરુવર થાતો, અષ્ટાવક મહાશાની,
 જે એકથો બીજી વાર ન સુણતો, ટ્રેતો ગુરુની વાણી;
 વગર કહે પણ શીખી જતો તે, રજસા તમસા પીઠાણી,
 ઇમિ સુરવાણીમાં વર નર નિવડ્યો, સમ્યક્ વાત સકળ જાણી. ૩૦
 ઉપપાદન કરવામાં જેની મતિ, ન અપેક્ષા કોની ધારે,
 આગમને શીખી નિગમ શીખ્યો, બુવ્યાહતિ સમજી સારે;
 તર્ક નય વિચે પરિપૂરાણ પોતે, નિગમ ચતુરથ વિચારે,
 જો વાદનિતંડામાં વિધિ હારે, શું ગુરુ લેખું અવિધારે. ૩૧
 વાણી વદનથકી નીકળે જ્યારે, શોષ સરીખા તવ હારે,
 ઉદ્દાલક મન માંહી વિચારી, આનંદી થાતા ત્યારે;
 નવ ઉજ્જવળકેતુકેરી ગણુના, અષ્ટાવક ધરે ક્યારે,
 રે' આત્મા માંહી મગન નિરંતર, પરમાત્મા પૂરો ધારે. ૩૨
 એક દિવસ શીખવવાને જોડા, મીમાંસા મુનિવર મોટા,
 કે' જીવ મુખ બોધાદિક ગુણુથી, નિત્યપણે શિવથી નહિ છોટા;

૩૦ સહપાઠી—સાથે બાળનાર. રજસા તમસા—અર્થાત્ રજોગુણ
 અને તમોગુણનાં લક્ષણો. સુરવાણી—દેવમાયા—સંસ્કૃત. સમ્યક્—રૂઠે પ્રકારે.

* ૩૧ ઉપપાદન કરવું—લેખુપૂર્વક પ્રતિપાદન (સાબીત) કરવું. અપેક્ષા
 —અર. બુવ્યાહતિ—“ બૂ ” વગેરે વ્યાહતિઓ. ભૂર્ભુવઃસ્વઃ વગેરેને વ્યા-
 હતિ કહે છે. તર્કનય—ન્યાયશાસ્ત્ર. ચતુરથ—ચોથો. ચોથો વેદ અથર્વ.
 અથવા ચારે વેદ. વાદ—તત્ત્વ જાણના ઈચ્છનારાઓની પરસ્પરની કથા.
 નિતંડા—પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવા વગર પરપક્ષનું ખંડન કરવાની કથા.
 વિધિ—બ્રહ્મા. શું ઇન્-તો ગુરુ (બુદ્ધરૂપિન) નું શું લેખું છે? અથવા ગુરુ
 (ઉદ્દાલક) ની પણ શી ગણુની છે? અવિધારે—નિશ્ચય.

૩૨ પરમાત્મા ઇન્-સર્વ પરમાત્મા પૂરા (પૂર્ણપણે વ્યાપ્તો) ધારે.

આણુવિદ્યારૂપી આવરણથી તે, નવ દષ્ટાએ છે જોડા,
મીમાંસામાંહે મરડ નહીં કાંઈ, મત માનો બીજા ખોટા. ૩૩

અષ્ટાવક કહે સમજણ સારી, મીમાંસાની ગુરુદેવા,
એ જીવ અને શિવ સરખા માને, અદ્વૈત ઇક કહે એવા;
આવરણ અવિદ્યાએ ન જણાયે, ગુણ બોધાદિકની સેવા,
ગુરુ મીમાંસા પણ એમ બણેછે, અદ્વૈતે મીઠા મેવા. ૩૪

તવ ઉદાલક મતવાદી થઈ કે', તત્ત્વમસિંથી જય થાયે,
સ્વાધ્યાયોધ્યેતવ્યઃ કે'છે શુ', નિગમ બાણી જાઓ સાચે;
છે ઇન્દ્રિય નિકટ અભેદપણું ગુરુ, ઇન્દ્રિય ભેદપ્રમા જાયે,
સાચી શ્રુતિ એ વૃદ્ધશ્રવના છે, ગુણગણ તેના કેા ગાયે. ૩૫

૬૩ મીમાંસા—કર્મતુ' પ્રતિપાદન કરનાર' શાસ્ત્ર. મીમાંસા શીખવતાં ગુરુએ અષ્ટાવકને શું કહ્યું તે કહે છે: કે' ઈન્—તે કહે છે કે જીવને વિષે સુખ અને બોધ (જ્ઞાન) આદિક ગુણ હોઈને તે નિત્ય છે અને શિવ(પરમાત્મા)ને વિષે પણ તેજ ગુણો છે માટે જીવ શિવથી કાંઈ અપર નથી, પણ સમાનજ છે. ત્યારે જીવ શિવથી અપર કેમ જણાય છે ? તે કહે છે: આણુવિદ્યા ઇન્—શિવ અને જીવ જોડા (યરાયરીના) છે પણ અવિદ્યારૂપી આવરણથી તે દેખાતું નથી. એવું મીમાંસામાં કહેલું છે માટે તેમાં કાંઈ મરડ (જીવ શિવની સમાનતા વિષે તાણી બેસાડેલો અર્થ) નથી. પણ એથી ઊલટું કહેનારા બીજા મત ખોટા છે. જીવ અને શિવ બેની સમાનતા પ્રતિપાદન કરવાથી દૂત સત્ય એમ હર્થું તે અદ્વૈતવાદી અષ્ટાવકને ગમ્યું નહિ માટે તે અદ્વૈતનું સ્થાપન કરે છે; એ ઇન્—એ (મીમાંસા) જીવ અને શિવને સરખા માને છે અને અદ્વૈત (વેદાંતશાસ્ત્ર) તે બેને એક કહે છે. શી રીતે એક કહે છે ? આવરણ ઇન્—અવિદ્યા માયાના આવરણથી શિવના નિત્યત્વાદિક ગુણ અને બોધાદિક(જ્ઞાન વગેરે)ની સેવા જણાતી નથી. ગુરુ ઇન્—હે ગુરુ ! મીમાંસા પણ એમજ બણેછે—બેના ગુણ બોધાદિક સરખા વર્ણન તેમની એકતાજ પ્રતિપાદન કરે છે માટે અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાંજ મીઠા મેવા રહેલા છે.

૩૫ તવ ઇન્—તવ (ત્યારે—તે સાંભળીને) ઉદાલક મતવાદી (પ્રતિપક્ષી) થઈને કહેલું કે 'તત્ત્વમસિ' એવા વેદના મહાવાક્યથી જય થાય છે (તે

એવી લઘુ વાતે ગુરુને બાંધે, ઉત્તર નવ મુખ બોલાયે,
ભાણેજ ભલો મુખથી ઉચ્ચારે, તોલ ઘણેરો તોલાયે;
કોને ગણતીમાં નવ ગણતો તે, ચિત્ત ચતુરનાં ચોળાયે,
ઉજવળકેતું પૈરી થઇ બેઠો, દામાડોલે ડોળાયે.

૩૬

સ્નેહી મામો ભાણેજ હતા જે, તે તો પૈરીપણ ધારે,
જ્ઞાની શુભ થઇ ગણતો નવ વક્રી, અજ્ઞાની કહીને શારે;
ઉજવળકેતું જનનીને કે'તો, અઘટાવક મને મારે,

(એ) સમજે સારું તેમાં શું મારે, જ્યાં ત્યાંથી વાંકું પાડે.

૩૭

(બે) કાલે ભણવા સાથે બેઠા, અદ્વૈત વિષે મા એ જીત્યો,

મૂરખ મુજને કે'તાં નવ લાજ્યો, રૂડી નહિ એની રીત્યો;

એ વાંકાને વધુ વાંકો કરતાં, ઈશ્વરની ધરું શે ભીત્યો,

હું ઉંડી ખોમાં ધોચી ઘાલું, નષ્ટ થઇ જેની નીત્યો.

૩૮

એ નારાયણને લેખે જીવ્યો, આજ સુધી જનની સાચે,

છે સર્વતણા શત્રુ એ વાંકો, નિરખી એને કો રાચે ?

બાર વરસના બૂઢીઆ જેવો, વૃદ્ધ બને જનની વાચે,

જો એ મુજને છ'છેડે તો, નવ કામ કરું પાચે કાચે.

૩૯

ઉપરથી દ્વૈત સમગ્રય છે). કેમકે તત્ (તે) અને ત્વમ્ (તું) એવાં બેદ
પ્રતિપાદક પદો એમાં સ્પષ્ટ કહેલાં છે. વળી સ્વાધ્યાયોદ્યેતવ્યઃ સ્વાધ્યાયતું
અધ્યયન કરવું ” એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે તે ઉપરથી પણ સમગ્રય છે
કે સ્વાધ્યાયવડે ઉપાસ્ય બ્રહ્મ અને સ્વાધ્યાયવડે ઉપાસના કરનાર પુરૂષનો
પણ બેદજ છે અને એજ આજ્ઞાને અનુસરીને તમે સાથે (સામ્ય—સાંજ)
—સાંજે નિગમ (વેદ) ભણી જાઓ છો. માટે મીમાંસા દ્વૈતતુંજ પ્રતિપાદન
કરે છે એમ જાણવું. અઘટાવક તેનો ઉત્તર આપે છે: છે ઇં—હે ગુરુ !
બુદ્ધિ ઈન્દ્રિયમાં ચૈતન્યનો ભાસ થવાથી જે અભેદપણું માલમ પડેછે તે અભેદ-
પણું પ્રતિપાદન કરવાનો તત્ત્વમસિ વાક્યનો હેતુ છે. ઈન્દ્રિય ઇં—ઈન્દ્રિયથી
બેદ પ્રમા (બેદજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે. વૃદ્ધશ્રવની—ઈન્દ્રી.

૩૮ ભીત્યો (ભીતિઓ)—ભય. નીત્યો—નીતિઓ. ૩૯ વાચે—વાણીવડે.

વૃદ્ધ પિતાનો વા'લો થઈ બેઠો, નિશ્ચે જમપુર જવાને,
મારું માની માતા મારી તું, આપોશ નહિ કંઈ આવ્યાને;
એને ખવડાવ્યું ખોટું થાશે, જાણું પડશે ના'વાને,
નાનો બંધુ તેમાં શું મારે, નવ જવાડું આવ્યાને. ૪૦

માતા મુખ બોલી એમ ન કીજે, આપ વિનાનો છે વાંકો,
છે તારો તો ભાણેજ ભલો એ, ધરિયે નહિ એ પર ફાંકો;
બુદ્ધિબળમાં બહુ બળિયો એ છે, રૂપ વિષે તુંથી રાંકો,
તું વાંકો કહી ખીજવજે એને, છે સીધોસટ એ સાંકો. ૪૧

હું પણ એને વારીશ વહાલા, બીજાં કાંઈ નવ કીજે,
કે'આપ વિનાનો ભાણે માર્યો, કાળપ શું એવી લીજે;
વિદ્યાનાંદિનીનો એ બાળક, ઉદ્દાલક તેથી રીજે,
ખોજવઈ જઈએ તો ખોજવે કોઈ, પથ્થર પાણીમાં ભીજે. ૪૨

ત્યાં એમ વદી સમજાવ્યો સુતને, કુંડાને ઠપકાર્યો છે,
વિદ્યાનાંદિનીને સમજાવ્યું, તેણે વળી વધુ વાર્યો છે;
પણ ઉજવળકેતુના મનમાં તો, શાર અતિશે શ્રદ્ધા છે,
ઉદ્દાલક કાંઈ નવ જાણે તે, કે'તા આણે તાર્યો છે. ૪૩

રે એવામાં ઉછંગે લેઈ, વાંકા સાથે બેઠા છે,
ત્યાં ઉજવળકેતુ આવ્યો વે'લો, વીર નયનમાં પેઠા છે;
રે ઉઠય અલ્યા ઉછંગથકી તું, આપ જશા શા બેઠા છે,
તુંજાણે નહિ અજ્ઞાની મનમાં, બેઠા તેતો હેઠા છે. ૪૪

૪૦ ના'વાને-(હું એને મારીશ તેથી). ૪૧ સાંકો-અંકિત કરેલો-
માર્ગ (?) પણ ન ખીજવાઈએ તો કોઈ ખીજવે નહિ તે દૃષ્ટાંતથી કહે
છે: પથ્થર ઈન્-શુ પથ્થર કાંઈ પાણીમાં ભીજે છે ? નથીજ ભીજતો.

૪૩ આણે—આ અષ્ટાવકે. ૪૪ વીર ઈન્—આખોમાં વીર આવ્યા ।-
અદેખાઈ ઉપજી. આપ ઈન્—આપના દીકરા જેવા હોયની શું !

છે પૂરણ સૂર્ય સમા પિતાશ્રી, રાહુ તેમાં શું શોભે,
 બાપ અમારા મૂઢમતિ એ છે, મન તારું શોણ લોભે;
 સુધી સુમનસ સરખા હું માનું, બંદીને લાવો દોભે.
 ઇમ ભણી ધડકો મારી ઊઠાડ્યો, નવ તે થોભાવ્યો થોભે. ૪૫
 અષ્ટાવક પડ્યો ભૂમિમાં, ઉછંગે સાચો (તે) ખેસે,
 પ્રક્ષણની ઉદ્દાલક હસતા, મારું તારું નહિ કે'શે !
 અષ્ટાવક રડે છે અતિશે શું, મુની કે' રડતો તું રે'શે,
 ઉન્નવળકેતુને સમજવે પણ, પૂર વે'તે સહુ તે વે'શે. ૪૬
 તું પૂરણ સવિતા શો મુજને કે', તો તું શશિ થાયે સાચો,
 પછી તારો મારો મેળ ન ખેસે, એકથી એક પડે કાચો;
 રે જો એ રાહુ ગ્રાસે સૂરજ, પર્ણણી પૂરીથી રાચો,
 મોઢે મોઢે મીઠું તો ખોલે, પણ લાગે વસમી વાચો. ૪૭

૪૫ રાહુ—રાહુ જેવો કાળો અષ્ટાવક. સુધી ઈ—જો તમે તમારા આપને દુઝાડનાર બંદીને લોભમાં આણો—વાદમાં હરાવી ચોભીલો કરો તો તો હું તમને સુમનસ (દેવ) સરખા સુધી સારી (બુદ્ધિવાળા) માનું.

૪૬ સાચો—સાચો પુત્ર. અષ્ટાવકને ઊઠાડી મૂકીને પોતાનો પુત્ર શ્વેતકેતુ ખોળામાં ખેડો તેથી રાજ યજ્ઞ ઉદ્દાલક હસે છે તે જોઈ કવિ વ્યોમકિતમાં કહે છે: મારું તારું ઇ—કોઈ કહેશે કે ઉદ્દાલકને 'તો મારું તારું' છે નહિ તેણે આ પ્રસંગ જોવો ! રડતો રે'શે—તું શું રડતોજ રહીશ કે ?

૪૭ શ્વેતકેતુને શું સમજવે છે તે કહે છે: તું ઇ—જો તું મને પૂરણ સવિતા (સૂર્ય) સરખો કહે છે તો તું સાચો (પૂરણ—પૂર્ણિમાના) શશિ (ચંદ્ર) શો થાય છે. કેમકે તું પણ મારો પુત્ર છે માટે મારા જેવો તેજસ્વી-જ હોવો જોઈએ. વાર તેમ, પણ તેથી શું ? પછી ઇ—પછી તારો અને મારો મેળ ખેસે નહિ; પણ એકથી એક (બીજો) કાચો પડે. કેમકે પૂર્ણિ-માએ તારો (ચંદ્રનો) ઉદય થાય ત્યારે મારો પશ્ચિમમાં અસ્ત થાય; અને અમાવાસ્યાએ તો તું પૂણ શશિ હોવાથી તારો સંભવજ નથી. માટે તારો અને મારો મેળ ખેસતો નથી. ત્યારે શું રાહુ જેવા કાળો અષ્ટાવકનો અને

રડતો તે તો રડતો રાખ્યો ત્યાં, દીકું મોઢાનું મીકું,
 રે આ તો તક જાએછે મારી, છે પોતાકેરૂં પીકું;
 રડતો વાંકો વળતો આવ્યો, સગપણ દીકું કે ના દીકું,
 માઈ કે'તા, પણ પરકાજે, રઈવત નવ ખરચે કો મીકું. ૪૮
 બાળક મા પાસે રડતો આવ્યો, વિધાનંદિની ખેસાડે,
 વર અષ્ટાવક ભણે માતા કો', નભ પાતાળ શું ઉગાડે;
 રે મારો બાપ ગયો ક્યાં જનની, કૂડાં બીજા શે પાડે,
 જો સત્ય ન ભાખો શાપ દઉંહું, અષ્ટાવક ગયો હાડે. ૪૯

તમારો મેળ ખેસે છે ? એવી શ્વેતકેતુની શંકાનું ઉદાલક સમાધાન આપે છે: રે ઇ૦—રે શ્વેતકેતુ ! જો, એ (અષ્ટાવક) રાહુ છે, તો તે પૂરી પર્વણી થતાં (અમાવાસ્યાને દિવસે) સૂરજને ગ્રાસે (ગળી જાય છે). અર્થાત્ ગળી જવા નિમિત્ત પણ જેમ સૂરજ અને રાહુનો યોગ બને છે તેમ મારો અને અષ્ટાવકનો યોગ બને છે, માટે અષ્ટાવક મારી પાસે આવીને ખેસે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી અને રાહુથી જેમ ચંદ્ર પરાગ્નિત થાય છે તેમ તેનાથી તું પરાગ્નિત થાય એ પણ બનવા જેવું જ છે. પણ, રાહુ તો સૂરજનો પણ ગ્રાસ કરે છે તેમ અષ્ટાવક તમારો પણ પરાજય કરશે; માટે એવું બોલતાં તમને સારું લાગે છે ? તે વિષે કવિ કહે છે: મોઢે ઇ૦—મોઢે મોઢે (અષ્ટાવકના સાંભળતાં) તો (ઉદાલક) મીકું બોલે છે, પણ એ વાચો (વાણીઓ) વસમી લાગે છે !

૪૮ વાર, એમ મોઢે મીકું બોલીને પણ અષ્ટાવકનું મન તો મનાવ્યું કે નહિ ? રડતો ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. રે ઇ૦—અષ્ટાવકે વિચાર્યું કે શ્વેતકેતુને તો આ પોતાનું પીકું (બળર કે સ્થાન) છે. અર્થાત્ અહીં મારૂં કાંઈ વળે એમ નથી; માટે રે ! આ તો મારી તક જાય છે ! અથવા આ તક મારી જાય છે ! અર્થાત્ મારે હવે કયો માર્ગ લેવો તેનો નિર્ણય કરવાનો વખત વહી જાય છે. કવિ કહે છે: સગપણ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. રઈવત—રાઇના દાણા જેટલું.

૪૯ કવિ કહે છે: નભ ઇ૦—જાણે તે હમણા નભ(આકાશ)થી પાતાળ લગી આખા જગતને ઉગાડી નાખવાનો હાથ તેવો કોઈ ય
 ૨૨

બંદીએ વંદી જેમ બુરાડચો, તે સર્વે સાચું ભાખ્યું,
 જળ જનકવિદહીકેરું જાણીવ્યું, બાકી કાંઈ નવ રાખ્યું;
 અભિધાન કહોડ હતું સ્વામીનું, તે પણ તરૂણીએ દાખ્યું,
 અદ્વૈત વિષે હે વત્સ બિચારા, ચતુરપણું ચૂલે નાખ્યું. ૫૦
 મન માંહે વસમી વાત ધરીને, ઉત્તર કાંઈ નવ આપ્યો,
 પછી શું કરવું તે સુજ ન પડતી, પેલો કંપારો કાંપ્યો;
 શું કોધી થઇને જનકવિદહી, કવિઓ કે'શે કે શાખ્યો ?
 કો કોવદ કવિ સર્વે કે'શે પણ, તાપ વિષે તો હું તાખ્યો. ૫૧

વસણુ.

તાપ વિષે તાખ્યો ઘણો, શું જણવું તાપસ કોધ રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, ગ્રહો ન ગુરૂનો બોધ રે. ૫૨

કહવું ૧૨ મું.

શ્લોક.

રઘુનાંદને વિપિને જતાં, બુજગેંદ્ર સાથ ધર્યાજ,
 રાણમાં જયી પ્રભુ તો થયા, અસુરેંદ્ર સાથ હર્યાજ;

૫૦ જળ—પાણી—સામર્થ્ય. અભિધાન—નામ. અદ્વૈત ૪૦—હે બિચારા વત્સ (બાળક) ! અદ્વૈત વિષે (અદ્વૈત સંબંધી વાદમાં) તારા પિતાએ પોતાનું ચતુરપણું ચૂલે નાખ્યું !—તેમાં હારી ગયો.

૫૧ પેલો ૪૦—પ્રથમ તો એ કોધના કંપારાથી કાંપ્યો—ધ્રુજ્યો-કોવિદ-વિદ્વાન. પણ ૪૦—પણ હું તો આ સંસારના તાપથી તાખ્યો (તપાય બો) છું તે કાંઈ કહી શકતો નથી.

૫૨ હું પોતેજ તાપથી તપ છું તો તે તાપસ (અણવક) ના કોધ-રૂપી તાપને શું જણવું? -શું વર્ણવી શકું? તમે તપેલા હો ત્યારે તમારું નામ તો પ્રેમાનંદ (પ્રેમ સંબંધી આનંદવાળા) છે તેનું કેમ? ભટ ૪૦—સ્પષ્ટ છે. શામાટે મિથ્યા? ગ્રહો ૪૦—સ્પષ્ટ છે. જેણે ગુરૂ પાસેથી આત્મતત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ ગ્રહણ કર્યો નથી તેનું નામ મિથ્યા છે, એવા બીજા અર્થનો ધ્વનિ છે.

પથ ખેતણા નિગમે ભણ્યો, કુશથી પ્રભુ ન તર્યાજ,
વર કાર્ય કારણ સિદ્ધ છે, શુભ હેતુ પંથ કર્યાજ.

૧

રાગ સિંધુડો.

વાટમાં વિદ્ય તો થાય આણચિંતવ્યાં,
વેદમાં બેદ છે ભાળી જો જો;
સત્ય શિષ્યા કહું વાટ વસમી ઘાણી,
ખેતણી સિદ્ધ છે વેંમ ખોળો;
એ કથા સાંભળી વઢી ઊભો રહ્યો,
ખેતણી વાટ દાદા ગણેછે;
સાથ મારે નહિ જનકપુર તો જવું,
શ્વેતકેતુ ભલો મન ભણેછે.

૨

૧ શ્લોક—ઝૂલણા છંદ (અક્ષરમેળ). અષ્ટાવક જનકને ઘેરજવા-
માટે વિચાર કરી રસ્તામાં સોખતી માટે પોતાના મામા શ્વેતકેતુને સાથે
લે-છે, એ વાત આ કડવામાં વર્ણવવાની હોવાથી રામે વનમાં જતાં લક્ષ્મણ-
ને સાથે-રાખ્યા હતા, એવા દૃષ્ટાંતદ્વારા કવિ ઉપક્રમ કરે છે: રઘુનંદને ઇન્-
સ્પષ્ટ છે. રઘુનંદને-રામે. વિપિને-વનમાં. ભુજંગેન્દ્ર-લક્ષ્મણ. (લક્ષ્મણ શે-
ષનો અવતાર હોવાથી). રણમાં ઇન્—તોજ પ્રભુ (રામ) રણમાં (રાવણ
સાથેના સંગ્રામમાં) જયી (જીતવાળા) થયા તથા તેમણે અસુરેન્દ્ર (અ-
સુરોના રાજા-રાવણ) ના સાથ (સોખતી અથવા સમૂહ) હત્યા (અર્થાત્
હણ્યા). પથ ઇન્—અને એટલા માટેજ “ દ્વામ્યાપંચા :—મુસાફરીમાં બેનો
સાથ જોઈએ ” એમ નિગમે (શાસ્ત્રમાં) બેનો પથ (માર્ગ) ભણ્યોછે. એક જ-
ણ માર્ગમાં જય તો શું થાય, તે કુશને જીતવા જતાં કુશથી હારેલા રામ-
નું દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે: કુશથી ઇન્—કુશને જીતવાને જો રામ એકલા ગયા
તો તે પ્રભુ (રામ) ન તર્યા—જય ન પામ્યા. ફલિતાર્થ કહે છે: વર ઇન્—
એટલા માટે જય પામવારૂં વર (ઉત્તમ) કાર્યમાં બેએ સાથે ગમન કરવા-
રૂં કારણ વર શ્રેષ્ઠ છે એ વાત સિદ્ધ છે, અને તેથીજ શાસ્ત્ર કર્તાએએ
શુભના હેતુરૂપ પંથ (બેએ સાથે ગમન કરવારૂં) કર્યા છે.

૨ રાગ સિંધુડો—ઝૂલણા છંદ (માત્રામેળ). શામાટે બે જણે માર્ગ-
માં જવું તેવું. કારણ ઉદાલક મુનિ શિષ્યોને સમજાવે છે: વાટમાં ઇન્—

આજ આ કાજ મારે શિરે ને જડ્યું,
 તો અડ્યું 'ધશ્વિરા શ્રેય રાખે;
 ને કૃપા તાહરી પૂર્ણ મમ ઉપરે,
 પારખું તું પ્રભુ તુર્ત દાખે;
 પ્રથમથી તેં કર્યા અંગ મમ પાંગળાં,
 તદપિ હરિ ચાર ઉત્કૃષ્ટ કીધાં;
 નાથ ત્રણ ભુવનના સાથ માતુલ રૂ,
 તો પ્રભે તેં અભેદાન દીધાં. ૩
 પત્ની ગૌતમતાણી તેં પ્રભુ તારો'તી,
 પાર, ઉતારો'તી પૂર્ણ પ્રેમે;
 શખરોની જાત કે ભાત તેં નવ લહી,
 મુખ કહી માહરી ક્ષેમ નમે;
 ઓઘ અજ્ઞાનના તદપિ મારી કહી,
 નીચમાં નીચ હરિ નારી જાતિ;
 જ્ઞાની ગુણવંત હું સર્વ શિષ્યો ભણે,
 પ્રજ્ઞ ચીન્યાતાણી અલ્પ જ્યાતિ. ૪
 પ્રજ્ઞહત્યા ઘણી ગાધનદન કરે,
 તેતણે તું જઈ હસ્ત ધારે;

સ્પષ્ટ છે. વક્રી—અષ્ટાવક. દાદા—ઉદ્દાલક. સ્વેતકેતુ ઇન્—સ્વેતકેતુ એ મા-
 રો સારો સોબતી છે એમ મારું મન કહે છે.

૩ ચાર—ચાર અંતઃકરણ. માતુલ—માતુલ (મામા)નો—સ્વેતકેતુનો.
 ૪ ક્ષેમ—નેમે—કલ્યાણ કરવારૂપી નિયમ ધારીને. ઓઘ—ઢગલા. જ્ઞાની
 ઇન્—હું જ્ઞાની અને ગુણવંત છું એમ સર્વ શિષ્યો. (મને) ભણે (કહે)
 છે, અને પ્રજ્ઞને ચીન્યાતાણી (ઓળખ્યાની) પણ (મારી) અલ્પ (થો-
 ડીક) જ્યાતિ છે. અર્થાત્ નારી જાતિ કરતાં હું એવો ઉત્કૃષ્ટ છું મારે મારી
 સલાય તો કરવીજ નેઈએ.

વાહ્મીકિં શૂદ્રને મા'મુનિ તેં કર્યો,
કામ તેવું નથી કાંઈ મારે;
વિધિતાણા સૂનુની વાત વસમી ઘણી,
વળી વળી છિદ્ર દુબ્ધો વિચારે;
આપ મમ દીનિયે પાપ સહુ લીનિયે,
કાંઈ નવ આપવું લેવું તારે.

૫

શ્વેતકેતુતણે સાથ ને થાય તો,
આપનું ચિંતવ્યું સફળ માનું;
મન વિષે ધનતાણી લેશ ઇચ્છા નથી,
પિતૃઋણતાણું હરિ એક આ'નું;
લોભ આણલોભ જે એકરૂપે ગાણું,
મોહ આણમોહ તું ના પિછાનું !
સરવઆત્મા સરવઇશ્વરા હે પ્રભુ,
નથી નથી તું કને કાંઈ છાનું.

૬

૫ કેવળ અજ્ઞાન નારી જાતિનીજ તું સહાય કરે છે એમ નથી; પાપી-
ઓને પણ સહાય આપે છે: અહ્યહત્યા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ગાધિનંદન—વિ-
શ્વામિત્ર. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના સો પુત્ર માર્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ છે. વિધિ ઇ૦—
વિધિ (અહ્યા)ના સૂનુ(પુત્ર—સ્વયંભૂ)ની વાત તો ઘણી વસમી છે—
ન કહેવા જેવી છે. શી વસમી વાત છે ? વળી ઇ૦—અર્થાત્ તે કહેવા જેવી
નથી; કેમકે જે દુબ્ધો હોય તે વળી વળી (ફરી ફરીને) પારકાં છિદ્રોનો
વિચાર કરે. (અહ્યાના પુત્ર સ્વયંભૂએ પોતાની બેહેન શતરૂપા સાથે લગ્ન
કર્યું હતું. શતરૂપા પણ અહ્યાની પુત્રી હોવાથી સ્વયંભૂની બેહેન કહેવાય).

૬ આપનું—પોતાનું. પિતૃઋણ ઇ૦—હે હરિ માત્ર પિતાને છોડવીને
પિતૃઋણમાંથી મારે મુક્ત થવું છે એજ એક બાહાનું (નિમિત્ત) છે. અ-
થવા એ પણ એક બાહાનું છે; વસ્તુતઃ મારે કાંઈ સ્વાર્થ સાધવો નથી.
શામાટે સ્વાર્થ સાધવો નથી ? લોભ ઇ૦—હું ધનઇચ્છારૂપી લોભ અને

એમ અવિનાશીની સ્તુતિ પૂરી કરી,
 સ્વેતકેતુ કને તે સિધાર્યો;
 બોધ તેને કરી ક્રોધ પે'લા હર્યો,
 જેમ બલિ વામને જઈ નિવાર્યો;
 અરિપાણું અલ્પમાં વિસર્યો તે જદા,
 બેદ મનનો તદા તે ઉચાર્યો;
 સ્વેતકેતુ અલ્યા ! શીખિયા કેટલું,
 અર્થ કે ગર્થ તોયે સુધાર્યો ?
 ના વદા, હા નથી કોઈ કાળે ઈમાં,
 ભણી ભણી શું કરો તેહ ભાષો ?
 જગત મિથ્યા અને ખલ્લ એ સત્ય છે,
 એનું એ કહી ગયા મુનિ લાષો;
 તેહ મિથ્યા થયા જેહ એવું વધા,
 જીવતો એક તેવોજ દાષો;
 કોણ મિથ્યા પછે જગત કે તે અલ્યા,
 વદો ગયા અર્થ વિણ વ્યર્થ સાષો.

૭

૮

અલોભને તથા પિતૃઋણમાંથી છૂટવારૂપી મોહ અને અમોહને એકરૂપે (સરખા) જ ગણું છું તે શું તું પિછાણતો નથી ? અર્થાત્ જાણેજ છે.

૭ ક્રોધ—(પ્રથમ થયેલી લઢાઈથી ઉપજેલો). અર્થ ઈ—તોય મોક્ષાદિક અર્થ કે ગર્થ (દ્રવ્યાદિ) બેમાંથી એકે વિષય તેં સુધાર્યો છે ? ના ઇ—તેના જવાબમાં તમે ' ના 'જ વદો !—નથીજ સુધાર્યો (પ્રાપ્ત કર્યો). ઈમાં—(એ બાબતમાં) કોઈ કાળે ' હા ' નથી—તમે અર્થ કે ગર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે એ વાતની હા તમારાથી કહેવાશેજ નહિ.

૮ તેહ ઇ—' જગત મિથ્યા છે ' વગેરે કહેનારાજ મિથ્યા થઈ ગયા; જો મિથ્યા ન થઈ ગયા હોય તો તેમાંનો હજી સુધી કોઈ જીવતો રહ્યો હોય

શ્રમ કરે પાર વિણ અર્થ માટે અલ્યા,
 નભ શશિ સૂર્ય કેવા ભમે છે !
 લક્ષ્મીને ખોળવા રાત્રિ એકે ગ્રહી,
 અન્ય જો દોન આખો શમે છે !
 વિભણ્યે બે જાણા તો વિરાગી કર્યા,
 આપ રાગી થઈ શા રમે છે !
 આદ્ય કે અંત સાધંત જોજો તમે,
 લક્ષ્મી વિણ ઋષિમુનિ મન ગમે છે ?
 પ્રથમ અકૂળાય છે રાગી રૂડા થવા,
 થાય વિરાગી ધન જો ન જડતું;
 શે અલ્યા આપણે તેહ જોવા થવું,
 જો નથી હું અને સત્ય જડ તું;
 માહુરે મન વશ્યું જનકપુર તો જવા,
 સાંભળ્યું ધન વિના સર્વ અડતું;
 એકથી બે ભલા એ વશ્યું મમ હૃદય,
 એકને દુઃખ કે' વાટ પડતું.

૯

૧૦

તો તે દાખો—અતાવો. સાખો—સાક્ષીઓ. તેમને અર્થ પ્રાપ્ત ન થયો
 સારે દ્રવ્યાદિ જગત્ મિથ્યા છે એમ વ્યર્થ સાક્ષીઓ વધી ગયા ! —પુરાણા-
 દિ ગ્રંથોમાં સાક્ષીરૂપ વચનો લખી ગયા !

૯ નભ—નભમાં (આકાશમાં). એકે—ચંદ્રમાએ. અન્ય—ખીજો
 (સૂર્ય). શમે છે—(શ્રમ કરવામાં). વિરાગી કર્યા—(તેમને હાથ લક્ષ્મી
 ન આવવા દેધને). અથવા ભટકતા કર્યા. સાધંત—આદિ અંત સહિત.
 અર્થાત્ જગત્ના આદિમાં કે અંતમાં સાધંત (અર્થાત્ સધળા કાળમાં).
 મુનિ—મુનિને. .

. ૧૦ તેવા કેમ ન થવું તેનું કારણ કહે છે. જો. ઈ—જો હું અને તું
 (તેમના જોવા) સત્ય (ખરેખરા) જડ (મૂર્ખ) નથી તો. એકને ઈ—
 —મોઢા કહે છે કે વાટમાં અનેક દુઃખ એકલાને પડે છે.

એમ વિચારો હું સાથ તારો કરું,
 વળી ધન મળે ક્યમ કરો હુંય લાવું;
 ને ન તું બેદ કો આગળે ઉચ્ચરે,
 તો તુને લાલ ધનથી કરાવું;
 ખાય સમ શ્વેતકેતુ અતિ ન અતિ,
 સત્ય કે' વક્રી હું સાથ આવું;
 આવ્ય કે માહરી સાથ ના આવ્ય તું,
 સર્વ સાચું કહી પંથ જાવું.

૧૧

એટલું વચન તું આપ્ય મામા મને,
 વાત કો આગળે આ ન કે'વી;
 વચન દશ વીશ ત્યાં આપિયાં માતુલે,
 વાત વક્રી કહે સર્વ કેવી;
 મેં સુણ્યું જનકપુરનો ધણી દાન દે,
 પંગુ આણપંગુની આશ સેવી;
 ત્યાં જવું માહરે સાથ તારો કરી,
 સામટી લાવવી લક્ષ્મી દેવી.

૧૨

યજ્ઞની વારતા ને નવાઈ ભરી,
 ઠેર ઠેર વદે સર્વ સાચી;
 વાદ વિવાદ વાડવતાણા ને સુણું,
 બુદ્ધિ મિથ્યા બને સર્વ કાચી;
 અર્થ થઈ આપણે ગર્થ ઝાઝો મળે,
 વળી વિચક્ષણપણું આવી જાયે;

૧૧ ક્યમ કરી—(પાંગળો છું માટે). સત્ય ઈન્—હું વક્રી (અષ્ટ-
 વક્ર) ! તું સત્ય કહે—તું સાચું કહે હું તારી સાથે આવું. ૧૨
 સેવી—અર્થાત્ પૂરીને.

વેદ વાડવ ભણે તેહ સુણ્યાથકી,
 માર્ગ કલ્યાણનો કો ન સા'ચે. ૧૩
 ભીખ ના આપવી ને પતર ફેડવું,
 એવું થાશે કદા વાત કે'શો;
 માહરી સાથ નવ આવવું ને ભધ,
 તો તમે ગૂપસૂપાન રે'શો;
 હું જઈ દ્રવ્ય લાવીશ જે ત્યાંથકી,
 વાત છાનીતાણું અર્થ આપું;
 એમ ઘટમાળવત ફરવું મનને,
 શ્વેતકેતુતાણું દુઃખ શાપ્યુ ! ૧૪
 દિવસ ઉપદેશમાં સર્વ તો વહી ગયો,
 રાત્રિ ખીલી રૂડી ચંદ્ર જ્યોતે;
 હા અને નાતણી રા'ડ ભાગી કરી,
 ચાલિયો અતુર બની પંચુ પોતે;
 સાથ છે શ્વેતકેતુણો વાટમાં,
 ડાડમાં ચાલિયા જોત જોતે;
 માર્ગમાં શુકન શુભ થાય છે સામટા,
 ભામટા આમટા સર્વ હોતે. ૧૫

૧૩ જનક ધન આપશે એનો નિશ્ચય થવાને તેના યશની વાર્તા
 બેસરી છે તે કહી બતાવે છે: યશની ઈન્દ્ર-સ્પષ્ટ છે. ત્યાં જવાથી
 ધન મળવાની સાથે ખીખ પણ લાભ છે તે કહે છે: વાદ ઈન્દ્ર-સ્પષ્ટ છે.
 મિથ્યા ઈન્દ્ર-આપણી કાચી બુદ્ધિ હોય તે મિથ્યા બને-મટી જાય.

૧૫ પંચુ—અષ્ટાવક. ભામટા—ચોર. ચોર લુટારા વગેરે સર્વે
 આમટા થયા—પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ ન થવાથી ખાટા (દલગીર) થઈ ગયા.
 અપસાતિશયોક્તિ.

કોઇ જાણે નહીં કે ગયા બે જાણા,
 રાત્રી અધ્યન કરી વાટ લીધી;
 હિમરશ્મિ અને રાહુ શું ચાલિયા,
 મમ જશે ઉપમા એવી દીધી;
 કોવિદ કવિ કહે શ્વેત શેષે સૂતા,
 શ્યામ વિષ્ણુ મળી સાહી સિદ્ધિ;
 ઇંદિરા પ્રત્યક્ષ ગુરૂપ ભૂલી મહા,
 શેષજી શોધતા નવીન નિધિ.
 શ્વેતકેતુ તથા ચાલિયા મલપતા,
 વાટમાં વાત ધનની કરે છે;
 વનપરે ગાજતા રવ ઘાણા વાજતા,
 શ્વેતકેતુ કદાં મન ડરે છે;
 તેહને વારતો ભય નિવારતો,
 વઢી ચાલે નહીં કો ગણે છે;

૧૬

૧૬ હિમરશ્મિ—ચંદ્ર. મમ જશે—મારા જેવાએ. ચારે બીજા કવિ કેવી ઉપમા આપે ? તે કહે છે: કોવિદ ઇન્—કોઇ કોવિદ (વિદ્વાન) કવિ તો એમ કહે કે, શ્યામ વિષ્ણુ મળી (મળેલી) સિદ્ધિને સાહીને શ્વેત એવા શેષ ઉપર સૂતા છે. લક્ષ્મીનો ભોગ શ્યામ વિષ્ણુને અને તે બેનો ભાર ઊંચ-કવો શ્વેત શેષને, તેની પેઠે કાર્યસિદ્ધિ અષ્ટાવકની અને તે પાંગળો હોવાથી તેને મર્યાદામાં નભાવીને લેઈ જવાનો શ્રમ શ્વેતકેતુનો, એ દેવનિ છે. શેષજીની મહતા વર્ણે છે: પ્રત્યક્ષ, ગુરૂપ તથા મહા (મોટી) ઇંદિરા (લક્ષ્મી)ને ભૂલીને શેષજી જેમ નવીન નિધિ (ભંડાર) શોધતા હોય તેમ ગુરૂ (કુદાલ-ક) રૂપ પ્રત્યક્ષ ઇંદિરા (મોક્ષલક્ષ્મી)ને ભૂલીને શેષજી રૂપ શ્વેતકેતુ નવીન નિધિ શોધે છે ! તાત્પર્ય કે પોતાના ગુરૂની મહતા જાણવારૂપ વિવેક વિનાનો શ્વેતકેતુ મૂઠ છે.

વાટમાં ધનંતણી વાત નવ કીજિયે,
 દેઘ ઉપદેશ ને ઝાં ભણે છે. ૧૭
 રટણમાં રાત્રી આખી ગઇ નવ લહી,
 થાકીને લોથ બને થયા છે;
 ભય ઘણો માતનો ભય ઘણો તાતનો,
 તેથી જોતું જવાયે ગયા છે;
 માત પૂરો થયે સ્નાન સંધ્યા કરી,
 વક્ત્રીએ ધ્યાન છુટ્યાનું ધાર્યું;
 ઈંદિરા સમરતો શ્વેતકેતુ ઉભો,
 જો મળે લક્ષ્મી તો સર્પ તાર્યું ! ૧૮
 એમ ખટ કરમને બેય પરવારિયા,
 ચાલિયા જનકપુર તો જવાને;
 ભૂખ લાગી ઘણી હંધ પીડે ઘણી,
 શિથિલ કર-પાગ લાગ્યા થવાને;
 ગ્રામ કે ધામ કંઈ ધરણી માંહે નથી,
 નિરખતા ઝાડ ને પા'ડ મોટા;
 હામ વક્રી ઘણી આપતો વર્ણી વળી,
 કકડતા વાંસના ભારી સોટા. ૧૯
 શ્વેતકેતુ વદ ચાલ્ય વે'લો હવે,
 પાદ ઊપાડ ઝટ ગામ ભાળું;
 વક્ત્રીથી સત્વરે શો ચલાયે કહો,
 કોઈથી માગો બને રીસજાળું;

૧૭ રવ—શબ્દ. કદા—કોઈક વખત. ૧૯ ખટ કરમ—સ્નાન, સંધ્યા, જપ, બ્રહ્મચર્ય, વૈશ્વદેવ, દેવપૂજા, એ બ્રાહ્મણનાં ૭ નિત્ય કરવાનાં કર્મ છે. શિથિલ—દીલા.

શું કરે કાંઈ ઉપાય ચાલે નહિ,
 પંગુ આણપંગુ બે એક રૂપે;
 ભાગ્ય રૂડે નહીં ચૌરનો ભય જરા,
 વનપશુ નાસતા રૂપભૂપે ! ૨૦
 લઠો પડ્યા અડો પડ્યા ખડો પડ્યા ખાંતથી,
 ગ્રામ એવે લલ્યું એક પાસે;
 શાંત થઇ બે જાણા મોઢ પામ્યા ઘાણા,
 પાણ વળી આવતા કૂડો આશે;
 માગવું મર્ણુથી માધું શીખ્યા ખરું,
 માગતાં લાજ ભાણેજ લાગે;
 એમ વાણી સુણી બોલિયો વઢો ત્યાં,
 ભાગ્યહત બ્રુસુરી જે ન માગે ! ૨૧

૨૦ વિકટ અરણ્ય જોઈને શ્વેતકેતુના મનમાં ભય ઉપજે છે તે તેનાં વચન દ્વારા પ્રકાશ કરે છે: શ્વેતકેતુ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. મામો—શ્વેતકેતુ. એકરૂપે—સરખા. કેમકે અષ્ટાવક્રને છોડીને જવાથી શ્વેતકેતુનું કાર્ય થવાની આશા નહોતી. કવિ હાસ્ય વચનથી તેમની માર્ગમાં નિર્વિઘ્નતા વર્ણુ છે: ભાગ્ય ઈ૦—તેમના રૂડા ભાગ્યને લીધે (અર્થાત્ તેમની પાસે કાંઈ ન હોવાથી) તેમને જરા પણ ચૌરનો ભય તો હતોજ નહિ; અને અષ્ટાવક્ર જેવા રૂપના ભૂપથી વનપશુ ભય પામીને નાસતા હતા ! વક્રોક્તિ. અર્થાત્ વનપશુઓ ખીલે એવો એ ગિહામણો જણાતો હતો.

૨૧ શ્વેતકેતુને ખીક લાગે છે માટે ઉતાવળે ચાલવું છે અને અષ્ટાવક્ર પાંગળો હોવાથી તેનાથી ઉતાવળે ચલાવું નથી માટે શ્વેતકેતુ લહે છે: લઠી પડ્યા ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. આવતા ઈ૦—કૂડી આશાના દુઃખમાં આવ્યા—ભૂખ લાગી માટે ભીખ માગવાની જરૂર પડી ! શ્વેતકેતુ કહે છે: માગતાં ઈ૦—હે ભાણેજ ! મને તો માગતાં લાજ લાગે છે ! ભાગ્યહત ઈ૦—બ્રુસુરી (પ્રાક્ષણ) ભાગ્યહત—હતભાગ્ય (અભાગિયો) હોય તે ન માગે !

કર્મ પ્રાક્ષણતણે વિધિએ ભીખ લખી,
 જૂસવા કોણ બળવાન તેને;
 માગતા થન અલ્યા આપણે 'તો જવું,
 શર્મ શી રાખવી સાથ કે'ને;
 ચાલ્ય ભિક્ષાન્નદેહિ વદું હું જઈ,
 કોણ આતિથ્યને અન્ન નાપે;
 દ્વાપરે દાઢ સળકી ઘણી વિપ્રની,
 નિયમભંગો લહી કો ન શાપે ? ૨૨

એમ વિચારતા આવિયા ગામમાં,
 ગૃસ્થને ગેહ જઈ બે ઉભા છે;
 વિષ્ણુ ન શેષ આતિથ્ય વેપે ગયા,
 તો વદા તેહને કો દુલ્યા છે;
 જોઈ જગનાથશા બેય આતિથ્યને,
 ગૃહપતિ આદરે આ'ર આવ્યો;
 અર્ધ્ય ને પાઘ આપી કરી અર્ચના,
 પાગ લાગ્યાથકી મેન ભાવ્યો. ૨૩

૨૨ ભિક્ષાન્નદેહિ—ભિક્ષાં દેહિ (ભિક્ષા આપો). આતિથ્ય—અતિ-
 થિ-પરોણો. દ્વાપરે ઇ—આ દ્વાપર યુગમાં વિપ્રની દાઢ ધણી સળકી છે—
 ખાવાના બહુ લાલચુ થઈ ગયા છે, તથાપિ આતિથ્ય સત્કાર ન કરવારૂપ
 નિયમના ભંગને લહીને (જોઈને) તેવાને કોણ શાપતું નથી ? અર્થાત્
 શાપના ભયથી પણ હજી અતિથિને ગૃહસ્થો આપે છે !

૨૩ ગેહ—ઘેર. વિષ્ણુ—વિષ્ણુ જેવો કાળો અષ્ટાવક. શેષ—શેષ જેવો
 શ્વેત શ્વેતકેતુ. (૩૫માં તેમ ગુણમાં પણ આ ઉપમા ધટતી) છે.
 જગનાથશા—પરમેશ્વર સરખા. અર્ધ્ય—દૂળાદિકથી ભરેલું પાત્ર. પાઘ—
 પગ ધોવ.નું પાણી. અર્ચના—પૂજા-સત્કાર. પાગ લાગ્યાથકી—પગે લાગવાથી.

ઉભણ ઉદકે કરી ચોળી નવરાવિયા,
 માંસ રૂરતાણી ભીખ દીધી;
 પૂછિયું હસ્ત-એ જોડીને ઘરધણી,
 કાર્ય બીજું કહો યોગસિદ્ધિ;
 કયાં જવું આપણે કાર્ય હુંશુ ભણો,
 વેદ પારંગતા વર વિવેકી;
 શ્વેતકેતુ વદે 'જનક'—એવે ભણે,
 વક્ષો વચ્ચેકો એકમેકી.

૨૪

જનક જત્રા ગયા મુક્તિપુરીમાં રહ્યા,
 જશું બન્ને જાણા ત્યાંહી ભાઈ;
 ઘરધણી કે' ભલે જાવ જાવું જ્યહાં,
 જનકપુર ના જશે દિવસાઈ;
 વક્ષો કે' કામ નહિ તે નગરમાં જવા,
 એમ વેદી દાબો છે વાત ઘાટે;
 ગૃહપતિ ભાખિયો જનક મૃગયા રમે,
 ભદ્રલુક નિકટ વને નારા માટે.

૨૫

૨૪ માંસ રૂરતાણી-૨૩ (મૃગ)ના માંસની. યોગસિદ્ધિ-યોગસિદ્ધિ-
 ૩૫ હેઅતિથિઓ । હુંશુ-મારી સાથે. વેદ ૪૦-વેદમાં પારંગત થયેલા
 અને ઉત્તમ વિવેકવાળા હે મુનિઓ । શ્વેતકેતુ ૪૦-શ્વેતકેતુ ' જનક-'
 એમ અર્ધું વાક્ય બોલે છે તેવામાં એકમેકી (એકાએક) અષ્ટાવક વચમાં
 બોલી બેઠે છે.

૨૫ જનક શબ્દનો અર્થ 'પિતા' એવો કરીને અષ્ટાવક શ્વેતકેતુએ
 કહેવા ધારેલા અર્થને બદલી નાખે છે: જનક ૪૦—અમારા પિતા જત્રા
 ગયા છે અને મુક્તિપુરીમાં (કાશીમાં) રહ્યા છે. અષ્ટાવકનો મનોગત અર્થ

ભય થશે મુનિ મહા યે દિવસ રો' યહાં,
 માન્યું નહિ તે ત્યહાં વાટ લીધી;
 કાળી જે કામળી ઓઢી તે આમળી,
 શ્વેતની શામળી દેહ કીધી;
 ચાલિયા વાટમાં વનતણા ઘાટમાં,
 ઇંદિરા પાઠમાં જીત બીજે;
 શબ્દ એવે મુણ્યા માનવીના ઘણા,
 જ્યતણી શી માણા ? કોણ રીઝે ?
 હસ્તી દેખાય કંઈ મસ્તી તે બહુ કરે,
 ચોધ ઉપર રહ્યા બાણ તાકે,
 વસ્તી વેરાનમાં સસ્તી અતિશે થઇ,
 અંગીરા વન વિષે કો ન થાકે;
 સમવયી યે જણા રીઝતા વસ્તીથી,
 ભય ધરે જ્યાં પશુ પ્રાણ મૂકે;

૨૬

એવો કે મારા પિતા જાત્રા (મુસાફરીમાં) ગયા છે અને મુક્તિપુરીમાં (મુક્તિ પામીને અર્થાત્ જળમાં ડૂબી જઇને) રહ્યા છે. ઘાટે યુક્તિથી. બદ્ધુક ઈન્—નિકટ વને (પાસેના વનમાં) બદ્ધુક (રીંછ) ના નાશ માટે જનક મૃગયા રમે છે.

૨૬ તેમાં અમારે શું ? એમ કહેશો તો, ભય ઈન્—સ્પષ્ટ છે. શ્વેત-ની ઈન્—શ્વેતકેતુને પણ કામળી ઓઢાડીને તેની દેહ શામળી (કાળી) દેખાય એવી કરી. (મુસાફરે અને વેરાગીઓ કાળી કામળ રાખતા હતા તે પ્રસિદ્ધ છે.) ઇંદિરા ઈન્—શ્વેતકેતુના પાઠમાં ઇંદિરા (લક્ષ્મી) છે અને બીજે (અષ્ટાવકના) પાઠમાં જીત (જય મેળવવો) છે. કોણ ઈન્—એ ભય જોઇને કોણ ખુશી યાય ?

દાપ જ્યાં ફાવતો પશુતણો દોટમાં,
ચોટમાં લાવતાં તે ન ચૂકે.

૨૭

કો યવન હાથમાં બાજ આજા દિસે,
કો યવન ઝુરરી ઝાલો દોડે;
કો યવન બેરી લઈ બેરી વાચે ઘણી,
કો યવન ઝઘર લગરાયો જોડે;

તુરમચી કુહીને બાસ પાસે વસે,
હાથ સાગોષ બિડાલ વાંસે;
કવાણુ ચિત્રાતાણી ગણતરી ત્યાં ગણે,
શ્વાન આખેટના જોઈ ત્રાસે.

૨૮

ધ્યાની શા કોક ધનવંત દેખાય છે,
માનો શા કોક પૃથ્વી તપાસે;
ચોગ નિર્ણય ધરે કોક ઊભા રહી,
દંદ્રિને વશ કરી એકો પાસે;
અપજતા છોડી છે દષ્ટિને જોડી છે,
ચોગી ઊભો શું નાસા નિહાળે;
સ્થિર થઈ કો ઊભા દષ્ટિ ઉંચી કરી,

(શુ) ચાતકો વૃષ્ટિનું પુંદ્ર વાળે !

૨૯

૨૭ કવિ શિકારનું વર્ણન કરે છે: હસ્તી ઇન્દ્ર-સ્પષ્ટ છે. સરતી-અર્થાત્ ધણી. અગિરાવન-અગિરા ઋષિના નામ ઉપરથી ઓળખાતું વન. ચોટમાં લાવતાં (શિકારીને કે જે હડિયે ચઢે તેને).

૨૮ શિકારી જનવરોનાં નામ ગણાવે છે: બાજ, ઝુરરી, બેરી, ઝઘર, લગરા. તુરમચી, કુહી, બાસ, સાગોષ, બિડાલ (રાત્રી બિલાડાં), ચિત્રો, આખેટ (શિકારના) શ્વાન (કૂતરા), એ બધાં શિકારી જનવરો છે. એમાંનાં પેહેલાં નવ નામ ઉર્દુ બાપામાં પ્રસિદ્ધ છે.

૨૯ શિકારીઓને ચોગીઓ સાથે સરખાવે છે: ધ્યાની ઇન્દ્ર-કોક ધનવંત (શિકારીઓ) ધ્યાની સરખા શિકારનો ત્રાગ તપાસતા દેખાય છે.

વ્યાન ઉદાન અપાનને જાણતા,
 પવનતણી પેર પૂરી પ્રચારે;
 શીતઋતુ જોઈને જળ વિષે સંચરે,
 ઉષ્ણઋતુ જોઈને તાપ ધારે;
 વૃષ્ટિની ઋતુ વિષે ચોગી ઊભા રહે,
 ચોગી તેવા ઘણા ત્યાંહી સારે;
 દષ્ટિ નાસા અને હૃદય નિહાળતાં,
 ચોગી ત્રણ તો કરે એક વારે.
 તે વિષે નેત્ર આખેટ ન અંત્ર છે,
 મારવું શસ્ત્ર કયાં તે જુએ છે;
 ચોગને કારણે ચોગી ગુફા ગ્રહે,
 પશુતણી દષ્ટિ ખાંતે ખુએ છે;
 તેમ એકાંતમાં ચોગી થઈને ઉભા,

૩૦

કોક માની (મગર) સરખા પૃથ્વી ભણી (નીચે) જોઈ રહેછે, જેથી શિકાર એમ જાણે કે એ મારા તરફ જોતો નથી એમ ભૂલવાઈને નિર્ભય રહે. ચોગી-શિકારવું પશુ અને પોતાવું તીર એ જોતો સંયોગ કેવી રીતે થશે તેનો નિર્ણય કરે છે. ઊભી-ઊભા રહીને. નાસા—નાક.

૩૦ વ્યાન ઇન્દ્રિય ચોગીઓ વ્યાન, ઉદાન, અપાન, વગેરે વાયુઓની ગતિ જાણે છે તેમ આ શિકારીઓ પણ કયી દિશામાં પવન વહે છે અને તેથી અમુક દિશામાં ફેંકેલું શસ્ત્ર કયી વખતે અમુક જગ્યાએથી ઊડતા પક્ષીને પાડશે તે જાણે છે. પશુઓને ઠગવાના પ્રયત્ન વર્ણ છે: શીતઋતુ ઇન્દ્રિય—સ્પષ્ટ છે. સારે-કાર્ય સિદ્ધ કરે. દષ્ટિ ઇન્દ્રિય જાલંધરખંડમાં દષ્ટિ, નાસા, અને હૃદય એક લીટીમાં આવવામાં પડે છે તેમ શિકારીઓ પણ નેત્ર, શસ્ત્ર અને શિકારને સીધી લીટીમાં કરે છે, એમ ૩૧મા શ્લોક સાથે અન્યથા..

બોગી તે કોણ કે' ચોગી જવા;
વસ્ત્ર એવાં સજ્યાં જેમ ચોગી તજ્યાં,

(પાણ) ભિન્ન ધરતા ભલા ખેચ સેવા.

૩૧

ભલ્લુકો ઘેરીને કોક મારે જઈ,
ઘેર મૃગયા રમ્યા લોક કે'તા;
પ્રારિના તીરમાં વારિ પીતાં હણે,
ગાડમાં પૂર્ણ થઈ રાજી રે'તા;
ગાડિના બેઠ વિશ્વાસના કાર્યમાં,
ભલ્લુકો મારવા જોઈ ઘેર્યા;
નીડમાં નીડર થઈ દ્રુમ ઉપર ચઢી,
ભલ્લુકો મારતા કોક હેર્યા.

૩૨

વૃક્ષની ડાળિયો હાથમાં ઝાલિયો,
આવતાં પશુ ઘણાં પાસ મ્વા;
મારવાં તેહને કોર મૃગયા ભણી,
રાયના ખેલ એવા શું જૂવા;

૩૧ આખેટ—શિકાર. પશુ ઈં—જેમ ચોગીઓ શુદ્ધમાં સંતાય છે અને પશુઓની દૃષ્ટિ (નજર) ખુલ્લે છે (ચૂકે છે). તેમ શિકારીઓ પાણુ પશુઓથી, તેમને મારવાને અર્થે સંતાય છે. એવાં સજ્યાં ઈં—જેમ ચોગીએ વસ્ત્ર તજ્યાં છે. તેવાંજ વસ્ત્ર શિકારીઓએ સજ્યાં છે—અંગ સાથે વપેટાયલાં હોવાથી વસ્ત્ર વિનાના હોય તેવા દેખાય છે. સેવા—અ-ષ્ટા ઉદ્દેશ.

૩૨ જૂદી જૂદી જાતના શિકારનાં નામ કહે છે: ભલ્લુકો ઈં—ભલ્લુકો (રીંછ) ને ઘેરીને મારવાં તે 'ઘેર' નામે મૃગયા (શિકાર). ગાડ—પાણી પીતાં પશુ હણવાં એવો શિકાર. ઘેરેલાં પશુને વિશ્વાસ આપીને મારવાં તે ગાડી મૃગયાનો બેઠ છે. નીડ મૃગયા કહે છે: નીડ ઈં—કેટલાક દ્રુમ (ઝાડ) ઉપર ચઢીને નીડમાં (માળામાં) નીડર (નિર્ભય) થઈને ભલ્લુક (રીંછ—શિકાર) ને મારતા (બન્ને મુસાફરોએ) હેર્યા—જેવા.

પાશલા પાથરી મારવા પશુ ઘણા,
ફુંદમૃગયા ભણે લોક તેને;
દંદ ત્યાં ફુંદ માંહે ઘણાં એ ફરે,
વક્કી મામે લહે કે'ય કેને.

૩૩

ઝાડના મૂળમાં જાણી નેઇ વસે,
લાગ ફાવ્યે હણે ભલ્લુકોને;
મૂળ મૃગયા કહે નામ જન તેહનું,
મારવા મન ગમે અલ્લુકોને;

યંત્ર ઘેરો કાઢના ભલ્લુકો કો ધરે,

ડાળ શિકારમાં પૂર્ણ કા'વે;

પશુવડે પશુ હણે કોક ઊભો રહી,

ભેદ પશુ એ ભલો મન ભાવે.

૩૪

પક્ષીથી પક્ષીને હણી કહે ઝડપમાં,

પક્ષી મૃગયાયકો નવ અધિકી ગયા;

ઘંટ વજવી ઘણા મૃગગણોને હણે,

તેહ ઘંટાવળી નામ મૃગયા;

કોક ત્યાં તે રમે નેઇ દૌન દય થતા,

રીઝતા રમાણ કરનાર પોતે;

વેગમાં પશુ વહે પુઠ તેની ગ્રહે,

વેગ નામે સુમૃગયાજ હોતે.

૩૫

૩૩ ડોર મૃગયા વર્ણે છે: વૃક્ષની ઈં—સ્પષ્ટ છે. પાશલા—ફાંદા.
ફુંદ—જોડાં (શિકારીઓનાં). અલ્લુકો—ચકલાં. ૩૪ ડાળ નામે શિકારનો
ભેદ વર્ણે છે: યંત્ર ઇં—સ્પષ્ટ છે. પશુમૃગયા કહે છે: પશુવડે ઇં—સ્પષ્ટ છે.

૩૫ પક્ષીથી ઈં—જાજ વગેરે પક્ષીઓથી બીજા પક્ષીઓને હણીને
શિકારીઓ કહે છે કે પક્ષીમૃગયા કરતાં ગયા તીર્થ પણ અધિક નથી. દય—
એ આત્મણુ—સ્વેતકેતુ અને અષ્ટાવક. હોં ઈં—તે વેગ મૃગયા હો. અર્થાત્
તેને વેગ મૃગયા કહે છે.

એ પ્રકારે ઘણા જીવહિંસા કરે,
 પૂછતો એકને વક્ષી જાતે;
 પશુતણી ગ્રહદશા આવી આ શી પડી,
 કુળ તપ કો રીઝે ઘાત વાતે;
 પૂછિયું જેહને તેહ તો ભાખિયો,
 અંગીરાએ કહ્યું પાપ કરવા;
 જનક પિદ્ધહી જગ માહો જશવંત છે,

(તે) આવિયો તાપસી તાપ હરવા.

૩૬

એમ કહી તે ગયો અન્ય ભેજો થયો,
 બોલિયો તેહ મુનિ બેય સાથે;
 કાળી આ કામળી બાંધી છે આમળી,
 કાઢિયે કૌતુકી જાત હાથે;
 રીંછ કો ધારશે ભલ્લથી મારશે,
 આવી પડશે પોડા વ્યર્થ માથે;
 માનિયે માહરં સત્ય કરં જાહરં,
 નાથ ઘાલી મુનિ ! કોક નાથે.
 શ્વેતકેતુ ભણે મૂર્ખ ! મુનિ ના ગણે,
 મારશે કોણ બૂદવ ભૂમાં !!
 વસ્ત્ર જે ધારિયાં અસ્ત્ર ઉતારિયાં,

૩૭

૩૬ તાપસી—તપસ્વીના. ૩૭ અન્ય ઈ—એટલામાં કોઈ બીજો
 માણસ તેણે મુનિપુત્રોને મળ્યો. બોલિયો ઇ—તે મનુષ્ય બન્ને મુનિઓ
 સાથે બોલ્યો. કાઢિયે ઈ—તેથી તમારી જાત કૌતુકી (કૌતુક ઉપગમવે
 એવી—રીંછ જેવી) થઈ છે, મારે તેને તબ્બે. અર્થાત્ કામળી કાઢી
 નાખીને તમારી જાત કૌતુકવાળી મટારો. નાથે—(રીંછ જાણીને).

ક્ષત્રી દિગ્ગતી કશી સમજ તુંમાં ?
 શીશ કો બે ધરે વસ્ત્ર ઉતરાવવા,
 જાણતો શે નથી પ્રહરપે;
 અતળ ને વિતળ સુતળ તળાતળ થશે,
 રે રસાતળ જશે જનક ભૂપે !!
 હસ્ત દ્વય જોડોને તેહ તવ ભાખિયો,
 શ્વાન આખેટના રૂપ ભૂલે;
 પ્રહ્લહત્યાતણા ભય ઘણો ભૂસુરી,
 ચાતુરી જઈ પડે સર્પ ચૂલે;
 ક્રોધમાં ઝોધ માનો નહીં અમતણા,
 તાપમાં ફૂલકો ભારો ફૂલે;
 મન ગમે કીજિયે કે ઘણા ખીજિયે,
 પણ ફૂલે તેહ મુનિ સત્ય ફૂલે.
 વારૂ કહો વાળિયો આપતા તાળિયો,
 શ્વેતકેતુ ભણે શો દયાવ્યો !
 વક્રી કે' વાત વારૂ નહીં એ થઈ,
 જાણવો ભય નકી પાસ આવ્યો;

૩૮

૩૯

૩૮ વસ્ત્ર ૪૦—બ્રાહ્મણે ધારણ કરેલાં વસ્ત્ર અને ક્ષત્રિયે ધારણ કરેલાં
 અસ્ત્ર ફરી ઉતાર્યાં છે શું ? તારામાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણના (ધર્મની) કાંઈ
 સમજ છે ? અતળ ૪૦—અતળ અને વિતળ એ સુતળ અને તળાતળ
 થઈ જશે—ઉપરનાં પાતાળ નીચે જતાં રહેશે, અને જનક ભૂપ પણ રસાત-
 લમાં પેશી જશે ! (અતળ, વિતળ, સુતળ, મહાતળ તળાતળ, રસાતળ,
 અને પાતાળ, એવાં સાત પાતાળનાં સાત નામ છે). ૩૯ આખેટના—
 શિકારના.

કામળી કાઢવી અંગથી આપણે,
 બૂલ્યમાં ભલ્લથી કો હાણે રે;
 શ્વાન આખેટના આંત્રીને દુઃખ દે,
 તવ વદો બૂસુરી કો ગણે રે? ૪૦
 સ્વેતકેતુ ભણે રાડ નવ મૂકવી,
 વિશ્વમાં વિપ્ર હડીલા ભણાયે;
 જો નહીં માન્ય મારું કરો ભાણજી,
 કીર્તિ ફૂડી દશે દિશ શણાયે;
 એમ વાતો વિષે ચાલતા એ જાણા,
 શ્વાન આખેટના દ્વર જોતા;
 ધુરકોને શ્વાન તે આવિયા ઝડપમાં,
 રીંછ ભાળી શકે પ્રાણુ જોતા ! ૪૧
 થૂંક ઉરાડતાં રીંછ લાખો હણ્યાં,
 દાઢથી કેશ વીખેરે નાખ્યા;
 વ્યાધિ વિસરાય લહી શ્વાનના રૂપને,
 ધૂ કરી ગરજિયા સ્વાદ આખ્યા;
 કંદરાવત મહા વદન વિકરાળ છે,
 શૃંગપરવત જશી દાઢ દીસે;
 રીંછ નહિ રીંછ નહિ એમ રક્ષક ભણે,
 તદપિ એ મારવા મેન હીસે. ૪૨

૪૦ સ્વેતકેતુની મૂર્ખતા વ્યક્ત કરે છે: વાર ૪૦—સ્પષ્ટ છે. ૪૧ શણાયે—સંભળાય. પ્રાણુ જોતા—(જનને મુનિઓના). ૪૨ શ્વાનોનું વિકરાળપણું વર્ણવે છે: થૂંક ૪૦—સ્પષ્ટ છે. સ્વાદ આખ્યા—જેમણે લોહીના સ્વાદ આખ્યા છે. એવા શ્વાન. અથવા, જનને મુનિઓએ તેમના બચના સ્વાદ આખ્યા. કંદરા—ગુફા. શૃંગ—શિખર. રક્ષકો બ્રાહ્મણોને જોઈને તેમના તરફ રીંછ બુદ્ધિથી દોડતા દૂતરાઓને વારે છે: રીંછ ૪૦—સ્પષ્ટ છે. એ—એ મુનિઓને.

લાલચો ઘણી ઘણી દાખતા દાવમાં,
તોય અટક્યા નહિ શ્વાન મોટા;
અંગ ઉપર ધરી આવિયા જે સમે,
થઈ ગયા હાલ ખેહાલ ખોટા !
શ્વેતકેતુતાણી સાન સટ લઈ ગઈ,
કપમાં જપ નાઠો, નહીં રે;
વક્ર અંબુજવિષે ચંદ્રકિરણો અડયાં,
દેહ સોના સમી ખીળી થઈરે.

૪૩

કાકિની, રૂપ લઈ ચક્ષુ સાગર વશ્યાં,
અંગ નવરંગ વારિ ઝખોળ્યાં;
શક્તિએ ભક્તિ ભવની તણ પલકમાં,
હલકમાં હાડ વઢે શું રોળ્યાં !
કૂર ભયચોધ દિન પર ચઢ્યો ઝડપમાં,
શાપની લક્ષ્મી શું લુટી લીધી;

(હા) જ્ય ક્યો એક પર પાણુ રહ્યો એક ત્યાં,
ગાઈ તે ગડગડ્યો છત કીધી.

૪૪

૪૩ શ્વાનને અટકાવવાના ઉપાય કરે છે: લાલચો ઇન્દ્રિય-સ્પષ્ટ છે. જપ ઇન્દ્રિય—તેનો જપ નાઠો તે રહેતો નથી, વક્ર ઇન્દ્રિય—વક્ર (મુખ) રૂપી કમળ વિષે ચંદ્રનાં કિરણો અડયાં—અર્થાત્ મુખ કરમાયું. ચંદ્ર ઉગવાથી કમળ ખીડાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ખીળી—અર્થાત્ શીકી.

૪૪ શ્વેતકેતુના ભવનો અનુભાવ હીનોપગાથી વળે છે: કાકિની ઇન્દ્રિય—કાકિની (કોડી)નું રૂપ થઈને નેત્ર સમુદ્રમાં ગયાં. અર્થાત્ આંખોનો ચળકાટ જતો રહ્યો અને તેમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. શરીરે પરસેવો થઈ આવ્યો તે વળે છે: અંગ ઇન્દ્રિય—નવા રંગના પાણીમાં અંગ ઝખોળ્યાં ! નિર્બળતા વળે છે: —શક્તિએ ઇન્દ્રિય—આખા ભવ (જન્મમારા)ની ભક્તિ શક્તિએ તણ દીધી—આખા જન્મની શક્તિ જતી રહી ! શક્તિ (પાર્વતી) -

કરડવા ફેદિયા શ્વાન અંગ ઉપરે,
 કેયો વક્રી ભણે શબ્દ ભારી;
 સ્થાયતામ્ શુનીજા મંદ ગતિની સજ્જ,
 તિષ્ઠ રે તુંડશસ્ત્રાસ્ત્રધારી;
 શબ્દશર વદનથી નીકળ્યું અર્ધ જ્યાં,
 કે ગયા અરિ મહામોહ મારી;
 તુંડ શું તામરસ શરદનાં ખીલિયાં,
 મીલિયાં નહિ હરિ જ્યોતિ સારી.
 સાયો સાવધ કરી રક્ષક પર ફેડિયો,
 મૂડિયો વાળો નાડા બધા તે;

૪૫

એ ભવ (શિવની) ભક્તિ તણ દીધી, એવો અપ્રસ્તુત અર્થ પણ નીકળે
 છે માટે શ્લેષ. હાડકાં શિયિલ થઇ ગયાં તે વર્ણુ છે: હલકમાં ઇ—
 સ્પષ્ટ છે. શાપ દેવાનું પણ બૂલી ગયો—અર્થાત્ સ્મૃતિભંગ વર્ણુ છે:
 કૂર ઇ—સ્પષ્ટ છે. શાપની લક્ષ્મી—શાપ દેવાના સામર્થ્યરૂપ શોભા.
 હા ઈ—કવિ કહે છે કે હા, એવો રીતે એક (સ્વેતકેતુ) ઉપર તો જ્ય
 કર્યો, પણ એક (અષ્ટાવક) લાં રહ્યો. તેણે શું કર્યું ? ગાળ ઈ—
 સ્પષ્ટ છે.

૪૫ સંસ્કૃતભાષામાં શાપ દે છે: સ્થાયતામ્—ઊભો રહે. શુનીજા—હે
 કૂતરાઓ ! હું તમને મંદગતિની સજ્જ કરું છું—તમારી ગતિ મંદ થઇ
 નહોતી ! તિષ્ઠ—ઊભો રહે. રે ઇ—રે ! તુંડ (મુખ) રૂપી શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર
 ધરનારા કૂતરા ! શબ્દશર—શબ્દરૂપી બાણ. અરિ મહા—મોટા શત્રુ—
 કૂતરા મોહ મારી ગયા—મોહિત—મૂઢ બનીને સ્તબ્ધ થઇ ગયા ! કૂતરાનાં
 કરડવા માટે પોહોળાં કરેલાં મોઢાં શાપથી ઉઘાડાંજ રહી ગયાં તે વર્ણુ છે:
 તુંડ ઈ—તે કૂતરાઓનાં તુંડ (મુખ) તે શું શરદ્વક્ત્રવનાં તામરસ—લાલ
 કમળ (મુખની અંદરનો ભાગ લાલ હોય છે માટે) ખીલ્યાં છે નહોતું ?
 કમળ ખીલ્યાં હશે ત્યારે ચંદ્ર ઊગવાથી ખીલ્યાં જશે, તો કહે છે ના: મી-
 લિયાં ઇ—હરિ (ચંદ્ર) ની સારી જ્યોતિ (પ્રકાશ) છતાં પણ તે મીલિયાં
 (મળ્યાં—ખીલ્યાં) નહિ !

વરૂંચિનીપતિ ભણી જઈ વદે ઝડપમાં,
 આવિયું દુઃખ મૃગયા સધાતે;
 શ્વાન રાજતણા મુખ ફાડી રહ્યા,
 રીંછ ધારી ગયા મુનિ પાસે;
 વદન ફૂલી ગયાં શ્વાન જમપુર ગયાં,
 આવિયા દોડી સૌ નિવિત આપશે. ૪૬
 શું થયું શું થયું એમ વદી સેનપતિ,
 આપી મા'મુનિને ચરણ લાગ્યો;
 શાપ ઉશાપ તવ વડોએ ત્યાં કર્યો,
 શ્વેતકેતુતણા બેય લાગ્યો;
 હાક વાગી મહા સેનમાં બેતાણી,
 દેવ પાપાણુ બન્ને પૂજાયે;
 રાત્રી વેરાનમાં નગરશી બાય છે,
 વદનથી માગી તે વસ્ત ખાયે. ૪૭
 એમ દિન કેટલે ચાલતાં આવિયા,
 જનકપુર મે'લ ઋષિ બેય લાગ્યા;
 નાળય નાની વિષે સંચર્યા તે ઘડી,
 અશ્વ અસ્વાર પાસે નિહાળ્યા;
 મુકુટ પાણુ શ્યામ છે વસન પાણુ શ્યામ છે,

૪૬ સાથી—શ્વેતકેતુ. રક્ષક—(કૂતરાંના). વરૂંચિનીપતિ—સેનાપતિ.
 સધાતે—સિદ્ધ થતાં. મૃગયારૂપ અર્થ સાધતાં. આવિયા—(અમે).

૪૭ ઉશાપ—શાપ મિથ્યા કરવો તે. તે બન્ને પૂજવા લાગ્યા તે ઉપમા-
 થી વર્ણુ છે: દેવપાપાણુ ઈન્—દેવરૂપ અષ્ટાવક અને પાપાણુરૂપ શ્વેતકેતુ
 બન્ને પૂજાય છે. મહાદેવનું પૂજન કરતાં તેની પાસેના પથરાને પણ
 ચંદનાદિ અનાયાસે ચઢે છે તે.

શસ્ત્ર પાણુ શ્યામ છે અસ્ત્ર તેવાં;
 અશ્વ પાણુ શ્યામ છે સૌ ધનશ્યામ છે,
 મન અભિરામ છે રામ જોવાં. ૪૮
 વાઈને હાથ ઊભો રહી ફરવે,
 થાપટે ખેસવા મન વિચારે;
 વરૂચિનીપુતિતાણી વાટ જોતો વળી,
 એકલો નવ જવા આપ ધારે;
 વાઈને વાત કે'વા મિથે ચુંબતાં,
 હુંબતાં વારવારે ફરે છે;
 રમત એવી રમે વાટ રૂંધી ભમે,
 જોઈ તે રવેતકેતુ ડરે છે. ૪૯
 વડી આગળ વધે ભાગ્યશાળી બધે,
 જોહનો જશ સધે ઠાઠ શા છે;
 વાટ રોકી ઉભા પંથીને શે ફુલ્યા,
 રમતમાં શે લુલ્યા ઘાટ આ છે;
 મશક બોલ્યે જશું ગજપતિ એ' કશું,
 રાય મન છે તશું બોલ્યું ચાલ્યું;
 જદપિ ગજરાજ છે મશક શિર બાજ છે,
 રાજનીત સાજ છે ડોલ્યું ડોલ્યું. ૫૦

૪૮ જનક રાજનીત મેળાપ વર્ણે છે: અશ્વ ઇં—તે નાળ્યમાં એક
 અશ્વ (ઘોડો) અને તેનો અસ્વાર બન્નેને જોયા. અસ્વારતું રૂપ વર્ણે છે:
 સુકુટ ઇં—સ્પષ્ટ છે. ધનશ્યામ મેઘ જેવું કાળું. ત્યારે તેમનું મન પણ
 કાળું જ દશે? તે કહે છે ના: મન ઇં—તેનાં મન (અંત:કરણ) રામના
 અંત:કરણ જોવાં અભિરામ (સ્મર) છે. ૪૯ હુંબતાં—હુલાવતાં. (ઘોડાને).

૫૦ સધે—સિદ્ધ થાય. ઘાટ ઇં—આ તો ઘાટ (માર્ગ) છે. અ-
 ષ્ટાવકેના વચનની રાજના મનપર કેવી અસર થઇ ને વર્ણે છે: મશક ઇં

બોલિયો કોણ છે ! જય ક્યાં તે કહે,
(હું) કોણ તે નવ લહે, વાટ માગે !
તુંજ તે હુંજ છું જય તું ત્યાં જતું,

(તું) કવણ તે હું લહું જણવું જાગે;
રાયનો ધર્મ છે માર્ગ દેવો ઘટે,
બધિર કે અંધ કે નારી જાણ;
ભાર વેનાર કે પંગુ આણપંગુ કે,
શ્રેષ્ઠ ટપ ! માર્ગની સાધ્ય સોઈ.

૫૧

(વળી) ભૂસુરી જો લહે વાટમાં આવતો,
(હોય) વિશ્વ જો રાય પણ માર્ગ દેવો;
રાજનીતિ વિષે શુક મનુ ભાખિયા,
માર્ગ શણે ભૂલ્યો શ્રેષ્ઠ એવો;
હે ભલા પ્રજાજી રૂચતી વાટ લો,

—જેમ મચ્છર બોલે તે કાંઈ ગજપતિ ગ્રહણ કરેછે?—આદર પૂર્વક સાંભ-
ળે છે? અર્થાત્ નથીજ સાંભળતો. તેમ રાજાને મન પણ અષ્ટાવકનું બોલ્યું
આલ્યું તેવુંજ છે. હાથી મચ્છરનું બોલ્યું નથી સાંભળતો પણ કાન તો હલા-
વવા પડે છે, તેમ રાજાનું મન પણ અષ્ટાવકની વાણીથી ડગમગે છે: જદ-
પિ ઇ—સ્પષ્ટ છે. રાજનીત ઇ—કેમકે રાજા રાજનીતિના સામ્રાજી છે
—અર્થાત્ રાજનીતિમાં પ્રવીણ છે.

૫૧ રાજા અષ્ટાવકને પ્રશ્ન કરેછે: તું કોણછે? ક્યાં જાય છે? અને હું
કોણ તે જાણ્યા વિનાજ રસ્તો માગેછે? અષ્ટાવક અનુક્રમે કિતર આપેછે:
તુંજ ઇ—જે તું છે તેજ હું છું જ્યાં તું જાયછે ત્યાંજ મારે જવુંછે: અને
તું કોણ તે હું જાણું છું, પણ તને જાગે (વખત આવશે ત્યારે અથવા તું
જાગીશ—બોધ પામીશ ત્યારે) જાણવું—જાણાવોશ. શાસ્ત્રોક્ત રાજાના
ધર્મ બતાવેછે: રાયનો ઇ—સ્પષ્ટ છે.

ના ભાણું તો પડું નરક માંહી;
 ઈંદ્ર આદિકતાણા પૂજ્ય પૂરા તમે,
 ના વદીને વસું હુંય ક્યાંહી ? ૫૨
 વન્હિથી વ્યાઘ્રથી સર્પથી વિપ્ર કંઈ,
 ક્રોધી ઝાછા નથી મુનિ મોટા;
 વન્હિ રક્ષાવડે વ્યાઘ્ર આળસવડે,
 સર્પ ભયથી સહે સર્વ ટોટા;
 વિપ્ર આવર્ણુ વિણુ વિપ્ર આળસ વિહિન,
 વિપ્ર અભયી સદા તામ્ર લોટા;
 જાણું એ જીવિત વેદાંતની રૂઝિતથી,
 પુકિત પૂરી ગ્રહી કહું ન ખોટા. ૫૩
 પ્રહ્લ પ્રહ્લા સમા આપ છે તો પૂછું,
 શાયી પ્રાહ્લાણુ લહું તેજ ભાખો ?
 શુંગ નહિ શિર વિષે કાળી કામળ ધરી,
 પ્રહ્લપણું મુનિ મહા શુંજ દાખો;
 વ્રહ્મ જાનાતિ તે પ્રહ્લ છે વેદ કે',

૫૨ પ્રાહ્લાણુને રાગ્નએ માર્ગ આપવો એવું કયા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે ?
 રાગ્નનીતિ ઈં—૨૫૪ છે. જનક કહેછે: હે ભલા ઇં—૨૫૪ છે.

૫૩ પ્રાહ્લાણુને માર્ગ ન આપવાથી હાનિ થાય છે એમ કહીને જનક
 તેમનો ક્રોધી સ્વભાવ વર્ણુ છે: વન્હિ ઈં—૨૫૪ છે. વન્હિ-અગ્નિ.
 અગ્નિ વગેરેના ક્રોધ કરતાં પણ પ્રાહ્લાણુનો ક્રોધ વધારે છે: વન્હિ રક્ષાવડે
 ઈં—૨૫૪ છે. રક્ષા-રાખ. આવણુ-આવરણુ-ઢાંકણુ. તામ્ર લોટા-
 ત્રાંખાના લોટા જેવા. અર્થાત્ માટીના વાસણની પેઠે ત્રાંખાના લોટાને કાંઈ
 કટ્ટવાનો ડર નથી તથા તે સદા રાતા રંગનો હોય છે. તેમ પ્રાહ્લાણુ સદૈવ
 ક્રોધી હોય છે. પુકિત-પુણ્યપણું (વિચારનું).

શૃંગ છે ખલ્લતેજે લલાટે;
 શૃંગધર શૃંગી ઇક ગાજતો વિપ્રમાં,
 સ્થવન માટી જશેા વાટ ઘાટે. ૫૪

ખલ્લપણું દાખિયું પરશુધર પરશુએ,
 બાકી મન તાહરે હુય દાખુ !
 બોલ્ય કંઈ અન્ય ઉત્તરતાણી વાંચના,
 સમય ફરી નહિ મળે સત્ય ભાખું;
 ગર્વ ગુણનિધિશે આવડો ધારતા,
 ખલ્લ બાણ્યો તમે તે બતાવો;

૫૪ જનક અષ્ટાવકને ચાર પ્રશ્ન કરે છે: શાથી ઈ—તમને ખાલ-
 લુ શાથી બાણ્ય ? અર્થાત્ ખાલણનું શું લક્ષણ છે ? ઉપહાસ કરે છે:
 શૃંગ ઈ—તમારા કપાળમાં કાંઈ શીંગડું તો જણાતું નથી કે જેથી
 તમને ખાલણ કહિયે ! અથવા ખાલણત્વ દર્શક શીંગડું (ચિન્હ) શું
 છે ? એ બીજો પ્રશ્ન. વળી વધારે ઉપહાસ કરે છે: કાળી ઈ—તમે
 કાળી કામળ ઓઢી છે માટે તમને શું ખલ્લ કહેવા ? અર્થાત્ કાળી કામળ
 કેમ ધરી છે ? એ ત્રીજો પ્રશ્ન. ચોથો પ્રશ્ન કરે છે: ખલ્લપણું ઈ—
 સ્પષ્ટ છે. એ ચારે પ્રશ્નના અષ્ટાવક ઘટે તેવા ઉત્તર અનુક્રમે આપે છે:
 ખલ્લ ઈ—“ જન્મના જાયતે શૂદ્ર: સંસ્કારાદ્વિજ્ઞઞચ્યતે । વેદાભ્યાસાદ્ધર્વોદ્વપ્રોવ્રજ્ઞજા
 નાતિ બ્રાહ્મણ: ” “ જન્મથી સહુ કોઈ શૂદ્ર અવતરે છે, તેને સંસ્કાર થાય છે
 ત્યારે તે દ્વિજ કહેવાય છે; તે વેદાભ્યાસ કરે છે ત્યારે વિપ્ર કહેવાય છે;
 અને ખલ્લ બાણ્ય છે તે ખાલણ કહેવાય છે ” એમ વેદ કહે છે. બીજા
 પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે: શૃંગ ઈ—ખલ્લતેજવડે લલાટમાં શૃંગ (શીંગડું)
 છે. અર્થાત્ ખાલણના કપાળમાં જે ખલ્લતેજ હોય છે તેજ ખાલણપણું
 ઓળખાવવાનું શીંગડું છે અને પ્રત્યક્ષ શીંગડાવાળો પણ એકલશૃંગી ઋષિ
 ખાલણમાં ગાજે છે ! સ્થવન ઋષિ માટીના રાદડામાં દટાઈ રહેલા હતા
 તેનું દૃષ્ટાંત આપીને ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે: સ્થવન ઈ—સ્થવન વાટ
 ઘાટે—બ્યાં ત્યાં માટી જશેા—માટીથી ભરેલા હતા તો આ કાળી કામળ
 અમે ધરી છે તેમાં તમને શું વિશેષ દેખાય છે ?

સમય અધિકારી કે સ્થળ નહિ દાખરો,

આ સ્થળે ભાખરો પ્રહ્ન ભાવ્યો.

૫૫

વરૂંચિની વાટમાં આપી આ ઘાટમાં,

સમય ગ્રહી એટલો પ્રહ્ન ભાણવો;

પેંગડે પગ ધરું પ્રહ્ન ઉપદેશ દો,

રૂપગુણથી વિશેષે ન જાણવો;

મેં કહ્યું તે કરો પ્રહ્ન ચીન્યા ભાણું,

નીકર તો બેકશીખોર ગાણવો;

વક્કો કે' વાર શી પ્રહ્નને દાખતાં,

બાકી છે એક તુજ ભ્રમ હાણવો:

૫૬

પ્રહ્નનું દાન દઉં દક્ષિણા આપ્ય તું,

પાંચ વાનાં જનક પૂર્ણ જોએ;

હા ભણે તો અધૂના દઉં દાન હું,

વાર નવ આપતાં વિપળ હોયે;

દક્ષિણા પંચ મુખમાર્ગી હું આપતાં,

૫૫ ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે: પ્રહ્નપણું ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. અષ્ટ-વક્ત્રનાં ગર્વનાં વચન સાંભળીને જનક ફરી પ્રશ્ન કરે છે: પ્રહ્ન ઇ૦—તમે પ્રહ્ન જાણ્યો છે તો તે બતાવો. તમે કહેશો કે પ્રહ્નજ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય અધિકારી કે દેશકાળ વિના તે બતાવાય નહિ તો તે હું નહિ માનું: સમય ઇ૦—સ્પષ્ટ છે.

૫૬ ત્યારે કેટલી વારમાં પ્રહ્ન બતાવું? તે કહે છે: વરૂંચિની ઇ૦—મારી વરૂંચિની (સેના) વાટમાં છે તે આ ઘાટમાં (માર્ગમાં) આવી પહોંચે તેટલો સમય લેઈને મારે પ્રહ્ન જાણવો છે. “ પેંગડે પગ અને પ્રહ્ન ઉપદેશ ” એ કહેવત આણી મેળવે: પેંગડે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ૩૫ ઇ૦—પ્રહ્નનું ૩૫ અને તેના ગુણ માત્ર કહીને બસ કરો; વિશેષ કહેવાની કાંઈ અગત્ય નથી.

વાર કંઈ નવ કરું દિવ રાઈ;
 અહિ જાણું નહીં તો ભવિષ્યે ભુંડું,
 જળ વિષે તું જશે માર ખાઇ. ૫૭

જનકવિદેહી જનપદપતિ જાણું તું,
 આણ્ય તું હાણ્ય નવ, હુંય ભાખું;
 સ્વેતકેતુ ભણે માર્ગે યપ દીજિયે,
 ન રોજિયે રાડમાં સત્ય દાખું;
 વક્રી કે' શાંત રે', લાવ્ય રે દક્ષિણ,
 દેહ આખેહ શું થઇ ન લાખું;
 આજખો આતમા પૂર્ણ પરમાતમા,
 શે અધૂરું હવે હુંય રાખું. ૫૮

૫૭ અષ્ટાવક તેને તત્કાળ અહિગ્ન આપના માટે દક્ષિણ લેવારૂપ યુક્તિ કરે છે: અહિનું ઈન્-હું તને અહિગ્નરૂપી દાન આપું છું તો તું મને ગુરુદક્ષિણ આપ્ય. કેટલી ગુરુદક્ષિણ ? તે કહે છે: પાંચ વાનાં ઈન્-આગળ કહેવાશે તે પાંચવાનાં મારે પૂરેપૂરાં (થોડો ભાગ તારી પાસે રાખીને નહિ) જોઈએ. અધુના—હમણા. દાન—(અહિગ્નરૂપી). વિપળ-પળનો સાહેબો ભાગ. જનક કબૂલ કરે છે: દક્ષિણ ઇન્-રૂપ છે. દક્ષિણ લેઈને અહિગ્ન નહિ આપે તો તને જળમાં ડૂબાડીશ એમ જનક બળ બતાવે છે: અહિ ઇન્-રૂપ છે.

૫૮ જળમાં ડૂબાડવાનું વચન રાજના મુખથી સાંભળીને બીહીકણ સ્વેતકેતુ ભય પામીને રાજને સમજાવવાનો યત્ન કરે છે; જનક ઇન્-રૂપ છે. જનપદપતિ—દેશપતિ. પોતાનો મુદ્દો સિદ્ધ થવાની અણીપર આવ્યો તે વખતે વગર સમજ્યે બોલતા સ્વેતકેતુને અષ્ટાવક વારે છે: વક્રી ઇન્-રૂપ છે. જનકને કહે છે; લાવ્ય ઇન્-રૂપ છે. હૂમવાનો ભય નથી તે બતાવે છે; દેહ ઇન્-શું આવા લાખ્યો દેહની ખેહ (પૂર્વે) થઇ નથી ગઇ ? સારે આ દેહ પણ જશે તો તેની શી ચિંતા છે ?

માગ્ય તું માગ્ય જે દક્ષિણા માગવી,
 આગવી હું વળી કંઈક આપું;
 પ્રહ્લ જે ભાણું તો ધનપતિ શો કરું,
 કષ્ટ ફડા ! સહુ તારું કાપું;
 દાન લઈ દક્ષિણા આપવી આપને,
 તદપિ કો' કષ્ટ તારુંજ શાપું !
 ધનદશા ધન વિષે જ્ઞાની સર્વત્ર છે,
 મહતપણું તોય મહીપાળ માપું.

૫૯

રાજ્ય દે તાલ્યરૂં પાણી લે આ રહ્યું,
 અન્ય કુદુખ દે ના ન કે'વી;
 લક્ષ્મી દે કીર્તિ દે દેહ અવશેષ દે,
 તુંબીથી અંજલી જળની દેવી;
 આગવું દે ન દે મુખથકી કે' ન કે',
 પંચ મળિયાં દહિં પ્રહ્લ ભેળી;
 માગ્ય તું જાગ્ય તું પ્રહ્લ દેખાડ્ય તું,
 આગવું આપું હું માગ્ય મેળી.

૬૦

૫૯ આગવી ઈન્-જનક કહે છે કે તારા માગ્યા ઉપરાંત વળી હું તને કાંઈક આપીશ. ધનપતિશો—કુબેરભંડારી જેવો ધનવાન. રાજ્યતું દાન-ગર્વ વચન સાંભળીને અષ્ટાવક ઉપહાસ કરે છે; દાન ઇન્-અમારી પાસેથી દાન લેઈને તેના બદલામાં આપને (આપે) દક્ષિણા આપવાની છે, એટલે એમાં કાંઈ વિશેષ તો નથી, તદપિ તમે કહો છો કે તારું કષ્ટ હું શાપું અર્થાત્ દૂર કરું છું, તો એ ઠીકજ છે !! કુબેર સરખો કરવાનું કહે છે તેનો ઉત્તર આપે છે; ધનદશા ઇન્-જ્ઞાની પુરૂષો સદૈવ પ્રૂર્ણ (મગ્ધા વગરના) હોવાથી સર્વત્ર ધનદશા—કુબેર સરખાજ છે; તોય હે મહીપાળ ! હું તારું મહતપણું માપું છું—મારા મનમાં તને મોટો માનું છું.

૬૦ હવે પાંચ વાનાં માગે છે; રાજ્ય ઇન્-આ પાણી મારી પાસે છે તે લેઈને મારા હાથમાં મૂક અને તારું રાજ્ય દે. બીજું માગે છે: અન્ય ઇન્—

દ અલૌકિક અવિનાશી અખિલેશ્વરો,
 દેહ તારે વસે નહિજ નૂદો;
 અન્ય ૪૫ માહરે કાંઇ નવ જોઇએ,
 લોભી વાડવ લહી તુર્ત ખૂંદો;
 ક્યાં વસે તેહ કો' રૂપ વિશેષ કો',
 આણી આપું વદો માપ માપી;
 પૃથ્વી સર્વત્રમાં વાસ વશી તે રહ્યો,
 નભ વિષે જળ વિષે સર્વ વ્યાપી.
 રૂપ નાનાવિધિ અરૂપ અવિનાશી છે,
 શેષ વિશેષ કે'તાંજ હારે;

૬૧

ખીજું, તારું કુટુંબ મને આપ; ત્રીજું લક્ષ્મી (તારું બધું ધન) આપ;
 ચોથું, કીર્તિ આપ; અને પાંચમું, અવશેષ (બાકી રહેલો) તારો દેહ તે
 પણ આપ. આગવું ઇન્—તે તારા તરફથી આગવું આપવાનું કહ્યું હતું
 તે હવે દે કે ન દે, અને મોઢેથી કહે કે ન કહે, પણ આ પાંચ વાનાં મને
 મળ્યાં કે તરત તને બ્રહ્મમાં ભેળી દેઉં—તને બ્રહ્મ બતાવું. જનક કહે છે:
 માગ્ય ઇન્—સ્પષ્ટ છે. આગવું ઇન્—આગવું આપવાનું કહ્યું છે તે પણ તને
 આપીશ, પણ તે મેળીને—મેળવીને અર્થાત્ મને બતાવીને માગ્ય એટલે તે
 હું આપું. કેમકે મારું સર્વસ્વ તો તે માગી લીધું છે, ત્યારે જો કાંઈ બાકી
 રહ્યું હોય તો તે તને આપું, મોઢે હવે શું બાકી છે, તે કહે અને લે.

૬૧ તે આગવું તે તારો આત્મા છે, એમ બતાવીને અષ્ટાવક માગે
 છે: દે ઇન્—સ્પષ્ટ છે. અલૌકિક—લૌકિક વસ્તુથી નૂદો. અખિલેશ્વરો—
 સમગ્ર જગત્નો ઇશ્વર. લોભી ઇન્—જો એથી કાંઈ વિશેષ માગું તો મને
 લોભી બ્રાહ્મણ જાણીને સજ્જ કરજો. રાગ આત્મા વિષે પ્રશ્ન કરે છે: ક્યાં
 ઇન્—તે ક્યાં વસે છે? તેનું વિશેષ રૂપ (લક્ષણ) શું છે? તેનું માપ
 માપીને કહો? ત્રણે પ્રશ્નના અનુક્રમે હિતર આપે છે: પૃથ્વી ઇન્—
 સ્પષ્ટ છે.

તદપિ હું ભાષું છું આણુથકી સૂક્ષ્મ એ,

નભથકી બૃહત કે'વો શું મારે?

૩૫ વિશેષ એ સર્વથી જે વડું,

આણી આપું વદા, આણી દીજે;

પાસ છે વરમતિ! પાશ માયાતણા,

આપતાં મૂઢમતિ તેથી રીઝે !

૬૨

માપ માપો વદા માપ માપું હવે,

જનકની દહ વીચે રહ્યો તે;

આણી આપો હવે પાણી ઘો પાણિમાં,

વાર શી ? આરશીશો કહ્યો એ;

વેણુથી વાજીને છોડી તપ દાડિયો,

શીર્ષ જઈ જોડિયો પાગ આગે;

મા'મુનિ આત્મદર્શી નહીં જોળખ્યા,

પુંડરીક ઈંદીવર જોઈ ત્યાગે.

૬૩

૬૨ ૩૫ વિશેષ કહે છે: ૩૫ ઇ—સ્પષ્ટ છે. અણુ—ઝીણામાં ઝીણો રજકણ. બૃહત—મોટો. આણી આપું કહે છે તે માયાથી ભ્રમિત થઈને કહે છે, એવો આક્ષેપ કરે છે: પાસ ઇ—હવે વરમતિ ! —શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા જનક ! માયાનો પાશ પાસે છે—તેમાં પકડાયેલા છે, તેથી મૂઢબુદ્ધિવાળા પુરૂષો તેને આપતાં રીઝે છે ! અર્થાત્ માયાપાશ તજે તો આપનાર અને આપવાનું કાંઈ ન હોવાથી 'આપું' એવું વચન બોલાવજ નહિ.

૬૩ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે; માપ ઇ—સ્પષ્ટ છે. જનકની—પિતાની અથવા જનકરાજની. પાણિમાં (ગારા) હાથમાં. આરશીશો . અર્થાત્ જોખ્યો—સ્પષ્ટ. અણુવકના વચનથી જનક તેને પ્રહારાની જાણી વિનય કરે છે: વેણુથી ઇ—સ્પષ્ટ છે. વાજી—ઘોડો. શીર્ષ ઇ—તેણે અણુવકના પાગ (પગ) આગે (આગળ) શીર્ષ (માથું) જોડિયો (જોડયું). મુગમાં માથું નમાવ્યું. નમ્રીને શું બોલ્યો ? મા'મુનિ ઇ—સ્પષ્ટ છે. કવિ

નીલ અંબુજ કરે શ્વેત પંકજ ધરી,
રાય ઉઠાડિયો વક્ષો દેવા;
ધન્ય તું ધન્ય તું એમ મુખે કહ્યું,
સાધી તેં વિપ્રની સિદ્ધ સેવા;
નગરમાં જઈ કરો રાજ્ય રૂડી રીતે,
મહત દાનેશ્વરી દેવ જેવા;
નૃપ ભણે એમ કંઈ આપ્યું લેવાય નહિ,
રાય પોતે બનો સાધુ સેવા !

૧૪

પ્રજ્ઞ અરપણુ કર્યું પાણી કરમાં ધર્યું,
લાજ લાગે મુણ્યં બોલ એવા;
વક્ષો કે' પરશુએ પૃથ્વી આપી બધી,
ક્ષત્રીએ લીધી છે તેહ કેવા ?
પ્રાક્ષાણતણું મૂળ પ્રજ્ઞા ભણે સર્વ કો,
આપ્યું તેનું ગ્રહે દેવ, દેવા;
આપિયું તેં મને હું દઉં છું તને,
દાન દાનેશ્વરી વિધિ જેવા !

૧૫

કહે છે: પુંડરીક ઈન્દ્ર—જેમ ઈંદીવર(કાળા કમળ)ને જોઈને પુંડરીક (શ્વેતકમળ—પોયણ) પોતાની શોભાને ત્યાં છે તેમ તેણે અષ્ટાવકને જોઈને પોતાનો ગર્વ તજ્યો અથવા, અષ્ટાવકના ચરણરૂપી કાળું કમળ જોઈને તેમાં પોતાના માથારૂપી પુંડરીક ત્યાં છે—નાખે છે. અથવા, પુંડરીક જેવો શ્વેતકેતુ તથા ઈંદીવર જેવા અષ્ટાવકને જોઈને તે પોતાનો ગર્વ તજે છે

૧૪ અષ્ટાવક રામનો વિનય જોઈ તેને ધન્યવાદ આપે છે; નીલ ધન્વન્તરી અષ્ટાવક નીલ (કાળા) અંબુજ (કમળ) સરખા હાથથી (રામના માથારૂપી અથવા હાથરૂપી) શ્વેતપંકજ(કમળ)ને ધરી (ઝાલીને) તે રાયને ઉઠાડ્યો. બાકીનું સુગમ છે. ૧૫. પરશુએ—પરશુરામે.

એમ મન મનવિયું આપ્યું પાછું બધું,
 કાર્ય કો' મુનિવરા કયાંહી જવું;
 સેવક સમું વદા કામ કે કાજ કંઈ,
 જ્યાં વસો ત્યાં નષિ હુંય આવું;
 વક્ષો કે' શ્રેષ્ઠ નૃપ યરા મહિમા સુણી,
 આવિયા તું ભણી બેય આજે;
 અતિથિ થઈ તાહરા યજ્ઞના આવિયા,
 તું ભજ્યો આજ મૃગયાજ કાજે ! ૬૬
 યરા જોવો સહી વાદ કરવો તહીં,
 ક્રોધવ્યાધિ ઘણું અંગ પીડે;
 દારપાળક લહી આપ કે'શો સહી,
 રોધ ટાળે લહી વક્ષ હીડે;
 વાત એવી કરે વરૂથિની આવતી,
 કડિધિને નાદ નિશાન ગાજે;
 હાથો પર ભાથો કંઈ સાર્યો બહુ સામટા,
 આર્થો પો'આ રૂડા અશ્વ રાજે. ૬૭
 ભીડની પીડ બે સહી શકયા નહિ જરા,
 નારો પેડા ગુફાકેરી મહિ;
 અશ્વ આરોહી નૃપ જોજોતો દશ દિશે,

૬૭. અંદ્રીએ પાતાના પિતાને ડૂબાડ્યો છે તે સાંભળીને અશ્વવક્ષ કહે
 છે: ક્રોધવ્યાધિ ઇ—સ્પષ્ટ છે. રોધ ઇ—જે. વક્ષ (વાંકી) ચાલે ચાલે
 છે તેને લહીને રોધ (અટકાવ) ટાળે—વાંકાને અટકાવે નહિ એમ દાર-
 પાળને કહેશે.

વક્ષો કે સ્વેતકેતુ ન ત્યાંહે;
 ભૂલિયો કાર્યમાં કંઈ ગયા તે તદા,
 ગાજતે વાજતે ગ્રામ આવ્યો;
 નિરખી વધાવિયો પુરજને સહુ મળી,
 કન્યકા કુસુમવરસાદ ભાવ્યો ! ૬૮
 નેહુ વિસર્વો તદા, ભૂપ એવા સદા,
 ભય ગયો જાણી એ નિકળી આવ્યા;
 પુરમાં પેસતાં શુકન સામા મળ્યા,
 શુભ તે જોઈને મન મા'લ્યા;
 ત્યાં વિધિ શો થયો વાણું મતિમંદ શું,
 શાસ્ત્રની વાતમાં સર્વ કાયું !
 હીન હું દીન છું ભારતી વિણ છું,
 વારિ વિણ મીન છું સર્વ સાયું !! ૬૯

વલણ.

મીન વિહોણું વારિ વિણ, પયથી અતિ પસ્તાય રે;
 ભવાબ્ધિમાં પ્રલ્લજળ વિના, પ્રેમાનંદ મુઝાય રે. ૭૦

૬૮ અથ આરોહી—ઘોડા ઉપર ચઢીને. કન્યકા ઈ—ગામની
 કન્યાઓએ વરસાવેલો કુસુમ(ફૂલ)નો વરસાદ તેને ભાવ્યો. ૬૯ ભારતી—
 વિદ્યા.

૭૦ સંસારના વૈભવ મને સુખ આપતા નથી એમ જણાવતાં કવિ
 કહે છે: મીન ઇ—વારિથી વિહોણું (વિરહી) મીન વારિ વિણ (એકલા)
 પયથી (દૂધથી) અતિ દુઃખી થાય છે: તેને તો પાણીજ જોઈએ. તેમ પ્રેમા-
 નંદ પણ ભવાબ્ધિમાં —સંસારસમુદ્રમાં પ્રલ્લરૂપી જળ વિના મુઝાય છે.
 અર્થાત્ દ્રવ્યાદિથી મળતાં વિલાસરૂપી સુખ મને આનંદ આપતાં નથી.

કડવું ૧૨ મું.

શ્લોક.

હારતા લોકિકો એમ કે'તા મુદા,
વાદમાં જીતતા બુદ્ધિવાળા સદા;
વાદી પોતે થશે હીણબુદ્ધિ જદા,
શું પ્રતિવાદીનું જાય તેમાં તદા.

૧

રાગ ત્રિતાળો.

શું લૈકિક બાપે, દીનપણું દાપે, મહતા રાપે, મૂઢમતિ,
નવ તે હું માનું, ખોટું બા'નું, પ્રકટું છાનું, રંચ રતિ;
શરો જે જીતે, વસમી રીતે, યુદ્ધ અગિતે, સેનપતિ,
નિર્બળ તવ કે'તો, બળિયો એ તો, ચિત્તે એતો, ગૂઢગતિ. ૨

૧ શ્લોક—સાગવણી છંદ. આ કડવામાં બંદી અને અષ્ટાવકનો વાદ વર્ણવવાનો છે તે સૂચવવાને શ્વેતકેતુ તથા અષ્ટાવકની રસ્તે ચાલતાં વાદમાં હારજીત વિષે વાતચિત વર્ણુ છે: હારતા ધૃ—શ્વેતકેતુ અષ્ટાવકને કહે છે કે, જે લૌકિકો (લોક સમુદાય) વાદમાં હારે છે તે મુદા (દર્ભવડે) એમ કહે છે. શું કહે છે તે એક સંસ્કૃત કહેવતનો અનુવાદ કરીને બતાવે છે: વાદમાં ધૃ—સંસ્કૃતમાં કહે છે કે “વાદે બુદ્ધિમતો જયઃ” વાદમાં બુદ્ધિવાળા હોય તે જીતે છે. અર્થાત્ કોઇ પુરૂષ વાદમાં હાર્યો માટે તેનું કહેવું કાંઈ ખોટું છે એમ નથી; કેમકે પ્રતિવાદી બુદ્ધિગળથી કદાચ સાચાને પણ ખોટું કરી શકે છે. અષ્ટાવક તેજ વચનને માન્ય રાખી ઉત્તર આપે છે: વાદી ધૃ—જ્યારે એવી રીતે બુદ્ધિમાનથી હારવા વડે વાદી હીણબુદ્ધિનો થશે તેમાં પ્રતિવાદીનું શું જશે? અર્થાત્ વાદમાં બુદ્ધિમાન હોય તેજ જીતે ત્યારે જે હારે તેને હીણબુદ્ધિનોજ જાણવો જોઈએ, એવા હીણબુદ્ધિવાળાના હારવાથી બુદ્ધિવાળા પ્રતિવાદીની શી દાનિ છે?

૨ રાગ ત્રિતાળો—ત્રિભંગી છંદ. શું ઈ૦—“વાદમાં બુદ્ધિમાન જીતે” એમ જે લોકો કહે છે તે શું કહે છે? તેઓ હારનારનું દીનપણું

એ ભાગે બળિયો, ઇમ વદો બળિયો, હાર્યો મળિયો, કથન વિષે,
તેથી શું શૂરો, પૂરે પૂરો, થાય અધૂરો, મથન મિષે;
એવું નથી ક્યાંહી, માલજ માંહી, જ્યાંહી ત્યાંહી, પૂર્ણ દિસે,
હાથીની પૂઠે, કૂતરાં રૂઠે, ઠેલે કુંઠે, મન હીસે. ૬
વહતા ઇમ વાતે, જાતે જાતે, પૂર પ્રભાતે, પુર આવ્યા,
ભોજનની સોઈ, કરતા કોઈ, જુગતી જોઈ, મન ભાવ્યા;

દાખે છે. (કેમકે હારનાર હીનબુદ્ધિ છે એવા અર્થની તેઓ વ્યંજના કરે છે). એમ છતાં જે મૂઢમતિ હોય તેજ મહતા રાખે—પરાજિત થયો છતાં એવું વચન બોલીને મોટાઈ સાચવે ! નવ ઇં—અષ્ટાવક્ર કહે છે કે હું તેવું વચન માનતો નથી, પણ તેમનું જે રંચ જેટલું અને રતિ જેટલું પણ જાનું હોય તેને હું પ્રકટું છું—ઉઘાડું કરું છું તે દૃષ્ટાંતથી પ્રકટ કરે છે: શૂરો ઇં—શૂરો સેનાપતિ અમિત યુદ્ધમાં વસમી રીતે જય પામે, ત્યારે તેને નિર્બળ એમ કહે કે એતો બળિયો છે માટે જય પામે છે ! જે મૂઢમતિવાળા ! ચિત્તમાં એતો—સમજે અર્થાત્ તેના જેવું એ છે ! બળવાનના આગળ જેવો નિર્બળ હારે છે તેવો બુદ્ધિમાનના આગળ નિર્બુદ્ધ હારે છે, તો “ વાદમાં બુદ્ધિમાન જીતે ” એમ કહેવાથી હારનારનો શો બચાવ થવાનો છે ?

૩ જે ઇં—વળી જે હાર્યો હોય છે તે, બળિયો (અદેખાઈથી બળ્યો) હોય છે તેથી બે ભાગે બળિયો—“ બળિયાના બે ભાગ ” ઇગવદી (એમ કહીને) તે કથનમાં મજેલો હોય છે—અર્થાત્ એવી કહેવત બોલીને પોતાનું મન વાળે છે, તેથી જે પૂરેપૂરો શૂરો હોય છે તે મથનના મિપથી (અર્થાત્ તેને હરાવવામાં) અધૂરો થાય છે શું ? મતલબ કે નથી થતો. સારે અર્થે શું ? એવું ઇં—એવું (જે હારે તે, બળિયાના બે ભાગ, એમ કહીને જીતનારની બરોબરી કરવા જન્ય એવું) ક્યાંહી નથી; પણ જેનામાં માલ (બળ—સત્વ) હોય તેજ જ્યાં ત્યાં પૂરો દેખાય છે. એવા પૂરા પુરૂષની જેઓ “ બળિયાના બે ભાગ ” કે “ વાદમાં બુદ્ધિમાન જીતે ” વગેરે વચનોથી અવગણના કરે છે તેમનો કૂતરાંની ઉપમાથી તિરસ્કાર કરે છે; હાથીની ઇં—સ્પષ્ટ છે. ઠેલે ઇં—પણ હાથી તેમને કુંઠે ઠેલે છે—લેખવતો નથી અને મનમાં હર્ષ પામે છે.

પુર વીચ વિરામ્યા, મા'જન જનમ્યા, શિરથી નામ્યા, વર કા'વ્યા
 મુનિ ક્યાંથી આવ્યા, તાપ શમાવ્યા, મોદ મનાવ્યા, ઉપજાવ્યા. ૪
 હાથો થઈ ડોલે, વક્રી બોલે, તુલના તોલે, મહતતણી,
 ઉદાલક પાસે, વસતા વાસે, આવ્યા આશે, જનક ભણી;
 ઇચ્છાધન કેરી, ગુણિયલ હેરી, આવ્યા ફેરી, સફળ ગણી,
 હરિ આશા પૂરે, વિદેહીપુરે, શૂરે વૂરે, નૃપતિમણિ. ૫
 લોકો કળકળતા, તન મન બળતા, બંદી મળતા, નૃપ નિંદ,
 અભિધાન ડૂબાવ્યું, દુખ ઉપજાવ્યું, સુખ તજાવ્યું, કો વંદ ?
 દાનેશ્વરી સાચો, કરિયો કાચો, મારો તમાચો, મતિમંદ,
 દુઃખી બે થાશે, ગુણ ગણ જાશે, પડી પસ્તાશે, મળ ગંદ. ૬
 ખૂરાડે સાહી, દુખકર રાઈ, માનો ભાઈ ! વચ સાચું,
 દુઃખ નહીં ટાળે, જળમાં ઘાલે, વાદ્યો ઝાલે, શે રાચું ?
 મુનિ ! બંદીવંદી, થઈને દંદી, મારે ફંદી, સહુ જાચું,
 માની જો જાશે, તો સુખી થાશે, મન મકલાશે, એ કાચું ! ૭

૪ વદતા ઇં—એ રીતે વાતોમાં વદતા—વાદ કરતા (અષ્ટાવક્ર અને
 ચૈતકેતુ) જાતે જાતે (ચાલતાં ચાલતાં) પૂર પ્રભાતે (સાઈ સવાર થતાં)
 જનકપુરમાં આવ્યા. ભોજનની ઈં—તેમની જુગતી (રૂપ, રંગ વેષ ઇં)
 જોઈને તેઓ લોકોના મનમાં બાવ્યા અને તેથી તેઓ તેમના ભોજનની
 સોઈ કરવા લાગ્યા. પુર ઈં—તેઓ નગરની વચ્ચે બેઠા. મહાજન—લોકોના
 જથ્થો. શિરથી ઈં—લોકો તેમને શિરથી નામ્યા. કા'વ્યા—કહેવાયા. ઉપજા-
 વ્યા (મોદ—હર્ષ).

૭ લોકો કહે છે: ખૂરાડે ઇં—સ્પષ્ટ છે. હંદી—પ્રતિવાદી. ફંદી—કપટરૂપી
 ફાંદાવાળો. જાચું ઇં—અમે સહુ જાચીએ છીએ કે તમે ત્યાં ન જાશે. એ
 કાચું—કેમકે ત્યાં જવામાં તમે હિત ધારો છો એ કાચું છે !

જે કષ્ટ તમારું, સર્પ વિડારું, સત્ય ઉચારું, મુનિ મોટા,
 જોઈએ તે લીજે, મન જ્યમ રીઝે, દુખ દૂર કીજે, નવ ટોટા;
 વાદી થઈ સા'શે, સર્પ ઝલાશે, ત્યારે વા'શે, બે ખોટા,
 માનોહ્ર અમારું, સહુ સુંધારું, નરતું નિવારું, નહિ ગોટા. ૮
 વઙ્ગી કે' સાચું, મનથી રાચું, કાંઈ ન કાચું, જન બોલ્યું,
 પાણુ વદ્યું મારે, વારે વારે, મહત વિચારે, સત તોલ્યું;
 ભંડારથી દેવી, લક્ષ્મી લેવી, ના નવ કે'વી, મન ડોલ્યું,
 નવ રંક રિખાવું, ધનને ધાવું, કરતાં આવું, ઉર છોલ્યું. ૯
 જન કે' શા મોટા ! વાળો ગોટા, થાશે ટોટા, સત્ય ભાણું,
 વર ધર્મી ઇક આપે, કષ્ટજ કાપે, મન મુનિ ! માપે, આપતાણું;
 હાવાં શું બોલો, કરી વરજો, સ્વચ્છ ન ડોળો ગુંણી ગાણું,
 વય છે અતિ નાની, થાવ ન માની, સત્ય પિછાની, અલ્પ ઘણું. ૧૦

૮ વાદી ઇ—જેમ વાદી સર્પને નાદથી છેતરીને ઝાલે છે અને તે ઝાલાય છે ત્યારે તેને કંડિયામાં પૂરે છે તેમ તે પણ વાદી (વાદ કરનારો) થઈને તમને સાહાશે (પકડશે) અને જ્યારે તમે વાદમાં પકડાશો ત્યારે મે (બંદી અને જનક બન્ને) જે ખોટા છે તે, તમને વાહાશે—એવી રીતે છેતરીને જળમાં ડૂબાડશે. નહિ ગોટા—અમે ગોટા વાળતા નથી—ખોટું કહેતા નથી.

૯ શું સત્ય તોલ્યું છે તે કહે છે: ભંડારથી ઇ—મારે લક્ષ્મીદેવી (રાજના) ભંડારમાંથીજ લેવી છે માટે તમારે ના કહેવી નહિ; કેમકે તેમ કરવા તરફ મારું મન ડોલ્યું (નમ્યું) છે. અમે બધા મળીને તમને લક્ષ્મી આપીશું એમ કહેતા હો તો: નવ ઇ—સ્પષ્ટ છે. ઉર છોલ્યું ઇ—એમ કરવાથી—ગરીબોના પૈસા ભેવાથી મારું હૃદય છોલાય છે—હું દુઃખી થાઉં છું.

૧૦ વાળો ઇ—આમ ગોટાવાળો છો તેથી. વર ઇ—ગરીબનું નથી લેતા ત્યારે એક મોટો ધનવાન તમને આપે છે અને તમારું કષ્ટ કાપે છે.

વક્રી કે' લેવું, નૃપ ધન જેવું, અસત ન કે'વું, સહુ જાણો,
 શુક્રે નીતિ ભાખ્યું, લેવું દાખ્યું, બાકી ન રાખ્યું, મન આણો;
 તે મારગ ભૂલું, દહથી દૂલું, વહું નહિ લૂલું, શીદ તાણો,
 જશું છ બેસો, ચહમાં પેસો, અન્ય ન કે'શો, મત માણો. ૧૧
 વળી વહું ઇક બીજું, ગુણથી રીઝું, ભારથી ભીજું, હું આને,
 મન વૈર વશ્યું છે, અંગ કશ્યું છે, રંગ રશ્યું છે, કચમ ભાને ?
 માનોછે અમારું, સત્ય ઉચારું, જાવા ધારું, મા' માઝે,
 મામો ના કે'છે, શે દુખ લેછે, વસમે વે'છે, નવ લાને ! ૧૨
 તેને ગ્રહી આઘો, કાઢ્યો ડાઘો, વરમતિ જાગો, શું ઉઘો,
 આ લોભ કુસુમ છે, જન સહુ સુમ છે, મતિમહુ ગુમ છે, શું સુધો !!
 વે'લા થઇ વળિયે, નૃપને મળિયે, છળવ્યા છળિયે, શે ઘે'લા !
 નાના કહી લાખે, માર્ગ ન દાખે, ચોટજ ચાખે, મન મેલા. ૧૩

પછી કાંઈ ? તે કેટલું આપશે તે કહે છે: મન ઇન્-હે મુનિ ! જેથી આપનું
 મન માખે—અર્થાત્ આપની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તેટલું. સ્વચ્છ ઇન્-ચો-
 ખ્યા પાણીને ડાહ્યણશો નહિ—આ ખરેખર કહ્યું છે તેમાં વાંધો ઉઠાવશો
 નહિ. અલપ ધણું—ચોડામાં ધણું.

૧૧ લૂલું—અર્થાત્ ડગમગતા મનથી. મત માણો—હું જે કહું છું
 તે મતને માણો. અર્થાત્ માન્ય કરો.

૧૨ ભારથી—ભાર રૂપી પાણીથી. કશ્યું છે (વૈરના બંધથી). રશ્યું—
 (વૈરના રંગથી). મહામાઝે—મોટી ગર્વીદાથી. શ્વેતકેતુ વગર પ્રયાસે મળતા
 ધનથી લોભાધને તથા લોકોએ કહેલા જવથી બીહીને અણવક્રને અટકાવવાનો
 યત્ન કરે છે: મામો ઇન્-સ્પષ્ટ છે.

૧૩ અષ્ટાવક્ર તેને અનુકૂળ કરી લેવાને યુક્તિથી સમજાવે છે: તેને
 ઇન્-સ્પષ્ટ છે. ડાઘો—લોકોના બોલવાથી મન પર થયેલી અસરરૂપ ડાઘ.
 શી રીતે સમજાવે છે ? આ ઇન્-આ લોકો જે બોલે છે તે માત્ર લોભ-
 રૂપી ફૂલ છે; ખરું પૂછો તો એ સર્વે લોકો સુમ (કૃપણ) છે. એમાં

નવ કોઈનું માન્યું, વદવું છાનું, જાણ્યું અજાણ્યું, કરી ચાલ્યા,
વક્ત્રીને નિંદે, કોઈ ન વંદે, શે મતિમંદે, રે' ખાળ્યા;
ધિકાર ભર્યા જે, વાટ સર્વા તે, વાદ કર્યા એ, જઈ કેવા,
લોભશ કે' ભાણું, સાચું દાણું, રંચ ન રાણું વર મેવા. ૧૪
ના ના નવ માની, થઈ ગુમાની, જમશે વાની, પંચ ગળી,
મંડપને દારે, લહી લલકારે, વારે વારે, વિપ્ર કળી;
રક્ષક કે' ચાંહી, આવ્યા ક્યાંહી, જાઓ જ્યાંહી, ભીખ મળે,
આ રાજ્ય સભાછે, પૂર્ણ પ્રભા છે, હાથો ઉભા છે, શુંય વળે ! ૧૫
વક્ત્રી કે' જાણું, ભીખી ન ખાણું, વાદ્યો વા'ણું, બંદીને,
જગન જઈ જોવો, સંશય જોવો, બીજ વર જોવો, વંદીને;

કોઈ બુદ્ધિમાન નહિ હોય કે જે આપણને જાણખીને ધન આપે ? એમ કહેશે તો: મતિમહ ઇ—મોટી બુદ્ધિવાળા તો તેમાંથી ગુમ થઈ ગયેલા છે—અર્થાત્ નથી. શું સુધો—અર્થાત્ લોભથી શું લલચ્યાઓ છો ? ત્યારે શું કરીશું ? વે'લા ઇ—સ્પષ્ટ છે. લોકો તેમને જતાં વારે છે: ના ના ઇ—સ્પષ્ટ છે. ચોટ ઇ—લોકો કહે છે કે મનના મેલા છે માટે ત્યાં ચોટ (પાણીમાં ડૂબવા રૂપી) આપે—ચાખવાના.

૧૪ ત્યારે લોકોએ તેમને બળાકારથી કેમ અટકાવ્યા નહિ ? તે કહે છે: છાનું ઇ—રાગના ભયથી છાનું બોલવું પડતું હતું માટે. મતિ ઇ—તેમની મતિ મંદ છે ત્યારે તે શે (શાણે) ખાળ્યા રહે ? ધિકાર—(લોકોએ આપેલો .

૧૫ લોભશ બુધિષ્ઠિરને કહે છે: ના ઇ—લોકોએ તેમને જે ના ના કહી તે તેમણે માની નહિ ત્યારે તેઓ ત્યાં મળી (જઈને) પંચ (પાંચે) વાની જમશે—અર્થાત્ ત્યાં લાભ મેળવશે (તે હું કહું છું). હવે દ્વારપાળ અને અષ્ટાવકના વાદનો ઉપક્રમ કરે છે: મંડપને ઇ—તેને મંડપ (યજ્ઞ મંડપ)ના દ્વારમાં લહી (જોઈને) અને તેને વિપ્ર કળી (સમજીને) દ્વારપાળ લલકારે છે—‘જિભો રહે, ક્યાં જાય છે’ ? એમ કહી ખાળે છે. પ્રભા—કાંતિ—તેજ.

નથી ધન અમ પાસે, પૂરું આશે, અતિ ઉદાસે, પ્રતિહારી !
 માનોજી અમારું, સત્ય ઉચારું, જાવા ધારું, મતિ ધારી. ૧૬
 રક્ષક કે' જાણો, સર્વ પિછાણો, હું નહિ શાણો, મતિ માણી,
 આજ્ઞાઅનુસારી, વિનતિ મારી, સુણજી ધારી, ગુણખાણી !
 હિ પ્રાક્ષણ સુણિયે, ચિત્ત ન ધુણિયે, વ્યાધ શું પૂણીએ, મુનિ મરે,
 અટકાવ અહીં છે, વય તુજ કંઈ છે, સુધી તહીં છે, દિનવરે. ૧૭
 વૃદ્ધ ઘણા તેમાં, બાળ ન જેમાં, નભવું એમાં, જા ઘેરે,
 વઢી તવ બાળે, વૃદ્ધ તું દાળે, પારખ પાળે, એ કે' રે;
 જો વૃદ્ધજ જાણે, તો સુખ થાણે, વૃદ્ધ ન કાણે, પણ તેવા,
 વર વ્રતધારી છું, અન્નચારી છું, અન્ન ધારી છું, દિન જેવા. ૧૮

૧૬ બીજા ઇ—માટે તમે અમને વંદીતે વર (ઉત્તમ) બીજ (સુકૃત-
 રૂપી) બોલો—વાંવો. તમે લાંચની આશા રાખતા હશે તો તે અમે આપી
 શકતા નથી: નથી ઇ—સ્પષ્ટ છે. રાજા અને તેના મોટા અધિકારીઓની મુલા-
 કાત થવા દેવી ન થવા દેવી એ તેના દારપાળના અખત્યારમાં હોવાથી મુલા-
 કાત લેનારાને તેમનો કેવો સત્કાર કરવો પડે છે તે અહીં કવિએ બતાવ્યું છે.

૧૭ બંદીને વાદમાં જીતવો છે એવા અષ્ટાવકના કથનને ઉદ્દેશીને દાર-
 પાળ કહે છે: વ્યાધ ઇ—હે મુનિ ! વાધ શું પૂણીવડે કાંઈ મરે છે ? અર્થા-
 ત્ બંદી વાધ જેવો છે અને તું પુણી જેવો છે, માટે તારાથી કાંઈ તે જીતાય
 એમ છે ? માટે તારું કહેવું અસંભવિત હોવાથી તને પેસવાની રજા અપાય
 નહિ. બીજું કારણ કહે છે: વય ઇ—તારી ઉંમર પણ ક્યાં છે ? સુધી—
 સારી બુદ્ધિવાળા—મોટા બુદ્ધિમાન.

૧૮ નભવું ઇ—એમાં નભવું એ કહણ છે માટે ઘેર જા. પારખ
 ઇ—વૃદ્ધ કોને કહેવો ? એ બાળતની પરીક્ષા વિનાજ તું વૃદ્ધ બતાવે છે.
 માટે એ (હું જે પ્રજા તે) મને કહે. વૃદ્ધ ઇ—તો અમે કાયાએ કરીને
 વૃદ્ધ તો નથી પણ તેવા (વૃદ્ધજ) છીએ. ત્યારે શાથી વૃદ્ધ છો એમ કહી-
 શ નો: વર ઇ—સ્પષ્ટ છે. દિન ઇ—અને તેથી તે વિન જેવા છે તેવો હું
 પણ છું.

વેદાના ઘોષો, સુણી સંતોષો, જાચે રોષો, ઇમ મનમાં,
 જીતેંદ્રિય પૂરા, નહિજ અધૂરા, જ્ઞાની શૂરા, છું તનમાં;
 છું જ્ઞાન વિચારી, નિષ્ઠાધારી, માટે મારી, વિનતિ ધરો,
 બાળક નવ ધારો, મન વિચારો, સમયજ સારો, સફળ કરો. ૧૯
 અગ્નિ કદો થોડો, નહિ કો જોડો, કરો ૨ જોડો, પગ મૂકે,
 પ્રતિહારી બોલ્યો, તોલજ તોલ્યો, બાળ અમોલ્યો, શે ચૂકે;
 મુખ્યથકો વખાણે, વય નવ જાણે, આણે વાણે, મતીશ મજે,
 ફલજ છે તે તો, ચિત્તે ચેતો, મોટછ એ તો, કો ન કળે ! ૨૦
 વહી કે' મોટું, વધ નવ જોટું, છતને છોટું, કોણ કહે,
 જો શાલ્મલો દૂમે, ફળમાં ધુમે, ગ્રંથિ રૂમે, સાર રહે;
 તથુ માલ વિનાનું, હું મન માનું, અંગ પિછાનું, જે મોટું,
 જો નાનું હોય, દુર્બળ તોયે, સારજ જોયે, નથી જોટું. ૨૧

૧૯ નિષ્ઠાધારી-ધર્મમાં એક દૃઢ સ્થિતિ રાખીને રહેનારો. ૨૦ બંદી તેને મારશે એમ મનમાં ધારીને તેને અટકાવવાને પ્રતિહાર ફરીને પણ તેના વયનો વાંધો આગળ ધરે છે: બાળ ઈન્—હે અમૂલ્ય બાળક! તું શામાટે ચૂકે છે ! આણે વાણે—અર્થાત્ જ્યાં ત્યાં. અથવા, આવા વાન (દેહાર) થી. તું પોતાને બુદ્ધિમાન કહે છે પણ મતીશ (બુદ્ધિમાન) તો કાંઈ જ્યાં ત્યાં મળતા નથી. ત્યારે હું શું જોટું જોટું છું ? તે કહે છે: મોટછ ઇન્—એ તો તમે મોટાઈ (આપવડાઈ) કરો છો તે કોણ કળતું નથી.

૨૧ મોટું-મોટું જોટું, એ અન્વય. છતને ઇન્—જેમનામાં બુદ્ધિની છત છે તેને જોટું (નાનું) કોણ કહે છે ? ત્યારે તમે શામાટે બંદી આદિક બુદ્ધિમાનને અને અહીંના વૃદ્ધને વખાણતા નથી ? તેનું કારણ દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે: જો ઇન્—શાલ્મલી (શીમળા) ના દુમ (વૃક્ષ ઉપર) જો. શું જોઈ ? ફળમાં ઇન્—તેના ફળમાં જે રૂની ગ્રંથિઓ (ગાંઠો) ધૂમે છે તેમાં સાર રહેલો છે. અર્થાત્ તેના ફળમાં ૩ એજ સાર છે—બીજો સાર નથી. તાત્પર્ય કે તે ફળ મોટાં જતાં સાર વિનાનાં છે. તેજ પ્રમાણે મોટું શરીર એ જો વૃદ્ધતાની નિશાની હોય તો તે પણ તેવુંજ માલ વિનાનું છે, તે કહે છે: તથુ ઇન્—સ્પષ્ટ છે. જોયે-જોઇએ.

વૃદ્ધ કહો તેને, સાર સુ જેને, અંગે એને, લાગી રહ્યો,
 રક્ષક કે' જૂઠું, સુણી દિલ ઊઠ્યું, જાણે રૂં, તાપ સહ્યો;
 વૃદ્ધની પાસેથી, વર આશેથી, ઉંજસેથી, ગુણ ગ્રહો,
 કાળાંતર થાતા, ગુણગણ ગાતા, વાંકા જતા, વારિ વહો. ૨૨
 જ્ઞાન ન વેચાતું, મળતું માતું, અલ્પજ્ઞ આ તું, શું ભાષે !
 રે વૃદ્ધ થયો શો, ગુણ ગ્રહ્યો શો, તાપ સહ્યો શો, તપ દાષે !
 વક્રી કે' રક્ષક, દાનાધ્યક્ષક, સાંભળ દક્ષક, સત સોધ,
 શું ધોળે વાળે, વૃદ્ધ નિહાળે, ચક્ષુ ઢાળે, તે જોઈ. ૨૩
 ના તે નથી વૃદ્ધા, લાવ્યજ શ્રદ્ધા, તે સહુ બદ્ધા, બૂરાડે,
 જ્ઞાનગ્રાહી જે, વૃદ્ધ ભણો તે, બાળક નહિ એ, તું રાડે;
 વર્ષ થયાં વધુ જો, એ ત્રણ વધૂ હો, પળિયું બધું તો, નહિ વૃદ્ધા,
 જગતી ધન ધારે, પુત્ર વધારે, હરિ ન ઉચારે, વિણ શ્રદ્ધા. ૨૪
 કે' વૃદ્ધ ભણો તે, ગુણી ગણો તે, શુંય લણો તે, ક્ષેત્ર વિષે,
 સાંગીપાંગે જે, વેદાંગે જે, શાસ્ત્રાંગે જે, પૂર્ણ દિસે;

૨૨ સાર સુ-સારો સાર. કાળાંતર ઇ-કાળાંતર થયાં વૃદ્ધના ગુણ
 ગવાય છે. વાંકા ઇ-એમના વચનથી જો વાંકા જાણો તો તમે વારિ
 વહો-પાણીમાં વહી જાણો-પાણીમાં ફૂંચો.

૨૩ દ્વારપાળ વળી વિશેષ ઠપકો આપે છે; જ્ઞાન ઇ-સ્પષ્ટ છે. માતુ-
 અર્થાત્ ધણું. દક્ષક-દક્ષ-ડાહ્યા ! ચક્ષુ ઇ-અથવા વૃદ્ધો ચક્ષુ ઢાળે છે તે
 જોઈને તું વૃદ્ધપણું સમજ્યો છે ?

૨૪ પણ નહિ, તે વૃદ્ધ નથી: ના ઇ-સ્પષ્ટ છે. તું ઇ-તું રાડે-
 રાહમાં-વાહમાં (મારું માન). વધૂ-ઘી. પળિયું-પળિયાંથી ધોળું થઈ
 ગયું. જગતી-જગતમાં અથવા પૃથ્વીમાં.

વર વૃદ્ધ ભણો એ, ગુણી ગણો એ, વૃદ્ધતણો એ, વૃદ્ધ ખરો,
 પ્રતિહાર અમારું, સુણ્ય આ વારું, સત્ય ઉચારું, ભવયૌ તરો. ૨૫
 બંદીને માટે, આવ્યા ઘાટે, ખેસું પાટે, કરો સેવા,
 જે સુવરણમાળા, ધરતા મા'લ્યા, તે ન નિહાળ્યા, તપ કેવા !
 આગમ આ વારું, તપને મારું, ચિત્તયૌ ચારું, જઈ કે'ન્ને,
 જો વાદ્યૌ વહું હું, કદી નવ અકું હું, બંધન પકું હું, સુખ ગ્રેન્ને. ૨૬
 બંદીને છતું, વસતું વીત્યું, છતમાં છીત્યું, નાવ ભલું,
 અતિશે અમુઝાશે, વિપ્ર ન વા'શે, સળગી જશે સત્ય કળું;
 (હું) મંડપમાં જતાં, સહુ ગભરાતાં, જોશે માતાં, મૂઢ થયાં,
 બાળક કે' વૃદ્ધા, થાશે શ્રદ્ધા, હારે બદ્ધા, વેણુ કલ્યાં. ૨૭
 મંડપરક્ષક કે', પારખું તું દે, મંત્ર નિગમ લે, મુખપાઠે,
 પ્રતિપાદન કીજે, મન જ્યમ રીજે, પ્રહયૌ ભીજે, બ્રમ ગાઠે;
 અધિકપણું કર્મે, ભાખો શર્મે, જાણું ધર્મે, વિજ વૃદ્ધા,
 ભણ્ય તું વર વાણી, સ્વરને તાણી, પાણી જાણી, ધરું શ્રદ્ધા. ૨૮

૨૫ ત્યારે વૃદ્ધ કોને કહેવો ? સાંગોપાંગે ઇ—જે સાંગોપાંગ (અંગ અને ઉપાંગ સહિત—અર્થાત્ સંપૂર્ણ) વેદાંગોમાં અને શાસ્ત્રોનાં અંગોમાં પૂર્ણ હોય.

૨૬ ખેસું ઇ—તેની સેવા કરીને પછી નિરાંતે બેસીશ. (વક્રોક્તિ).
 આગમ—આગમન.

૨૭ વસતું—કષ્ટ (ખીજ લોકાનું). અથવા બ્રાહ્મણોરૂપી નાવ બંદીરૂપી ખડકમાં અથગાદને ભાગી જતું હતું તે વસતું (બંદીરૂપી ખડકની જગા) વીતી ગયું અને હવે તો સુખસંપત્તિરૂપી છતમાં તે ભલું નાવ છીત્યું છે ! માતાં—પુષ્ટ થયેલાં—અર્થાત્ વૃદ્ધ.

૨૮ મંત્ર ઇ—નિગમ (વેદનો) મંત્ર મુખ પાઠે લે (બોલ). શું પ્રતિપાદન કરું ? તે કહે છે; અધિક ઇ—કર્મમાં અધિકપણું છે—કર્મ કરવાં એ શ્રેયસ્કર છે એમ પ્રતિપાદન કરો. શર્મે—શાંતિથી. જાણું ઇ—તો હું દિજા ! હું તને ધર્મવડે વૃદ્ધ જાણું. પાણી—સામર્થ્ય—તત્વ.

શ્લોક.

પ્રતિહારી સુણો, નિગમ ગમ કેવી વદું અમો,	
પછે જાશે તેડી, વૃપમણિ ભણી ભાવયો તમો;	
અને લોહી શુક્રે, જન જગતમાં દેવ દનુ કે',	
હવે એ બે શેણે, કરી નિપજ્યાં જહ મનુ કે'.	૨૯
થયાં અન્ન તે તો, ઉદર વિચ ક્ષાલી ફૂલો રહ્યાં,	
તદા ધાન્યો શેણે, કરી ઉપજ્યાં નેઈ શું કહ્યાં;	
થયાં તે વૃષ્ટિએ, મુનિગણ ભણે ગ્રંથ પથમાં,	
વધે વૃષ્ટિ શેણે, જનમન રિઝે ભૂમિ રથમાં.	૩૦
વધે યજ્ઞ એ તો, જલદ જલદી આગમ કહે,	
તદા યજ્ઞો શાધી, દિવસ નિશિ માંહે વધી રહે;	
વધે યજ્ઞો પૂજ્યે, કરમરૂપ વ્યાપારથી સદા,	
પ્રવૃત્તે છે કર્મે, નિગમથકો જાણો સરવદા.	૩૧
તદા વેદો શેણે, કરી નિપજ્યા તોહ કહિયે,	
પરબ્રહ્મે જાણો, નિગમ નિપજ્યા આર ચહિયે;	
મળે તે યજ્ઞેથી, સરવગત સર્વેશ્વર પ્રભુ,	
ભજે તેને ભાવે, વર કરમ યોગે લહો વિભુ.	૩૨

૨૯ શ્લોક—શિખરિણી. પ્રતિહારીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કર્મનું પ્રતિ-
પાદન કરવા દેહની ઉત્પત્તિ વર્ણવે કારણ પરંપરા બતાવે છે. અને ૪૦—
૨૫૮ છે. એ બે—લોહી અને શુક્ર (વીર્ય).

૩૧ જલદ—મેઘ. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, “ અન્નાદ્રવંતિભૂતાનિ
પર્જન્યાદન્નસંભવઃ યજ્ઞાદ્રવતિપર્જન્યોયજ્ઞઃકર્મસમુદ્રવઃ ॥ કર્મત્રણોદ્રવંતિદ્વિબ્રહ્માક્ષર
સમુદ્રવં ૪૦ ” અર્થ “ અન્નથી પ્રાણીમાત્ર (દેહધારી) ઉપજે છે; અન્ન

યન્ને કેવો બોલે, તવ નર્મો ભણે રક્ષક તદા,
મહામોટા મુનિ, થયું થયું હવે એટલું કદા;
અહો ભૂમિદેવા, જદપિ મખમાં નમ્ર સુધર્મો રે,
તથાપિ હું જાઉં, નરપતિ કને બોલીશ ધીરે. ૩૩
યદા તું નાનો છે, તદપિ ગુણથી મોટમણે,
નકી લાગે પાત્રે, જનક ૪૫ તારા ગુણ ગણે;
પરંતુ બંદીથી, વર વિજયો કેવો જઈ બણે,
ન તે હું બોલું જો, ભરમ મનમાંહે ભણબણે. ૩૪

રાગ ચાલતો.

વદો એવું ચાલ્યો, જતાં માલ્યો, સંશય ટાળ્યો, જવ મનનો,
જઈ ૪૫ની પાસે, પ્રાર્થુ પ્રકાશે, બોલ્યો આશે, સુખો તનનો;
બે પ્રાક્ષણ આવ્યા, અતિ સુહાવ્યા, તન મન લાવ્યા, લોકોને,
શા વેદ ભણે છે ! વૃદ્ધ બણે છે ! કષ્ટ હણે છે, શોકોને. ૩૫
અતિ લોક વખાણે, શ્રેષ્ઠ પ્રમાણે, મોટા માને, બે ભાઈ,
તે ધારે મળવા, બંદી કળવા, વાદશુ વળવા, વર રાઈ;
વામન શશિ બે એ, આવ્યા કે એ, હાહું નહિ જો એ, મૂઠ મતિ,
દાનેશ્વરો ભાજો, ચરણ પખાજો, જશ અન્નવાજો, ગૂઢ ગતિ. ૩૬

વૃષ્ટિથી ઉપજે છે; વૃષ્ટિ યજ્ઞથી થાય છે; યજ્ઞ કર્મથી થાયછે; કર્મ વેદથી થાય છે, વેદ અક્ષરબ્રહ્મથી ઉપજ્યા છે; વગેરે.” ઉપસંહાર કરે છે: બંને ઇ—
૨૫૯ છે.

૩૩ યન્ને ઇ—અષ્ટાવક ૬૭ પોતાનું વ્યાખ્યાન આગળ ચલાવે છે એટલામાં ‘ યન્ને કેવો ’ એટલું બોલતાંજ તેને વચમાંથી પ્રતિહાર અટકાવીને કહે છે: શું કહે છે ? મહા ઇ—૨૫૯ છે. સુધી—સારી બુદ્ધિના.

મળવા નવ ધારો, તેહ ઉચારો, કહું સીધારો, જુગતી કરી,
 કીંતુ, મુનિ મોટા, ન લલ્યા જોટા, વહું કયમ ખોટા, ચંદ્ર હરિ;
 જય જય કહી રે'તો, નૃપવર ચેત્યો, આવ્યો એ તો, મોઢ ભર્યો,
 બંદી બોલાવ્યો, વાડવ આવ્યો, વક્રી કા'વ્યો, ગુણુ ધર્યો. ૩૭
 તુજને એ જીતે, રૂડી રીતે, નયની નીતે, આજ નકી,
 વય છે અતિ નાની, મોટો જ્ઞાની, પ્રથમ પિછાની, ભાખું વક્રી;
 બંદી કે' એવું, બોલો કેવું, દાવથી દેવું, હરવીને,
 પ્રજ્ઞા જો આવે, દાવ ન ફાવે, જીતી ન જાવે, ધરવીને. ૩૮
 જોશોજી જાતે, હારી જાતે, વક્રી વાતે, ધરું કેવો,
 રમશ્રુ કર ધાર્યો, વળી ખુખાર્યો, દિજ જળ ભાર્યો, નૃપ લે'વો;
 તવ જનકવિદેહી, થાય ઉજેહી, હરખ્યા બેહી, તાળી ગ્રહી,
 હાર્યા તે ભૂલ્યા, ફાગટ ફૂલ્યા, દેહથી ફૂલ્યા, વાત વહી. ૩૯
 કયમ નવ ભૂલાયે, દિજને વા'ચે, જીતી જાયે, બંદી બળી,
 નૃપ બોલ્યા લાવો, મુખ ઉપજાવો, વે'લા આવો, સાથ વળી;
 (હવે) એ વાત વિસામું, બંને સામું, શિર જઘ નામું, શ્રોતા રે,
 દૃઢ મનનો ભાણો, મામો શાણો, કોધ્યા જાણો, વક્તા રે. ૪૦

૩૭ હરિ—વામન. બંદીને રાગ કહે છે: વાડવ ઈન્—જે અષ્ટાવક
 નામે કહેવાય છે તે વાડવ (વિપ્ર) આવ્યો છે.

૩૮ નયની નીતે—ન્યાયની નીતિથી. દેવું-દેહ. ધરવીને—મારા પ્રશ્નના
 જિતર આપો મને તૃપ્ત કરીને.

૩૯ વાતે—વાદરૂપી વાતમાં. ધરું—પકડું. અર્થાત્ હરાવું. રમશ્રુ—મૂછે.
 દિજ ઈન્—હે નૃપ ! દિજ (અષ્ટાવક)ને જળમાં ભાર્યો—અર્થાત્ દૂધાડયો
 એમજ જાણવું. બેહી—બેઠ (જનક અને બંદી). કવિ કહે છે: હાર્યા
 ઈન્—જનક પ્રથમ અષ્ટાવકની સાથે વાદમાં હાર્યા હતા તે ભૂલી ગયા,
 તથા દેહ પણ તેને અર્પણ કરીને બોધ બેઠા હતા તે વાત પણ વહી ગઈ !

૪૦ નૃપ બોલ્યા—(પ્રતિહારી પ્રતિ). લાવો—(અષ્ટાવકને). બન્ને
 (અષ્ટાવક અને શ્રવેતકેતુ). વાદમાં હરાવીને બંદી ખૂસારી દે છે એમ જા-

કરોને ઉધામા, થઇને સામા, વઢતા મામા, મુખ ખોલી,
 રે વઢી દૂડા, વાદ ન રૂડા, જાણો જૂડયા, જળ છોળી;
 ધન કાજે લાવી, પ્રાણ હરાવી, જાય તું ફાવી, મૂઢમતિ !
 હું પ્રથમ ન ચેત્યો, વિષ છે એ તો, ગુણો મન ગ્રે'તો, ગૂઢગતિ. ૪૧
 ખોળેથી ઉડાડ્યો, દાવ તિ વાડ્યો, ધરાણી ઘાડ્યો, સંતાપે,
 મરવાની વેળા, થાય ન મેળા, ક્યમ થઈ ભેળા, માખાપે;
 માઈ જે માને, ધનને ધાને, વિસરી ધાને, ગુણ ગણું,
 નહિ તુજને દૂલું, દીન થઈ ઊલું, ગુણમાં લુલું, સત્ય ભણું. ૪૨
 એવે પ્રતિહારો, અર્થજ સારી, આવ્યો બા'રી, કે' ચાલો,
 બંદીને જીતો, કે ભવ વીતો, સાથી બી'તો, નવ ભાજો;
 વઢી કે' વસમું, થાય સહુ સમું, ખાલ્યે ન ગમું, તું મામા,
 ચૂપ થઈ રૈ'જને, ભય શો તુજને, મારે મુજને, વૃપ આમાં. ૪૩
 ગૂઢ જઈ સંદેશો, મારો કે'શો, મુશો લે'શો, કે જીત્યો,
 ભણીને ઇમ ચાલ્યો, મનથી મા'લ્યો, વૃપ વર ભાજ્યો, તજિ ભીત્યો;
 આર્શિવાદો દે, સુખી રો' કે', ચાતુર ચોકે, રૂપ લહી !
 શું કે'તો આવી, તાપ શમાવી, ભણું જે ભાવિ, બુદ્ધિ રહી. ૪૪

જીને ગભરાયલા શ્વેતકેતુની સ્થિતિ વર્ણવવાનો ઉપક્રમ કરે છે: ૬૬ છં—
 ૨૫૪ છે.

૪૧ જળ છોળી—જળની છોળમાં. ૪૨ તિ—તે. ધનને ઈં—પાછલું
 વૈર વિસરીને વાદ કરવાનો પડ્યો મૂકીને માત્ર ધનનેજ લેઈ વિદાય થા. દીન
 ઈં—તારા આગળ દીન થઇને ઊભો રહીશ.

૪૩ ભવ વીતો—જન્મ પૂરો કરો—અર્થાત્ દુઃખો. સાથી—શ્વેતકેતુ.
 આમાં—આ વાદમાં (હારવાથી). ૪૪ ચાતુર—(સભાસદો). ભાવિ-
 હવે પછી થવાનું છે તે. બુદ્ધિ છં—મારી ઝેટલી બુદ્ધિ રહી છે તે પ્રમાણે
 કહું છું.

શ્લોક.

હે શ્રેષ્ઠ વંશ જનકે, સુવિદેહી રાજા,
હે ચક્રવર્તિ સુગુણી નર માંહી માઝા,
જેવો યયાતિ વૃષભાં, મતિશાલી રાજે—
યજ્ઞો કર્યા વિચ તશો, સુવિદેહી આજે. ૪૫

હે રાય આપ મખમાં, બની વાદી બંદી,
બૂરાડી દય કિજને, મતિ જેની મંદી;
સા'ચે વસે અનુચરો, વૃષતિ તમારા,
નિઃશંક વૃદ્ધ હણતાં, કયમ ના નિવાર્યા ? ૪૬

સુંણ્યો પુરે જનકને, અપરાધ થાતો,
આવ્યો વિવાદ કરવા, વૃષ હું તદા તો;
અદ્વૈત પ્રભુ સત્ય છે, મુખથી ભાણું હું,
ક્યાં તે ગયો રજ જશો, મહતા ગણું તું. ૪૭
મેળાપ આપ કરી દો, પછી શું થાય,
નક્ષત્ર સૂર્ય લહીને, અતિશે છવાયે;

તેવી ગતિ મતિવરા, કરું બંદી કેરી,
રે તો ગણો સદ્ગુણ આ, પુરકેરી ફરી. ૪૮

શ્લોક.

તદા ઊડી રાજા સુઅર્ધ્યેયો પૂજે, ધરી પાદ પાસે પદાને ધુએ,
પછે બોલતો રાય બે હાથ જોડી, સભા સર્વ એકી ટસે તે જુએ;

૪૫ શ્લોક—વસંતતિલકા. અષ્ટાવક આશિર્વાદ આપે છે: હે ઈ—
સ્પષ્ટ છે. વંશ જનકે—જનકવંશમાં. યજ્ઞો કર્યા વિચ—યજ્ઞો કરવામાં.
૪૬ મખ—યજ્ઞ.

૪૭ ક્યાં ઈ—જેની તું મહતા ગણે છે એવો રજ જેવો (ક્ષુદ્ર) તે—
બંદી ક્યાં ગયો ? ૪૮ નક્ષત્ર—તારા.

અરે બાળ નાના ન બંદી લલો તેં, બળે બુદ્ધિએ સંશયો ને બુએ,
વદે જેમ બંદીતણા જીતનારો, તથું શું વદે આપરે તું રૂએ. ૪૯
અસંખ્યાત આવ્યા મહાદેવ જેવા, મુખે વેદશાસ્ત્રો લલાં ને લાણે,
જશા સૂર્ય દેખી બને સર્વ તારા, કર્યા તેહ તેવા તને તે ગણે ?
મદાન્મત પ્રભા જશા પ્રભ આવ્યા, વિવાદ વહ્યા તે નિહાળો પણે,
મહાકુંડ મોટો જળે આ ભર્યો છે, હણે વાદમાં બંદી કુંદી બણે. ૫૦

શ્લોક.

વક્રી વદે જગતમાં, જશ જામી જશે,
વર્ષે વધુ નહિ લાણી, જન કીર્તિ ગાશે;
હત્યા વધે નરકમાં, નૃપ ! બંદી બૂડે,
પાણી ભર્યું લહી નહીં, મન મારું ઊડે. ૫૧
બંદીજને નવ લલ્યા, મુનિ મુજ જેવા,
પંચાનને નિરખ્યા, અજરૂપ મેવા !
ના મેઘની ગરજના, સુણી મૂઠ એણે,
આને અમો મળી ગયા, મુધર્યુંજ તેણે ! ૫૨
વાદ વહી જડ જશે, કરી દઈ આને,
સૂતા સમોવડ બને, સહુ દેખી લાને;

૪૯ શ્લોક—વર્ણવાદેશ્વરી. ૫૦ જળનો કુંડ બતાવીને કહે છે: પણે
૪૦—૨૫૪ છે.

૫૧ શ્લોક—વસંતતિલકા. અષ્ટાવક કહે છે કે મને તો જીતવામાં
તેમ હારવામાં બંને પ્રકારે લાભ છે. શો લાભ છે તે બતાવે છે: જશ ૪૦—
૨૫૪ છે. વર્ષે ૪૦—વર્ષમાં વધુ (વધારે) નહિ અર્થાત્ નાના બાળકને
બંદીએ જીતીને ડૂંગાડ્યો ! એમ કહીને મારી તો લોકો કીર્તિ ગાશે. ત્યારે
બંદીનું શું થશે ? હત્યા ૪૦—૨૫૪ છે. તમે જળનો ભરેલો કુંડ બતાવો
છો તેથી મને ભય લાગતો નથી તે કહે છે: પાણી ૪૦—૨૫૪ છે. ૫૨
પંચાનને—સિંહ. અજ—અકરો.

હારું અમો વસું જળે, નહિ વાર લાગે,
 જો હાર એની થઈ તો, નહીં નાખ્ય આગ્યે. ૫૩
 ચક્રો જદા શકટનાં, દ્વય રાય ! ભાગે,
 ચાલે ન તે ત્યમ બને, વદલું શું આગે;
 તારા મળ્યા રવિ નહીં, મળિયા અમોશા,
 બંદી બૂરાડું અગની, તૃપ્ત શે વમોશ્યા ! ૫૪

શ્લોક.

નથી દુઃખ કે આપદા કાંઈ મારે, પરંતુ વિચારે વસી આડ રે',
 ન વનિહુ વિષે બંદીને નાખવો મેં, જળે એહને તું ભલે ગાડ રે;
 ભલે થાય ગાડું ન એ માંહી આડું, જડત્વે બની ઝાડ કે પાડ રે',
 ન લેવાજ દેવા વસે એહ માંહી, નહીં આડ કે કાંઈ ઉગ્ગડ રે. ૫૫

૫૩ કેવો જડ ? સુતા ઈ—સૂતેલા (ઉંઘતા) પુરૂષના સમોવડ (બરોબર). અથવા સુતા (છોકરી) સમોવડ (જેવો). બંદીને જળમાં બચ નહિ હોય એમ ધારીને અથવા જળમાં સ્તંભી રહેવાની ક્રિયા બાણતો હશે એમ શંકા ધરીને બંદી હારે તો તેને અગ્નિમાં નાખવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવે છે: જો ઈ—સ્પષ્ટ છે.

૫૪ બંદીનું ગાડું અહીં અટકી પડશે એવી મતલબનું અણવક કહે છે: ચક્રો ઈ—સ્પષ્ટ છે. દ્વય—બે. શે વમોશ્યા—કેમ વિચાર કરો છો ?

૫૫ શ્લોક—વર્ણવાદેશ્વરી. શે વમોશ્યા ? તેના ઉત્તર જનક આપે છે: નથી ઈ—બંદીનું ગમે તે થાય તેમાં મારે કાંઈ દુઃખ કે આપદા નથી. પરંતુ મારા વિચારમાં એક આડ (અડચણ) વસી રહે છે. શી અડચણ છે તે કહે છે: ન ઈ—સ્પષ્ટ છે. ગાડ—દાટ—અર્થાત્ કુપ્રાડય. તું કહે છે કે બંદીનું ગાડું ભાગી પડશે તો: ભલે ઈ—ભલે, એનું ગાડું (એવું) થાય. તું કહે છે કે બંદી જડ બનશે તો: જડાવે ઈ—ભલે એ જડત્વે (જડપણમાં) બનીને (આવીને) ઝાડ કે પહાડ થઈને રહે ! ઉગ્ગડ—તુકસાન.

શ્લોક.

વક્રી જાણે નૃપમણિ, નહિ એજ રીતિ,
વાદી વઢે મનગમી, કરીનેજ નીતિ;
કો' શું દિલે દુખ વસે, ધરતા ન ભીતિ,
બંદી હણે મુનિ મહા, કરતા ન ભીતિ. ૫૬
આ નીતિ કયાંહિ શિખિયા, નરદેવ ! ભાષો,
આગે વિવાદ વસમાં, બનિયા ન લાષો ?
શું ત્યાં હતા તમ જશા, વગિયા નૃપાણો ?
રે ધિક ધિક જિતવું, અધુના નિવારો ! ૫૭

શ્લોક.

ભૂસુરો શે કરતો નૃપને દુખી, થા સુખી તું અગની વિચ નાખી,
જીતતાણી નવ આશ જરા કર, પાશ ન પૂર્ણ બને મતિ પાખી;
બાળ ગણે નહિ બંદો મહાબળી, સત્ય શિખામાણ મુખચો ભાખી,
શે બકવા કરતાં ન હરે રતિ, જાણ્ય તું ચોટ ચતુરની આખી ! ૫૮

૫૬ શ્લોક—વસંતતિલકા. નીતિ—પ્રતિજ્ઞા—સરત. એમ છતાં તમે મારી પ્રતિજ્ઞામાં પ્રીતિ કેમ ધરતા નથી ? એમ વક્રી પૂછે છે: કો' ઇ—સ્પષ્ટ છે. બંદી ઇ—અને બંદી મહામુનિઓને હણે છે તેમાં ભીતિ કેમ ધરતા નથી ?

૫૭ અધુના ઇ—પણે અધુના (હમણા) તો એવો પક્ષપાત નિવારો નહીં કરો).

૫૮ શ્લોક—દંડવિજય. અષ્ટાવક જનકને ઠપકો આપે છે તે જોઈને અષ્ટાવકે ન ઓળખેલો બંદી તેને (અષ્ટાવકને) કહે છે: ભૂસુરો ઇ—સ્પષ્ટ છે. કેમ જીતવાની આશા ન કરે ? એમ કહીશ તો: પાશ ઇ—યુદ્ધ વિના વાદીને જીતવાનો પૂરો પાશ બનતો નથી.

આ જળઆરૂઠ મુનિ બન્યા અતિ, નામ નિશાન ન તેહતું દીકું,
 આ બળ વાદ વિષે નહિ જાણીશ, નામ પિતાતાણું જાણ્યું તું નીકયું;
 આ પળ મૃત્યુતાણી મનમાં ધર, સાગરમાં ગળિયું તનમીકું,
 આ છળ છે નહિ જાણ્યું તું બાળક, આ બળ બુદ્ધિતાણું મહામીકું. ૫૯

શ્લોક.

વક્રી કહે જનકને, નવ વ્યર્થ બોલું,
 બંદી બતાવ્યું મુજને, તુલના હું તોલું;
 આ ઉગ્ર સેન સરખા, મળિયા ભૂપાળો,
 જાણું ન બંદી વસતો, કહ્યો કૃત્ય કાળો. ૬૦
 જો જાણું બંદી નૃપ હું, સુ સભાની મધ્યે,
 આખેટરૂપ થઈને, ગ્રહું હંસ વધ્યે;
 જો તેહ વાદ કરવા, નવ ચિત્ત ધારે,
 હાર્યો ભણે નૃપ તદા, નવ કાંઈ મારે. ૬૧

શ્લોક

સુણી વેણુ વક્રીતણાં રાય ભાળે, વદે બંદી તેને નિવારી તદા,
 તમે બાળ તેથી કહો કાંઈ પૂછું, પછે મૃત્યુમાં સંચરો મા'મુદા;

૫૯ જળઆરૂઠ—જળમાં અસ્વાર થયેલા—અર્થાત્ ડૂબેલા. આ બળ
 ઇં—વાદમાં મારું આવુંજ બળ છે એમ ન જાણીશ. અથવા તારું આ
 બળ વાદમાં ટકશે એમ ન જાણીશ. તનમીકું—શરીરરૂપી લવણ. છળ નથી
 ત્યારે શું છે? તે કહે છે: આ બળ ઇં—આ તો બુદ્ધિનું મહામીકું બળ છે.

૬૦ શ્લોક—વસંતતિલકા. પોતાની સાથે બોલનાર બંદીને ઓળખ્યા
 વિના અષ્ટાવક્ર જનકને કહે છે: વક્રી ઇં—રૂપ છે. ઉગ્ર—અતિક્રોધી.
 સેન(શ્વેન)—બાળપક્ષી. અથવા ઉગ્ર (બયાનક) છે સેના જેમની એવા
 રાજા સરખા રાજાઓ. કૃત્ય કાળો—કાળા કૃત્યવાળો.

૬૧ આખેટ ઇં—આખેટ (શિકારી)રૂપ થઈને તેના હંસ (પ્રાણ)
 વધ્યે (વધકરવા યોગ્ય શિકારમાં) ગ્રહું (લેઉં). અર્થાત્ તેને મારી ના-

ન બંદીતણું રૂપ જોવાય જાણો, ન બોલાય સાચું તમોથી કહા,
કરું પ્રશ્ન તે કો' પછે બંદી બોલે, ડરું થાય હત્યા ન છૂટે સદા. ૬૨

શ્લોક.

બૂલ્યા હુલ્યા તન ધને, વિસર્થા શું આજે,

બોલો વળી મન ગમે, પછી બંદો લાગે !

પૂછો ન વાર કરવી, વપતિ તમારે,

સંશે' હણો મનતાણા, સુખ છે અમારે ! !

૬૩

શ્લોક.

અષ્ટાવક કહો તમે પૂછું અમે, પ્રત્યેક પ્રશ્નના રૂડા,

છે સંખ્યા ત્રીશ ત્રીશ બાર મહિને, જાણો ન કાંઈ ઉંડા;

ખુ. અથવા હંસ (એ નામનો પક્ષી) વધ્યે બ્રહ્મ—અર્થાત્ મારું. નવ
ઈ૦—તો મારે કાંઈ નથી ! માત્ર તેને ' હાંસો ' એમ રાજ કહે.

૬૨ શ્લોક—વર્ણવાધેશ્વરી. વહે ઇ૦—અષ્ટાવકનાં વચન સાંભળી કોપી
અથેલો બંદી વહે (બોલવાનું કરે છે) તેને નિવારીને, તમે બાળક છો તેથી
તમને એકાએક બંદી સરખાની જોડે મૃત્યુની સરત કરતાં અટકાવવા માટે
તમારી યોગ્યતાની મારે પ્રથમ પરીક્ષા કરવી જોઈએ, એવા વિચારથી રાજ
અષ્ટાવકને કહે છે: તમો ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. પછે ઇ૦—પછી (એ પ્રશ્નના
ઉત્તર આપી તમારી યોગ્યતાની ખાતરી આપીને) મૃત્યુમાં (મૃત્યુરૂપી સ-
રતમાં) માંમુદા (મોટા હર્ષથી) સંચરો. તમે કહો છો કે બંદી બતાવો,
તો: ન ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. એમ કરવાનું તમારે શું કારણ છે ? એમ કહેશે
તો: ડરું ઇ૦—કદા (કોઈ વખત પણ) ન છૂટે એવી હલો (તમોને ડૂબા-
ડવાથી થયેલી બ્રહ્મહત્યા) થાય તેથી ડરું છું.

૬૩ શ્લોક—વસંતતિલકા. જાનકા ઉત્તરનો અષ્ટાવક પ્રત્યુત્તર આપતાં
તેને પ્રથમ પોતે હરાવ્યો હતો તે સંભારી આપે છે: બૂલ્યા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે.
લાજે—(વાદમાં હારવાથી). અપલાતિશયોક્તિ.

તે સંવત્સર સૌર કે' જન સહુ, ચાંદ્રે કશો ભેદ છે,
 પૂર્ણિમા દશ બે અમાસ પણ છે, બારે કહી વેદ છે. ૬૪
 કે' સંવત્સર સાવનેજ ત્રણમેં, સાઠે દિનો થાય છે,
 એવાં એ ત્રણ વર્ષ વઢી ગણવાં, કાળાદિએ જાય છે;
 જાણો તો રૂપ એહનું મુખ કહો, બૂદવ જો આપ છે,
 બંદીથી વઢશો ખરા કહું અમે, કે' આપ નામાપ છે. ૬૫
 પૂર્ણિમા દિન બાર જો વર્ણો ગણે, તેવી અમાવાસિયા,
 એ ચોવીશ વિધે ગણે ઋતુ છને, નાભોરૂપે છે ઇહાં;
 બારે માસ રૂપે ગણો મતિવરા, ભાગો ભણા આ સમે,
 આરા છે ત્રણસોજ સાઠ દિનના, રોજે ભમે ના શમે. ૬૬

૬૪ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. સૌર, સાવન અને ચાંદ્ર એવા ત્રણ પ્ર-
 કારના સંવત્સર વિષે જનક પ્રશ્ન કરે છે: છે ઈં—જે સંવત્સરમાં બાર મ-
 દિને પ્રત્યેક (સંક્રાંતિના) દિવસની ત્રીશ ત્રીશ દિવસની સંખ્યા છે તે સં-
 વત્સરને સહુ જન સૌરસંવત્સર કહે છે: એમાં તમે ઊંડા ઉતરશો નહિ—
 અર્થાત્ એટલાનોજ હું ઉતર માયું છું. ચાંદ્રે ઈં—ચાંદ્ર સંવત્સરમાં કશો
 (શો) ભેદ છે (તે કહું છું). તે ભેદ કહે છે: પૂર્ણિમા ઇં—તે સંવત્સરમાં
 દશ બે (બાર) પૂર્ણિમા અને અમાસ પણ બારે (બારજ) વેદમાં કહી છે.

૬૫ સાવન સંવત્સર કહે છે: કે' ઈં—જે સંવત્સરમાં ત્રણમેં
 અને સાઠે (સાઠ) દિનો થાય છે તેને સાવન સંવત્સર કહે છે. પ્રશ્ન કહે
 છે: જાણો ઇં—જો જાણો તો એ ત્રણ સંવત્સરયુક્ત કાળનું રૂપ કહો.
 અર્થાત્ કાળનું એવું રૂપ કયું કહ્યેલું છે કે જેમાં એ ત્રણ સંવત્સરનો
 સમાવેશ થઇ જાય ? નામાપ—માપી શકાયો નહિ એવા—અતિશય
 બુદ્ધિશાળી.

૬૬ શિશુભાર ચક્રમાં એ સર્વની વ્યવસ્થા છે એવો અષ્ટાવક ઉત્તર
 આપે છે: પૂર્ણિમા ઇં—પૂર્ણિમાના બાર દિન અને તેવી (બાર) અમાવા-
 સ્યા મળીને ચોવીશ થાય છે. એ ચોવીશમાં છ ઋતુઓ ગણાય છે. અર્થાત્ ચ-
 ક્રની નાભિ (વચસી નાર્ડી)ના છ ભાગ કરીને તે પ્રત્યેક ભાગમાં બે પૂર્ણિમા અને

એવું ને શિશુમાર ચક્ર વૃપ છે, રક્ષો તમોને સદા,
એવો આશિરવાદ વહી વદતો, રાજ પૂછે શું યદા;
પૂછે તે સહુ આજ ભાષું ભાશો, હારો તમે સર્વદા,
શે ના બાંદો બતાવતા મતિવરા, છતે ન તે તો કદા. ૬૭

ઘોડી પેઠ ગતિ કરે સુરરથે, રથેના સમું શું પડે ?
એવા ગર્ભ ધરે મુનિ કવાણુ કો', તો બાંદો આને જડે;
તે ગર્ભો પ્રસવે વદા કયો રીતે, બોલ્યે ન ડોલ્યે સરે,
જે ગુચાવ જરાતરા જળ વિષે, નાખે ન બાંદો ડરે. ૬૮
છે બાંને વીજળી તથા ગરજના, કેરા સુગર્ભો ભલા,
વાયુ સારથિ રૂપ મેઘ ધરતો, વર્ષા પ્રસૂતે કળ્યા;

બે અમાત્યાસ્યા સમજવી. એટલે ચાંદ્ર સંવત્સર એ શિશુમાર ચક્રની નાભિ છે. ચક્રનાં પૂઠિયાંને ઉદ્દેશીને કહે છે; બાર ધૃ—હે મતિવરા ! (ઘોડી બુદ્ધિવાળા—જનક !) આ સમે (હમણા) તમે બારે માસ રૂપે ભલા ભાગો (પૂઠિયાના) ગણો. અર્થાત્ સૌર સંવત્સરની બાર સંક્રાંતિઓ એ શિશુમાર ચક્રના પૂઠિયાના બાર ભાગ છે. આરા ધૃ—સાવત સંવત્સરના ત્રણસો ને સાઠ દિનના શિશુમાર ચક્રના આરા છે, તે રોજે ભમે છે અને શમતા (વિરામતા) નથી.

૬૭ રાજને આશિર્વાદ આપે છે: એવું ધૃ—સ્પષ્ટ છે. ભવશો—શિવ સરખો. ૬૮ રાજ મેઘને ઉદ્દેશીને બીજો પ્રશ્ન કરે છે: ઘોડી ધૃ—સુરરથે (આકાશમાં) ઘોડીની પેઠે (ત્વરાથી) ગતિ કોણુ કરે છે ? અને રથેના સમું (બાજપક્ષીના જેવું—અર્થાત્ વેગમાં) શું પડે છે ? હે મુનિ ! એવા (ત્વરાવાળા તથા વેગવાળા) ગર્ભ કો (કોણુ) ધરે છે તે કહો. તે ધૃ—ગર્ભો કયો રીતે પ્રસવે છે—શા રૂપે પ્રસૂત થાય છે તે વદા. બોલ્યે ધૃ—એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ વચન બોલ્યે સરે (કાર્ય થાય) પણ ડોલ્યે (‘ હું નથી જાણતો ’ એમ માથું ધુણાવ્યે) ન સરે. ઉત્તર ન અપાય તો શું થશે ? જો ધૃ—સ્પષ્ટ છે. ગુચાવ—ગુચાઓ.

કે છે દુઃખ તથા કુમૃત્યુ નૃપતિ ! વાયુ રૂપી સારથી,
 ધારે છે મન તેહ ગર્ભ વસમા, જાતે થઈને રથી. ૬૯
 જેઓ થાય પ્રસૂતને મન રૂપે, જાણેા વિદેહી તમે,
 તેઓ પ્રાપ્ત ન થાવ રાય તમને, કે શક ઘેરે ક્યમે;
 એવાં રૂપ ભણ્યાં અમે દ્વય ભણાં, બાકી ન રાખી જરી,
 પૂછો પ્રશ્ન વળી ગમે મન વિષે, શંકા કરીને પરિ. ૭૦

૬૯ અષ્ટાવક ઉત્તર આપે છે: છે ઈન્દ્રિય-વીજળી ત્વરાથી ગતિ કરે છે અને ગર્ભના બાળના જેવા સસવાટા સાથે પડે છે. વીજળી અને ગર્ભના કરા (રૂપી) ભલા સુ ગર્ભો વાયુ જેને સારથી રૂપ છે એવો મેઘ ધરે છે. અને તે ગર્ભ વર્ષા રૂપી પ્રસૂત (પ્રસૂતિ) થવાથી કળ્યા (માં આવે છે). એજ પ્રશ્નનો અષ્ટાવક વળી બીજી રીતે ઉત્તર કરે છે: કે' છે ઈન્દ્રિય-નૃપતિ ! વાયુ રૂપી સારથી (અર્થાત્ વાયુની પેઠે અચળ ગતિવાળું) મન, જેને દુઃખ અને કુમૃત્યુ કહે છે તે રૂપી વસમા ગર્ભ ધારે છે. અથવા વાયુ (પ્રાણ વાયુ) એ સારથી છે અને મન રથી (રથમાં બેસનાર) છે, તે મન દુઃખ અને મૃત્યુરૂપી ગર્ભ ધરે છે. સંકલ્પાત્મક મનમાંથી દુઃખ અને મૃત્યુની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે.

૭૦ જેઓ ઈન્દ્રિય-એ દુઃખ અને મૃત્યુ મનમાંથી મનરૂપે પ્રસૂત થાય છે. અર્થાત્ જેમ વીજળી અને ગર્ભના એ વર્ષારૂપ પ્રસૂતિનાં ચિન્હ છે તેમ દુઃખ અને મૃત્યુ એ મનરૂપી પ્રસૂતિનાં ચિન્હ છે. “આત્માવૈજાયતેપુત્રઃ-પોતેજ પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ” એ વચન પ્રમાણે જળરૂપ મેઘમાંથી જળરૂપ વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન છે અને સંકલ્પરૂપ મનમાંથી સંકલ્પરૂપ મન ઉત્પન્ન છે. જે સંકલ્પાત્મક મનનો નાશ થાય તો દુઃખ અને મૃત્યુરૂપી સંસૃતિનાં ચિન્હ પણ નાશ પામે, કેમકે સધળા જગતનું કારણ સંકલ્પાત્મક મન છે, એમ બ્રહ્મવિદ્યાના ગ્રંથોમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. ‘અષ્ટાવક ઉત્તર-રૂપે આશિર્વાદ આપે છે: તેઓ ઈન્દ્રિય-રથ ! તેઓ (દુઃખ અને મૃત્યુ) તમને પ્રાપ્ત થાવ (થાઓ) નહિ; તમને તો પ્રાપ્ત નજ થાઓ પણ તે અતિશય ત્રાસ દાયક હોવાથી તમારા શત્રુને પણ પ્રાપ્ત ન થાઓ, એમ

કો' નિદ્રા વિચ કોણુ નેત્ર ન મીચે ! જન્મે ન હાલે વદા !
 કોને છે ન હૃદ લાણુ મતિવરા ! જાણું મનીષે મદા;
 વેગે કો વધતું વદા મુનિ મહા ! ના અન્ય તેણું વધે !
 પ્રશ્નો આરતાણાજ ઉત્તર ઘણા, આખ્યે ન કાર્યો સધે. ૭૧
 મત્સ્યો હૃદ વિષે ન નેત્ર મિચતાં, પક્ષી ઈંડાં જન્મતાં,
 હાલે ના સ્થિર તે રહે નૃપમણિ, ભાળો તમે જન્મતાં;
 પા'ણાને ન હૃદ વિદહો નૃપતિ ! વેગે નદી જો વધે,
 એ છે ઉત્તર પ્રશ્નના વળો વદા, વાણી તમારી વધે. ૭૨
 ભાખ્યો ભૂપ, નહીં તમે નરમણિ, દેવેશ કે દેવ છો,
 મોટા વૃદ્ધ તમે અમે મન ગાણું, સાચા ગુરૂ સેવ છો;
 વાણીમાં નવ ભારતી હરવવા, ધારે તમોને કદા,
 આ બંદી મતિમાન મા'ન બની રે', જીતો જઈ સર્વદા. ૭૩

કહે છે: કે શત્રુ ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. ધેરે-ધેર. એવાં ત્રાસદાયક દુઃખ અને મરણ ઉપજવનારા બંદીને પિકાર છે, એવો એ આશિર્વાદનો ધ્વનિ છે. પરિ—દ્વર.

૭૧ જનક વળી ત્રીજો પ્રશ્ન સમુદાય કહે છે: કો' ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. જન્મે ઇન્દ્ર—જન્મે છતાં હાલતું કોણુ નથી ! જાણું ઇન્દ્ર—તો મનીષે (મનીષામાં—બુદ્ધિમાં) તમારા મદો (મદ) છે તેને હું જાણું (ખરા જાણું). વેગે ઇન્દ્ર—હે મહામુનિ ! વેગવડે કોણુ વધે છે ? એક પ્રશ્નના બાણા ઉત્તર ન આપતાં એકજ ઉત્તર આપવો એમ કહે છે: પ્રશ્નો ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. સધે—સિદ્ધ થાય. ૭૨ ઉત્તર આપે છે: મત્સ્યો ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. પા'ણાને—પૃથ્વરને.

૭૩ અષ્ટાવકે પોતાના પ્રશ્નોના તુરતાતુરત ઉત્તર આપ્યા તે જોઈ વિસ્મય પામેલો જનક તેની સ્તુતિ કરે છે: ભાખ્યો ઇન્દ્ર—ભૂપ ભાખ્યો (બોલ્યો) કે તમે નરમણિ (અર્થાત્ મનુષ્ય) નથી. સારે કોણુ છો ? દેવેશ ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. સાચા ઇન્દ્ર—તમે સાચા ગુરૂના સેવ (સેવા કરનાર) છો. અથવા તમે સા

તેં બંદી શું કહોડને જળવિષે, નાખ્યા ન રાખ્યા જરા,
 તેં દંદી થઇ કોઇને મૂંઢમતિ, રાખ્યા ન દાખ્યા ધરા;
 તેં ફંદીપાછું ફોગટે ફરી કર્યું, દાખ્યા ન પાખ્યા પરા,
 તેં મંદી કરી માન્ય બુદ્ધિ અધુના, પાખ્યા ન ચાખ્યા ઝરા. ૭૪
 છું તું ગર્વ ભયો, પરાન્ય કર્યો, કે' વારિ નાખું અલ્યા !
 ના બોલીશ અશું તું દ્વિપદપશુ, ના હું સમા કો મળ્યા !
 સૂકાએ સરિતા જશી પ્રલયમાં, વનિહ વધ્યાથી ભલી,
 તેવો શુષ્ક બને મને તન ધને, આજે અમોને મળી. ૭૫
 સૂંતેલો હરિ શો વિષે મુખ ભયો, જીવ્યા હલાવ્યા કરે,
 તેવો ચસુશ્રવા પગે હણી હવે, આ દહ શેણે ધરે !
 માર્યો બાપ અલ્યા શિરે પગ દઈ, નાખ્યો જળે તેં ખરે,
 નિએ આજ ડસું ખસું નહિ જરી, તારાથી વકી ડરે ! ૭૬

આ ગુરૂપ અને સેવ્ય-સેવા કરવા યોગ્યછો. ભારતી-સરસ્વતી. બંદીને બતાવે છે: આ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. મા'ન ઇ૦—મહાન બનીને રહે છે તે.

૭૪ અષ્ટાવક બંદીને ઝોળખીને તેને તિરસ્કારપૂર્વક સલકારે છે: તેં ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. જરા ઇ૦—જરાવાર પણ રાખ્યા (બચાવ્યા) નહિ ! દંદી—સામાવાળિયો. દાખ્યા ઇ૦—ધરા (પૃથ્વી) ઉપર દાખ્યા (દેખાડ્યા) નહિ ! એટલું કર્યું, છતાં પણ હજી તારો ચાલ તેં છોડી દીધો નથી, એમ કહી ઠપકો આપે છે: તેં ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. દાખ્યા ઇ૦—પણ તારા ફંદ તેં પરા (દૂર) ન પાખ્યા—કર્યા (પશુ—સ્વીકારવું, એ પરથી), પણ તે ફંદ અમને દાખ્યા—દેખાડ્યા ! તેં મંદી ઇ૦—તારી માન્ય બુદ્ધિ અધુના (હમણા) તેં મંદી (મંદ) કરી છે; કેમકે તેં (અમારી બુદ્ધિના) ઝરા પાખ્યા (સ્વીકાર્યા) કે ચાખ્યા (અનુભવ્યા) નથી !

૭૫ વારિ—પાણીમાં. પરાન્ય કરેલાને હું પાણીમાં નાખું એમ તું કહે છે. અશું—એવું. દ્વિપદપશુ—એ પગનો પશુ. શુષ્ક—સૂકો.

૭૬ હરિ શો-સિંહ સરખો. ચસુ:શ્રવા—સાપ. ડરે ?—અર્થાત્ નાજ ડરે.

અંદી સાંભળ વેણ દણ દુખનું, ગિરિ હણ્યો હાથથી,
 ને કે છે તું અલિષ્ટ ઇષ્ટ વપનો, તોયે ન રે' સાથથી;
 ભાગે કૃત્ય ફેડું ક્યે કર નખો, શો પર્વતે છેદ છે,
 જાણો કૃત્ય તમારું એવું અવળું, માઠું હવે મેદ છે ! ૭૭
 આ મૈનાક વિદેહી, બૂપ નગ સૌ, કો સાથી તેવા ભણે,
 વત્સોની અલિવર્દમાં ગણતરી, કો' કોણ ડાહ્યો ગણે ?
 હે યુધિષ્ઠિર ! એમ કોઈથી થઈને, રાજ ભણી જોઈને,
 અષ્ટાવક ભણે ગણે નહિ જરી, અંદીતાણી સોઈને. ૭૮
 છે મોટો સુરમાં પુરંદર જશો, ગંગા નદીમાં જશી,
 તેવા શ્રેષ્ઠ તમે સદા વપ વિષે, રો' એકરૂપે વશી;
 આજા દો હોણ અંદોને મુજથી, વાદે વહે આજથી,
 હારું હું જળમાં ડૂબું, છંતું જદા, અંદી ગ્રહું રાજથી. ૭૯
 બોલ્યો અંદોની સાથ પકી વળી ત્યાં, શોણે રહે શાંત તું,
 તું બોલે વદનેથી ઉત્તર દહં, આજે વિના પ્રાંત હું;

૭૭ દેણ દુઃખનું—દુઃખનું દેનાર. રે'—રહે—અચે. સાથથી—સાથી-
 એની સહાયથી. કૃત્ય—(ગિરિને હણવારૂપ). કર નખો—હાથ અને ન-
 ખ અથવા હાથના નખ. શો ઇ—પણ પર્વતમાં શો છેદ પડવાનો હતો ?
 માઠું ઇ—હવે તમારું મેદ (એ નામનો શરીરનો ધાતુ) હવે માઠું
 થયું (અગરકું) જાણો !

૭૮ ઉપમા અને દર્શાવથી અષ્ટાવક અંદોને પોતાનાથી હલકો વર્ણવી
 તિરસ્કાર કરે છે: આ ઇ—આ વિદેહી (જનક) રાજા મૈનાક (પર્વત)
 જેવો છે અને સહુ બીજા (તેના તામાના) બૂપ નગ (સાધારણ પર્વત)
 જેવા છે, તેવાને સાથી (અરોઅરિયા) કો (કોણ) ભણે ? વત્સો—વાછરડાં.
 અલિવર્દ—અજાદિયો. લોમશાક્રપિ કહે છે: હે ઇ—સ્પષ્ટ છે.

૭૯ અષ્ટાવક રાજાની સ્તુતિ કરી અંદી નાશી જાય તો તેને રાજાએ
 પકડી આપવો એવી માગણી કરે છે: છે ઇ—સ્પષ્ટ છે. પુરંદર—ઈંદ્ર.
 રાજથી—રાજ પાસેથી.

હું ખોલું વધ તું ઉત્તર અલ્યા, મૌને ન કાંઈ સરે,
 આ વનિહ ઝંગતો ગ્રહે અમુ નકી, છૂટે ન શે તું ડરે ? ૮૦
 આ બંદી ડરતો ન કોઈ દિનથી, શ્વાનો સમું ના ભસે,
 પૂછું હું કરય તું ઉત્તર અલ્યા, જો જ્ઞાન હૈયે વસે;
 કંપે છે અતિ શ્વેતકેતુ મુણતાં, વક્રી વદે ખોલો દે,
 આ વનિહ વિચ તું ગયો હોણમતિ, વાંકો સીધો ડોલો લે. ૮૧
 બંદી કે' મતિમાન ઉત્તર કરો, આ પ્રશ્ન મારાતણા,
 તો હું જાણું તમે ખરા દિનમણિ, ખોલ્યા વિષે ના માણા;
 બીજને પરકાશ અગ્નિ ભગ દે, બિજશી પોતે બણે,
 તેવો ખુદ્ધિ પ્રકાશ ઈંદ્રિય કરે, જાતે પ્રકાશી ગણે. ૮૨

૮૦ અમુ—પ્રાણ. છૂટે ઈં—તું છૂટવાનો નથી, મારે હવે તું શું
 ડરે છે ?

૮૧ બંદી ઉત્તર આપે છે: આ ઈં—સ્પષ્ટ છે. આ વાદરૂપી બયા-
 નક લઘાઈનો સમારંભ જોઈને શ્વેતકેતુની શી ગતિ યદ્ય તે વર્ણુ છે: કંપે
 છે ઈં—સ્પષ્ટ છે. અષ્ટાવક શ્વેતકેતુ તરફ ન જોતાં બંદીને પ્રશ્ન કરવા
 પ્રેરે છે: વક્રી ઈં—સ્પષ્ટ છે.

૮૨-૮૩ બંદી અષ્ટાવકને પ્રશ્નના ઉત્તર કરવાને પ્રેરે છે: બંદી ઈં—
 સ્પષ્ટ છે. ખુદ્ધિ એક તત્વ છે એમ પ્રતિપાદન કરતાં બંદી ખુદ્ધિનું સ્વરૂપ
 કથન કરે છે: બીજને ઈં—જેમ અગ્નિ અને ભગ (સૂર્ય) બીજને પ્રકાશ
 દે (આપે) છે અને પોતે પણ પ્રકાશી બને છે—સ્વયં પ્રકાશ છે, તેમજ
 ખુદ્ધિ પણ ઈંદ્રિયને પ્રકાશ કરે છે (ખુદ્ધિના યોગથી ઈંદ્રિયોમાં જાણવાની
 સત્તા આવે છે) અને જાતે (ખુદ્ધિ) પણ પ્રકાશી ગણે (છે). તમે કહેશો
 કે ખુદ્ધિ જેવાં બીજાં પણ તત્વ છે ત્યારે ખુદ્ધિનેજ શામાટે મુખ્ય તત્વ કહે-
 તું ? તેનું સમાધાન ઈંદ્રના દૃષ્ટાંતથી કરે છે: તે ઈં—જેમ ઈંદ્ર આપના
 (પોતાના) સહુ શત્રુઓને હણે છે તેમ તે ખુદ્ધિ પણ બીજે (ઠેકાણે) જે
 માપનાં (પરિમાણવાળાં) તત્વો વધાં છે તેવાં તત્વોને હણે છે, પણ ગણ-
 નીમાં ગણતી નથી. અર્થાત્ બીજાં બધાં તત્વોમાં ખુદ્ધિતત્વ શ્રેષ્ઠ છે. ખુદ્ધિ-
 તત્વની મુખ્યતાનું કારણ યમના દૃષ્ટાંતથી કહે છે: પાળે છે ઈં—જેમ યમ પિ-

તે બુદ્ધિ વર્ણી જેમ ઈંદ્ર હણતો શત્રુ સહુ આપના,
તેવાં તત્ત્વ હજી મતિ નવ ગણે, બીજે વધાં માપનાં;
પાળે છે યમ જેમ પિતૃ નિમથી, બુદ્ધિ તરી પાળતી,
પોષીને વિષયોથકી શરીરને, નિત્યેજ સંભાળતી. ૮૩

જે એવું વિષયી શરીર સુખીછે, તે તો મતિના વતી,
ઈંદ્રીને નિયમે ગ્રહે મતિ મહા, છે બુદ્ધિની શી ગતિ । ।
માટે જગત સ્વપ્નમાં મતિ રહી, તત્ત્વોરૂપે તો વશી,
સ્વપ્નમાં અતિ રૂપથી લહું અમે, તત્ત્વો અનેકે કરી । । ૮૪

તુએને નિયમથી પાળે છે (યમ પિતૃએનો રાજા છે. એ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે) તેમ બુદ્ધિ પણ શરીરને વિષયોથકી પોષીને પાળે છે, અને નિત્ય સંભાળે છે. અર્થાત્ શરીરાંતર્ગત બીજાં તત્ત્વો પોષ્ય છે અને બુદ્ધિ તેની પોષક છે માટે બુદ્ધિ બીજાં તત્ત્વો કરતાં મુખ્ય છે.

૮૪ શરીરનું સુખ પણ બુદ્ધિના આશ્રયરૂપે છે; જે ઇં—૨૫૫૪ છે. બુદ્ધિની મોટી શક્તિ વર્ણે છે: ઈંદ્રી ઇં—ઈંદ્રિયોને મહા (મોટી) મતિ નિયમે ગ્રહે—નિયમમાં રાખે છે. પોતે પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વનું સમર્થન કરવા માટે તેને વખાણે છે: જે ઇં—આહા । બુદ્ધિની શી ગતિ છે । । અર્થાત્ બુદ્ધિ કેવી ચમત્કારિક છે । । એવાં વખાણુ શામાટે કરે છે ? તે કહે છે: માટે ઇં—બુદ્ધિ એવી ચમત્કારિક ગતિવાળી છે માટે—જ તે જગત અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં તત્ત્વો રૂપે (મુખ્યતત્ત્વ રૂપે) વશી (રહી) છે. અથવા અનેક તત્ત્વો રૂપે બુદ્ધિજ પ્રતીત થાય છે. બુદ્ધિવાદીનું કહેવું એમ છે કે સૃષ્ટિમાં જે પદાર્થ માત્ર પ્રતીત થાય છે તે પદાર્થરૂપ થએલી બુદ્ધિનો પરિણામ છે. અર્થાત્ બુદ્ધિજ પદાર્થ રૂપે ભાસે છે—વસ્તુગત્યા બુદ્ધિ વિના કોઈ પદાર્થજ નથી. વાં, પણ સ્વપ્નમાં જે પદાર્થો ભાસેલાન થાય છે તે શું છે ? એમ કહેશે તો: સ્વપ્નમાં ઇં—સ્વપ્નમાં પણ અનેક તત્ત્વોમાં કરી (કરી રહેલી—અંધાઈ રહેલી) બુદ્ધિનેજ અતિ (અનેક) રૂપથી અમે લહીએ છીએ. અથવા તત્ત્વો અનેકે કરી । ।—અનેક તત્ત્વોમાં બુદ્ધિ કરી (કેવી) તે તે તત્ત્વ રૂપે પ્રતીત

અષ્ટાવક કહે પુરંદર તથા, છે અગ્નિ મિત્રો ભલા,
સાથે નારદ મુનિ પર્વત મુનિ, કેવા ફરે ના કળ્યા?

અશ્વિનિતનુ જેમ બે મળી ફરે, તેવા કહું બે જણા,
ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિ જીવ જે, સાથે ફરેછે ઘણા.

૮૫

એ બુદ્ધિરૂપી જીવ અંતરમણિ, આત્મા ઘણા મિત્ર છે,

આત્મા તેહ સ્વતંત્ર અદોનન ! છે, હાવાં શું વિચિત્ર છે;

થાય છે !! તાત્પર્ય કે બુદ્ધિ એ એકજ તત્વ છે, અને તેમાંથી બીજા
બધાં તત્વોની ઉત્પત્તિ હોવાથી તેજ મુખ્ય છે.

૮૫ બંદીએ કયન કરેલા એક પદાર્થમાં એવી રીતે બુદ્ધિને વિષે
આરોપેલા એકત્વ અને તત્વ રૂપતાનું ખંડન કરતાં અષ્ટાવક પ્રથમ
બે પદાર્થનું સ્થાપન કરે છે: અષ્ટાવક ૪૦—અષ્ટાવક કહે છે કે જેવા
પુરંદર (ઈંદ્ર) અને અગ્નિ એ બે ભલા મિત્રો છે, તેવાજ નારદ
અને પર્વત મુનિ સાથે ફરે છે (મિત્ર છે) તેમને શું તે કળ્યા (ઝાળખ્યા)
નથી ? અર્થાત્ જગત્માં જે બુદ્ધિ એજ એક પદાર્થ હોત તો સર્વત્ર એકતાજ
પ્રતીત થાત; પણ આ તો બે બે પ્રતીત થાય છે માટે તારા કહેલા એક બુદ્ધિ
રૂપ પદાર્થનું એકપણું વૃથા થાય છે. બીજા કોઈ એવા બે છે ? તે કહે છે:
અશ્વિનિતનુ ૪૦—૨૫૯ છે. અશ્વિનિતનુ —બે અશ્વિનિકુમાર. વાર
તે તો બે બે ભલે હો; પ્રસ્તુત વિષયમાં તેથી શું આવ્યું ? તે કહે છે: ચિદા-
ભાસ ૪૦—૬૫૨ જે બે બે બતાવ્યા તે જેમ સાથેજ રહે છે તેમ ચિદા-
ભાસ સહિત બુદ્ધિરૂપી જીવ એ પણ, જેમ ઘણા સાથે ફરે છે તેમ આત્મા-
ની સાથેજ ફરે છે. તાત્પર્ય આ છે: શુદ્ધ ચૈતન્યને ચિત્ત એવી સંજ્ઞા છે.
બુદ્ધિ તત્વને કાચના જેવું નિર્મળ માનેલું છે. એ બુદ્ધિ રૂપી દર્પણમાં ચિત્ત-
નો આભાસ—પ્રતિબિંબ પડે તેને ચિદાભાસ કહે છે. એ ચિદાભાસ સહિત
જે બુદ્ધિ તેને જીવ કહે છે. બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ પ્રતિબિંબિત થવાથી
બુદ્ધિમાં ચૈતન્યની જ્ઞાન સત્તા પ્રતીત થાય છે, માટે ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિ
રૂપી જીવ અને ચિત્ત (આત્મા—ચૈતન્ય) સદા સાથેજ હોવાં જોઈએ.

બુદ્ધિ તો પરતંત્ર છે પણ વદ્ધું, તેની ગતિ મા'ગતિ,
 એ એકે રથ કામિની નર વિના, ચાલે નહીં' રે રતિ. ૮૬
 જ્ઞાના નિયમોથકી ઈમિ બને, સંસાર સિદ્ધિ સદા,
 તેને તત્વ ગણો કયી રીતિથકી, જૂઠું ન જલ્પો કદા;
 બુદ્ધિ કેવળ તત્વ કે' નવ નભે, મારે મતે તો જરા,
 બોલો અન્ય હવે હું ઉત્તર કરું, થાશે જીવેથી પરા. ૮૭
 બંદી કે' જીવ દેવ પિતૃ મનુષ્યે, જન્મે સુકર્મોવતી,
 પાપે વૃક્ષ પશુ પતંગ રૂપ લે, નરે પડે મા'મતિ !
 માટે વેદત્રયી કહે કરમનું, મોઠાપણું સર્વથી,
 સંન્યાસી વિણ આશ્રમો ત્રણ ભણું, કર્મે ગતિ ગર્વથી. ૮૮

૮૬ બંદીએ કહેલા એકલા પદાર્થનું ખંડન કરી આત્માતત્વની મુખ્ય-
 તાનું પ્રતિપાદન કરે છે: એ ઈ૦—એ બુદ્ધિરૂપી જીવ અને આંતરમણિ (અં-
 તર્યામી) આત્મા ધણા મિત્ર છે—અર્થાત્ આત્માની સત્તાથીજ જીવ પ્રતીત
 થાય છે, માટે ચિદામાસ સહિત બુદ્ધિરૂપી જીવ એ પરતંત્ર છે, અને
 આત્મા સ્વતંત્ર છે. તેજ કહે છે: આત્મા ઈ૦—હે બંદીજન ! (સ્તુતિપાદક
 ભાટ ચારણોને પણ બંદીજન કહેવાય છે માટે શ્લેષવાળા શબ્દથી ઉપલાસ
 યુક્ત સંબોધન કર્યું છે). આત્મા એજ સ્વતંત્ર છે—સ્વયં પ્રકાશ છે. (ચિદામા
 સ વિના જડરૂપ બુદ્ધિમાં જ્ઞાનસત્તા પ્રતીત થતી નથી માટે તે સ્વતંત્ર ન-
 થી: બુદ્ધિ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. સારે બુદ્ધિનો ઉપયોગ શો છે ? તે કહે છે: તેની
 ઈ૦—તેની ગતિ તે મોટી ગતિ છે. મોટી ગતિ કહે છે: એ ઈ૦—જેમ એ
 ચક્રથી રથ ફરે છે, તેમ ચેતન્યનો આભાસ અને બુદ્ધિ એ એવડે જીવ ઉત્પ-
 ન્ન થાય છે. બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે: નર ઈ૦—નર અને કામની બન્ને
 વિના સંતાનોત્પત્તિમાં રતિ પણ ચાલતું નથી.

૮૭ સારે એવી બુદ્ધિને તત્વ ન કહેવું ? તો કહે છે, ના; આત્મા
 સ્વતંત્ર છે માટે તેજ પરમ તત્વરૂપ છે, અને બુદ્ધિ પરતંત્ર છે માટે તે
 તત્વ નથી: તેને ઈ૦—સ્પષ્ટ છે.

૮૮ અષ્ટાવકે એ પદાર્થ પ્રતિપાદન કરીને બુદ્ધિની તત્વરૂપતાનું ખંડન
 કર્યું તે જોઈને બંદી ત્રણ પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરી તેમાં કર્મત્વની શ્રેષ્ઠ-

બ્રહ્મા ક્ષત્રિય વૈશ્ય વર્ણ ત્રણ એ, ત્રિ કર્મ સાધે મળી,
 એવાં તે સવનોરૂપી કરમથી, અંગે બને મા'બળી;
 જાયે જીવ સુસ્વર્ગ નર્ક વિચરે, પૃથ્વી પડે કર્મથી,
 તેથી તત્ત્વ મહાન કર્મ ગણિયે, માનો તમે ધર્મથી. ૮૯
 થાયે જગત્ત્વ સ્વપ્ન સુષુપતિની, કર્મોથકી પ્રાપતી,
 અંગીકાર કરો તમે જીવ મુનિ, છે તેની કર્મે ગતિ;
 માનો આપ તદા અમો પણ કહું, કર્મો રૂડાં સર્વથી,
 તે ગંગા યમુનાથકી અધિક છે, બીજાં મહાપર્વથી. ૯૦

તાતુ' સ્થાપન કરે છે: બંદી ઇ—બંદી કહે છે કે દેવ, પિતૃ અને મનુષ્ય,
 એ ત્રણ જાતિમાં જીવ સુકર્મોવતી (સારાં કર્મ કરવાવડે) જન્મે છે; અને
 વૃક્ષ, પશુ તથા પતંગ એ ત્રણ જાતિમાં જીવ પાપકર્મવડે જન્મે છે અને
 નરક પડે છે. મા'મતિ !—(સંબોધન). માટે ઇ—ઋક્, યજુર અને સા-
 મ, એવી વેદત્રયી (ત્રણ વેદનો સમુદાય) પણ સર્વથી (બીજાં તત્ત્વોથી)
 કર્મવું મોટાપણું (શ્રેષ્ઠતા) કહે (માન્ય રાખે) છે. સંન્યાસી ઇ—સં-
 ન્યાસાશ્રમ બાદ કરતાં બાકી રહેલા, બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્યા, અને વાનપ્રસ્થ,
 એવા ત્રણ આશ્રમોની પણ કર્મવડે ગતિ છે એમ હું ગવ્યથી બહુ ધું. ત્રણ
 વર્ણ રૂપ સૃષ્ટિ બતાવે છે:

૮૯ બ્રહ્મા ઇ—બ્રહ્મા (બ્રાહ્મણ), ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એવી
 વર્ણ ત્રણ છે (શુદ્ધને વેદોક્ત કર્મનો અધિકાર નથી માટે અધિકારવાળી ત્રણ
 વર્ણોજ ગણેલી છે) અને તે એકઠી મળીને ત્રિ કર્મ (આગળ કહેવાશે તે)
 સાધે છે. તે ત્રણ કર્મ ક્યાં ? તે કહે છે: એવાં ઇ—તે ત્રિવર્ણ) એવાં
 સવનોરૂપી કર્મથી (પ્રાતઃ સવન, મધ્યાહ્ન સવન અને સાયં સવન, એ
 ત્રણ હોમરૂપ કર્મથી) પોતાને અંગે મહાબળવાન બને છે. જીવનાં ત્રણ
 સ્થાન વર્ણ છે: જાયે ઇ—સ્પષ્ટ છે. ઉપસંહાર કરે છે: તેથી ઇ—
 એવી રીતે ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં સઘળે કર્મોજ પ્રચાર છે માટે કર્મને
 મહાન તત્ત્વ અમે ગણિયે છીએ તે તમે ધર્મથી (ન્યાય બુદ્ધિથી) માનો.

૯૦ ત્રણ અવસ્થા કર્મને આધીન છે તે કહે છે: થાયે ઇ—જગત્ત્વ,
 સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થાની પણ કર્મોથકીજ પ્રાપ્તિ થાય છે.
 કર્મનો મહિમા વર્ણ છે: અંગીકાર ઇ—સ્પષ્ટ છે.

અષ્ટાવક કહે જુઓ અસત છે, બોલ્યું તમારું નકી,
 પ્રહ્લજ્ઞાન મને ગણે મતિ મહા, સંન્યાસથી રે' ટકી;
 છે કુટિયક હંસ નિષક્રિય ને, ચોથો વળી બેદ આ,
 નામોચ્ચાર મુનિ કહે બહુદોકો, ભાષે ન શું વેદ આ ! ૯૧

સંન્યાસાશ્રમ વર્ણ ચાર ધરતી, જ્ઞાની ગ્રહે સર્વદા,
 ગુમાની ત્રણ જાતતાદિ સ્થિતિમાં, વાસો વસેછે સદા;
 નામે તૈસજ વિશ્વ પ્રાણ મુનિ કે', તેથી કશું ભિન્ન છે ?

અંતર્યામી વિરાટ સૂત્ર વદ્યું, તુર્યા ત્રયી છિન્ન છે. ૯૨

૯૧ અષ્ટાવક ચાર પદાર્થ વર્ણવે કર્મનું ખંડન કરે છે: અષ્ટાવક ૪૦-૨૫૪ છે. અસત-અસત્ય. મતિ મહા-મહામતિ-મોટી બુદ્ધિવાળા. સંન્યાસથી ૪૦—તે પ્રહ્લજ્ઞાન સંન્યાસ(આશ્રમ)થી ટકી રહે છે. તે સંન્યાસ ચાર પ્રકારનો છે: છે ૪૦—કુટિયક, હંસ, નિષક્રિય, અને બહુદોક. બાકીનું સુગમ છે.

૯૨ સંન્યાસાશ્રમ ચાર પ્રકારનો છે એટલુંજ નહિ પણ તેને ધરનારી વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર,) પણ ચાર છે. એ ચાર વર્ણોમાં જે જ્ઞાની હોય છે તે સર્વદા સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહે છે. અવસ્થા પણ ચાર છે તે કહે છે: ગુમાની ૪૦—જાતતાદિ (જાત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ,) એ ત્રણ સ્થિતિમાં તે તે અવસ્થાના ગુમાની (અભિમાની) ત્રણ આત્મા સદા વાસો વસે છે. તે આત્માનાં નામ કહે છે: નામે ૪૦—ત્રણ અવસ્થાઓના અભિમાની ત્રણ વ્યક્તિ આત્મા અનુક્રમે વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ નામે છે એમ મુનિઓ કહે છે. જગતનો એમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે તે બતાવવાને પૂછે છે: તેથી ૪૦—તે આત્માથી ભિન્ન કશું છે ? અર્થાત્ નથી. હવે તે અવસ્થાઓના સમષ્ટિ અભિમાની બતાવે છે: અંતર્યામી ૪૦—વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામી, ત્રણ સમષ્ટિ અભિમાની છે એમ વદ્યું. એ તો ત્રણ સ્થિતિઓ થઈ પણ એથી કંઈ છે ? તે કહે છે: તુર્યા ૪૦—એ ત્રયી (જાતતાદિ ત્રણ અવસ્થાઓના સમુદાય)થી છિન્ન (જુદી) તુર્યા) એ નામની એથી અવસ્થા) છે.

સાક્ષાત્કાર કરાવતી ત્રણ નહીં, સ્થિતિ ધરો ચારથી,
એને જે બતલાવતા મુનિ મહા, ભાખું અમે સારથી;
માત્રા અર્ધ અકાર ને અવચયે, જ્ઞાની ગ્રહે મુગતી,
છે ઉકાર મકાર ને પ્રણવથી, બીજી વળી જુગતી. ૯૩

પશ્યંતી પછી મધ્યમા વર પરા, છેલ્લી ગણો વૈખરી,
વાણીના વર બેઢ બંદીજન ! રે', ચચ્યારમાં વિસ્તરી;
કે'વાયે નવ કર્મ તત્વ જરિયે, ભાષો વિચારી કરી,
તત્વજ્ઞાન ભણો મળો મુજ મતે, તો દુઃખ જાઓ તરી. ૯૪

૯૩ તુર્યાનો શો ઉપયોગ છે ? સાક્ષાત્કાર ધૃ— પૂર્વોક્ત જાત્ર તાદિ ત્રણ અવસ્થાઓ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી નથી તમે ચારથી (ચોથી) અવસ્થામાં (તુર્યામાં) સ્થિતિ ધરો. અર્થાત્ તુર્યાવસ્થામાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્મા સાક્ષાત્કારનું ઓમ્કાર ૩૫ સાધન બતાવે છે: એને ધૃ—એ સાક્ષાત્કારને મહામુનિઓ જે (જેવી રીતથી) બતલાવતા, અર્થાત્ “ઓમિત્યેકાક્ષરંબ્રહ્મવ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ॥ યઃ પ્રયાતિત્યજન્દેહં સયાતિ પરમાંગતિમ્ ॥ —જે પુરૂષ ઓમ એવા અક્ષરબ્રહ્મનો ઉચ્ચાર કરીને અને માઈ (પરમાત્માનું) સ્મરણ કરીને દેહ તજીને જાય છે તે પરમગતિને પામે છે”—ગીતા. એ સાધન અમે સારથી (ટૂંકામાં) ભાખું (કહિયે છીએ). તે કહે છે: માત્રા ઈ—અકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્ધ માત્રા (“અર્ધમાત્રાસ્થિતાનિત્યંયાનુચ્ચાર્યાવિશેષતઃ”—“જે વિશેષપણે ઉચ્ચારી શકાતી નથી તે અર્ધમાત્રા ૩૫ થઈને તું સદા રહેલી છે”—માર્કંડેયપુરાણ). ના અવચયે (સમુદાયથી—એ ચારના સમુદાયથી જે ઓમ એવો ઉચ્ચાર થાય છે તેને જય કરી અથવા તેના અર્થનું મનન કરીને) જ્ઞાનીપુરૂષો મુક્તિનું ચણુ કરે છે. ને પ્રણવ (ઓમ્કાર)થી બીજી વળી (મુક્તિની) જુક્તિ છે.

૯૪ તે જુક્તિ કહે છે: પશ્યંતી ધૃ—પરા. પશ્યંતી, મધ્યમા, અને વૈખરી, એવા વાણીના ચાર બેઢ છે. મહાકારણુ ૩૫ વાણીને

અંદી કે' તવ ગાર્હપત્ય અગની, બીજા વળી ચાર જે,
દક્ષિણાગ્નિ અને સુસભ્ય અગની, ભાષો ન નિર્ધાર એ ?
છે ચોથો વર આવસથ્ય અગની, શાસ્ત્રો વિષે સાખ છે,
હાવાં પંચમ નામ આહવનીયે, તાર્યા તર્યા લાખ છે. ૯૫
વાણો આઠજ પાદ પંચ મળી રે', છંદઃ ભણો પંક્તિ તે,
વાણી વેદતાણી ન સંશય જરી, ભાષ્યા અમો ભક્તિએ;
અગ્નિહોત્ર પરુ અને વળી બીજાં, સોમાદિ નામો કહું,
ચાતુર્માસ્ય સુદર્શ પૂર્ણમહિના, શ્રોતે સુખી હું રહું. ૯૬

‘પરા’ કહે છે; કારણરૂપ વાણીને ‘પશ્યંતી’ કહે છે; સૂક્ષ્મ વાણીને ‘મ-
ધ્યમા’ કહે છે; અને સ્ફુટ વાણીને ‘વૈખરી’ કહે છે. એ ચારે વાણીથી
પ્રણવનો જપ કરવાથી (પૂર્વ પૂર્વ વાણીથી જપ કરવો ઉત્તમ માનેલો છે.)
આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ખંડન કરે છે: કેવાયે ઈન્—એ સધળામાં
કર્મને તત્ત્વરૂપતા જરિયે પણ કહેવાતી નથી; માટે તમે વિચાર કરીને ભાષો-
અર્થાત્ કર્મને તમે તત્ત્વ કહો છો તે તો ખોટું છે. ઉપસંહાર કરે છે: તત્ત્વ-
જ્ઞાન ઇન્—સ્પષ્ટ છે.

૯૫ તુરિયા અવસ્થામાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે માટે તુરિયાવસ્થા
તત્ત્વરૂપ છે એમ અષ્ટાવકનું કહેવું સમજીને અંદી પાંચ ઇન્દ્રિયોનું તત્ત્વરૂપ-
તાનું પ્રતિપાદન કરવાનો પાંચનો સમૂહ વર્ણુ છે: અંદી ઇન્—ત્યારે અંદી
કહે છે કે ગાર્હપત્ય અગ્નિ અને બીજા વળી જે ચાર અગ્નિઓ છે, જેમાંના
દક્ષિણાગ્નિ અને સુસભ્યાગ્નિ (એ બે છે), એ તમે નિર્ધાર (નક્કી) ભા-
ષો. ન—નથી કહેતા શું ? છે ઇન્—ચોથો વર (ઉત્તમ) આવસથ્ય અગ્નિ
છે તેની શાસ્ત્રો વિષે સાખ છે. હાવાં (હવે) પાંચમો આહવનીય નામે છે
તેથી પણ લાખ પુરૂષો તાર્યા છે અને તર્યા છે. અર્થાત્ એ પંચાગ્નિમાં
યજ્ઞ કરવાથી મુક્તિ મળે છે માટે તે શ્રેષ્ઠ છે.

૯૬ બીજો પાંચનો સમુદાય વર્ણુ છે: વર્ણુ ઇન્—જે છંદમાં આઠ
આઠ અક્ષરનું એક પાદ (ચરણ) એવાં પાંચ પાદ થાય તેને પંક્તિ છંદ
કહે છે. પંચ યાગ ગણાવે છે: અગ્નિહોત્ર ઇન્—અગ્નિહોત્ર, પરુયજ્ઞ, સોમ-
યજ્ઞ વગેરે, ચાતુર્માસ્ય (ચોમાસાનો) યજ્ઞ, અને દર્શ (અમાવાસ્યા) તથા
પૂર્ણમહિ (પૂર્ણિમા)નો યજ્ઞ એ પાંચ શ્રોતે (શ્રોતકર્મમાં—કર્મકાંડના
વિષયમાં) કહેલાં છે તે કરીને હું સુખી રહું છું, એ તાત્પર્ય છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિય ભણેજ પાંચ મુનિઓ, કે' વિષયો પાંચ છે,
 મા'ભૂતોયકી દેહમાં વસી રહી, શીશી વડું આંચ છે;
 જ્ઞાન જ્ઞાંતિ વિકલ્પ ઉંઘ ચતુરે, પાંચે સ્મૃતિ છે ખરી,
 શિખાઓ અભિધાન છે નિગમમાં, સંશે ન રાખો જરી. ૯૭.
 શાસ્ત્રોમાં વળી જ્ઞાન ઇન્દ્રિય કહી, પાંચે પૂરી પાખીને,
 એ વિષે સમુદાયને ઋત કહો, શુદ્ધિ ભણી ભાખીને;
 નિદ્રામાંહી સમાધિ અંતરગણી, ભાવે ભળી રે' કહું;
 તેથી તુરિય તત્ત્વ હું નવ ગણું, પાંચેન્દ્રિ તત્ત્વે લહું. ૯૮.

૯૭ જ્ઞાનેન્દ્રિય ઇન્દ્રિય—એત્ર, ત્વક્ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોપાંચ છે; શબ્દ, સ્પર્શ, ચગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો પાંચ છે. આકાશ વગેરે મહાભૂતો પાંચ છે. એ પાંચ મહાભૂતોયકી દેહમાં શી શી આંચ (ઉપાધિઓ) વસી રહી છે તે હું વડું છું. તે ઉપાધિઓ પાંચ શિખાઓરૂપે વર્ણ છે: જ્ઞાન ઇન્દ્રિય—જ્ઞાન, જ્ઞાંતિ, વિકલ્પ (કલ્પના), ઉંઘ, અને સ્મૃતિ. ચતુરે—ચોથીમાં. અભિધાન—નામ. નિગમ—વેદ. અથવા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ મહાભૂતોયકી (ઉપજીને) દેહમાં વસી રહી છે એમ વડું (કહું) તે શી શી આંચ (હરકત) છે? અર્થાત્ કાંઈ હરકત નથી.

૯૮ પાંચજ્ઞાનેન્દ્રિયને જીન્ટે રૂપે વર્ણ છે: શાસ્ત્રોમાં ઇન્દ્રિય—સ્પર્શ છે. એ ઇન્દ્રિય—એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષે (વિષય) સમુદાયનો શાસ્ત્રમાં ઋત (સત્ય, પવિત્ર, તેજસ્વી) કહ્યો છે. શા માટે તેને ઋત કહ્યો છે, તે કહે છે શુદ્ધિ ઇન્દ્રિય—તેની શુદ્ધિ ભણીને (વણીને) કેવી રીતે કહ્યો છે? ભાખીને—વેદના મંત્રોમાં “ ઋતંચત્યચામિદ્વાત્તપસોઽધ્યાયત ” ઇત્યાદિ મંત્રોમાં તેને કહીને. વાંચ આત્મા સાક્ષાત્કર કરાવનાર સમાધિ તમારા પાંચ પાંચના સમુદાયમાં ગણાવ્યો નથી માટે એ પાંચના સમુદાયને તત્ત્વરૂપતા ધટશે નહિ; તે કહે છે: નિદ્રા ઇન્દ્રિય—પાછળ કહેલી પાંચ શિખાઓમાં નિદ્રા ગણાવી છે તેમાં સમાધિ અંતર્ભાવે ભળીને રહે છે અને એવી રીતે સમાધિને પાંચ સમુદાયમાં ગણી છે એમ હું કહું છું. એ સર્વથી તમારે કહેવાનું તાત્પર્ય શું છે? તે કહે છે: તેથી ઇન્દ્રિય—તેથી તુરિય (ચોથા પદ)ને હું તત્ત્વ નવ

અષ્ટાવક ભણે છથી સહુ બને, પાંચે ન થાયે જરા,
અગ્નિહોત્ર ગ્રહો તદા સુરભિ દ્યો, સંખ્યા છ પૂરી કરી;
વેદ એમ કહ્યું ન સંશય જરા, રાખીશ તું તો કદા,
જો સંવત્સર કાળચક્ર ગણીને, સંખ્યા ઋતુની સદા. ૯૯
થાશે તે પણ જાણજે નક્કી છની, નક્ષત્ર હાવાં કહુ,
છે સંખ્યા કૃતિકાતાણી ષટ સહી, સાધસ્ક યજ્ઞો સહુ;
વેદોમાં વદિયા છ જાણુ જરૂરે, જ્ઞાનેન્દ્રિ પાંચે ગણે,
તો જાણે મન ક્યાંહી બંદીજન કે', તત્ત્વો તપાશ્યાં ભણે. ૧૦૦
જ્ઞાનેન્દ્રિય ન પાંચ તત્ત્વ બનતાં, તારે મને તો જરા,
થાયે છે ષટ તેહ તો મન મળ્યે, ખોટા ન થાશે ખરા;

ગણું (ગણુતો નથી). પણ પાંચ ઇન્દ્રિયો એજ તત્ત્વ છે. મતલબ કે પાંચ ઇન્દ્રિયો પાંચ વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે; જો પાંચ ઇન્દ્રિયો ન હોય તો કોઈ પણ વિષયની અભિવ્યક્તિ થાય નહિ માટે તે પાંચ ઇન્દ્રિયોજ તત્ત્વરૂપ છે.

૯૯ બંદીએ કહેલા પાંચ પદાર્થનું ખંડન કરી અષ્ટાવક ૫૬ પદાર્થનું સ્થાપન કરે છે: અષ્ટાવક ૯૦—૨૫૭ છે. સૃષ્ટિમાં છતાં સમુદાય ક્યાં દેખાય છે તે બતાવે છે: અગ્નિહોત્ર ૯૦—જ્યારે તમે અગ્નિહોત્ર ગ્રહો છો ત્યારે સુરભિ (ગાય)ની સંખ્યા છ પૂરી કરીને દ્યો (આપો છો). અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કરતી વખતે છ ગાયો આપવાનું તમે સ્વકલ્પિત કહેતા હશે, તો એમ નથી: વેદે ૯૦—૨૫૮ છે. બીજે કહીં છ છે? જો ૯૦—સંવત્સરનું કાળચક્ર ગણીને જો તેમાં ઋતુની સદા છ નીજ સંખ્યા જણાય છે.

૧૦૦ નક્ષત્ર ૯૦—હવે નક્ષત્રમાં છની સંખ્યા બતાવું છું: છે ૯૦—કૃતિકા નક્ષત્રની સંખ્યા ષટ (છ) છે તે સહી (નક્કી) છે. છ તારાનું કૃતિકા નક્ષત્ર બનેલું છે. સાધસ્ક ૯૦—વેદોમાં સાધસ્ક (તાત્કાલિક) યજ્ઞો સહુ (મળીને) છ વધા છે તે તું જરૂર કરીને જાણુ. જ્ઞાનેન્દ્રિ ૯૦—હે બંદીજન ! તું જ્ઞાનેન્દ્રિય પાંચ છે એમ ગણે છે અને તત્ત્વો તપાશ્યાં છે એમ ભણે છે તો મન ક્યાંહી જાયે ?—મનનો સમાવેશ શામાં કરશે ? અર્થાત્ મન સૂક્ષ્મ જ્ઞાનેન્દ્રિય પણ જ છે તે પછીના શ્લોકમાં વર્ણ છે.

અંતર્ભાવ ભણે સમાધિ ઉંઘમાં, તે ખોટું છે સર્વદા,
નિદ્રામાં નવ સુખને અનુભવે, કે દુઃખને કો કદા. ૧૦૧

ગાળે મેઘ અપાર શૂન્ય શિખરે, યોગી સમાધિ ધરે,
આત્મા વિદ્યુત રૂપથી ઝળકીને, ‘આ હું’ મુખે ઉચ્ચરે,
થાયે દર્શન પ્રહ્લનું મન ગમ્મું, સાચી સમાધિ થકી,
અંતર્ભાવ સમાધિનો નવ તદા, ખોટું ન રે’શે ટકી. ૧૦૨

માટે છે અભિમાનો તુરિયતણા, નક્કી સમાધિ વિષે,
સુષુપ્તિ સ્થિતિ માંહી ઇન્દ્રિય તથા, બીજું કશું ના દિસે;
તે તો છે મન જાણુ તું લય બને, એ બે અમારે મતે,
માટે જ્ઞાન અભાવનો નહીં જૂદો, ચૈતન્ય કર્તા છતે. ૧૦૩

૧૦૧ જ્ઞાનેન્દ્રિય ઇન્દ્રિય—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તો તારે મતે (તારા કહેવા પ્રમાણે) પણ જરા તત્ત્વ બનતાં નથી, પણ તેમાં મન મળવાથી ષટ (છ) થાય છે, માટે તમે ખોટા છો તે ખરાયવાના નથી. બાંધે સમાધિનો અંતર્ભાવ નિદ્રામાં ગણે છે તેનું ખાંડન કરે છે: અંતર્ભાવ ઇન્દ્રિય—તું સમાધિનો અંતર્ભાવ ઉંઘમાં ભણે છે તે સર્વદા (સર્વકાળે) ખોટું છે. ખોટું છે એમ ઉપપાદન કરે છે:

૧૦૨ નિદ્રામાં ઇન્દ્રિય—કોઈ મનુષ્ય નિદ્રામાં સુખને કે દુઃખને કદા (કોઈ કાળે પણ) અનુભવતું નથી. અને સમાધિમાં તો આત્માનંદનો અનુભવ થાય છે તે વળે છે: ગાળે ઇન્દ્રિય—યોગી જ્યારે સમાધિ ધરે છે ત્યારે શૂન્યશિખરમાં (અહરંધ્રમાં) અપાર મેઘ ગાળે છે (મેઘ ગર્જના જેવો ધ્વનિ સંભળાય છે). શ્રવણ અનુભવ પછી દર્શન અનુભવ વળે છે: આત્મા ઇન્દ્રિય—સમાધિમાં આત્મા વિદ્યુત (વીજળી) ના રૂપથી ઝળકીને ‘આ હું’ (ઓમ્ એવા ઉચ્ચારનો પ્રતિધ્વનિ) એમ મુખે ઉચ્ચરે છે. એવી રીતે સાચી સમાધિથી મનમાં ગમે તેવું પ્રહ્લનું દર્શન થાય છે તેથી સમાધિનો અંતર્ભાવ નિદ્રામાં થતો નથી. માટે તમારું કહેવું ખોટું છે અને અમારી પાસે ટકી રહેશે નહિ.

૧૦૩ પૂર્વે અષ્ટાવક્રે કહ્યું છે કે જગત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિના વ્યવસ્થિત અને સમઘટિ અભિમાની કદા દુતા, ત્યાં તુરિયાનો અભિમાની કદો

બંદી કે' મન પાંચ ઇન્દ્રિય મળ્યે, બુદ્ધિ ગણે સાતમી,
 એ સાતેથી જોડે તો નિપજતું, કે'તાં રહેશે ગમી;
 સાતેથી વિષયો મુસમ ગણતા, યોગી મુનિ ધ્યાનીઓ,
 નામે ગ્રામ્ય વિષે ભણે સહુજનો, મોટા મહામાનીઓ. ૧૦૪
 એ સાતે થકી શું વળી નિપજતું, તે આજ કે'વું પડે,
 સાધે જો પરલોક સાત વિષયો, તો વન્ય નામે અડે;
 થાય છે વિષયોજ ચૈદ્ર ગણતાં, એ રીતથી તો સદા,
 આસક્તિ વિષયો વિષે પુરૂષની, ગ્રામી પશુ તે તદા. ૧૦૫

નથી તે અહીં કહે છે: માટે ઇ—તુરિયાવસ્થાનો અભિમાની જે સમાધિ-
 માં આત્મા દેખાય છે તે છે. સુષુપ્તિમાં કેમ કાંઈ દેખાતું નથી, તેનું કારણ
 કહે છે: સુષુપ્તિ ઇ—સુષુપ્તિસ્થિતિમાં ઇન્દ્રિયો તથા મનનો લય થાય છે
 (ઢંકાઈને રહે છે) માટે બીજું કશું દેખાતું નથી—કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન
 થતું નથી. કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન ન થવું તેને જ્ઞાન અભાવ (જ્ઞાનાભાવ) કહે
 છે. એ જ્ઞાનાભાવનો કર્તા અમારે મતે એ એ—એ બેનો લય (મન તથા
 ઇન્દ્રિયોનો લય) છતે ચૈતન્ય તેથી જૂદો છે. અથવા, એ એ ઇ—મન તથા
 ઇન્દ્રિય એ એ અમારે મતે સુષુપ્તિમાં લીન થઈને રહે છે, માટે જ્ઞાનાભાવનો
 કર્તા ચૈતન્ય છતે તે નક્કી જૂદો છે. અર્થાત્ એ ચૈતન્યરૂપ આત્મા એજ
 તત્ત્વ છે.

૧૦૪ અષ્ટાવકે કરેલા છ પદાર્થના સ્થાપનને બંદી સાત પદાર્થના
 પ્રતિપાદનવડે ખડે છે: બંદી ઇ—બંદી કહે છે કે એક મન અને પાંચ
 ઇન્દ્રિયો એ છ, તથા સાતમી બુદ્ધિ ગણે. સાતેથી ઇ—એ સાતવડે યોગી,
 મુનિ અને ધ્યાનીઓ સારા સાત વિષયોને ગણે છે. (કલ્પના એ મનનો
 વિષય અને નિશ્ચય એ બુદ્ધિનો વિષય છે. શબ્દાદિ પાંચ વિષય પાંચ ઇન્દ્રિયો-
 ના છે.) વિષયોના બે ભેદ કહે છે: નામે ઇ—સંસારી મનુષ્યો જે વિષયો
 ભોગવે છે તેને ગ્રામ્ય નામે વિષયો ભણે છે.

૧૦૫ સાધે ઇ—એ સાત વિષયોવડે જો પરલોક સધાનો હોય તો
 તે વિષયને વન્ય વિષય એવા નામથી અડે—અર્થાત્ એ નામથી કથન થાય.

આસક્તિ વર વન્યમાં પુરૂષની, તે વન્ય કરે પશુ,
 એ સાતે મળી જીવને વિષયમાં, રોકે ન કે'વું કશું;
 એ આસક્તિયો જીવ આત્મરૂપને, બૂલે સદા સર્વદા,
 માટે ઇન્દ્રિય સાત તત્ત્વ મુનિ કો', જૂઠું ન જલ્દયો કદા. ૧૦૬
 સાક્ષી ઇન્દ્રિનો તમે ભિન કહી, આત્મા રૂપે ગાવ છો,
 ઓઢું છે મુનિ તેહ તો કહું અમે, બૂલી તમે જાવ છો;
 સાતે તારવડે વીણા રવ કરે, સુખી રહે સર્વથી,
 આત્મા તેમ અનુભવે સુખ સહુ, ઇન્દ્રિય સાતે વતી. ૧૦૭
 રે તેથી નવ ભિન્ન ઇન્દ્રિય થકી, આત્મા અમે માનતા,
 તેનાં કારણ છે ઘણાં મુનિ મહા, સુણી ન હારી જતા;
 ઇન્દ્રિયો નવ જો કરે મુનિવરા, વ્યાપાર મોટો ઘણો,
 તો કર્તાપણું કેમ ચેતનપણું, આવી વસે તે ભણો. ૧૦૮

આમ્ય વિષયોમાં આસક્તિવાળાને પશુ વેળું છે: આસક્તિ ઈ૦—સાંસારિક
 ભોગને અર્થે જે પુરૂષની વિષયોમાં આસક્તિ હોય તેને આમીપશુ (આમને
 પશુ) જાણવો.

૧૦૬ અને વર (ઉત્તમ) એવા વન્ય વિષયોમાં જે પુરૂષની આસક્તિ
 હોય તેને વન્ય વિષયોનો પશુ કહેવો. અર્થાત્ ચૈદ વિષયોમાં આસક્તિવા-
 ગાને પશુ જાણવો. ફલિત કહે છે: માટે ઇ૦—હે અષ્ટાવક મુનિ એટલા
 માટે તમે સાત તત્ત્વ કહો. અર્થાત્ તમે છ તત્ત્વો પ્રતિપાદન કરો છો તે
 બરાબર નથી. જલ્દયો—બોલો.

૧૦૭ સાક્ષી—દૃષ્ટા. ભિન—ભિન્ન—જૂદો. દૃષ્ટાંતથી ખોટું કરી
 બતાવે છે: સાતે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે.

૧૦૮ ઇન્દ્રિયો અને આત્માનો અભેદ વળું છે: રે ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. કારણ
 બતાવે છે: ઇન્દ્રિયો ઇ૦—હે મુનિવરા ! જે ઇન્દ્રિયો ઘણો મોટો વ્યાપાર

અષ્ટાવક ભણે તદા શાણતણા, સૂત્રે અને ગુણિયા,
 સંખ્યા આઠતણી ગણી મુનિવરે, માપો ન શું સુણિયાઃ
 ધારે છે અતિશે પદારથ જશા, સાતે તથાં ધારજો,
 મેજો તે વિચ એક બંદીજન જે, નામે અહંકાર જો. ૧૦૯
 તો તે આઠ અને અનંત વિષયો, ધારે ભલી રીતથી,
 આઠે ઇન્દ્રિય રૂપ પાદ્યકો એ, કયાં કયાં ભમે પ્રીતથી;
 દેશો સૌ વિષયો રૂપી લહી કરી, આત્મા કરે છે કરું,
 મારે દૈત રૂપી હરિ શરભ યૈ, નિશ્ચે મને એ વશું ! ૧૧૦

(પદાર્થોનું દર્શન, શ્રવણ, સ્પર્શન, વગેરે) ન કરે તો ચેતન પદાર્થનું કર્તા-
 પણું કેમ (શી રીતે) આવી વસે તે બહો-ચેતન જે કર્તા કહેવાય છે તે
 કેમ કહેવાત તે કહો ? અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો વ્યાપાર કરે અને તેનો કર્તા ચેતન
 કહેવાય છે મારે ઇન્દ્રિયો અને ચેતન એ એકજ છે. અને તેથી સાત ઇન્દ્રિયો
 જાત છે.

૧૦૯—૧૧૦ અષ્ટાવક આઠ પદાર્થનું સ્થાપન કરીને બંદીનું ખંડન
 કરે છે: અષ્ટાવક ૪૦—તદા (ત્યારે) અષ્ટાવક કહે છે કે શાણના સૂત્રથી જે
 ગુણિયા (આમજેલા દોરા) બને છે તેની સંખ્યા મુનિવરે આઠ બહોલી
 છે. તેનાં માપો શું તમે સુણિયાં નથી ? આઠ તત્ત્વ રૂપ આઠ પદાર્થો વર્ણ
 છે. ધારે છે ૪૦—હે બંદીજન ! જેમ પાંચ ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ એવાં
 સાત તત્ત્વો જે અતિશય પદાર્થોતે ધારે છે—જેમાં ઘણા પદાર્થોનો સમાવેશ
 થઈ જાય છે, તે તત્ત્વોમાં અહંકાર નામે તત્ત્વ જો મેજો (મેજવો) તો
 આઠ બને અને ભલી રીતથી અનંત વિષયોને ધારે—તેમાં અનંત વિષયો-
 નો અનંતભાવ થઈ જાય. આઠે ૪૦—એ આઠે ઇન્દ્રિયો રૂપી પાદ્યકે આત્મા
 પ્રીતિથી કયાં કયાં ભમે ? તે કહે છે: દેશો ૪૦—વિષયો રૂપી સર્વ દેશોને
 લહી કરીને કયાં આત્મા ભમે છે. ભમીને શું કરે છે ? મારે ૪૦—તે દૈત
 રૂપી હરિ (સિંહ) ને શરભ (આઠ પગનું એક ચમત્કારિક પ્રાણી) થઈને
 મારે છે. અર્થાત્ સઘળા વિષયોના ભોગ ભોગવીને પછી તેથી વૈરાગ્ય
 પામેલો પુરૂષ દૈત માનને દૂર કરી અદૈત આત્મા રૂપે છે.

આત્મા આઠ કુવાસના થકી સદા, બંધાઈ રહે ખરી,
 આત્મા ઈંદ્રિય બાંધતી ઇમ ભણે, શાસ્ત્રે પુરાણે સરો;
 આઠ ઈંદ્રિય અષ્ટકોણ થઈને, અજ્ઞાન સ્તંભે ચડે,
 બંધાએ પુરૂષો પશુ થઈ સદા, કે ગર્ત મોટે પડે. ૧૧૧

આત્મા તેથી ન ભિન્ન કોઈ કળતું, તોયે ભણું ભેદ આ;
 સુષુપ્તિ સ્થિતિનોજ સાક્ષિ શિવ છે, છોટો નહીં છેદ આ;
 જૂદા ઈંદ્રિયથી તથા જીવયકી, આત્મા તમે તો ગણો,
 જે છે જ્ઞાન ધની સુચેતનમણિ, ઈંદ્રિ અપેક્ષા વનો. ૧૧૨

૧૧૧ પણ વૈરાગ્ય નથી પામતો સારે તેની શી ગતિ થાય છે તે વર્ણ
 છે. આત્મા ઇ—પૂર્વોક્ત આઠ તત્વના આઠ વિષયોની કુવાસનાઓથીકી
 આત્મા સદા બંધાઈ રહે છે. પ્રમાણ આપે છે: આત્મા ઇ—સ્પષ્ટ છે.
 સરો—જાઓ—તેમાં પ્રવેશીને જીઓ. બીજું રૂપક કહે છે: આઠે ઇ—
 પૂર્વોક્ત આઠે ઈંદ્રિયોએ જેના અષ્ટ (આઠ) કોણ થયા છે એવો એક
 અજ્ઞાનરૂપી સ્તંભ છે તે સ્તંભ ઉપર આત્મા ચઢે છે. અથવા પુરુષરૂપ આ-
 ત્મા સદા પશુરૂપ થઈને તે સ્તંભે બંધાય છે અથવા મોટા (વિષયરૂપી
 અથવા જન્મમરણ રૂપી) ગર્ત (ખાડા) માં પડે છે.

૧૧૨ એવી રીતે આત્મા આઠ ઈંદ્રિયોથી બંધાયેલો હોવાથી તેનો ઈં-
 દ્રિયો સાથે અભેદ પ્રતીત થાય છે તે વર્ણ છે: આત્મા ઇ—સ્પષ્ટ છે. ભિ-
 ન્ન—(ઈંદ્રિયોથી). તોયે ઇ—તોય હું આ તેનો ભેદ (આત્મા ભિન્ન છે
 એમ) ભણું (કહું છું). તે ભેદ કહે છે: સુષુપ્તિ ઇ—સુષુપ્તિસ્થિતિનો
 સાક્ષી (શિવ) આત્મા છે એ છેદ (ભેદ) છોટો (નાનો) નથી. અર્થાત્
 સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી પણ ‘ મને સુષુપ્તિ થઈ
 હતી ’ એવું જ્ઞાન જેને થાય છે તે આત્મા સુષુપ્તિનો સાક્ષી—જાણનારો
 કહેવાય છે. જીવયકી—બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યથી આમાંનું સ્વરૂપ
 વર્ણવતાં ઉપસંહાર કરે છે: જે ઇ—જે આત્મા જ્ઞાનરૂપી ધનવાળો છે, ઉ-
 ત્તમ ચૈતન્યરૂપી મણિ છે, અને જ્ઞાન થવામાં ઈંદ્રિયની અપેક્ષા વિનાનો છે.

બોલ્યો બંદો પિતા પિતામહ તથા, નામે પ્રપિતા સદા,
 પૂજે શેજ ઉશંતત્વા બણી તમે, મંત્રે થઇને મુદા;
 એકેકા પિતૃને તમે યજ્ઞનમાં, બોલાવતા મંત્રથી,
 સામીધેયની નામ અગ્નિ કરવા, જાઓ ત્રણે તંત્રથી. ૧૧૩

તે મંત્રે નવ થાય આવૃત્તિ કયે, બીજું બતાવું કને,
 નામે જે બૃહતી સુછંદ બાણતા, વણી નવે તે બને;
 તેવી તો પ્રકૃતિ સદા ગુણથકી, પૂરે પૂરી છે ભરી,
 સાત્ત્વકે વર રાજસે વળી વસે, જે તામસે તો ઠરી. ૧૧૪

૧૧૩ બંદો નવ પદ્યાર્થનાં પ્રતિપાદન દ્વારા દ્વૈત સત્ય ઠરાવે છે: બોલ્યો ઈ—બંદો બોલ્યો કે પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહને નામે તમે સદા મનમાં મુદા (હર્ષયુક્ત) થઇને પિતૃઓને પૂજો છો. શી રીતે પૂજો છો તે કહે છે: ઉશંતત્વા ઈ—ઉશંતત્વાઆયંતુન ઇલાદિ મંત્રે કરીને આવાહન કરીને પૂજો છો. અને એવી રીતે એકેકા પિતૃને તમે યજ્ઞનમાં (પિતૃયજ્ઞ-માં—નિત્ય તર્પણમાં) મંત્રથી બોલાવતા (બોલાવો છો). પિતા, પિતામહ, (દાદા) અને પ્રપિતામહ (દાદાના બાપ) એ ત્રણ પિતૃઓના આવાહન (બોલાવવા) તે અર્થે ત્રણ મંત્ર બણવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક મંત્ર ત્રણ વાર બણવો પડે છે એટલે નવ મંત્ર થાય છે. તે વિષે કહે છે: સામિ-ધેયની ઈ—તમે સામિધેયની નામે અગ્નિ કરવાને માટે પિતૃઓને ત્રણે તંત્ર (મંત્રે)થી જાઓ (બોલાવો છો) અને તે મંત્રોની ત્રણ ત્રણ આવૃ-ત્તિ કયે તે નવ થાય છે. અર્થાત્ પિતૃપૂજનના મંત્ર નવ છે માટે નવવડે કદ્યાણ થાય છે. (૧૧૪મા શ્લોક સાથે અન્વય).

૧૧૪ બીજો નવનો સમુદાય વર્ણે છે: બીજું ઈ—સ્પષ્ટ છે. બૃહતી છંદના નવ અક્ષરોને ઉદ્દેશીને કહે છે: નામે ઈ—સ્પષ્ટ છે. નવધા પ્રકૃતિ વર્ણે છે: તેવી ઈ—તેવી (તેજ પ્રમાણે) પ્રકૃતિ (માયા) જે સદા ગુણ (સત્વ વગેરે) થકી પૂરે પૂરી ભરી છે—ગુણાત્મક છે તે સાત્ત્વિક, વર (ઉત્તમ) રાજસ, અને તામસ ગુણમાં ઠરી છે—અર્થાત્ એ ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિ છે.

તે ન્યૂનાધિક કે સમાનપણથી, સૃષ્ટિ રચે છે સદા,
 એ ગુણો ત્રણના સુભેદ નવ જે, સુણ્યા તમે સર્વદા;
 અંકો ને ક્રમથી ઉગ્યા નવ મળી, સંખ્યા ન સે'લે મળે,
 થાયે અંક અનેક રૂપ ગણતાં, તેવી ન માયા કળે. ૧૧૫

માટે કારણ જગતનું પ્રકૃતિ છે, જે નિત્ય રૂપે મહા,
 તેથી દૈત કરે ખરું મુખ કહો, ખોટું ન ચાલે યહાં;
 શે અદૈત રૂપી મહા શરભથી, બે સિંહ મોટા મરે,
 નાના બાળક પંગુમાં સમજશી, જ્યાં ત્યાં મુખે ઉચ્ચરે ! ૧૧૬

૧૧૫ પ્રકૃતિના પ્રત્યેક ગુણના ત્રણ ત્રણ ભેદ ખતાવી નવ સંખ્યા પૂરી કરી આપે છે: તે ઈં—તે (સત્ત્વ વગેરે ગુણો) ન્યૂન, અધિક કે સમાનપણથી સદા સૃષ્ટિ રચે છે. (અર્થાત્ કોઇ જગોએ સત્ત્વ ગુણ ન્યૂન અને બીજા બે અધિક હોય છે, કોઇ જગોએ રજો ગુણ ન્યૂન અને બીજા બે અધિક હોય છે, કોઈ જગોએ તમોગુણ ન્યૂન અને બીજા બે અધિક હોય છે અને કોઇ જગોએ ત્રણે ગુણ સમાન હોય છે). તેથી એ ત્રણ ગુણોના સુભેદ (સારા ભેદ) જે તમે સર્વદા સુણ્યા છે તે નવ થાય છે. નવ અંકના વિસ્તારદ્વારા માયાનો વિસ્તાર ખતાવે છે: અંકો ઇં—જો ક્રમથી નવ અંકો મળીને (એકઠા થઇને) ઉગ્યા (અર્થાત્ લખાયા) તો તેની સંખ્યા સેહેલથી મળે નહિ. મતલબ કે એ નવ અંકને જૂદી જૂદી રીતે અને આવૃત્તિ કરીને લખવાથી અનંત સંખ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ કહે છે: થાયે ઇં—સ્પષ્ટ છે. ઉપસંહાર કરે છે: માટે ઇં—સ્પષ્ટ છે. અષ્ટાવક પૂર્વે કહેલા શરભના દૃષ્ટાંતનો અસંભવ ખતાવે છે: શે ઇં—અદૈતરૂપી મહા (મોટા) શરભથી (પણ) બે મોટા સિંહ (દૈતરૂપી) શે મરે ? ત્યારે અષ્ટાવકે જે પૂર્વે એમ કહ્યું કે, “ મારે દૈતરૂપી હરિ શરભથી ” તે શું ખોટું છે ? તે કહે છે હા: નાના ઇં—નાના અને પંગુ (પાંગળા) બાળક-માં સમજ શી હોય ? અર્થાત્ નજ્ર હોય અને તેથીજ તે મુખે જ્યાં ત્યાં (વગર વિચારું) ઉચ્ચરે છે !

અષ્ટાવક કહે સ્ત્રીઓ ગરભને, માસો દશે ધારતી,
ધારે તેમ દશેય ઇંદ્રિય મળી, ભાખું ભલા ભારથી;
જીવાત્મા કરતી અસંગ દશ તે, ધારી અહંકારને,
સ્વાધીને કરી તે પછે વિષયના, સુખે ગ્રહે મારને. ૧૧૭
જીવાત્મા પણ તોય એકજ રૂપે, વિભૂતિ ભેદ થકી,
કો માયા બળથી હજાર સ્વરૂપે, દર્શો ભાણું હું વકી;
દર્શો વિશ્વરૂપે કહ્યું નિગમમાં, તારા સમા જૂલતા,
જાણી પ્રભુ ન ઉપદેશ કરતા, તે નર્કમાં જૂલતા. ૧૧૮

૧૧૭ બાંદીએ કરેલા નવ પદાર્થનું ખાંડન કરવાને અષ્ટાવક હવે દશનો સમુદાય પ્રતિપાદન કરે છે: અષ્ટાવક ઈં—અષ્ટાવક કહે છે કે જેમ સ્ત્રીઓ ગર્ભને દશ મહિના ધારણ કરે છે તેમ સઘળી દશેય ઇંદ્રિયો મળીને દેહમાં જીવને ધારણ કરે છે: દષ્ટાંતમાં સ્ત્રીઓ ધારણ કરનારી અને દશ માસ અવદા વાયક છે, અને ધિર્ઘાંતમાં દેહ ધારણ કરનારી અને દશ ઇંદ્રિયો સાધન છે. તાત્પર્ય કે ગર્ભને પૂર્ણ થવાને દશ માસની અપેક્ષા છે તેમ દેહમાં રહેલા જીવનો જીવત્વ ધર્મ પૂર્ણ થવાને દશ ઇંદ્રિયો સાધેનો તેનો સંબંધ અપેક્ષિત છે. ભાખું ઈં—એ વાત હું ભલા ભારથી (ભાર મૂકીને—અર્થાત્ નિશ્ચય પૂર્વક) ભાખું છું. અથવા હે ભલાભારથી ! એવો અન્યથ ઇંદ્રિયો. જીવને ધારણ કરીને શું કરે છે, તે કહે છે: જીવાત્મા ઈં—તે દશ (ઇંદ્રિયો) અહંકારને ધારીને અસંગ જીવાત્માને સ્વાધીને કરતી અને સ્વાધીનમાં કરીને પછે તે વિષયના સુખે (અર્થાત્ સુખમાં હુબ્ધ થઈને) મારને ગ્રહે—દુઃખ વેઠે.

૧૧૮ ત્યારે જૂદા જૂદા પુરૂષની જૂદી જૂદી ઇંદ્રિયોના આધીનમાં આવી પડેલો જીવાત્મા જૂદો જૂદો હશે ? તો તેમ નથી: જીવાત્મા ઈં—તોય (એમ છતાં પણ) જીવાત્મા એકજરૂપે (આત્મારૂપે) છે, અને તે (પોતાની) વિભૂતિ (મહિમા)ના ભેદથી અથવા કો (કોઈ કહે છે તેમ), માયાના બળથી હજાર સ્વરૂપે દર્શો (દેખાય છે). હું તે વકી (પ્રસંગ) વર્ણું છું. દર્શો ઈં—નિગમમાં (વેદમાં) કહ્યું છે કે તે વિશ્વ સ્વરૂપે દર્શો છે. જેમકે, “ પરમપાર્થરૂપાણિશતશોઽયસદ્દેશઃ । નાનાત્રિધાનિદિવ્યાનિનાનાવર્ણાકૃતી

છે સંખ્યા અતિશે ન કાંઈ સમજે, જાણે ન કે' કોઈને,
 વિદ્વાનો વર જાણતા કયી રીતે, દાખુ' તશી સોધને;
 રૂપાની ભ્રમણા છીપે વર્ણી રહી, દેવેશ કે દેવને,
 છીપજ્ઞાન ન થાય જો જનમમાં, સેવે ગમી સેવને. ૧૧૯
 છીપજ્ઞાન થયે ભૂલે ભ્રમ નકી, અજ્ઞાની શું શું લહે,
 માયાએ કરીને અનિર્વચનિયે, બે રૂપ દેખી રહે;
 ભાળે પ્રભુ જદા તદા નવ જરા, સંશે રહે ચિત્તમાં,
 મિથ્યા દ્વેષ કહે ગુરુ વર મળ્યે, પ્રાંતિ ન રે' વિતમાં. ૧૨૦

નિચ ”—“ હે અર્જુન મારાં સો'કડો પ્રકારનાં અને હજારો પ્રકારનાં રૂપ હું
 જો. તે રૂપ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં, દિવ્ય, જૂદા જૂદા રંગ અને આકૃતિનાં
 છે ”—ગીતા. તારા ઈન્દ્રિય—હે બાંધી ! તેમ છતાં પણ તારા સરખા જૂલે છે
 અને પ્રહ્લને જાણીને પણ ખીજીને તેનો ઉપદેશ કરતા નથી તે નરકમાં
 જૂલે છે.

૧૧૯-૧૨૦ જાણે તે ખીજીને ન કહે એમ કાંઈ હોય ? તે વિષે કહે છે:
 છે ઇન્દ્રિય—એવા લોકોની સંખ્યા અતિશે (ઘણી) છે કે જે પોતે કાંઈ સમજે
 નહિ; એવી સંખ્યા પણ ઘણી છે કે જે પોતે જાણે પણ કોઈને કહે નહિ. જે
 વર (ઉત્તમ) વિદ્વાનો તેને જાણે છે તે કયી રીતે જાણે છે તે સોધ હું તને
 દાખુ' છું. રૂપાની ઇન્દ્રિય—છીપને રૂપા જેવી ચળકતી જોઈને તેને વિષે દેવે-
 શ(ઇન્દ્ર)ને કે દેવને—અર્થાત્ હરકોઈને ‘ આ રૂપ છે ’ એવી ભ્રમણા
 વર્ણી રહી છે—ઘણા કાળથી એવો ભ્રમ થયો છે. જો તેને આખા જન્મા-
 રામાં ‘ આ રૂપ નથી, પણ છીપ છે ’ એવું જ્ઞાન ન થાય તો તે છીપને રૂપાની
 ખુદ્ધિથી સેવે અને તેની સેવા તેને ગમી છે; પણ જ્યારે તેને છીપનું જ્ઞાન થાય
 —‘ આ રૂપ નથી, પણ છીપ છે ’ એવું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે પોતાને
 થયેલો પ્રથમનો ભ્રમ જૂલે એ ભ્રમ જતી વખતે અજ્ઞાની પુરૂષ શું શું
 જુએ છે ? તે કહે છે: માયાએ ઇન્દ્રિય—અનિર્વચનીય (જેને સત્ અસત્—અ-
 રી કે ખોટી—નિત્ય કે અનિત્ય ન કહેવાય એવી) માયાએ કરીને તે બે

સાક્ષાત્કાર થયે ન બંદીજન તે, તારા સમું બોલતો,
ભાષે દ્વૈત વૃથા અસંગ શિવ કે', અદ્વૈતમાં કોલતો;
જાણું છે નૃપ આ અમો થકીં સહુ, આનંદ પામે મને,
જાણું હાર થશે કુબંદીજનની, તોયે ન વારે તને. ૧૨૧
એવે નૃત્યતણા સમો સમજીને, ગંધર્વ આવ્યા કને,
વાજીંત્રો નરઘા મૃદંગ કરમાં, ડાડાડિડે તે ભણે;
વાજે ધૂધરી પુંશ્વલીપદથકી, રાજે રૂપાળી બની,
ગાજે વાદ ગમ્યા નહીં, વરનરો લાજે મહા જો ધની. ૧૨૨

૩૫ (ખરી છીપતું ૩૫ અને બ્રમતું કારણ જે ૩૫ તેતું ૩૫) દેખી
રહે છે. અર્થાત આ બ્રમ ૩૫ માયા છે અને આ સત્ય ૩૫ બ્રહ્મ છે એવું
દ્વૈત તેની નજરે આવે છે. ત્યારે દ્વૈતજ સત્ય થશે, તો કહે છે ના: ભાવે
ઈન્—ન્યારે તે બ્રહ્મને ભાવે છે—બ્રહ્મ વિના બીજું કંઈ નથી એમ તેને સ-
મભય છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં જરા પણ સંશય રહેતો નથી. છીપતું ખરું
જ્ઞાન થવાથી ફરીને રૂપાનો બ્રમ જેમ તેને થતો નથી તેમ. મિથ્યા ઈન્—
તેને વર (ઉત્તમ) ગુરૂ મળ્યે (મળ્યાથી) તે દ્વૈતને મિથ્યા કહે છે અને
છીપને વિષે રૂપા રૂપી વિત્તમાં તેને બ્રાંતિ રહેતી નથી.

૧૨૧ આત્મજ્ઞાનીનું સ્વરૂપ વર્ણુ છે: સાક્ષાત્કાર ઈન્—હે બંદીજન!
આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી પછી તે તારા સરખું (દ્વૈત સત્ય છે એવું)
બોલતો નથી. ત્યારે શું બોલે છે? તે કહે છે: ભાષે ઈન્—સ્પષ્ટ છે.
અસંગ—સંગ રહિત—કેવળ. રાગ આ વાત કબૂલ કરે છે કે કેમ? તે
કહે છે: જાણું છે ઈન્—સ્પષ્ટ છે. ત્યારે તને (બંદીને) અટકાવતા કેમ
નથી? જાણું ઈન્—નહારા બંદીજનની હાર થશે તે પણ એ જાણું છે
તોયે તે તને વારતા નથી. અર્થાત તેનું કારણ તુંજ પોતે સમજ.

૧૨૨ બ્રહ્મવાદ સાંભળીને થાકેલા શ્રોતાઓને તાગ કરવાને કવિ વચમાં
ગાયનનો પ્રસંગ મૂકે છે: એવે ઈન્—સ્પષ્ટ છે. ડાડા ડિડે—સતારના ધ્વન-
નિનું અનુકરણ. પુંશ્વલી—ગણિકા. ગાજે ઈન્—જે પુરૂષોને વાદ ગમ્યા

વિશ્રાંતિ લઈ લ્યો તમે દ્વય જાણા, ભાષ્યો મહાભૂપતિ,
અષ્ટાવક વદે ન થાક અમને, રૂંધાઈ બંદીમતિ;
વારૂ વૃત્ય ભલે કરે નહિ કરી, પીડા અપીડા મને,
વારૂ હું શિવ રૂપ જગત સહુને, ક્રીડા અક્રીડા તને.

૧૨૩

રાગ આસતો.

સાંભળી ગાયક તે, સુખદાયક તે, દ્વિજ લાયક તે, ગાય પછે,
દારી કો ખેંચે, સાકર વેંચે, લચ્ચીન લેંચે, ગાન ગછે;
તાળી કો પાડે, સ્વર કો કા'ડે, આવે આડે, નવ કોઈ,
પદ પૂરું છોડ્યું, બંધન તોડ્યું, જાતે જોડ્યું, મળ ધોઈ. ૧૨૪

પદ.

રે તનક તનક તા થઈયાં, હા તા તા તા તા થઈયાં;

છે છતનાં છોરું છઈયાં, આખર રે'શે આ ડઈયાં. ધ્રુવપદ.

નહિ તેઓ વાદ બંદ થવાથી ગાજે છે—રાજ થઈને 'હાં, ચાલવાદો' એમ
ખોલે છે. વર ઈ—જે વર (ઉત્તમ) અને મહાધની (ધનવાન) નરો છે
તે વારંગનાને દેખીને લાજે છે.

૧૨૩ ગવૈયા આવ્યા જોઈને રાજ વાદ બંધ રાખવાનું કહે છે: વિશ્રાં-
તિ ઇ—સ્પષ્ટ છે. બંદીમતિ—બંદીની મંતિ. ક્રીડા ઇ—ક્રીડા (રમત)
અને અક્રીડા એ સર્વ તને (રાજાને) સોંપું. અથવા તને—શરીરે. ક્રીડા
અને અક્રીડા એ શરીરના ધર્મ છે માટે શરીરને ભલે લાગુ પડે.

૧૨૪ દ્વિજ લાયક—પ્રાણીશ્રવણ કરવા યોગ્ય અથવા તે લાયક
દ્વિજ (અષ્ટાવક)ને સાંભળીને, ગવૈયાઓના અભિનય વર્ણુ છે: દારી ઇ—
સ્પષ્ટ છે. દારી—(મૃદંગ વગેરેની), લચ્ચી-નમોને. લેંચે—(પાંકાં વળવાના
અભિનયને લેંચો કહે છે). ગાન ગછે—ગાન કરવાને, સમામાં આમળ
પગ મૂકે. આડે આવે—તાલ તૂટે એમ ખોલે. પદ ઇ—ચીજ ગાવી
મર કરી. જાતે ઇ—ગવૈયાએ પ્રસંગને અનુસરીને પોતા નવું જોડી કહાડ્યું
મગ ધોઈ—અંત:કરણ શુદ્ધ કરીને.

ઠીક થનક થનક કર અહિયાં, પણ છેલ્લે એસે બધયાં;
 છે ધગ ધગતી આ ધધયાં, તું બાણ્ય જીવાની ગધયાં. રે તનક
 નરખે હરખે સુત મધયાં, ઉછળે જ્યાં અતિ હધયાં;
 દ ભાગી નાર બલધયાં, રે' ભુંડી રૂડી ભલધયાં. રે તનક
 શાં છેલડો જ્યે છલધયાં, શાં ઝખકાર વિચ ઝલધયાં;
 ગંધવોનાં જે છધયાં, તે જશો ગાશે તધયાં. રે તનક
 સારિગમપધનિસા સધયાં, સાનિધપમગરિસા કહિયાં,
 મેમે પૂરાયાં હધયાં, લીલાં પીળાં નવ લહિયાં ! રે તનક ૧૨૫

૧૨૫ પદ—હાકળી છંદની રીતે વંચાય છે. વારાંગના તત્ત્વ આરંભે
 છે: ઇ—શાંત રસ પ્રધાન આ કાવ્યમાં શાંતના ઉદ્દીપન વિભાવ રૂપ સં-
 સારની અસ્થિરતા વર્ણવતાં કહે છે કે રે મનુષ્ય ! તું તનક તનક તા થે શું
 કરી રહ્યો છે ? હા ! (અરે !) તારી તાતા તાતા યર્થયાં—નાયવું કૂદવું
 (રહેશે નહિ). છાકરાં છધયાં સહુ છતનાં (સંપત્તિનાં) સગાં છે વારાંગ-
 ના હાથનો અંગૂઠો દેખાડીને કહે છે: આખર ઇ—આખરે તો આ ડધયાં
 (અર્થાત્ કાંઈ નહિ) રહેશે ! અથવા, તન કતનકતા ધધયાં—તારા તનનું
 કતનકપણું—નિંદા કરવા યોગ્ય શરીરપણું થશે. અને ત્યારે હા ! (અરે !)
 તમે તાતા તાતા (તપ્ત તપ્ત—દુઃખથી દાઝેલા) ધધયાં—થશો. બાકીનું
 પૂર્વવત્. એસે બર્થયાં—તારે ઘેર બાધડીઓ રોવા એસે. પોતાના સ્તન બ-
 તાવીને કહે છે:—સ્પષ્ટ છે. સુત—સુતને. મધયાં—માતા. (પણ આખરે)
 દેધ ઇ—સ્પષ્ટ છે. બલધયાં—કીર્તિ. શાં ઇ—તું છેલડી સ્ત્રીનાં છલધ-
 યાં (સૂડીઓ) શું જૂએ છે ? અને એના (રૂપના) ઝખકારની વચ્ચે તું
 શું ઝલાધ જાય છે ? અથવા હે છેલડી ! ઇ—સ્પષ્ટ છે. વખત સર્વદા સરખો
 રહેવાનો નથી તે-વિષે કહે છે: ગંધવો ઇ—સ્પષ્ટ છે. તર્થયાં—તાર્થ લોકો
 શું ગાશે ? તે કહે છે: સારિગમ. ઇ—સ્પષ્ટ છે. પણ તે ક્યાં સુધી ? લી-
 લાં ઇ—મરણની મૂર્છા સમયે જ્યાં સુધી આંખે લીલાં પીળાં દેખાયાં નથી
 ત્યાં સુધી ! અર્થાત્ જીવંતે મરણ છે એમ જાણીને તે પછીનો લાંબો વખત
 સુખમાં વીતે તેવી તૈયારી કર અને આ ક્ષણિક સંસારસુખમાં આસક્ત
 ન થા.

૫૬.

દેશી ફેર.

સંસાર રૂપી તંતુ પ્રમાણુ, સ્ત્રી વહન કાંઠલો છે અન્નાણુ;
 સાળવી કોકડી પ્રાય જેમ, સંસાર મધ્ય ગૂંચાય તેમ. પ્રુવપદ.
 ક્ષેત્રજને સુપ્રકૃતિ અપાર, બાંધે તરો તનેજ પરિવાર;
 ક્ષેત્રભૂત થઇ પુરૂષ જાય, ક્ષેત્રજ રૂપ લઈ માર ખાય. સંસાર૦
 જ્ઞાની તદાપિ બંધાય સોય, માની કદાપિ માને ન કોય;
 કૃત્યા કરાળી પ્રકૃતિ તું ધારય, માયા ગ્રહી કમાયાજ મારય. સંસાર૦
 માટી વિષે ઘડાઓ સમાય, સંતાઈ રજો ગુણમાં લપાય;
 ઈંદ્રિયોતણી મૂરતિ સમાન, મૂર્ખ માનતા માયા મહાન. સંસાર૦
 આ દહુથકી જૂ લીખ થાય, ત્યાગે તથાપિ મન ના મુઝાય;
 શે પ્રેમથકી નારી તું ગાય, શે છોકરડે ઊડતી ન લાય. સંસાર૦ ૧૨૬

૧૨૬ દેશીફેર—પદ્ધરીછંદની રીતે વંચાય છે. પાછલા પદમાં કહેલી
 સંસારની ક્ષણિકતાથી વૈરાગ્યયુક્ત થયેલા પુરૂષને આત્મજ્ઞાન બતાવે છે:
 સંસાર ઇ—સંસારરૂપી તંતુ (તાણાના તાંતણા) પ્રમાણુ છે એમ જણ્ય
 અને હે અન્નાણુ ! તે તાણામાં વહન કરનાર (જનાર આવનાર) કાંઠલો
 સ્ત્રી છે, સાળવી ઇ—જેમ સાળવી તે કાંઠલામાં કોકડી પરોવીને પછી
 લૂગડું વણે છે તેમ સ્ત્રીને વિષે તું પરોવાઇને સંસારમાં ગૂંચાય છે—વણાય છે.
 અર્થાત્ તેમાંથી ન છૂટાય એવી રીતે ગૂંચાય છે. બીજા દૃષ્ટાંત આપે છે:
 ક્ષેત્રજ ઇ—જેમ ક્ષેત્રજ (જીવ)ને સુપ્રકૃતિ (અવિદ્યામાયા) બાંધે છે તેમ
 તને તારો પરિવાર બાંધે છે. એમ બંધાવાથી શી હાનિ છે ? તે કહે છે: ક્ષેત્ર-
 ભૂત ઇ—એવી રીતે બંધાવાથી પુરૂષ ક્ષેત્રભૂત—દેહરૂપ—દેહ તે હું છું.
 એવા અભિમાનવાળો થઈ જાય છે અને વળી પોતે ક્ષેત્રજ (તે દેહને જણ-
 નારા) તું રૂપ લેઈને માર ખાય છે—દુઃખ પામે છે. દેહ તો જડ હોવાથી
 તેને કાંઈ દુઃખ થતું નથી પણ તે દેહના અભિમાની જીવને તેનું દુઃખ થાય

રાગ ચાલતો.

ઇમ ગઇને નારી, ખેડી સારી, જોતા ધારી, મનમારી,
સમજ્યા સુવિચારી, નવ અવિચારી, કે' આચારી, ઉચ્ચારી;
ખંદીજન તારી, વાણી ભારી, વિચ આવારી, લે શારી,
વકી મા' પારી, ભાખ્ય સમારી, સાખ્ય વધારી, જા સારી. ૧૨૭
વકી કે' ખંદી, ખોલો દંદી, થઇને ફંદી, આજ તમે,
ઉત્તર તો દીજે, જ્યમ મન રીઝે, વનિહું સીજે, તાપ શમે;

છ. 'હું' તે દેહ નથી 'એમ દેહાભિમાન તજે તો દેહનું' દુઃખ તેને લાગે નહિ. માયાની પ્રીતિ તજવાનો બોધ કરે છે: કૃત્વા ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. કૃત્વા—રાક્ષસી. કરાણી—વિકાળ. પ્રકૃતિ—માયા. માયા—વિદ્યામાયા—સાત્વિકી વૃત્તિ. ક્રમાયા—અવિદ્યામાયા—તામસી વૃત્તિ. માયાનો વિસ્તાર ઓળખવાને રાજસી માયા દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે: માટી ઇ૦—જેમ અનેક ઘડાઓ માટીમાંથી થાય છે માટે તે અનેક ઘડાઓ માટીમાં સમાયલા છે તેમ જગતમાં જે વિધ વિધ રૂપ ભાસમાન થાય છે તે સર્વે રજ્જે ગુણમાં સમાયલાં છે. જ્યારે તે (રજ્જે ગુણ) વિસ્તાર પામે છે ત્યારે તે નાના રૂપે ભાસમાન થાય છે, અને પાછા સંકેલાય છે ત્યારે રજ્જે ગુણ માત્ર રહે છે. ત્યારે એવી માયાને માટી કહેવી કે નહિ ? તે કહે છે: ઇન્દ્રિયો ઇ૦—જેવી ઇન્દ્રિયોની મૂર્તિ (સ્વરૂપ) છે તેવી માયા છે તેને મૂર્ખ (અજ્ઞાન) પુરૂષો મહાન (માટી) માને છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો જેવી આત્માથી જૂદી અને જડ છે તેવી માયા પણ જૂદી અને જડ છે. એ માયાને કેમ તજવી તે દૃષ્ટાંતથી કહે છે: આ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. શે ઇ૦—તું માયારૂપ નારીને પ્રેમથી શે માપે છે ? અને માયારૂપ છોકરાંમાં લાંબ શે ઊઠતી નથી ? અર્થાત્ એ સર્વ જ્ઞ અને લીખ જેવા દેહના વિકાર રૂપ માયા છે.

૧૨૭ ચાલતો—ત્રિમંગી. આચારી—રાજનો પુરોહિત. શું કહે છે: ખંદીજન ઇ૦—હે ખંદીજન ! તારી ભારી વાણીની વચ્ચે અષ્ટાવકને શારી લે. અષ્ટાવકને કહે છે: વકી ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. મા'પારી—માટા પારને જાણનારા. સાખ્ય ઇ૦—ખંદીને જીતીને સારી સાખ્ય વધારી જા.

(ક) બંદી ન અજાણ્યા, તમને જાણ્યા, ભાષો શાણા, જે પૂછું,
આ જળમાં જશો, તવ દૌન થાશો, જનની વા'શો, જોહું છું !! ૧૨૮
શ્લોક.

બંદી કે' અગિયાર વિષય સદા, સુખી કરે જીવને,
જ્ઞાનેંદ્રી વર પાંચ, પાંચ વર્ણો જે, કર્મેંદ્રીથી શિવને;
જૂલાવે મન એકને દશ મળી, ધારે પછે તે કશું,
બાંધે ગૂંચવી બંધને મન ગણે, આ જીવ રૂપી પશુ. ૧૨૯
ઈંદ્રીજન્ય વિષે અનુભવ થકી, એકાદશે થાય જે,
છે શોકાદિક હર્ષ એક દશજે, નાકે પોડ કાય તે;
દેવોને દુખ દ મનુષ્ય તવ શું, લેખે મહા પ્રાક્રમી,
આત્માબંધન છે અસંગ નહિ તે, પ્રત્યક્ષ રોધે સમી. ૧૩૦

૧૨૮ ઉત્તર ઈ૦—તમે બોલો તેના ઉત્તર અમે દીજે—અમે આપી-
એ, કે જેથી અમારું (તથા તમારું) મન રીઝે, તું (હારવાથી) વન્હિમાં
સીઝે અને તેથી મારો તાપ શમે.

૧૨૯ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રિડિત. બંદી અગિયાર પદાર્થ વર્ણુને આત્મા
ના અસંગપણાનું અંડન કરે છે: બંદી ઇ૦—બંદી કહે છે કે અગિયાર
ઈંદ્રિયોના અગિયાર વિષયો જીવને સુખી કરે છે.—વિષય સુખ આપે છે.
તે અગિયાર ઈંદ્રિયો ગણાવે છે: જ્ઞાનેંદ્રીય ઇ૦—વર (ઉત્તમ) પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિ-
ય, પાંચ કર્મેંદ્રિય, તથા એક મન. એ ઈંદ્રિયો શું કરે છે? જૂલાવે ઇ૦—
એક મન તે દશ ઈંદ્રિયો સાથે મળીને તે ઈંદ્રિયોના સાધનથી શિવને (શિ-
વરૂપ આત્માને) જૂલાવે છે—વિષયમાં લોભાવે છે. લોભાવીને મન શું
ધારે છે? તે કહે છે: ધારે ઇ૦—પછી તે મન કશું (શું) ધારે છે; તે કહું
છું; મૈન આત્માને 'આ જીવ રૂપી પશુ છે' એમ ગણે છે અને તેને ઈંદ્રિયોના
પાશમાં ગૂંચવીને બંધને બાંધે છે.

૧૩૦ આત્મા ઈંદ્રિયોને આધીન છે: ઈંદ્રીજન્ય ઇ૦—ઈંદ્રિયથી જન્ય
(ઉત્પન્ન થયેલા) વિષયના અનુભવથી અગિયાર પ્રકારનો શોક અને અ-
ગિયાર પ્રકારનો હર્ષ થાય છે (જેમ અવશ્ય વિષય સંબંધી હર્ષ અને શોક,

અષ્ટાવક ભણે ગણે નહિ જરા, શા ઉત્તરો આપતા,
 બારે સર્વ બને ન એક દશથી, કૂડાં રહો કાપતા;
 જે સંવત્સર બાર માસથકી છે, બારે થકી શું બને,
 જે છંદો જગતી બને જગતીમાં, પાદો તું બારે ગણે. ૧૩૧
 જે સંવત્સર છંદમાં જગતી જે, તે અક્ષરે ના અડે,
 બુદ્ધિ અલ્પ ન જાણતા બિનપણું, તારા સમા તે ખરે;

૩૫ વિષય સંબંધી હર્ષ અને શોક, સ્પર્શ વિષય સંબંધી હર્ષ અને શોક, વગેરે.) તે હર્ષ અને શોક નાકે (સ્વર્ગમાં) પણ કાયાને પીડે છે દેવોને ઇ—એવી રીતે હર્ષ શોક દેવોને દુઃખ દે છે ત્યારે મનુષ્ય શું મહા પરાક્રમી છે કે તે (હર્ષ શોક) તેને લેખે (લેખવે)? અર્થાત્ નજ લેખવે. એવી રીતે ઈન્દ્રિય વિષયજન્ય હર્ષ શોકને આધીન એવો આત્મા બંધન (અર્થાત્ બંધનમાં) છે અને (તમે અષ્ટાવક કહો છો તેમ) તે અસંગ (હર્ષ શોકાદિ ઉપાધિથી રહિત) નથી. પ્રમાણ બતાવે છે: પ્રત્યક્ષ ઇ—શમી (ધ્યાની) પુરૂષો આત્મા તરફ જતાં ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને રોકે છે એ પ્રત્યક્ષજ છે. જે આત્મા ઈન્દ્રિયોથી બંધાયેલો ન હોય તો તેને તેમાંથી છૂટો કરવાનો પ્રયત્ન યોગીઓ શું કરવા કરત? માટે આત્મા બંધાયેલો છે, તેને તમે અસંગ કહો છો તેથી તમારું કહેવું ખોટું છે.

. ૧૩૧ અષ્ટાવક બાર પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા આત્માને અસંગ વર્ણવે બંધીના મતનું ખંડન કરે છે: અષ્ટાવક ઇ—કવિ કહે છે કે બંધીનું વચન સાંભળીને અષ્ટાવક ભણે-બોલે છે અને તેને જરા પણ ગણે નહિ. તે શા ઉત્તરો આપતા તે હું કહું છું. બારે ઇ—તમારા કહેલા એકદશ (અગિયાર) પદાર્થોથી સર્વ કાંઈ બનતું નથી પણ બારે (બાર પદાર્થથી) સર્વ બને છે, અને તે બારથીજ તમે તમારાં કૂડાં (અર્થાત્ પાપ) કાપતા રહો છો. બારનો સમુદાય વર્ણવે છે: જે ઇ—સ્પષ્ટ છે. બારે ઇ—બારથી ખીજું શું બને છે તે કહે છે; જે ઇ—જગતી (પૃથ્વી)માં જે જગતી નામે જાણે બને છે તેના પાદો (ચરણો) તું બારે (બાર અક્ષરથી) ગણે છે—બાર અક્ષરના ચરણવાળા જાણે જગતી જાણે કહે છે.

તેવો ઇન્દ્રિય એક ને દશ થકી, આત્મા સદા ભિન્ન છે,
 જાણે મૂઢમતિ ન તેહ કદિયે, શું ભિન્ન શું છિન્ન છે. ૧૩૨
 જાણે જે વિધિ દ્વાદશાહ મખનાં, કાર્યો અતિશે વડાં,
 છે આહર્ણાણુ નામ કર્મ થકી એ, દૃષ્ટાંત ગ્રે'જે વડાં;
 તેણું કારણુ ઇન્દ્રીયું શિવ નકી, જો અન્ય હાવાં કહું,
 આત્મા રૂપનું ધ્યાન જેહ કરતા, શું શું કરે તે સહુ. ૧૩૩
 છવોને પરબ્રહ્મનું પ્રકટવા, મા'જ્ઞાન તો સર્વદા,
 શાં શાં સાધન બાખિયાં, નિગમમાં જાણ્યાં ન તેં તો કદા;

૧૩૨ ખારની સંખ્યાનું સંવત્સર અને જગતી છંદથી અલગપણું
 બતાવે છે; છે ઇન્દ્રિય—જે સંવત્સર અને છંદમાં જગતી (જગતી છંદ) છે
 તે અક્ષરે (અર્થાત ખાર એવી સંખ્યાને) ના અડે—ખારને કાંઈ વળગેલા
 નથી. મતલબ કે સંવત્સરના મહિના ખાર અને જગતી છંદના અક્ષરો ખા-
 ર છે તથાપિ એકલા ખાર તો સંખ્યા વાચકજ છે—સંવત્સર અને જગતી
 છંદથી બંધાયેલા નથી. ત્યારે ખારનો સંબંધ સંવત્સરોદિ સાથે કેમ દેખાય
 છે ? તે કહે છે: બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય—જેમની બુદ્ધિ અદ્ય (થોડી) છે એવા તારા
 સમા સંવત્સરથી ખારના ભિન્નપણાને જાણતા નથી, તે ખરે છે—અટકી
 રહે છે. સિદ્ધાંત કહે છે: તેવો ઇન્દ્રિય—એજ પ્રમાણે એક ને દશ (અગિયાર)
 ઇન્દ્રિયથકી (ખારમાં) આત્મા સદા ભિન્ન છે, પણ મૂઢમતિ પુરુષ શું ભિ-
 ન્ન (સ્વભાવતઃ જૂદું) અને શું છિન્ન (પ્રથમ એક છતાં ઉપાધિથી
 જૂદું પડેલું) છે તે કદીએ જાણતા નથી !

૧૩૩ ઇન્દ્રિયોથી આત્મા જૂદો છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઇન્દ્રિયોનું
 કારણ પણ છે. તે દૃષ્ટાંતથી પ્રતિપાદન કરે છે; જાણે ઇન્દ્રિય—તું આ વડાં
 (સારાં) દૃષ્ટાંત ગ્રે'જે—ગ્રહણ કરજો. તે દૃષ્ટાંત કહે છે: જે વિધિ (રીતે)
 દ્વાદશાહ મખ (ખાર દિવસના ચમ) નાં અતિશે વડાં (મોટાં) કાર્યો છે
 અને આહર્ણાણુ નામે કર્મ તેનું કારણ છે, તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનું કારણ
 શિવ (આત્મા) છે, એ નક્કી જાણવું. જો ઇન્દ્રિય—જો હવે આત્માના રૂપનું
 જે જે પુરુષો ધ્યાન કરે છે તે સહુ શું શું કરે છે તે કહું છું.

ને તે બાર કહ્યાં હવે ગણુલું હું, એ' વાય તો લે ગ્રહી,
 અલ્પજ્ઞાન મળે તિ શાસ્ત્ર બાણુવાં, આચાર યુક્તે રહી. ૧૩૪
 ત્રીજું સત્યપાણી વર્તન કરે, રોધે બધીઈંદ્રિયો,
 પોતાના ધર્મે વસે નહિ બીજે, ને રાય કે મંત્રીઓ;
 ત્યાગે ને અસૂચી તદ્દા હરિ મળે, લજ્જા ધરે લોકની,
 સેવાં દુઃખ તથા કુસુખ સરખાં, પીડા તજી શોકની. ૧૩૫

૧૩૪ ઉપક્રમ કરે છે: જીવોને ઈ૦-૨૫૯ છે. તે સાધન પણ બાર છે તે કહે છે: ને ઈ૦-૨૫૯ છે. દ્વાદશ યમ ૩૫ બાર સાધન કહે છે: અલ્પજ્ઞાન ઈ૦-નેમાં થી અલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેવાં શાસ્ત્ર બાણુવાં. સનતસુન્નતીય વગેરેમાં આલ્પજ્ઞાનાં બાર મહાવ્રત કહ્યાં છે તેજ આ છે. આ સાધનને તેમાં “ યુત્તમ—અર્થ સહિત વેદાધ્યયન” કહેલું છે. તે વિષે કહે છે કે—“ ધર્મ:સત્ત્વદમશ્ચૈવતત્ત્વોડમાત્સર્ગમેવચાન્હીસ્તિતિજ્ઞાનમૂયાયવજ્ઞોદાત્વંપ્રતિ:યુત્તમ ”—અર્થ ૨૫૯ છે. બીજું તપ નામે સાધન કહે છે: આચાર ઈ૦-આચારયુક્ત રહેલું.

૧૩૫ ત્રીજું સત્ય સાધન કહે છે: ત્રીજું ઈ૦—૨૫૯ છે. ચોથું દમ સાધન કહે છે: રોધે ઈ૦—બધી ઈન્દ્રિયોને રોધે—વિપયથી અટકાવે. જિહ્વોપસ્થાદિનિગ્રહોદમ:—જીભ અને ઉપરથી આદિ ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવો તે દમ, એવું દમનું લક્ષણ શાસ્ત્રકારે કરેલું છે. પાંચમું ધર્મ સાધન કહે છે: પોતાના ઈ૦—૨૫૯ છે; પોતાની જાતિનો ધર્મ છોડીને પરાયો ધર્મ આચરવો નહિ એવા ગીતાવચનનો અનુવાદ કરે છે: નહિ બીજે ઈ૦—૨૫૯ છે. ગીતામાં કહે છે કે “ શ્રેયાન્સ્યધર્મોવિનુન:પરધર્માદનુષ્ટિતાત્ત્વસ્વધર્મેનિધનંશ્રેય:પરધર્મોભયાવહ: ” અર્થ—“ પારકો ધર્મ આચરવા કરતાં પોતાનો ધર્મ ખોડવાજો છતાં પણ તે શ્રેષ્ઠ છે; પોતાના ધર્મમાં મરણ પામવું એ કલ્યાણકારક છે પરંતુ પારકો ધર્મ તો મરણ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે. ” ધર્મનું લક્ષણ નીલકંઠ કહે છે કે “ વર્ણાશ્રમનિયત:મંદ્યોપામનારિધર્મ: ” —અમુક વર્ણ અને અમુક આશ્રમને ધરે તેવો ઠરાવેલો સંધ્યા ઉપાસન (ધ્યાન, સેવાપૂજા) વગેરેનો ધર્મ કહે છે. છટું અવસૂચી સાધન કહે છે: ત્યાગે ઈ૦—ને અસૂચી (પરાયા ગુણોને વિષે દોષ દેખાડી આપવારૂપ દુર્ગુણ) તજે તો હરિ (આત્મા) મળે. સાતમું -હા (લજ્જા) નામે સાધન કહે છે: લજ્જા ઈ૦-૨૫૯ છે. આઠમું સામતા સાધન કહે છે: સેવાં ઈ૦—દુઃખ

સાધે યજ્ઞ સુદાન દે અતિ ઘણાં, ઘેરે વસે તે સદા,
 સેવે ને યમ રોજ તે તરી જતા, આ બારથી સર્વદા;
 એવાં કારણથી અસંગ શિવ છે, ને જાણવો દાહલો,
 અંતઃકર્ણ સુશુદ્ધથી થઈ જશે, બંદી હરિ સોહલો. ૧૩૬

બંદીને અતિશે વિચાર કરતો, ભાળી ભણ્યો બૂસુરી,
 પૂછો ને પૂછવું રહ્યા કષમ તમે, છાના છપ્પા મા'શૂરી;
 હાર્યા કો' તવ આ તપે તતડીને, અગ્નિ મહા જોરમાં,
 નાખું વાર ન લાગશે પળ ઘડી, તૂટ્યા તમે તોરમાં. ૧૩૭

બંદી કે' મુખ મ્હાન રૂઢાણવતી, વાણી દબાવી અતિ,
 જાણું આ જળમાં જશે લઘુવથી, ગુંચાય તેણે ગતિ;
 બોલો બાળક બારથી સહુ બને, તે વ્યર્થ આને કરે,
 બોલી ભૂમિ ભણી જુએ અમુઝણે, કે' ચિત્ત! શેણે હરે!! ૧૩૮

અને કુસુખ (નિંદિત વિષયોનાં સુખ અથવા પૃથ્વીનાં સુખ)ને સરખાં
 ગણીને સહેવાં. સનતસુન્નતીયમાં આ જગોએ અમાત્સર્ય નામે ગુણ કહેલો
 છે. નવમું તિતિક્ષા સાધન કહે છે: પીડા ઇન્—શોકની પીડા તથાને. સુખ
 દુઃખાદિને સહન કરવાના ગુણને તિતિક્ષા કહે છે. નીલકંઠ કહે છે કે
 “ સત્યાપિન્દ્રોધાનિમિત્તેતદનુત્પાદસ્તિતિક્ષા—ક્રોધનું નિમિત્ત છતાં તે ન ઉપજવો
 તેને તિતિક્ષા કહેવી. ”

૧૩૬ દશમું યજ્ઞ, અગિયારમું દાન અને બારમું જૂતિ સાધન
 કહે છે: સાધે ઇન્—સ્પષ્ટ છે. સેવે ઇન્—જો આ બાર યમ(સંયમ
 ગુણ)ને સેવે તે આ બાર ગુણોથી તરી જતા.

૧૩૭ અષ્ટાવક્રના પ્રશ્નનો બંદીથી ખુલાસો થતો નથી તે વિષે કવિ
 કહે છે: બંદીને ઇન્—સ્પષ્ટ છે. બૂસુરી—બ્રાહ્મણ—અષ્ટાવક્ર. મા'શૂરી—
 મહાશ્વરવાળા—હે બંદી !

૧૩૮ બંદી ઇન્—અષ્ટાવક્રનું વચન સાંભળીને મ્હાન (કરમાઈ
 ગયેલા) મુખે રૂઢાણવતી (રૂઢાણવાળી—રૂઢાઈ ગયેલી) વાણીને અતિશે
 દબાવીને—જોરથી બોલવાનો પ્રયત્ન કરીને કહે છે. શું કહે છે ? જાણું

ક્રોધાક્રાંત થયે ન સૂજતું કંઈ, બે અંગુલીથી ગ્રહ્યાં—

ચક્ષુ તે પણ આપતાં નવકંઈ, કે' જ્ઞાન વારિ વહ્યાં !!

એવે સૂઝ પડી વધો ગરજને, કે લોકે મોટે હૃથ્યા,

વાર્ધા સર્વ વિવેકથી વૃપમણિ, શા બોલ ચિત્તે વશ્યા. ૧૩૯

ભાખું તે હું યથામતિ સહુ કને, બંદી વધો શું સભા,

બોલ્યો બંદી તિથિ ત્રયોદશી તાણી, છે શ્રેષ્ઠ તિથ્યે પ્રભા;

પાતાળો ગ્રહી સાત પૃથ્વી પટ લે, તો શ્રેષ્ઠ તે તેર છે,

તોચે તે મત મુનિને નવ ઠરે, ભાખું કશો ફર છે. ૧૪૦

૪૦—હું બાણું છું કે આ લઘુવયી નાની ઉત્તરનો અષ્ટાવક બાળક) હવે જળમાં જશે (કેમકે હારશે) તેણે (તેથી—દયાને લીધે) મારી ગતિ ગૂંચાય છે. એમ કહીને અષ્ટાવકના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને વલખાં મારે છે: બોલો ઈ—હે બાળક ! તમે એમ બોલો છો કે બારથી સહુ કાંઈ બને છે, તે આજ હું વ્યર્થ (ખોટું) કરું છું. પણ શી રીતે વ્યર્થ કરવું તે સૂઝી ન આવવાથી ગભરાય છે, તે વિષે કવિ કહે છે: બોલી ઈ—એમ બોલીને અમુ-જણે (ગૂંચવાટને લીધે) પૃથ્વી ભણી બુઝે છે અને પોતે પોતાના મનને કહે છે કે હે ચિત્ત ! તું શેણે ડરે છે ?

૧૩૯ “ ક્રોધાદ્રવતિસંમોહઃસંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ સ્મૃતિભ્રંશાબુદ્ધિનાશોબુદ્ધિ નાશાત્પ્રણયતિ ”—ક્રોધથી મોહ (કર્તવ્યકર્તવ્યના વિવેકની શૂન્યતા) થાય છે, મોહથી સ્મરણ શક્તિ નાશ પામે છે, સ્મૃતિ નાશ પામવાથી બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને બુદ્ધિ નાશ પામવાથી પોતે પણ નાશ પામે છે. ” એવા ગીતા વાક્યનો ન્યાય આણી મેળવે છે: ક્રોધાક્રાંત ઈ—સ્પષ્ટ છે. શું કહેવું તે શોધી કાઢવા માટે ભમરોની નીચે આંખ ઉપર આંગળીઓ મૂકી તર્ક કરતા બંદીનો અભિનય વર્ણવે છે: બે ઈ—બે આંગળી-ઓથી ગ્રહ્યાં (ઝલેલાં) ચક્ષુ તે પણ કંઈ (અર્થાત્ ઉત્તરની સૂઝ) આપતાં નથી (તે બેઘને બંદી મનમાં કહે છે કે, શું મારાં જ્ઞાન રૂપી વારિ (પાણી) વહ્યાં (વહી ગયાં) !

૧૪૦ સભા—સભામાં. શું બોલ્યો તે કહે છે: તિથિ ઈ—તિથ્યે (તિથિઓમાં) પ્રભા(કાંતિ રૂપ ત્રયોદશીની તિથિ શ્રેષ્ઠ છે. બીજે તેમનો

કાળાદિક વિદેશથી નિરૂપતાં, કે' ચિત્ત શુદ્ધિ નહીં,
 દાખે સત્યયુગે સુસત્ય જનમાં, કે' ચિત્ત શુદ્ધિ સહી;
 આ કાળે કયમ તું ભણે ચિત્તતાણી, શુદ્ધિ બને સામટી,
 બ્રહ્મજ્ઞાન મળે નહીં વદું અમે, છોકું ન જાયે લટી. ૧૪
 તું નિઃસંગ ભણે સદાસિવ મહા, કે' ચિત્તશુદ્ધિ વિના,
 થાયે પ્રાપ્ત કદા સદા સરવદા, જો જો વિચારી હીણા;

સમુદાય કહે છે: પાતાળો ઇન્દ્ર—સાત પાતાળ અને પૃથ્વી આદિક પદ (બુ—
 —પૃથ્વીલોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક, એ છ લોક) એ
 લેતો તે તેર પશુ બ્રંધ છે. સત્ય લોક મુક્ત પુરુષોનું સ્થાન હોવાથી મુક્તિના
 સાધન ભૂત દેશમાં તેને ગળ્યો નહિ. તમે કહેશો કે ત્યારે ત્રયોદશી રૂપ
 કાળ અને પૂર્વોક્ત તેર પ્રદેશ રૂપ દેશને વિષે મુક્તિ સદા સર્વત્ર પ્રાપ્ત થતી
 હશે, તો તેમ નથી; તોયે ઇન્દ્ર—તોયે મેં કહેલા દેશકાળ મુનિઓને મતે
 (સત્ય) ઠરતા નથી. સત્ય નથી ત્યારે ખોટા હશે. તેનો ખુલાસો કરે છે:
 બાપુ' ઇન્દ્ર—મુનિઓના અને મારા મતમાં શો ફેર છે તે હું બાપુ' છું.

૧૪૧ બંદી તે દેશકાળની ચિત્તશુદ્ધિમાં યોજના કરવાનો વિવેક કરે છે:
 કાળાદિક ઇન્દ્ર—પૂર્વોક્ત કાળાદિક (ત્રયોદશી વગેરે કાળ) અને વિદેશ (પા-
 તાળાદિક દેશ) થી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી—અર્થાત્ આ દ્વાપરમાં મોક્ષને અર્થે
 એ દેશકાળ ઉપયોગી નથી. ત્યારે ક્યારે ઉપયોગી છે? તે કહે છે: દાખે
 ઇન્દ્ર—સત્યયુગે સારા સત્ય પુરુષો પૂર્વોક્ત તેર દેશકાળથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે,
 એમ દાખે છે એ સહી છે. માટે હું અટાવક! આ કાળે સામટી અર્થાત્
 ગમે તે દેશકાળમાં ચિત્તની શુદ્ધિ બને એમ તું કયમ ભણે છે! ઉપપત્તિ
 કહીને હવે નિર્ણય કહે છે: બ્રહ્મજ્ઞાન ઇન્દ્ર—માટે આ દ્વાપરયુગમાં બ્રહ્મજ્ઞાન
 મળે નહિ એમ અમે કહિયે છીએ. પોતાને ઉત્તર જડી આવ્યો તેથી જોર
 જણાવે છે: છોકું ઇન્દ્ર—હવે તું લટી જાય (પગે લાગે) તો પશુ તને
 છોકું નહિ.

શો કૂલાય વૃથા કહે શિવ—ભણી, ગૂંચાઈબંદીમતિ,
 બોલાયું નહિ કાંઈ કે હસી સભા, હા હા હી હીએ અતિ. ૧૪૨
 દખી પત્રગ સાણસે પકડિયો, કો' કોણ રીએ નહીં ?
 દખી બ્રાહ્મણઘાતીને દુખ વિષે, કો' કોણ ખીએ નહીં ?
 દખી ગૌહણનાર ને દુખ થતું, કો' કોણ ભીએ નહીં ?
 દખી બંદી સુખી, દુખી દિવ મહા, કો' કોણ સીએ નહીં ? ૧૪૩
 હાર્યો ! હાર થઈ ! ભણે નર મળ્યા, વારે વિદેહી ઘણા,
 સુણે ના જન ત્યાંહી તો હરખમાં, શબ્દા પ્રધાનેતાણા;
 અષ્ટાવક ઉભો થઈ તવ ભણે, શાંતિ ધરા રે જરા,
 અર્થો રલોક પૂરું હું બંદીજનનો, જોશે ન તે આ ધરા. ૧૪૪

૧૪૨ અષ્ટાવકના સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવાનો યત્ન કરે છે: તું ઈં—તું મહા સદાશિવ (પરમાત્મા) ને નિઃસંગ કહે છે. એટલું કહીને નિઃસંગતાનું ખંડન બની શકતું નથી ત્યારે તેને માન્ય રાખી બીજા પક્ષને વળગે છે: કે' ઈં—તું કહે કે ચિત્ત શુદ્ધિ વિના તે સદાશિવ સદા સર્વદા પ્રાપ્ત થાય શું ? અષ્ટાવકે નહિ સ્થાપન કરેલા પક્ષ ઉપર પોતાનાથી કોટિ થઇ ગઇ (અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ વિના આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એમ અષ્ટાવકે કહ્યું નથી છતાં તે તેણે કહ્યું હોય એમ માનીને બંદીએ તેને આવો પ્રશ્ન કર્યો) તેથી ગભરાયેલો અને ક્રોધી થયેલો બંદી “ શેષકોપેનપૂર્વ્યેન્—હારેલો માણસ બાકીનું ક્રોધવડે પૂરું કરે એ કહેવત પ્રમાણે તેને ગાળો દેવા માંડે છે: હીણા ઈં—સ્પષ્ટ છે. શિવનાં અસંગત્વનું ખંડન કરવાને ફરીને ઉધામો કરે છે: શો ઈં—બંદી કહે છે કે, તું વૃથા શો કૂલાય છે ? કહે, શિવ—એટલું કહીને હવે શો પ્રશ્ન કરવો તે જડી ન આવવાથી અટકી જાય છે, તે વિષે કવિ કહે છે: ભણી ઈં—એમ બોલીને બંદીની મતિ ગૂંચાઇ. બાકીનું સુગમ છે.

૧૪૩ બંદીને વાદમાં સપડાયેલો જોઇ સમા ખુશી થાય છે તે દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છે: દેખી ઈં—સ્પષ્ટ છે. પન્નગ—સર્પ. બીજે—(આનંદમાં). સીએ—દાએ.

૧૪૪ વિદેહી—જનક. ધણા—ધણાને કે બહુ. જોશે ઈં—તે આ ધરા (પૃથ્વી) જોશે ન—અર્થાત્ જીવશે નહિ, કેમકે હારવાથી અગ્નિમાં પડવું પડશે.

કે' છે લોમશ રાય વક્ત્રી પછીથી, ગાજ સભામાં વદે,
 ન્ને સાચું કરું સર્વ હું તુજ વધું, મુઓ તું તારે મદે;
 અગ્નિ સૂર્ય તથા સમીર ભિન છે, સર્વે પદાર્થોથકી,
 છે આત્મા દશ ઇંદ્રિયો મનથકી, જૂદા સુવેદ વકી. ૧૪૫

બુદ્ધિથી પણ છે જૂદો વળી જૂદો, તે છે અહંકારથી,
 તોયે તે વિષયેંદ્રિયજરૂપને, સંબંધના સારથી—
 નિત્યે તેહ અનુસરે વિષયમાં, માટે અસંગી ઠરે,
 બુદ્ધ્યાદિક તણેજ સંગ શિવને, સંગી સમો તો કરે. ૧૪૬

માટે માણસ બુદ્ધિ નિર્મળ થવા, ઉદ્યોગ સાધો સહુ,
 ના ઉદાસીન કો થશે વરમતિ, સાચી પ્રતીતિ કહું;

૧૪૫ આત્માનું અસંગત્વ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરતાં બંદીથી સ્થાપિત નહિ થયેલા તેર પદાર્થનું સ્થાપન કરે છે: અગ્નિ ઇં—સ્પષ્ટ છે. સમીર—વાયુ. ભિન—ભિન્ન. તેર પદાર્થ ગણાવે છે: છે ઇં—સ્પષ્ટ છે. દશઇંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એ તેરથી આત્મા જૂદો છે. એમ પછીના શ્લોક સાથે અવય.

૧૪૬ તોયે ઇં—તોયે (એમ જૂદો છતાં પણ) તે (આત્મા) સંબંધના સારથી (સારા—અનુકૂળ સંબંધથી) વિષયેંદ્રિયજરૂપને (વિષયેંદ્રિયોને જાણનારના રૂપને—અર્થાત્ વિષયેંદ્રિયોનો જ્ઞાતા થઈને) નિત્યે વિષયમાં અનુસરે છે. માટે (જ્ઞાતા જ્ઞેયથી જૂદો હોય છે એ ન્યાયે) આત્મા અસંગી (વિષયાદિના સંગથી રહિત) ઠરે છે. ત્યારે સંગી જેવો કેમ દેખાય છે ? તે કહે છે: બુદ્ધ્યાદિ ઇં—બુદ્ધિ આદિકનો સંગ શિવને (આત્માને) છે માટે તેને તે સંગી સમો (સંગી જેવો) કરે છે. અથવા સંગી હોય તે બીજાને પોતાના જેવો કરે છે માટે બુદ્ધિ આદિકનો સંગ પણ શિવને પોતાના સમો (દુઃખાદિયુક્ત) કરે છે. અથવા દેહાદિનો સંગ આત્માને પોતાના જેવો (વિનાશી) કરે છે. ઈત્યાદિ બ્રમજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

પૂર્વે ધર્મ કહ્યા સુદાદશ અમે, તે સાધનો તેરને,
 રાખે ઇન્દ્રિયના વિષે થકી સદા, ફેડી ફૂંડા ફેરને. ૧૪૭
 એવી રીત નિવૃત્ત જો થઈ તમે, ધર્માદિ સાધો ભણા,
 થાતાં જ્ઞાન ન સંશયો કંઈ ધરો, સાચે પથે જો વળ્યા;
 બુધ્યાદિ વિષયોની નિવૃત્તિ થશે, કે દૈત નાશી જશે,
 અદ્વૈતે શિવ કેરું દર્શન થતાં, બ્રાંતિ સમૂળી ખસે. ૧૪૮
 જાણ્યું એ પછી દેશ કાળ મનથી, લાગે અપેક્ષા વનો,
 આ છે કાળ ન અન્ય કોઈ સમજો, જ્ઞાની સુધ્યાની બનો;
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો ન કાંઈ ગણતાં, સચ્ચિત આનંદનું,
 જાણો નિર્ગુણ પ્રજ્ઞ આ ભવનમાં, ચાલે ન જ્યાં મંદનું. ૧૪૯

૧૪૭ મહિન બુદ્ધિના સંગથી આત્મા મહિન દેખાય છે એમ પૂર્વના શ્લોકથી સમજાય છે ત્યારે આત્માને નિર્મળ જોવાને શું કરવું ? તે કહે છે: માટે ઈન્—૨૫૯ છે. ઉદ્યોગ—ચિત્તશુદ્ધિનો. ઉદાસીન—કર્તવ્ય અર્થથી દૂર બેસવા ૩૫ ઉદાસીનતા યુક્ત. પ્રતીતિ—વિશ્વાસ. અર્થાત્ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય વાર્તા. પૂર્વે ઈન્—પૂર્વે અમે જે સારા દાદશ (બાર) ધર્મ કહ્યા છે તે ધર્મ ૩૫ સાધનો તેરને (દશ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહંકારને) ઇન્દ્રિયના વિષે (વિષય) થકી રાખે, (બચાવે). શું કરીને બચાવે ? ફેડી ઈન્—ફૂંડા (નહારા) ફેરને (ફેરારને—બ્રમણતાને) ફેડીને—નાશ કરીને.

૧૪૮ વિષયોની નિવૃત્તિ થશે—વિષયો દૂર થશે. દૈત—બેપાણું. અદ્વૈતે—આત્મા એજ એક તત્વ છે એવા જ્ઞાનમાં. શિવ—પરમાત્મા.

૧૪૯ બંદીએ કહેલા દેશકાળનું ખંડન કરે છે: જાણ્યું ઈન્—એ જાણ્યા પછી દેશ અને કાળ મનથી અપેક્ષા વનો (જરૂર વિનાનો લાગે છે). સત્ય યુગમાં ચિત્તશુદ્ધિ બને અને દ્વાપરમાં ન બને એવા બંદીના કથનને ખોટું કરે છે: આ છે ઈન્—આ કાળ જે હમણા છે તેજ ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનો કાળ છે. બીજો કોઈ કાળ ચિત્તશુદ્ધિનો છે એમ કોઈ સમજશે નહિ. અર્થાત્ સર્વે કાળમાં ચિત્તશુદ્ધિ બની શકે છે. માટે તમે ચિત્તશુદ્ધિ કરીને

કે'તા લોભશ રાથને મૂઢમતિ, બંદી ન ઊંચું જુએ,
કાચે કંપ થયો ન જંપ વળતો, કે' કોક શેણે રૂએ ?
ના વક્રીતણી વાણી ખંડિત બને, સંશે પડ્યા કે ખુએ,
જોઈ દીન ન કોઈ હીન ભણી રે', કે અશ્રુ જતાં લુએ. ૧૫૦

રાગ ચાલતો.

હાથો ત્યાં બંદી, ગતિ થઈ ગંદી, અતિ મતિ મંદી, દીન ફંદી,
વક્રી થઈ દંદી, કે' શિવનંદી, આખો અંદી, જન વંદી;
તેં અતિ આનંદી, મોટા દંડી, માર્યા ઠંડી, થઈ છંદી,
મતિ ધરો તેં ખંદી, પૂરણ પંદી, રમણ નરંદી, જતિ જંદી. ૧૫૧
લોકોએ સારી, વાણી ઉચારી, અપરમ પારી, આ વારી,
કે'વા મતિ મારી, જતી હારી, મહત વિચારી, લે ધારી;

સુધ્યાની અને જ્ઞાની બનો. જ્ઞાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ ? તે કહે છે: સચ્ચિત
આનંદનું—સત્૩૫, ચિદ્૩૫ અને આનંદ૩૫ આત્માનું. નિર્ગુણ—સત્વાદિ
ગુણોથી રહિત. ભવનમાં—વિશ્વમાં. મંદનું—પુદ્ગિમંદનું.

૧૫૦ લોકો બંદીને મેહેણાં મારે છે: કે' ઇં—કોઈક તેને કહે છે કે
હવે તું શેણે રૂએ છે ? સંશે—સંશય. જોઈ ઈં—તેને દીન જોખને પણ કોઈ
તે દીન (હીણા—બંદી) બણી રહેતું નથી—તેનો પક્ષ કોઈ કરતું નથી.

૧૫૧ રાગ ચાલતો—ત્રિભંગી છંદ. ગંદી—મલિન (અશ્રુઆદિકથી).
દીન ઇં—તે ફંદી દીન થઈ ગયો. વક્રી થું કહે છે ? શિવ ઈં—હે શિવ-
નંદી ! (બળદિયા !) હવે જનને વંદીને (તમારાં કૃત્યની) અંદી (પશુ-
ની માફક) આખો—ફળ ભોગવો. દંડી—સંન્યારી. માર્યા ઇં—ઠંડીમાં
(અર્થાત્ ટાઢા પાણીમાં) માર્યા. છંદી—મારવાના છંદ (વ્યસન) વાળો
થઈને. પૂરણ ઈં— ?

હું છું અવિચારી, નહિ આચારી, ઊભો દારી, મન મારી,
રસના રસ સારી, લેન સમારી, કવિતા ક્યારી, મમ ખારી. ૧૫૨

વલણ.

કવિતા ક્યારી ખારી મારી, ક્યાં બ્રહ્મ જળ મીઠું વસે રે;
પ્રેમાનંદ ઘન વૃથા જતાં, અન્ન કેઈ પેરે થશે રે. ૧૫૩

કલ્પે ૧૪ મું.

શ્લોક.

જો ભગીરથ ભૂમિમાં, નૃપતિ મનાઈ ગયો મહા,
સ્વર્ગ માંહિ સુરેન્દ્ર શો, મતિમાન આપ થયો મહા;
પુણ્ય એ ઋણ પંચનું, કરી સિદ્ધ સિદ્ધ હવો મહા,
તે વિધે ઋષિ જો તયો, થઈ દેવ દેવ નવો મહા. ૧

૧૫૨ મહત ઇ૦—પણ મોટા વિચારવાળા પુરુષો સમજી લેશે. રસના
ઈ૦—મારી રસના રસને (રસ જમાવવારૂપ કાર્યને) સારીને તેને સમારી
લેતી નથી. એ અન્વય.

૧૫૩ કવિતા ઇ૦—પ્રેમાનંદ કહે છે કે મારી કવિતારૂપી ક્યારી ખારી
છે. અર્થાત્ તેમાં રસયુક્ત કાવ્યરૂપી અન્ન ક્યાંથી થાય ? કોઈ કહેશે કે તેમાં
મીઠું પાણી લાવો, તો તે દૂર છે તે કહે છે: ક્યાં ઇ૦—બ્રહ્મરૂપી મીઠું જળ
તો ક્યાં વસે છે ? અર્થાત્ દૂર્ભાલ છે. વાર લારે વરસાદ થશે લારે તેમાં
અન્ન થશે, તો કહે છે કે તે પણ નથી: પ્રેમાનંદ ઇ૦—પ્રેમ અને આનંદ
રૂપી (આત્મારૂપી) ઘન વૃથા જતાં અર્થાત્ અનાવૃષ્ટિ થતાં અન્ન કયી
રીતે થશે—મને પ્રેમાનંદ પ્રાપ્ત ન થાય તો તેવા વિપયને હું રસિક શી રીતે
કરી શકું, એ ભાવ છે. શ્લેષથી પ્રેમાનંદે પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે માટે
મુદ્રાલંકાર.

૧ શ્લોક—ચર્ચરી છંદ. અષ્ટાવક્રે પોતાના પિતાના ડૂબાડનાર અંદીનો
પરાજય કરીને પિતૃઋણ અદા કર્યું અને તેથી તેનું વાંકું અંગ સીધું થયું

રાગ સોરઠની દેશી.

- લોમશ કે' સુણ્ય રાય, પંચ ઋણ્યી જે જન તયો;
તે સુખિયારો થાય, પ્રભુને વશ્ય તેણે કર્યો. ૨
- દૂરથી દુઃખ પળાય, સુખ સંપત્તિ સાંપડે;
મોટો છે મહિમાય, ખૂબ ભુવનમાં જઇ અડે. ૩
- જે ચૂક્યા એ લા'વ, નરક વિષે તે લઇ પડ્યા—
પાંચે પરિયાં સાવ, પાડે પિતૃ નાકે ચડ્યા. ૪
- અન્નતઅરિ કે' દેવ ! બંદીજનનું શું હવુ ;
સાધું રૂડી સેવ, અધુના નવ કે'શો નવું ! ૫

વગેરે વર્ણન આ કડવામાં આવશે એમ સૂચવતાં 'ભગીરથનું' દૃષ્ટાંત આપી કવિ ઉપક્રમ કરે છે: જો ઈં સગર રાજના આઠ હજાર પુત્રો કપિલ મુનિના શાપથી બળી ગયા હતા તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને ભગીરથે ગંગાનદી ભૂમિ ઉપર આણી તેથી તે (ભગીરથ) ભૂમિમાં મહાત્પતિ મનાઈ ગયો અને તે મતિમાન આપ (પોતે) સ્વર્ગમાં પણ સુરેંદ્ર (ઈંદ્ર) સરખો મહા (મહાન્) થયો. શાથી એવો થયો તેનું કારણ કહે છે: પુણ્ય ઇં— એ પંચઋણનું પુણ્ય છે. (દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, વગેરે પ્રતિ મનુષ્યની જે દરજ છે તેને ઋણ (દેવું) કહે છે એ દરજ અદા કરવી તે ઋણ અદા કરવા બરાબર છે.) ભગીરથ રાજા એ પુણ્ય સિદ્ધ કરીને મહાસિદ્ધ હવો (થયો) દાષ્ટાંત કહે છે: તે વિષે ઈં—તે રીતે ઋષિ (અષ્ટાવક) પણ પિતૃઋણ અદા કરવાથી મહા (મહાન્) અને નવો (શાપમુક્ત થવાથી સીધાં અંગવાળો) દેવનો દેવ (અર્થાત્ તેવી કાંતિ અને રૂપવાળો) થઈને તયો—કૃતકૃત્ય થયો.

૨ રાગ સોરઠની દેશી-સોરઠા. ૩ ખૂબભુવનમાં—સત્યલોકમાં અથવા મુક્ત પુરૂષોના સ્થાનમાં. ૪ એ લા'વ-પંચ ઋણ્યી મુક્ત થવાનો લાહાવો. લઇ—(પાંચે પરિયાંને). નાકે—સ્વર્ગમાં.

૫ આ કાંઈ નવીન કથા કહે છે એક જાણીને યુધિષ્ઠિર લોમશને પ્રસ્તુત કથા પૂરી કરવા વિનવે છે: અન્નતઅરિ ઈં—સ્પષ્ટ છે. અન્નતઅરિ-યુધિષ્ઠિર.

- લોમશ કે' તપ એજ, નહીં કથા બીજી કથું;
 પાંચે ઋણુનું તેજ, પો'ચે નહિ અરણી મથું. ૬
 બંદી (જન) હાર્યો જ્યાંય, કે વાચે વાતો થઈ;
 રક્ષક રોકે (શુ') ત્યાંય, રૈયત સહુ જોવા ગઈ. ૭
 દશાંશ ભાગી ભૂપાળ, મારી કાઢે તે કદા ?
 લુંટી ખાય કરાળ, રૈયત મારે તે સદા. ૮
 આખ્યાં આસન માન, પો'ચ્યાં તે પૂરાં કર્યાં;
 પ્રાણુ પ્રજા મે'માન, તપ સમજ્યો પરિયાં તર્યાં !! ૯
 લાગ્યા પ્રાક્ષણુ પાય, અષ્ટાવક કને જઈ;
 શૂદ્રાદિક ગુણુ ગાય, પીડા પરિ સહુની થઈ. ૧૦

૬ પાંચે ઇ—લોમશ કહે છે કે જો હું અગ્નિ પાડવાને અરણી લેખને મથું અને તેથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તો તેનું તેજ પણ પાંચે ઋણુ અદા કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજને પોહોચે નહિ. અર્થાત્ સાક્ષાત્ અગ્નિ કરતાં પણ પંચઋણુ અદા કરવાં એ વધારે તેજસ્વી કર્મ છે.

૭ બંદીના હારવાની વાત નગરમાં પસરી ગઈ અને તેનો પરિણામ શો થાય છે તે જોવા લોકો રાજસભામાં બરાયા તે વર્ણુ છે: બંદી ઇ—સ્પષ્ટ છે.

૮ રક્ષકોએ રોક્યા છતાં તે ન માનતાં વગર પરવાનગીએ આવી બરાયલા લોકોને જનક રાજ્યએ શિક્ષા કરી હશે ? તો કહે છે કે ના: દશાંશ ઇ—પ્રજ્ઞના ઉત્પન્નમાંથી દશાંશ ભાગી (દશમો ભાગ લેખને પ્રજ્ઞ-નું રક્ષણુ કરનાર) રાજ્ય રૈયતને કદા (ક્યારે) મારી કાઢે છે ? ત્યારે કોણુ મારી કાઢે છે ? તે કહે છે: લુંટી ઇ—જે કરાળ (વિકાળ) રાજ્યએ રૈયતને લુંટી ખાય છે—કર વેરા વગેરે નાખીને રૈયતનું ધન બળાતકારે હરણુ કરે છે તેવા રાજ્ય સદા રૈયતને મારે છે.

૯ ત્યારે જનકે શું કર્યું તે કહે છે: આખ્યાં ઇ—સ્પષ્ટ છે. પ્રાણુ ઇ—તપ સમજ્યો કે મારા પ્રાણુ સમાન વાહાલી પ્રજા મારે ઘેર મેહેમાન થઈ છે માટે મારાં પરિયાં તર્યાં !! ૧૦ પરિ—દૂર.

- હેરે કરી કરી હાથ, ઉંચા ચઢી નેતા ઘણા;
 તૂડ્યા ત્રિભુવનનાથ, વક્રી ! રાખી ન તે માણા !! ૧૧
- મોઠા મોઠા મુન્ય, કર નેડી ઊભા રહ્યા;
 પવિત્ર પામ્યા પુણ્ય, તાપ ઉતાપ તનયો વહ્યા. ૧૨
- વક્રી બોલ્યો બોલ, પંડિત પૂરાને હણ્યા !
 તોલો તેના તોલ, બૂદ્ધેવ શું એણે ગણ્યા ? ૧૩
- જળમાં નાખ્યા જેમ, પ્રાક્ષણ બંદીએ બહુ;
 બંદી નાખો તેમ, એ પ્રિય મારું કરો સહુ. ૧૪
- અગ્નિ વિષે મુનિદેવ, નાખો નાખો નીચને;
 તો સાધી દ્વિજસેવ, તરિયા પૈરીકીચને. ૧૫
- મૂળે પ્રાક્ષણ ભાઈ, તેમાં આજ્ઞા અવનવી;
 મુણતાં ઊડ્યા ધાર્ઠ, કોવિદ જાણે તે કવી. ૧૬
- માર્યા જેના બાપ, તાપ ધરી તે ઊડિયા;
 બંદી કે' દુખ કાપ, વક્રી ! આ ને રૂડિયા. ૧૭

૧૧ હેરે-ગુએ. ૧૩ અષ્ટાવક્ર પ્રજાને બંદીનો અપરાધ કહીને તેની વિરુદ્ધ લોકોની લાગણીને ઉશ્કેરે છે: વક્રી ઇન્-સ્પેક્ટ છે. બૂદ્ધેવ ઇન્-શુ' એણે બૂદ્ધેવ (પ્રાક્ષણ)ને પણ ગણ્યા છે?—અક્ષયભાઈ પણ બીહીન્યો છે ?

૧૪ નાખો—અગ્નિ વિષે. ૧૫ મુનિદેવ—મુનિદેવો! ૧૬ પ્રાક્ષણોએ અષ્ટાવક્રના કહેવાને માન્ય કર્યું કે કેમ તે વિષે કવિ પ્રાક્ષણોનું સ્વભાવચાપસ્ય વર્ણુતાં કહે છે: મૂળે ઇન્-સ્પેક્ટ છે. કોવિદ ઇન્-તે કોઈ કોવિદ કવિ વર્ણુ જાણે.

૧૭ પ્રાક્ષણોએ અષ્ટાવક્રની આજ્ઞા કેમ જલદી સ્વીકારી તેનું કારણ કહે છે: માર્યા ઇન્-સ્પેક્ટ છે. બંદી અષ્ટાવક્રને શરણે આવે છે: બંદી ઇન્-સ્પેક્ટ છે. આ—પ્રાક્ષણો.

તું પાળે તે! પાળ, વાણી સુણીને માહરી;	
થા મુનિ તુંજ કૃપાળ, પૂજા કરું હું તાહરી.	૧૮
વશણતણા હું પુત્ર, આઁચો પિતા વેણથી;	
પાતાળે ઘર સૂત્ર, છૂટું શે દુખદણથી.	૧૯
યજ કરે મુજ તાત, દિક્ષા દ્વાદશ વર્ષની;	
તેથી બ્રાહ્મણઘાત, મેં ચિત્ત ધારી હર્ષની.	૨૦
વાદ વિવાદ વિશેષ, કીધા તેને કારણે;	
માર્ચા મુનિ મુદેશ, પાણ પડિયા નહિ ધારણે.	૨૧
જીવે એકેએક, અધુના આવી ઊભરી;	
કે'શે છોડો ટેક, મુજ માર્યે તે દૂભશે.	૨૨
જનકવિદેહી જૂપ, જાણે સરવે વારતા;	
છો પ્રભરૂપ તદ્રૂપ, આ જોડું નવ ધારતા.	૨૩
પૂજા પૂરા બ્રહ્મ, વશણનો પામે હું જઈ;	
ટળિયો મારો ભ્રમ, વડા મુરચી વાડવ સહુ.	૨૪
અષ્ટાવક કે' રાય, જનકવિદેહી નામના;	
થાયે આ અન્યાય, કૂડી થાશે નામના.	૨૫

૧૯ બંદી શામાટે બ્રાહ્મણોને ડૂબાડતો હતો તે બંદીના વચનદ્વારા વર્ણ છે: વશણ ધ૦—૨૫૦ છે. દુખદેણથી—દુઃખદેનારા આ બ્રાહ્મણોથી. ૨૦ તેથી—તે યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને મોકલવા માટે.

૨૧ ધારણે—મરણ રૂપી નિદ્રામાં. અર્થાત્ મરી ગયા નથી. ૨૨ અધુના—હમણા. ટેક—(મને મારવાનો). મુજ માર્યે—મને મારવાથી.

૨૫ બંદીને ન બચાવવાને અષ્ટાવક જનકને સમજાવે છે: અષ્ટાવક ધ૦—૨૫૦ છે. આ—બંદીને છોડવારૂપ. નામના—ખ્યાતિ.

વાદ વિવાદની માંય, બાંદી કુશળ મતિએ કરી;	
પંડિત બ્રાહ્મણ હાંય, ડૂબાડ્યા વાદ વરી.	૨૬
તે મતિ મેં ભૂપાળ, કુતર્કરૂપ નિધિમાં ધરી;	
ડૂબાડીજ દયાળ, ભાખું હું નિશ્ચે કરી.	૨૭
સત્યાસત્ય વિચાર, કરી પરીક્ષા તે કરે;	
મતિમાન નિર્ધાર, સત્ય વચન હૈડે ધરે.	૨૮
હું ભાખું દૃષ્ટાંત, તે પેરે તો આચરો;	
બાળે અગ્નિ મહાંત, લઘુને નવ કરતો પરો.	૨૯
સર્વભક્ષી કે'વાય, બાળે નવ સાંચો લહી;	
જૂઠે રૂઠે રાય, એપી પરીક્ષા કરચ સહી.	૩૦
કૃપણ કુપુત્રનું વેણ, પિતા સમજે સત્યથી;	
બોલે જે સુખદેણ, મનમાંય ડરો અસત્યથી.	૩૧

૨૬ બાંદી—બાંદીએ. હાંય—અહીંઆં. વાદે વરી—વાદમાં પસંદ કરીને. ૨૭ તે ઇં—હે ભૂપાળ ! તે કુતર્કરૂપ (બાંદીની) મતિ મેં નિધિ (વાદરૂપી સમુદ્ર)માં ધરીને ડૂબાડી. ૨૮ સત્યાસત્ય—સત્ય અને અસત્ય.

૨૯ રાજાએ નિષ્પક્ષપાતી થવું જોઈએ એમ અગ્નિના દૃષ્ટાંતથી કહે છે: હું ઇં—સ્પષ્ટ છે. મહાંત—મોટો. લઘુ—નાનો. ૩૦ ત્યારે અગ્નિ કોને નથી બાળતો ? તે કહે છે: સાચો ઇં—સાચાને હાથમાં અગ્નિ આપ્યા છતાં તે તેને બાળતો નથી, પણ જૂઠાનેજ બાળે છે; માટે તું પણ વાદમાં જૂઠા પડેલા બાંદીને અગ્નિમાં બાળ્ય, એવો ઉપદેશ કહે છે: જૂઠે ઇં—સ્પષ્ટ છે.

૩૧ કૃપણ ઇં—પિતાના કૃપણ (દીન) અને કુપુત્રનું (જૂઠું) વેણ સમજે છે (અર્થાત્ તેને શિક્ષા કરે છે); અને જે પુત્ર મનમાં અસત્યથી ડરીને સત્યથી સુખદેણ વચન બોલે તેને પણ સમજે છે (અર્થાત્ તેને ધન્યવાદ આપે છે).

ધરધણી કરતા એમ, જો સાચાપણું ધારતા;	
જનપદપતિને કેમ, રૂચે જૂઠી વારતા ?	૩૨
શ્લેષ્માતકના જેમ, પત્ર વિષે ભોજન કર્યે;	
ફળ ખાધે તો તેમ, માણસ કેરી મતિ ફરે.	૩૩
વળી લાગે અતિ દાષ, તેવી ગતિ નૃપ તાહરી;	
પ્રકટે મનમાં રોષ, વાણી સુણ્ય તું માહરી.	૩૪
શ્લેષ્માતક દ્રુમ જેમ, માણસને દાષિત કરે;	
બંદીનું બોલ્યે તેમ, જનકવિદહી તું કરે.	૩૫
બંદીનાં સુણી વેણ, હર્ષ વધે રાજા તને;	
સ્તુતિ સ્વયં સુખદાણ, જાણી તું ન ગણે મને.	૩૬
રાજ્ય સમસ્ત ભૂપાળ, બાળીને પ્રલે કહું;	
સમજ ન નાનું બાળ, આજ નૃપાળ ! ન ઉગરું.	૩૭
જોડીને બે હાથ, જનકવિદહી ઉચ્ચર્યો;	
જાણી ત્રિભુવનનાથ, પ્રમાણ સૌ પેલો કર્યો.	૩૮
દિવ્ય વચન જૂસુરો તારાં સાંભળું અવનવાં;	
જીત્યો બંદી પૂર, કાર્ય સફળ તારાં હવાં.	૩૯
તું દેવાધિદેવ, મનુષ્ય નહિ કો તું સમું;	
સાધું તારી સેવ, કોટિ કલ્પે નહિ ભમું.	૪૦
અગ્નિ વિષે ઋષિરાય ! એને નાખો નવ તમો;	
તો મુજને સુખ થાય, ક્રોધથકી મુનિ ! જો રામો.	૪૧

૩૨ જનપદપતિ—દેશપતિ—રાજા (જનપદ—દેશ). ૩૩ શ્લેષ્માતક—
ગુંદો. ૩૫ બોલ્યે—(બંદીના લાભનું—તેના તરફનું). ૪૦ દેવાધિદેવ—
દેવનો અધિદેવ—દેવેશ્વર.

આ બંદી મુનિ પાસ, કરજેડીને જો ઉભો;	
હવ્યાની ઘો આશ, મન માને તે રીત દૂભો.	૪૨
અઘાવક કે' ભૂપ, બંદીને બાજો સહી;	
જોતું ન એતું રૂપ, વાણી સત્ય તુને કહી.	૪૩
વરણ એના બાપ, માટે નાજો આગમાં;	
દળશે ત્યારે તાપ, બળશે બંદી જગમાં.	૪૪
મુખ નવ બોલે તુંય, અઘટિત તો તો થઈ જશે;	
નિશ્ચે કહું છું હુંય, પુર પાધર તારું થશે.	૪૫
બંદી બોલ્યો બોલ, ક્રોધ ન કીજે મા'મુનિ;	
તોલો મનથી તોલ, વર વાણી મારી સુણી.	૪૬
પીયૂષ પીધું દેવ, અમર થઈ તેણે ગયા;	
બચું વનિહ સ્વયમેવ, વૈરી જો તે થઈ રહ્યા.	૪૭
દુઃખ ન થાયે લેશ, માટે મુજને મુકિયે;	
તુજથી અધિક ન શેષ, હાવાં અમિ નહિ ચૂકિયે.	૪૮
ભૂસુરથી ભય થાય, બીજથી દુઃખ નહિ કંઈ;	
સિદ્ધ કરો મુજ સા'ય, આ ગુણ નવ વિસરું સહી.	૪૯

૪૪ અગ્નિમાં નાખવાનું કારણ કહે છે: વરણ ઈન્દ્ર-સ્પૃષ્ટ છે. જગમાં —યજ્ઞમાં. ૪૭ બંદી પોતાનું અમરત્વ બતાવે છે: પીયૂષ ઈન્દ્ર-દેવેએ પીયૂષ (અમૃત) પીધું માટે તે અમર થઈ ગયા છે. હું પણ દેવ છું માટે અમર છું તેથી વનિહમાં સ્વયમેવ (પોતાની મેળે) બચું વૈરી ઈન્દ્ર—જો તે (અગ્નિદેવ) મારા વૈરી થઈને રહ્યા છે તો પણ (જળ અને અગ્નિને વેર છે, માટે જળવાસી વરણ અને અગ્નિને પણ વૈર છે).

૪૮ શેષ—શેષનાગ. ૪૯ અગ્નિ બાળતો નથી ત્યારે અગ્નિમાં પડવાથી કેમ ડરે છે? તે કહે છે: ભૂસુર ઈન્દ્ર—એમ છતાં અમને ભૂસુર(આઘાત)થી ભય(શાપ વગેરેનો) થાય છે.

- અધુના મળશે આવી, કહોડ મુનિ તારો પિતા;
નિર્મ્યુ' થાશે ભાવિ, માનો માનો શોભિતા ! ૫૦
- ચઢી વક્રીને રીસ, શું ભૂમિ પ્રાક્ષણવની !
સા'ચો એનું શીશ, એ એના ઘરનો ધની. ૫૧
- આજ્ઞા નવ દે જૂપ, તો નૃપ અગ્નિ નાખિયે;
બળતાં બેનાં રૂપ, જોઈ વર થયું ભાખિયે. ૫૨
- અગ્નિ વિષે શું જોર, કે નવ બાળે બેયને;
તોડું તેના તોર, તે નવ જાણે જો મને ! ૫૩
- અંગ મધ્યની આંચ, વનિહુ સમી વદતાં થઈ;
સેવ્યાં ઋણુ વર પાંચ, લાલીમાં લાલી લહી. ૫૪
- પામ્યો દિનકર ત્રાસ, કે લાજ્યો તન જોઈને;
જીવિતની મૂંઝો આશ, રે'શે રાણી રોઈને. ૫૫
- ઉઠ્યા પ્રાક્ષણુ ભાઈ, બંદીને પે'લો ધર્યો;
શે જાતો કર માઈ, પ્રહ્લઘાત કરતાં ડર્યો ? ૫૬

૫૦ નિર્મ્યુ' ઈ—જો ભાવિ (બનવાકાળ) નિર્મ્યુ' હશે તે થશે.
૫૧ ધની—ધણી અથવા ધનવાન. ૫૨ વર—ઉત્તમ—સારું. ૫૩ અગ્નિને
બય બતાવીને અષ્ટાવક કહે છે: અગ્નિ ઇ—સ્પષ્ટ છે. તેનો—અગ્નિનો.

૫૪ અષ્ટાવકનો ક્રોધ વર્ણે છે: અંગ ઈ—સ્પષ્ટ છે. સેવ્યાં ઇ—
અષ્ટાવકે વર (ઉત્તમ) પાંચ ઋણુ સેવ્યાં છે—પાંચ દુરજો બળવી છે
તેથી શરીરમાં લાલી (રક્તતા) આવી છે અને તેમાં આ ક્રોધની લાલી
લહી (જોઈ).

૫૫ અતિ તેજસ્વીપણું વર્ણે છે: પામ્યો ઇ—અષ્ટાવકનો ક્રોધ જોઈ-
ને સૂર્ય શું ત્રાસ પામ્યો કે તેના તનની લાલી જોઈને લાજ્યો ? આથમવા
જતા સૂર્યને જોઈને ઉત્પ્રેક્ષા. જનકની દશા વર્ણે છે: જીવિતની ઇ—
સ્પષ્ટ છે.

નાખો વૃપને આજ, વક્રી ગાને શિર પરે;	
હોય ન આવો રાજ, પ્રહ્લઘાત મનમાં ધરે.	૫૭
જોડીને બે હાથ, વૃપ આસનથી ઊઠિયો;	
દિવ્ગણુ કેરો સાથ, જ્યાં ક્રોધી થઇ રૂઠિયો.	૫૮
બંદોને હુતાશ, નાખો નાખો સહુ ભણે;	
રાજ વારે દાસ, પ્રહ્લાણુ કોને નવ ગણે.	૫૯
ક્યાં પ્રાહ્મણુ ક્યાં રાય, ક્યાં દ્વાપર ને કળિ;	
એવે જળની માંચ, યુક્તિ અલૌકિક તો કળી.	૬૦
દિવ્ય વસન ધરી દેવ, પાણીમાંથી નીસરે;	
જોતા જન તતખેવ, પાણી સ્પર્શ ન કો કરે.	૬૧
દેવેશ ન ભૂદેવ, નીકળતાં નિશ્ચે હવે;	
ભાગ્યો નહિ કંઈ ભેવ, બોલ સુણ્યો ત્યાં અવનવો.	૬૨
આશિર્વાદ અનેક, દેતા આવ્યા ભૂસરી;	

૫૯ હુતાશ—અગ્નિ (માં). ૬૦ કવિ હાલના પ્રાહ્મણોને ઉદેશીને કહે છે: ક્યાં ઇં—હવે એવા પ્રાહ્મણો ક્યાં છે અને એવા ધર્મશીળ રાજાઓ પણ ક્યાં છે? કેમ નથી તે કહે છે: ક્યાં દ્વાપર ઇં—તે દ્વાપર યુગ હતો અને આતો કળિકાળ છે, એ અર્થ. વરણનો યજ્ઞ પૂરો થયાથી પ્રાહ્મણો પૃથ્વી પર આવે છે: એવે ઇં—સ્પષ્ટ છે. અલૌકિક—અર્થાત્ અદ્ભુત. ૬૧ દિવ્ય—દૈવી ગુણોવાળાં. વસન-વસ્ત્ર. પાણી ઇં—પણ પાણી કોઈને સ્પર્શ કરતું નથી—પલાળતું નથી.

૬૨ દેવેશ ઇં—તેઓ બાહ્ય નીકળતાં નિશ્ચય થયો કે તેઓ દેવેશ નથી પણ ભૂદેવ (પ્રાહ્મણો) છે. ભાગ્યો ઇં—પ્રાહ્મણો જળથી બહાર નીકળ્યા તો ખરા, પણ જોનારાના મનનો તેમણે કાંઈ ભેવ (ભેદ) ભાગ્યો નહિ—તેમણે “અમે કોણુ” તે કાંઈ ઠણું નહિ. સારે શું કહ્યું? તે કહે છે: બોલ ઇં—સ્પષ્ટ છે.

રાખ્યો કુળનો ટેક, ધનયાત્રા કરી તેં પૂરી.	૬૩
વરૂણે દીધાં માન, જનકવિદેહી તું થકી;	
વિધિ ભવ હરિયો મહાન, તુજ કીર્તિ રહો યુગ ટકી.	૬૪
કો'ડ કહે તેં કોડ, જનકવિદેહી પૂરિયા;	
તેમાં રહો ઇક ખોડ, સાધી દો તે શૂરિયા ।	૬૫
ઉદાલકના શિષ્ય, હાર્યા નહિ કોઈ હજ;	
ભુંડું થાય ભવિષ્ય, જો જાઈ અંદી તજ.	૬૬
અભિધાને હું કહોડ, વરૂણે આચારજ કર્યો;	
પૂરું અંદી કોડ, તો જાણું હું ભવ તર્યો.	૬૭
બોલ્યા બીજા દિવ, સત્યારથ મુનિવર કથે;	
જીતે ગરૂડ ન દિવ, સો સંવત્સર જો મથે !	૬૮
એવે પ્રાજ્ઞાણ કોક, દાદાને જઈ ભેટતો;	
તજીને તનના શોક, કપરાં કષ્ટજ મેટતો.	૬૯
લાગે કો જઈ પાય, બાપ લહી ધન સંગ્રહી;	
જેતા પુત્રની કાય, પિતા બ્રાતા પાસ જઈ.	૭૦

૬૩ જળમાંથી નીકળેલા પ્રાજ્ઞાણને રાજાએ સાદાયભૂત થઈને રૂપાડયા હતા તેનું વેર ન બતાવતાં ઉત્તરો સંતોષ બતાવી રાજાને આશિર્વાદ દે છે: રાખ્યો ૬૦—સ્પષ્ટ છે. ધનયાત્રા—ધનને અર્થે અમારું પરદેશ નીકળવું. ૬૪ યુગ—જીગો જીગ—સદાસર્વદા.

૬૫ અષ્ટાવકને કહોડનું ઓળખાણ પાડવાને કવિ યુક્તિ કરે છે: કો'ડ ૬૦—કહોડ જનકવિદેહીને કહે છે કે જનકવિદેહી તેં મારા કોડ પૂર્યા. શૂરિયા—શૂરા ! ૬૮ દિવ—(બીજાં) પક્ષીઓ.

૬૯ એવે ૬૦—એવામાં કોઈ પ્રાજ્ઞાણ જળમાં રૂપીને પાછા જીવતા આવેલા પોતાના દાદાને જઈને ભેટે છે. ૭૦ કોઈ બાપને, કોઈ પુત્રને, કોઈ બ્રાતાને એમ ઓળખી ઓળખીને ભેટે છે, તે કહે છે: લાગે ૬૦—સ્પષ્ટ છે.

- અષ્ટાવકે ત્યાંય, મુખમુદ્રા લહી સ્વય સમી;
નામે કહોડ જ્યાંય, સુણ્યું કે સૂતો નમી. ૭૧
- કીધા દંડ પ્રણામ, મનસા પૂરી મુખ કહ્યું;
ટાળો બંદી નામ, એહ અપૂરણ તો રહ્યું. ૭૨
- ધન કાળે ગુણવાન, માતાએ અહીં મોકલ્યા;
પ્રકટયા બે મતિમાન, મુખ કળાથી ના કળ્યા ? ૭૩
- આ ઉદાલકપુત્ર, જીત્યો બંદી વાદમાં;
સાધ્યું સર્વે સૂત્ર, કહોડ રીઝ્યો નાદમાં. ૭૪
- ધન્ય જનેતા તારી, સારી કીર્તિ તેં કરી;
પેઢી તારી મારી, આલિંગ્યો બે ભુજ ભરી. ૭૫
- ઉજ્જવળકેતુ હાથ, સાહી જોળે લીધલો;
બીજે વક્રી સાથ, ઝટ બેસાડી દીધલો. ૭૬
- જનકવિદેહી ભૂપ, કૃતકૃત્ય અમોને કર્યા;

૭૧ અષ્ટાવક કહોડને ઝોળખે છે: અષ્ટાવક ઈ૦—૨૫૯ છે. ૭૨ મનસા ઇ૦—બંદીને જીતવાની તમારી ઈચ્છા મેં પૂર્ણ કરી છે એમ અષ્ટાવકે તેને પોતાને મુખે કહ્યું. ત્યારે શું બાકી છે ? તે કહે છે: ટાળો ઇ૦—૨૫૯ છે. અર્થાત્ બંદીનો નાશ કરવો બાકી છે.

૭૩ અષ્ટાવક પિતાને પોતાના ધરની નિશાની તરિકે વાત કહે છે. ધન ઈ૦—હે ગુણવાન ! તમને મારી માતાએ ધન કાળે અહીં મોકલ્યા હતા. તમારા ગયા પછી અમે બે મતિમાન પ્રકટયા—જન્યા.

૭૪ શ્વેતકેતુને ઝોળખાવે છે: આ ઇ૦—૨૫૯ છે. વિનયની ખાતર પોતાના મામાને જશ આપે છે: જીત્યો ઇ૦—૨૫૯ છે. નાદમાં—એ શબ્દ સાંભળીને.

૭૫ લોકમુખથી અષ્ટાવક બંદીને જીત્યો એમ જાણીને તેને કહોડ વખાણે છે: ધન્ય ઇ૦—૨૫૯ છે. ૭૬ કહોડનો સાળાપ્રતિ તથા પુત્રપ્રતિ અપક્ષપાત વર્ણને “ ગુરુ કરતાં શિષ્ય વધે ” એ કહેવત ખરી કરે છે: ઉજ્જવળકેતુ ઇ૦—૨૫૯ છે.

જેઈ પુત્રનું રૂપ, તરવેણીથી સહુ તર્યા.	૭૭
બંદી નાશ ઉપાય, હું મારે મન વાંચ્છતો;	
કીધી પુત્રે સાંચ, જેવું મન હું ઇચ્છતો.	૭૮
મનુષ્ય માગે પુત્ર, પંચ ઋણથી તારવા;	
સુતે કીધું સૂત્ર, ન રહ્યો બંદી મારવા.	૭૯
વાદે હારે જેહ, મરણ પથારી તે પડે;	
વક્રી કે' નવ એહ, ન્યાય પિતા રૂડો અડે.	૮૦
બંદી પ્રાક્ષણઘાતી, અગ્નિ વિષે નાખો નકી;	
જાણુ દિવની જાતિ, છોટો નવ જાણે છકી.	૮૧
કહોડ કે' સુણ્ય ભૂપ, પુત્રે તાર્યો છે મને;	
કુરૂપને માંરૂપ, પ્રકટે પુત્ર કહું તને.	૮૨
નિર્બળ ને બળવાન, પુત્રો પ્રકટે છે ધરા;	
મૂરખને ગુણવાન, પુત્રો પ્રકટે છે ખરા.	૮૩
પંડિત ને પંડિત, પુત્રો થાવા દાહલા;	
ખંડિતનું મંડિત, પુત્રો કરતા સોહલા.	૮૪

૭૭ પુત્ર મેળાય થવાથી કહોડ તે સંબંધે જનકનો ઉપકાર માને છે: જનક ઈન્દ્ર-સ્પર્શ છે. તરવેણી ઈન્દ્ર-જેમ ત્રિવેણી તીર્થથી સહુ તરી જાય તેમ અમે સહુ તર્યા છીએ.

૭૯ પંચ ઋણ—બ્રહ્મ ઋણ, દેવઋણ, પિતૃઋણ, મનુષ્યઋણ, અને ભૂતઋણ. કોઈ પેહેલા અને છેલ્લાને ઠામે ગુરૂ અને સ્ત્રીનું ઋણ ગણાવે છે. ન ઇન્દ્ર-હવે મારવાને મારેમાટે બંદી રહ્યો નથી.

૮૦ બંદીને શી રીતે મારવો તે કહોડ કહે છે: વાદે ઈન્દ્ર—જે વાદમાં હારે તે મરણપથારી કરીને સૂઈ જાય એટલે મુઆ બરાબર જાણવો. અષ્ટાવક્રને આ ન્યાય રૂપો નહિ તેથી તે કહે છે: વક્રી ઇન્દ્ર-સ્પર્શ છે.

૮૨ કહોડ કોને કેવા પુત્રો થાય છે તે રાજાને કહી સંબળાવે છે: કુરૂપ ઇન્દ્ર—હું તને કહું છું કે કુરૂપ પુરૂપને મહારૂપવાળો પુત્ર પ્રકટે છે.

૮૩ ધરા—ધરામાં.

તેવો મારો પુત્ર, કે' બંદી આજે ધરો;	
માનો સર્વે સૂત્ર, દુરાગ્રહ કરીને પરો.	૮૫
જનકવિદેહી રાય, ભાખ્યો બંદી આ રહ્યો;	
કરવી નહિ મેં સા'ય, છો જતો અગ્નિ દહ્યો.	૮૬
બંદી બોલ્યો બોલ, વરુણસૂતું હું નકી;	
તોલો તેનો તોલ, ઉગરણું મુનિવર થકી.	૮૭
બોલ્યા એકે સાદ, પ્રાક્ષણ જે જે ત્યાં મળ્યા;	
ઉતર્યો જેનો નાદ, તે જાણો જીવતા બળ્યા !	૮૮
માટે મૂકો આજ, એને વધી જીવતો;	
રીઝે એથી રાજ, પાતાળે છો એ જતો.	૮૯
વધી કે' જા ભૂર, પ્રાક્ષણથી કે' ઉગર્યો;	
દાઝે દ્વાયું ઉર, શે પ્રાક્ષણથી તું તર્યો !	૯૦
બોલ્યો નહિ કંઈ બોલ, સાયરમાં સટ લઇ ગયો;	
તોલ્યો સર્વે તોલ, ચાર ભુજાળો તે થયો.	૯૧
બેશીને વિમાન, મુનિગણ સર્વે પૂજ્યા;	
દેતા સર્વે માન, વધી એક ન રીઝ્યા.	૯૨
જનકે ફેડ્યો તાપ, પૂજા બહુ વિધિની કરી;	
તેથી તેણે શાપ, આખ્યો નહિ વિનયે ડરી.	૯૩
જનકવિદેહી નૃપાળ, ભાખ્યો વરુણની વારતા;	
વરુણ મખની ભાળ, જાણી ન બંદી વારતા.	૯૪

૮૫ આગે—આગ્યમાં અથવા મોઢા આગળ. ધરો—અમને સ્વાધીન કરી દો. ૯૧ સાયર—સમુદ્ર. અર્થાત્ જળમાં.

૯૪ બંદી પ્રાક્ષણને ડૂબાડતો હતો તેમ છતાં જનક તેમને કેમ વાર-તો નહોતો તે વિષે કવી કહે છે: વરુણ ઈન્—૨૫૪ છે. વારતા—અટકાવતા.

રીઝયા સહુ ભૂસુર, કહોડ બોલ્યા તે સમે;	
યુદ્ધ વિષે મા'શૂર, શત્રુસમૂહ તું ને નમે.	૯૫
તીક્ષણ ધરીને દંડ, યમ શત્રુ તારા હરો;	
રાજ્ય રહો નવખંડ, કુખેર ભંડારો ભરો.	૯૬
સદા થાવ કલ્યાણ, કહોડ મુનિ આશિષ દે;	
કરે સભા સુવખાણ, નૃપ ભૂમિ અહોનિશ રે'.	૯૭
આવાહન મખ માંય, સામ નિગમથી સુરતું;	
સાક્ષાત્કારે થાય, પૂજન પૂરેપૂરતું.	૯૮
સોમવલ્લીનું પાન, દેવો આવીને કરે;	
નૃપને દેતા માન, આજ્ઞા માગી સંચરે.	૯૯
એવો તું ભૂપાળ, કહોડ કહી બેઠા પછે;	
પૂજ્યા દિવ નૃપાળ, મન માન્યું ધન લઈ ગછે.	૧૦૦
કહોડ ઊઠ્યા સાથ, બંને લેઈ બાળકા;	
કુમાર ને ગણનાથ, શિવ ચાલ્યા દુખ ટાળકા.	૧૦૧
હજ્યો નૃપતિ કલ્યાણ, ઉદાલક પાસે જશું;	

૯૫ કહોડ જનકને વરદાન આપે છે: યુદ્ધ ૪૦—૨૫૭ છે.
 ૯૭ નૃપ ૪૦—હે નૃપ ! તું અહોનિશ (સદૈવ) ભૂમિમાં રહે—ચિરંજીવ
 થા. અથવા તારી ભૂમિ—રાજ્ય. ૯૮ રાજાની કહોડ સ્તુતિ કરે છે: આવાહન
 ૪૦—૨૫૭ છે. મખ —યજ્ઞ. પૂરેપૂરતું—પૂરેપૂરાતું. ૧૦૦ ગછે—
 બાય.

૧૦૧ કહોડ ઉદાલક પાસે જવા માંડે છે. તેને કાર્તિકેય અને ગણપતિ-
 ને લેઈને શિવ જતા હોય તેના દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છે: કહોડ ૪૦—૨૫૪ છે.
 કુમાર—સ્વામિકાર્તિક. ગણનાથ—ગણપતિ. અષ્ટાવક વાંકો હતો માટે તેને
 ગણપતિ સાથે અને શ્વેતકેતુ રૂપાળો હતો માટે તેને કાર્તિકેય સાથે કવિએ
 સરખાવ્યો છે.

- રાજ તપો હરિ ભાણુ, પાળે દિવ મન તું અશુ. ૧૦૨
 કહોડ કેરી સાથ, જનકવિદહી ઊડિયો;
 ઊઠી સભા ગ્રહી હાથ, દીસે નવ કો રૂડિયો. ૧૦૩
 આખ્યાં દાન ભૂપાળ, સંખ્યા તેની કો કથે !
 લેખું લખતાં ધનપાળ, ગણતાં ભારતી શી મથે !! ૧૦૪
 નિકળ્યા મંડપદાર, નૃપને દિવ જે જે મળ્યા;
 એ વિદ્યાર્થી ખાર, ઊભા તેણે વઙ્ગી કળ્યા. ૧૦૫
 નિશાનવાળા જેહ, તે ઝટ ઓળખઈ જશે;
 નિશાન ધરે ન તેહ, સાન વિહોણા ભૂ વસે. ૧૦૬
 પાસે આવી છાત્ર, બોલ્યા ક્યાંહી તમિ ગયા;
 એવે જોઈ જમાત્ર, કુશળ પૂછી સુખિયા થયા. ૧૦૭
 કહોડ કે કયમ મૂઢ, જેવા સહુ દેખાવ છો ?
 છાત્ર ન રાખે ગૂઢ, માણસમાં લેખાવ છો ? ૧૦૮

૧૦૨ જતી વખતે રાજને આશિર્વાદ આપે છે: હજ્યો ૪૦—સ્પષ્ટ છે. હરિ—ચંદ્ર. ૧૦૪ ભારતી—સરસ્વતી. ૧૦૫ મળ્યા—ત્યાં એકઠા થયા હતા. ઉદાત્તકે એ બાળકની શોધ માટે મોકલેલા વિદ્યાર્થી આ વખતે રાજભારમાં આવી પોહોળ્યા છે તે પ્રસંગ વર્ણવે છે. એ ૪૦—એવામાં ખારણે આવીને એ વિદ્યાર્થી ઊભા હતા તેમણે વઙ્ગી (અષ્ટાવક્ર) ને કળ્યાં (ઓળખ્યાં).

૧૦૬ બીજાને ન ઓળખતાં અષ્ટાવક્રને તેના બેડાળપણને લીધે ઝટ ઓળખ્યા તે કહે છે: નિશાન ૪૦—સ્પષ્ટ છે. નિશાન—કીર્તિરૂપી.

૧૦૭ છાત્ર—વિદ્યાર્થી. જમાત્ર—કહોડ. ૧૦૮ વિદ્યાર્થીને ગભરાયલા જોઈને કહોડ પૂછે છે: કહોડ ૪૦—સ્પષ્ટ છે. છાત્ર ૪૦—તેનું વચન સાંભળીને છાત્ર (વિદ્યાર્થી) કાંઈ ગૂઢ (ઢાંકણું) રાખતા નથી. તેઓ કહોડ પ્રતિ બોલ્યા કે, ત્યારે તમે શું માણસમાં લેખાવો છો ?

આપ ગયા ગુણવાન, સાથે જે બાળક લઈ;	
શોધી થાડ્યાં વાન, રાજ્ય સભા ખેડા જઈ !	૧૦૯
મરણતાણી તો વાત, કહોડ કેરી ચાલી છે;	
થઈ બાધે વિખ્યાત, મૂર્તિ આ તો ભાળી છે !	૧૧૦
વારૂ થયું બે સાથ, લેઈ ચાલો ગુરૂ કને;	
રીઝે ઋષિનો નાથ, સાબાશી મળશે મને.	૧૧૧
બીન્ને બોલ્યો બોલ, જનકપુરે હું લાવિયો;	
તોલ્યની તેનો તોલ, તું મોટો શે કા'વિયો.	૧૧૨
નૃપતિ ઊભો પાસ, તેને તે નવ ચોળખે;	
જેઈ હસતા દાસ, લક્ષણ લીલા સહુ લખે.	૧૧૩
ભાખ્યો જનક ભૂપાળ, ધન લેવાને આવિયા;	
જીત્યા બંદી દયાળ, સર્વેને મન ભાવિયા.	૧૧૪
ઉદાલકને આમ, જઈને કે'જો જળવી;	
જોયા દિવ તમામ, આ વિદ્યા તો અવનવી !	૧૧૫
આખું ધન બે છાત્ર, જે જેઈ ખુશી થયા;	
વિદ્યાર્થી ટળી પાત્ર, થયા ગયા અવગુણ વહ્યા.	૧૧૬
વાટે ચાલ્યા પાંચ, તસ્કરનો ભય ચિત્તમાં;	
આવી નહિ કંઈ આંચ, દ્વાપર કેરા પિત્તમાં.	૧૧૭

૧૦૯ કહોડને એવો દુષકો આપવાનું કારણ બતાવે છે: આપ ઇ૦—
સ્પષ્ટ છે. વાન—અર્થાત્ શરીર. ૧૧૧ બે બાળક—સ્વેતકેતુ અને અષ્ટાવક.

૧૧૩ લક્ષણ ઇ૦—વિદ્યાર્થીનાં લક્ષણ અને તેમની લીલા સહુ લખે
—જુએ છે. ૧૧૬ વિદ્યાર્થી—ધન મળવાથી વિદ્યાર્થી ટળીને તેઓ પાત્ર
(યોગ્યતાવાળા.) થયા અને વિદ્યાર્થીને લગતા ચપળતાદિ અવગુણ વહ્યા
ગયા ! ૧૧૭ પાંચ—કહોડ, બે બાળક અને બે વિદ્યાર્થી.

વાંચે ચાલી વાત, કો'ડ સજીવન આવતા;	
સુજતા નિજ માત, ગ્રહે વધાવા કાવતા.	૧૧૮
પામ્યા બહુ સનમાન, નિકળતાં વૃષ લોકથી;	
લાવ્યા ધનનાં દાન, રીઝ્યાં બંને રોકથી.	૨૧૯
સુણી ઉદાલક પાસ, ડોશી આવી દોટમાં;	
પૂરો જમઘએ આશ, લાવ્યા કે' ધન જોટમાં.	૧૨૦
અધુના પડતું દુઃખ, વાવરિયે ધન જોટમાં;	
જામાતે કીધું સુખ, પે'રું હું કંઈ કોટમાં !	૧૨૧
ઉદાલક કે' વ્યર્થ, વાતો શી કરવી પડી;	
સાથ ન આવે ગર્થ, ઘડી આવી વસમી પડી.	૧૨૨
એવે આવ્યા સર્વ, કે તેને જઈ પૂજિયા;	
મૂક્યું મોટું પર્વ, ઠેકાણે કરી રીઝિયા.	૧૨૩
ઉજવળકેતું ત્યાંય, જોલ્યો ઉદાલક કને;	
ભણિયો વક્રી ડ્યાંય, એવો તો કીજે મને.	૧૨૪
જીતું જગતી સર્વ, જાણે જશ મારો સહુ;	
કશેા ન એમાં ગર્વ, સત્ય વચન પિતા કહું.	૧૨૫

૧૧૯ રોકથી—રોકડા ધનથી. ૧૨૦ ડોશી—સુજતાની માતા. જોટમાં—જોડમાં અથવા જોટામાં (પછેડીમાં) બાંધીને. ૧૨૧ વન-વાસી મુનિપત્નીઓને વૃદ્ધ વયે પાણુ અલંકાર પેહેરવાની ઇચ્છા હોય છે એમ વર્ણવીને અલંકાર પેહેરવામાં સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક પ્રીતિ વર્ણવે છે. જામાતે ઇ—૨૫૭ છે.

૧૨૨ ઘડી ઇ—જ્યારે વસમી ઘડી (મરણની) આવી પડી—આવી પડશે ત્યારે. ૧૨૩ પર્વ-પર્વરૂપ ધન. ઠેકાણે કરી—કોઈ લેઈ ન જાય તેમ સાચવીને.

શીખવું એવું સદા, જો તું શીખે તો તને;	
વસિષ્ઠ જેવો ભદ્ર, કરી દઉં રૂચે મને.	૧૨૬
બંદી જીત્યો વક્ષ, ધન્ય મુનિએ મુખ કહ્યું;	
થા દિવજનનો શક, વેણ ન જાયે મુજ વહ્યું.	૧૨૭
વિદ્યાનંદિની પાસ, આવી પાગે લાગિયો;	
વર દઈ ખોળે ત્રાસ, અંતરમાં અનુરાગિયો.	૧૨૮
કરચ તું સમંગાસ્નાન, વક્ષ અંગ સીધાં થશે;	
આખ્યાં પતિનાં દાન, વક્ષપણું તારું જશે!	૧૨૯
વક્ષી ખોલ્યો ત્યાંય, માત વચન માથે ધરું;	
જનક રીઝો મન માંય, વેણ ખરું ખાંતે કરું.	૧૩૦
અષ્ટાવક્ષી નામ, માન વધારણ હું ધરું;	
સુધરે અંગ તમામ, પાણ નવ નામ કરું પરું.	૧૩૧
ભાખી ઇમ ભૂદેવ, સુસમંગા માંહે પડ્યો;	
રૂપ બદલ્યું તતખેવ, નહુષ શું નાકે ચડ્યો.	૧૩૨

૧૨૬ ઉદાલક કહે છે: શીખવું ઈં—સ્પષ્ટ છે. ભદ્ર—વિદ્વાન.
૧૨૭ અષ્ટાવક્ષને ઉદાલક વરદાન આપે છે: બંદી ઇં—સ્પષ્ટ છે. શક—ઈંદ્ર.
અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ.

૧૨૮ પગે લાગતા અષ્ટાવક્ષને વિદ્યાનંદિની કહે છે: વર ઇં—હું તને
વરદાન આપીને તારો કદરૂપાપણનો ત્રાસ ખોળી છું. તે જોઈને અષ્ટાવક્ષ
અંતરમાં અનુરાગ્યો—પ્રસન્ન થયો. ૧૨૯ વરદાન આપે છે: કરચઈં—
તું સમંગાનામે આશ્રમ પાસેની સમંગા નામે નદીમાં સ્નાન કર.

૧૩૦ વેણ ઈં—પિતાએ ‘અષ્ટાવક્ષ થા’ એવો શાપ આપ્યો હતો
તે વેણ હું ખરું કરું છું. શી રીતે ? તે કહે છે: અષ્ટાવક્ષી ઈં—સ્પષ્ટ
છે. ૧૩૨ નહુષ ઇં—શાપથી થયેલા અજગર રૂપને બદલીને નાકે
(સ્વર્ગમાં) ચઢ્યો એવો નહુષ રાજા હોયની શું ? અર્થાત્ અતિશય
રૂપવાન.

જયજયકાર ઉચાર, અવનિતળ કરતા સહુ;	
ઉજવળકેતુ પાર, ઊપનિષદ સમજી કહું.	૧૩૩
લોમશ કે' સુણ્ય રાય, સ્નાન કરો સર્વે મળી;	
અઘઝોઘ હૂંર પળાય, પાતક જાયે પરજળી.	૧૩૪
મધુવિલા અભિધાન, પે'લાં આ નદીનું હતું;	
કર્ચું વક્રીએ સ્નાન, સમંગા નામ થયું છતું.	૧૩૫
ભરતે કર્ચું અંધોળ, કર્દમિલા કે' બોલથી;	
તોલે સર્વે તોલ, ત્રિવેણી કેરા તોલથી.	૧૩૬
અલ્પ સમય રહી આંહિ, દ્રૌપદી સહિત પછે ગછો;	
જ્ઞાનસૂરજ મન માંહિ, પ્રકટે પૂરા થઇ પચો.	૧૩૭
ઉપસંહાર મુરાર, કેરું ભજન ભાવે કરું;	
લખી આખ્યાન અસાર, લાજી કોવિદથી મરું!	૧૩૮

રાગ કાળિંગડાનીદેશી.

રત્ન ચતુર્દશ છે, વિદ્યા ચૌદ,
વિધિ પ્રજ્ઞાંડજ ચૌદ કહે, જન ચૌદ ગ્રહે;
મમ કડવાં ચૌદ, ભવનો ચૌદ,

૧૩૩ અવનિતળ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર. અષ્ટાવક્રનું આખ્યાન તો કહ્યું
પણુ શ્વેતકેતુનું આખ્યાન કેવું છે? તે કહેછે: ઉજવળકેતુ ઈં—ઉજવળકેતુના
પાર (અર્થાત્ ચરિત્ર) તો હું ઉપનિષદ (જ્ઞાંદોગ્ય ઉપનિષદ) સમજીને
કહું. અર્થાત્ જ્ઞાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં તેની કથા છે. ઉપસંહાર કરે છે: લોમશ
ઈં—સ્પષ્ટ છે. ૧૩૫ સમંગા નદીનો ઈતિહાસ કહે છે: મધુવિલા ઈં—
સ્પષ્ટ છે. અભિધાન—નામ. ૧૩૬ અંધોળ—સ્નાન. કર્દમિલા—સમંગાનું
નામ (કાદવવાળી).

એમ પદારથ ચૈદ ચહે, વર તેર વહે;

અષ્ટાવકી તવ, વાદ કરી કે,

પ્રભુ પંદરમો દુઃખ દહે, વળી સોળ સહે;

આગળનો આગળ, જન્ય મુનિ વર,

હારી પ્રેમાનંદ રહે, નવ કાંધ લહે.

૧૩૯

દિકપાળ પુરાણજ, પંક્તિ ધરી કડી,

મેં કરી છે કવિને વિનવી, નહિ સ્વાનુભવી;

દ્વૈતાદ્વૈત ન હું, સમગ્ર જરિયે,

દીલથી ડરિયે કોવિદ કવિ, લવરીજ લવી;

શ્રાતા વક્તા આ, ગિરિધર ગુણ છે,

ગાશે સા'શે મુક્તિ નવી, નવ વાત કવી;

સમજે જે ઉંચા, પચિયા નીચા,

છે બીજને ઈંદ્રપવી, સંગત ન હવી.

૧૪૦

૧૩૯ રાગ કાલિંગગાની દેશી—મદનઅહા છંદ. અષ્ટાવકે તેર પદાર્થ કહી બંદીને વાદમાં પરાજિત કર્યો તે જોઇને પ્રેમાનંદ કહેછે કે તેર તો શું પણ ચૈદ પદાર્થોએ કહી શકાય છે. તે ચૈદ પદાર્થો કહે છે: રત્ન ઈં—સ્પષ્ટ છે. બીજું કાંધ ચૈદની સંખ્યાથી ગણાય છે? તે કહે છે: મમ ઈં—ભુવન વગેરે ચૈદ છે અને મારા આ આખ્યાનનાં કડવાંય ચૈદ છે. એમ ઈં—એમ જો ચૈદ વર (પદાર્થો) ને ચહે તો અષ્ટાવકના તેર પદાર્થો વહે-જોટા પડે. ત્યારે અષ્ટાવક વળી વાદ કરોને પંદરમો પ્રભુ કહીને પંદર પદાર્થો પ્રતિપાદન કરશે અને વળી સોળ પદાર્થોને સહે-અહણ કરશે. એમ કયાં સુધી અષ્ટાવક કહ્યા કરશે? તે કહેછે: આગળ ઈં—સ્પષ્ટ છે.

૧૪૦ કવિ અંથ સંખ્યા કહે છે: દિકપાળ ઈં—આ અંથમાં દિકપાળ (૧૦) અને પુરાણ (૧૮) ને પંક્તિમાં (એક સીધી લીટીમાં) લખી-એ અને જે સંખ્યા થાય તેટલી કડી (૧૦૧૮) ધરીને બીજા કવિઓ

ચાતુર્વિંશી દ્વિજ, ગુર્જર દેશે,
 વીરક્ષેત્ર નિવાસ વશી, ભવમાં વિલસી;
 નરધર ખટપદ થઈ, મકરંદ ગ્રહી,
 કંજ ગુરુ કરી રંજ રશી, ભવમાં વિલસી;
 વર ખંત ધરૌ ઇક, હરિ ભવ વિધિની,
 કવિતા સરિતામાં ઉલસી, ભવમાં વિલસી;
 તારે ઉદ્ધારે, વારે વારે,
 જ્યેષ્ઠ કાવ્ય પૌયૂષ કશી, ભવમાં વિલસી.

૧૪૧

ને વિનવી (પ્રાર્થાને—તેમની પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને) મેં કવિતા કરી છે, પણ સ્વાતુભવી (પોતાની મેળેજ અનુભવથી) કરી નથી. હમણા-કેટલાક કવિઓ કહે છે કે “ અમારી વાણી તો અનુભવથી ઉતરી છે ” તેમને ઉદ્દેશીને આ વાક્ય હેાય એમ લાગે છે. કાવિદ કવિ—(સંબોધન). સા’શે—અહણુક રશે—અર્થાત્ મળશે. સામળ વગેરે વાર્તાકારને ઉદ્દેશીને કહે છે: નવ ઇ૦—આ કાંઈ મેં વાત કવી નથી !—વાત જોડી કાઢી નથી ! વાત નથી ત્યારે આ કાણુ સમજશે ? સમજે ઇ૦—જે ઉંચા (મહારાણી) હશે તે અથવા જે નીચા (અદ્વજ્ઞાની) છતાં પચિયા (બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પચેલા તેના વ્યાસંગવાળા) હશે તે સમજે; પણ જેમને બ્રહ્મજ્ઞાનીની સંગત ન હવી (નથી થઈ) એવા બીજાને તો ઈદ્રિપવિ (ઈદ્રિના વજ્ર જેવી કડણુ) છે.

૧૪૧ કવિ નામ કહે છે: ચાતુર્વિંશી ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ચાતુર્વિંશી—ચોવીશા. નરધર ઇ૦—નરધર (નર દેહ રૂપી ધર) રૂપી ખટપદ (ભ્રમર) થઈને ગુરુને કંજ (કમળ) કરીને ત્યાંથી મકરંદ લેઈને રંજ (રજ-પરાગ) રશી (અંગે ચોપડી). અર્થાત્ આ ભવમાં વિલસીને મેં ગુરુના ચરણુ કમળની રજ માથે ધરી છે અને ભ્રમર રૂપે તેમની પાસેથી કાવ્યરસજ્ઞાન રૂપી મકરંદ લીધો છે. વર ઇ૦—ભવમાં વિલસીને તથા કવિતા રૂપી સરિતામાં ઉલસીને મેં તો હરિ, ભવ, અને વિધિનીજ એક ઉત્તમ ખંત ધરી છે. એ કથા કેવી છે ? તારે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. કથું છે કે, “ કાવ્યંયશસેઽર્થકૃતેવ્યવહારવિદેશિવેતરક્ષતયે ઇ૦ ”—“કાવ્ય યશ અને ધન આપે છે, વ્યવહાર જણાવે છે તથા કલ્યાણ કરે છે. ” પીયૂષ—અમૃત.

નંદુરબાર વિષે વિચરી કવિતા—

સવિતા સમ ચિત્ત ધરી કરી, ભજિયાજ હરિ;

રાજગુરુપદને, લઇને મદને,

રદને કદને શિવઉચરી, ભજિયાજ હરિ;

ઉદરે ઉદ્યમે જઇ, નવ ગુણ મેં ગઈ,

વક્ત્રી કથા કયી મયી ન મરી, ભજિયાજ હરિ;

સંવત સત્તરસેં, છાસટ સાંચે,

વા'લે વિઠ્ઠલ સ્વામી વરી, ભજિયાજ હરિ.

૧૪૨

વસણ.

ભજિયા તજિયા તાપ તનના, કરિ આરિ ષટ હરિએ હણ્યા રે;

ગહન ગુફા તન વન ઘન મધ્યે, પ્રેમાનંદ પૂરા ગણ્યા રે. ૧૪૩

૧૪૨ કવિતા ક્યાં કરી તે કહે છે: નંદુરબાર ઈં—૨૫૪ છે. રાજ-ગુરુપદ—નંદુરબારના રાજના ગુરુ પદ. મદને ઈં—મદ નામે દોષને રદને (ચીરી નાખવાવડે) અને કદને (નાશ કરવાવડે) શિવને ઉચરીને હરિને ભજ્યા. અર્થાત્ રાજગુરુ થવાથી મને કાંઈ મદ થયો નથી. બીજા કવિઓની પેઠે પેટના ઉદ્યમ માટે કાંઈ આ અષ્ટાવકાખ્યાન મેં રચ્યું નથી, તે કહે છે: ઉદરે ઈં—૨૫૫ છે.

૧૪૩ કરિ ઈં—મારા ષટ્ આરિ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર) રૂપી કરિ (હાથી) ને હરિએ (હરિ રૂપી હરિ-સિંહે) હણ્યા. ક્યાં હણ્યા ? ગહન ઈં—શરીર રૂપી ગહન ગુફાના ઘન (સજડ) વનમાં. તેથી શો પરિણામ થયો ? તે કહે છે: પ્રેમાનંદ ઈં— માટે મેં પૂરેપૂરા પ્રેમાનંદ રૂપી પરમાત્માને ગણ્યા—ઓળખ્યા—અનુભવ્યા. શ્લેષ અને રૂપક.

સમાપ્ત.

